

Imaginace jinakosti a přehlídka lidských "kuriozit" v Praze v 19. a 20. století

Filip Herza

► To cite this version:

Filip Herza. Imaginace jinakosti a přehlídka lidských "kuriozit" v Praze v 19. a 20. století. Humanities and Social Sciences. Faculty of humanities, 2018. Czech. NNT: . tel-02914760

HAL Id: tel-02914760

<https://shs.hal.science/tel-02914760>

Submitted on 12 Aug 2020

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Filip Herza

Imaginace jinakosti a přehlídky lidských „kuriozit“ v Praze v 19. a 20. století

disertační práce

Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy
Obecná antropologie – Integrální studium člověka
Historická antropologie / kulturní dějiny

vedoucí: PhDr. Lucie Storchová, Ph.D.
konzultantka: Mgr. Kateřina Kolářová, Ph.D.

disertace odevzdána: únor 2018

Praha 2018

Potvrzuji, že jsem tuto práci zpracoval a sepsal zcela samostatně a na základě uvedených pramenů a literatury. Všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

Filip Herza

Poděkování

Práce vznikla v rámci projektu Grantové agentury UK (GAUK) s názvem: „*Imaginace tělesné jinakosti a pražské přehlídky „lidských kuriozit“ 1850-1930*“, č. 838214. Projekt byl realizován na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v letech 2014-2017.

Disertace je rovněž výstupem následujících projektů Specifického vysokoškolského výzkumu (SVV), řešených na FHS UK: *Představy o „kolektivním těle“ a utváření moderních identit v českých zemích (cca 1750-1950)*, trvání: 2013, hlavní řešitelka: PhDr. Lucie Storchová Ph.D. *Kulturní transfer v moderních dějinách českých zemí*, trvání: 2014, hlavní řešitelka: PhDr. Lucie Storchová Ph.D. *Alterita a utváření kolektivních identit v českých zemích (cca 1780-1980)*, trvání: 2015, hlavní řešitelka: PhDr. Lucie Storchová Ph.D. *Aktérství mezi enkulturací, diskurzy a sociálními poli: příklad českých zemí po roce 1750*, trvání: 2016, hlavní řešitelka: PhDr. Lucie Storchová Ph.D. *Imaginace „Jiného“, kolektivní reprezentace a politiky sociální exkluze*, trvání: 2017-2019, hlavní řešitelka: PhDr. Lucie Storchová Ph.D.

Vznik práce podpořil CEFRES – Francouzský ústav pro výzkum ve společenských a humanitních vědách / Centre français de recherche en sciences sociales (USR 3138 CNRS – MEAE) v Praze, kde jsem působil jako PhD fellow v letech 2016-2017.

Práci dále podpořily také následující instituce: International Visegrad Fund (IVF), Central European University Budapest (CEU), AKTION Česká republika – Rakousko a Collegium Carolinum München.

Za všestrannou pomoc a inspirativní spolupráci bych rád poděkoval především školitelce Lucii Storchové.

Rukopis v různých etapách psaní četli a svou pomocí přispěli také následující kolegové a kolegyně (v abecedním pořadí): Michaela Appeltová, Pavel Baloun a Kateřina Kolářová.

Za pomoc s vyhledáváním a zpřístupňováním pramenů bych rád poděkoval následujícím kolegyním a kolegům: Anna Flieglová, Pavel Himl, Ludmila Hlaváčková, Veronika Hrbáčková, Hanuš Jordán, Jitka Ludvová, Pavla Lutovská, Marco Stella a Vladimír Šindelář.

Za dlouhodobou podporu děkuji všem svým blízkým a přátelům.

Abstrakt

Práce se zabývá tradicí vystavování lidských „kuriozit“ v Praze a českých zemích v širším kontextu moderních diskurzů ne/způsobilosti a představ o kolektivním těle českého národa. Pražské přehlídky „liliputánů“, „obrů“, „siamských dvojčat“ a dalších „abnormit“ jsou zde zasazeny do širšího rámce vývoje zábavní kultury v Evropě od počátku 19. století. Těžiště práce spadá do období přelomu 19. a 20. století, do období rozvoje mezinárodního zábavního průmyslu na jedné straně a expertního vědění o ab/normálním na straně druhé. Jak tvrdím, přehlídky „kuriozit“ čerpaly svou popularitu především ze schopnosti artikulovat určité obavy a touhy, spojené jak s vtělenou existencí jednotlivých návštěvníků, tak s jejich představami o tělech společenských, především s imaginacemi kolektivního těla českého národa. Ve čtyřech případových studiích ukazuji, jak performance „kuriozních“ těl propojovaly dobové imaginace o etnických, genderových a třídních diferencích a umožňovaly tak v různých historických kontextech reprodukovat představy o společenském řádu a mocenských hierarchiích, které se odrážely rovněž v představě kolektivního těla národa.

Abstract in English

Dissertation deals with the freak show culture in Prague and the Czech lands in a broader context of the modern discourses of dis/ability and the imaginations of the collective body of the Czech nation. Exhibitions of „Lilliputians“, „Giants“, „Siamese twins“ and other „extraordinary“ bodies are analyzed here as a part of the history of an international entertainment culture in the 19th-century Europe. The emphasis lays on the turn of the century, the decade that witnessed rash development both of the capitalist entertainment industry and the expert disciplines that dealt with the “ab/normal”. I claim, that the popularity of freak shows in this period rested in their ability to articulate fears and ambitions of their visitors, both in their individual embodied experience and their imaginative belonging, notably their belonging to the collective body of the Czech nation. In four case studies, I focus on individual freak figures and analyze how the intersections of different axes of difference – ethnicity, gender, class – within the representation of “the extraordinary”, coproduced certain notion of social order and power hierarchies that were closely intertwined with the imagined collective body of nation.

Obsah

1. Úvod.....	7
1.1. Dějiny těla.....	11
1.2. Konceptualizace těla v sociálních vědách a historiografii.....	15
1.2.1. Mary Douglas a <i>body symbolism</i>	16
1.2.2. Tělo a tělesnost v díle Michela Foucaulta.....	18
1.2.3. Somatic turn.....	23
1.2.3.1 Feminismus – tělo a embodiment ve feministických studiích.....	26
1.2.4. Obrat k tělu a historiografie.....	29
1.3. Ab/normalita a kritická studia postižení.....	34
1.3.1. Postižení jako analytická kategorie.....	37
1.4. Freak studies.....	39
1.4.1. Starší tradice zkoumání freak shows.....	40
1.4.2. Freak studies a Disability studies.....	43
1.5. Konceptualizace a výzkumné otázky.....	46
1.6. Prameny a metody jejich analýzy.....	50
1.7. Etika výzkumu a publikování.....	54
2. Kontexty.....	57
2.1. Národ - nacionalismus a imaginace ne/způsobivosti.....	57
2.2. 1860-1890 éra liberální politiky.....	62
2.2.1. Geneze diskurzů ne/způsobivosti.....	65
2.2.1.1 Medicína a populacionismus, ca. 1750-1850.....	66
2.2.1.2 Imaginace ne/způsobivosti a (sociální) darwinismus, druhá pol. 19. století.....	69
2.2.2. Rasa, tělo a ne/způsobivost v liberální éře.....	71
2.2.3. Národ, gender a ne/způsobivost v liberální éře.....	77
2.2.4. Národ, třída a ne/způsobivost v liberální éře.....	84
2.3. Imaginace vtělené ne/způsobivosti v post-liberálním období 1890-1914.....	87
2.3.1. Imaginace ne/způsobivosti 1890-1914.....	87
2.3.1.1 Teorie degenerace.....	90
2.3.1.2 Patologie, psychiatrie, speciální vědy o dětech a mládeži.....	94
2.3.2. Rasa v imaginaci tělesné nezpůsobivosti: Normativní Čech / Češka na Národopisné výstavě československé 1895.....	102
2.3.3. Gender, sexualita a třída v nacionalistických imaginacích ne/způsobivosti 1890-1915.....	108
2.4. Imaginace vtělené ne/způsobivosti v meziválečném období 1918-1938.....	116
2.4.1. Válka, rehabilitace „válečných poškozených“, produktivní tělo jedince.....	116
2.4.2. Ideologie rehabilitace a budování Československa.....	118
2.4.3. Kategorizace ne/způsobivosti: „úchylná mládež“.....	123
2.4.4. Gender, rasa, třída a ne/způsobivost v meziválečném období.....	125
3. Přehlídky „kuriozit“ v kontextu zábavní kultury 19. a 20. století.....	129
3.1. Praha první poloviny 19. století.....	135
3.1.1. Kabinety „kuriozit“ a přehlídky „přírodních zvláštností“ (18.-19. století).....	138
3.2. Populární zábava a přehlídky „kuriozit“ v Praze ve druhé polovině 19. století.....	149
3.2.1. Anatomická muzea, panoptika a přehlídky „abnormit“ 1870-1914.....	151

3.2.1.1Panoptikum a anatomické muzeum Kosmos.....	157
3.2.2.Etnografické přehlídky v Praze 1870-1913.....	167
3.2.2.1„Samojedi“ v Praze 1882.....	173
3.2.2.2Profesionální divoši?.....	178
3.2.3. Nové formy zábavy: Theatre salone italiano a Theatre Varieté.....	181
3.3.„Abnormity“ v meziválečném období.....	194
3.4.Medikalizace, patologizace a úpadek freak kultury ve střední a východní Evropě 1930-1945..	202
4.Případové studie z pražské freak kultury.....	207
4.1.Josef Drásal (1841-1886): Typický Čech/Češka a proporce národního těla.....	207
4.1.1.Strategie reprezentace Josefa Drásala.....	211
4.1.2.Tradice vystavování „obrů“ v Evropě.....	218
4.1.3. Drásal a reprezentace venkova.....	219
4.1.4.Drásal a Národopisná výstava československá 1895.....	226
4.2.Dahomejské amazonky, Ašanti a Habešané: ne/civilizovanost, rasa a čistota národního těla 1892-1908.....	234
4.2.1.Afrika, africká horečka a přehlídky „divochů“ v Praze.....	237
4.2.2.Dahomejské amazonky a Ašanti (1892-1899).....	239
4.2.3.Habešská vesnice na Jubilejní výstavě pražské obchodní a živnostenské komory v roce 1908.....	246
4.2.4.Smyslná primitivní sexualita: ohrožení patriarchálního řádu a čistoty národního těla.....	251
4.2.5.Zhoubné vlivy emancipace: „nemravné“ vztahy pražských dam s „Afričany“.....	255
4.2.6. Reprezentace „Afričanů“ a „barbarizace“ národních nepřátel.....	260
4.3.Ne/normativní femininita, mateřství, rodina a jednota kolektivního těla národa: Sestry Josefa a Růžena Blažkovy (1878-1922).....	264
4.3.1.Sestry Blažkovy – život a kariéra „freak celebrit“ na přelomu 19. a 20. století.....	266
4.3.2.Performance dvojakého těla.....	268
4.3.3.Konfuzní identita – individuální autonomie a ideologie kolektivismu.....	272
4.3.4.Femininita, rodina a národní kolektiv.....	275
4.3.5.Dětství a dospívání: performance normativní měšťanské femininity.....	276
4.3.6.Narození syna Františka: erotizace a perverzní sexualita „dvojakého těla“.....	279
4.3.7.Mateřství, rodina a kolektivní tělo národa.....	283
4.4.Liliputáni: „pokrok“, „produktivita“ a „vyspělost“ v meziválečném Československu.....	288
4.4.1.Strategie reprezentace.....	291
4.4.2.Velké „liliputánské soubory“: satira a rétoriky roztomilosti.....	297
4.4.3.Singer's Midgents a hry na „liliputány“: republikánství, konzum a „malý český člověk“..	299
5.Závěr.....	311
6.Seznam zkratk.....	317
7.Seznam pramenů.....	318
7.1.Archivní dokumenty.....	318
7.2.Publikované dokumenty.....	320
8.Seznam literatury.....	328
Seznam ilustrací.....	372

1. Úvod

Vystoupení „siamských dvojčat“, „liliputánů“, „obrů“, „divochů“ a dalších lidských „kuriozit“ patřila k zábavní kultuře v Evropě a severní Americe již od konce 18. století a jsou tak velmi výrazně spjata s moderními představami o jinakosti a s dějinami modernity obecně. Výzkum vystavování různě inscenovaných a komodifikovaných těl, prezentovaných jako „odlišná“, „abnormální“ či „groteskní“ umožňuje alespoň přibližně rekonstruovat dobové představy o ab/normální tělesnosti a představuje tak vhodnou příležitost pro rozvinutí kritických dějin těla. Samotná povaha těchto přehlídek přitom badatele nutí zohlednit otázku ustavování vtělených sociálních diferencí a s nimi souvisejících mocenských hierarchií a pozic, což v kontextu dějin těla, tak jak se tato badatelská tradice vyvíjela již od počátku minulého století, představuje poměrně významnou inovaci.

Ve svém pokusu kriticky pojednat dějiny freak shows v Praze a v českých zemích, se opírám o teorii a metodologii, která vychází z tradice angloamerických studií „postižení“ (*disability studies*). Podobně jako v případě řady jiných přístupů, usilujících o psaní takzvaných minoritních dějin, jako jsou například dějiny „homosexuálů“ nebo dějiny „Romů“¹, i v případě historií lidí „s postižením“ hrozí jednak anachronické promítání současných konceptů a představ o těchto skupinách do minulosti a jednak také drobení historického výkladu do řady zdánlivě vzájemně nespojitých příběhů. Jednou z reakcí na posledně zmiňovaný problém, je mimo jiných přístupů – jako je například výzva formulovat tzv. *entangled histories*² – také přístup intersekcionální. Izolovanost jednotlivých minoritních historií a

1 Názvy a označení historicky znevýhodňovaných skupin představují specifickou problematiku, která se úzce dotýká dobových mocensky a ideologicky určovaných definic diferencí mezi lidmi. Tato označení nicméně nelze zcela jednoduše oddělit ani od politik identity, uplatňovaných některými společenskými skupinami v současnosti. Z těchto důvodů užívám v případě uvedených termínů důsledně uvozovky, případně blíže vysvětluji zda se jedná o dobový termín, analytickou kategorii apod. Ke kritice jednotlivých pojmů: „homosexuál“ viz s. 103-104, „Romové“ viz s. 117-118.

2 *Entangled history* představuje relativně novou teoretickou perspektivu, která zdůrazňuje nutnost transkulturního a transnacionálního přístupu ke studiu lidských společností, který je zde upřednostněn před úzce zaměřenými přístupy národních dějin či právě minoritních historií. Důraz je oproti tomu kladen na studium kontaktů, procesů výměny a překladu mezi různými sociálními skupinami a kulturami v minulosti i současnosti. Konceptuálně tento směr vychází především z kritických studií modernity, postkoloniálních studií a prostorového obratu (*spatial turn*). Přehledově např.: „Entangled History“. Online. In *Interamerican Wiki Universität Bielefeld*. https://www.uni-bielefeld.de/cias/wiki/e_Entangled_History.html. (Poslední návštěva 12.1.2018).

jejich pokračující marginalizace v kontextu historického psaní by měla být překonána důrazem na provázanost jednotlivých kategorií difference, utvářejících realitu mocenských vztahů ve společnosti a ve výsledku tedy sociální realitu. Psaní intersekcionalních dějin jinakosti by konečně nemělo být pouze přívěškem k obecným dějinám, ať již politickým, sociálním či kulturním. Požadavkem řady badatelů a badatelek, argumentujících z pozic kritických studií „postižení“, je naopak reformulace dosavadních národních, převážně euro-centrických, „bílých“ dějin prostřednictvím kategorie jinakosti.³

Předkládaná práce proto není pouze pokusem pojednat dějiny přehlídek „kuriozit“ jako specifické oblasti transnacionální zábavní kultury, byť je v tomto ohledu rovněž bohatě kontextualizována, především ve druhé kapitole. Její ambicí, která je zde nutně naplněna jen z malé části⁴, je poukázat na úlohu, kterou hrály imaginace vtělené jinakosti, resp. ne/způsobivosti v dějinách českého nacionalismu, který se historicky utvářel ve stejné době jako tradice vystavování „kuriozit“. Práce je tedy v určitém smyslu pokusem načrtnout postižené dějiny českého nacionalismu. Snažím se zkoumat jak imaginace ne/způsobivosti spoluurčovaly představy o národním kolektivu, který byl historicky často pojímán právě prostřednictvím tělesných metafor – mimo jiné prostřednictvím metafory kolektivního těla národa. Analýza nacionálních imaginací a rétorik z perspektivy jinakosti či ne/způsobivosti přitom umožňuje zachytit dynamiky ustavování hranic tohoto „národního těla“, procesy inkluze a exkluze a ustavování sociálních hierarchií uvnitř imaginárního národního společenství. Zkoumání nacionálních diskurzů prostřednictvím nezpůsobivosti je tak konečně rovněž dalším rozšířením debat, které se vedou v současných *nationalism studies*, především s ohledem na otázku národnostní indifference (*national indifference*).⁵

Tato práce, která se k projektu „postižených dějin“ přibližuje prostřednictvím přehlídek lidských „kuriozit“ je pochopitelně v mnoha ohledech limitována. Jejím hlavním cílem je kriticky popsat kulturu vystavování „kuriozit“ v dobových ideologických kontextech. V širším záběru pak představuje pokus o navržení „postižených dějin“ českého nacionalismu. Především ve vztahu k tomuto širšímu projektu je třeba zdůraznit její limity, které představuje jednak nedostatek relevantní literatury a jednak osobní

3 BÖSL, Elsbeth, Anne KLEIN a Anne WALDSCHMIDT. *Disability History: Konstruktionen von Behinderung in der Geschichte. Eine Einführung*. Bielefeld: transcript Verlag, 2010, s. 11.

4 Především z důvodu omezeného prostoru disertační práce, ale také nedostatku sekundární literatury a absence relevantního výzkumu ke zde pojednávaným tématům.

5 ZAHRA, Tara. *Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis*. *Slavic Review*. Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies; Cambridge University Press, 2010, **69**(1), 93-119.

kapacity autora. Práce je proto, přinejmenším zčásti, návrhem širšího výzkumného projektu, který by mohl být v budoucnosti dále rozpracován s pomocí řady dalších badatelů a badatelek.

Last but not least, práce je pochopitelně výrazně určována (a rovněž limitována) pozicí a zájmy jejího autora. Obecně je dnes již běžně akceptováno, že dějiny nikdy nejsou psány nezaujatě, ale naopak, že se vždy nutně vztahují k problémům současnosti. Jestliže byla tato práce z počátku motivována prostým zájmem autora o historickou praxi, která je z dnešního pohledu nepochopitelná a znepokojující, v průběhu psaní disertace se můj postoj k tématu výrazně proměnil, mimo jiné díky angažmá v nevládních organizacích, zabývajících se otázkami rovnosti a lidských práv různým způsobem marginalizovaných jednotlivců a společenských skupin, především lidí s „postižením“.⁶ Zpětně reflektováno, mé angažmá v těchto organizacích příliš neovlivnilo můj přístup k historickým pramenům, který je zde, v souladu se zásadami profese, podřízen příslušným metodologickým požadavkům. Přesto, tato práce vděčí současným debatám o „postižení“ a „inkluzivní společnosti“ přinejmenším svým zájmem o některé etické aspekty historického psaní. Práce je v mnoha ohledech psána z privilegovaných pozic a naopak referuje o minulých životech, které byly často různým způsobem znevýhodňovány. Tato mocenská asymetrie podle mého přesvědčení zakládá nutnost reflektovat určité aspekty psaní, které mohou jít nad rámec zavedených etických kodexů historické profese, jak blíže vysvětluji v kapitole 1.7. Jak pevně doufám, tato disertace neposlouží k „prodloužení“ historické praxe exotizace sociálně znevýhodněných jedinců a skupin, ale naopak jako kritický příspěvek rozšiřující naše poznání minulosti a povzbuzující ke kritické analýze současnosti.

Práce ve své první části shrnuje diskuze, které se v posledních několika desetiletích věnovaly otázkám dějin těla a vtělesnosti, nejen v rámci historiografie, ale také příbuzných společenských a humanitních oborů. Důraz je přitom kladen především na konceptualizace, které se přímo vztahují k mému vlastnímu přístupu, který shrnuji na str. 45-49. Následuje kapitola věnovaná pramenům a metodám jejich analýzy a konečně kapitola věnovaná etickým aspektům psaní o dějinách kultury „kuriozit“. Druhá část disertace, která se opírá především o sekundární literaturu, zkoumá vztah imaginací ne/způsobivosti a diskurzů českého nacionalismu v 19. a 20. století a slouží tak zároveň jako kapitola kontextualizační. Třetí část práce je již věnována samotné kultuře vystavování jinakosti, s

⁶ V průběhu psaní disertace jsem aktivně působil v rámci občanských sdružení Ramus z.s. a Asistence z.s.. V prvním případě se jedná o kolektiv vytvářející platformu pro setkávání lidí s „postižením“ a bez „postižení“. V případě druhém o významného poskytovatele sociálních služeb pro lidi s „postižením“ v Praze.

důrazem na vývoj zábavní kultury v Evropě, sociální praxe, spojené s mechanismy provozu těchto přehlídek a rovněž s utvářením a sociální skladbou jejich publika. Zvláštní pozornost je přitom věnována nástupu masové kapitalistické zábavní kultury, zhruba od třetí čtvrtiny 19. století, a s ním související internacionalizaci a profesionalizaci světa zábavy, resp. vzestupu kultury „celebrit“. V neposlední řadě se zde věnuji různým aktérům freak businessu a jejich vzájemnými vztahy, zvláště s ohledem na mocenské nerovnosti. V poslední části práce konečně nabízím čtyři případové studie z pražské kultury vystavování „kuriozit“ - představuji čtyři výrazné postavy, které v různých obdobích od poloviny devatenáctého století až po 20. léta století dvacátého určitým způsobem ztělesňovaly dobové diskuze o ne/způsobilosti a o kolektivním těle českého (československého) národa.

1.1. Dějiny těla

Otázka zda, a v jakém smyslu může mít tělo vlastní dějiny se v historickém a společenskovědním bádání objevuje již přinejmenším od počátku dvacátého století. S větší intenzitou se pak otázka po sociokulturním utváření těl a tělesnosti v dějinách prosazuje zhruba od osmdesátých let 20. století, kdy se dokonce, v návaznosti na další převratné změny v sociálních a humanitních vědách začíná hovořit o takzvaném „obratu k tělu“ (*somatic turn*). Předkládaná práce si neklade za cíl charakterizovat a zhodnotit vývoj těchto bádání v celé šíři jejich témat, teoretických přístupů a metod zkoumání. Přesto pokus zodpovědět na výše položenou otázku – totiž v jakém smyslu má či může mít tělo vlastní dějiny – by měl čtenářům poskytnout alespoň základní vhled do vývoje bádání o těle a tělesnosti, a především by měl připravit půdu pro vymezení mého vlastního přístupu a badatelských otázek, které budou tvořit základní osu tohoto výzkumného projektu. Má tedy tělo dějiny?

Aby bylo vůbec možné připustit tuto eventualitu je nejprve potřeba oprostit se od představy těla jakožto statické, biologické entity, která je chápána v intencích „přírody“ a „přirozenosti“, a která tak stojí v opozici vůči sféře kultury a společnosti. V převážné většině společenskovědních přístupů, které budou podrobněji diskutovány v následujících kapitolách, se naopak vychází z konstruktivistického předpokladu dynamického „utváření“ těla vlivem řady vnějších kulturních a sociálních vlivů: mocenských vztahů, systémů vědění a sociálních praktik. Zároveň se v rámci těchto přístupů zdůrazňuje temporalita individuálních těl, které se dynamicky proměňují v průběhu celého lidského života.

Proces stárnutí a proměny kapacit individuálního těla působením řady nejrůznějších vnějších vlivů jako je práce, výživa či lékařská péče již sám o sobě vypovídá o tom, že jednotlivá těla mají své vlastní osobité historie. Rovněž při makroskopickém pohledu na celou společnost a její proměny v širší historické perspektivě lze nicméně konstatovat značnou proměnlivost tělesných dispozic celých populací, způsobenou proměnou řady enviromentálních, ale i kulturních a sociálních vlivů. Jak například uvádí Eric Hobsbawm, s odvoláním na výzkumy v historické demografii⁷, zhruba od roku 1880 podle statistických údajů postupně roste tělesná výška Evropanů tak, že každá nově přicházející

⁷ HOBBSAWM, E.J. *The age of empire, 1875-1914*. Pantheon Books, 1987, s. 29. Hobsbawm zde odkazuje na výzkum Rodericka Flouda a dalších, viz.: FLOUD, Roderick, Annabel GREGORY a Kenneth WACHTER. *Height, Health and History: Nutritional Status in the United Kingdom, 1750-1980*. Cambridge University Press, 1990.

generace o několik centimetrů „přeroste“ generaci svých rodičů. Zásadním faktorem, ovlivňujícím tento trend je přitom neustále se zlepšující kvalita a dostupnost potravin v řadě evropských zemí. Enviromentální podmínky, kulturní praktiky a sociální nerovnosti v distribuci potravin tak mají zásadní vliv na formování individuálních těl a ovlivňují i zdánlivě „přirozené“ skutečnosti, jako jsou rozdíly v tělesných proporcích u mužů a žen. Jak dokládá Londa Schiebinger, některé zřetelné rozdíly v konstituci mužských a ženských těl, jako jsou tělesná výška, váha a svalová hmota, mohou být rovněž produktem sociálních a kulturních vlivů, především dělby práce a nerovnoměrné distribuce zdrojů v předmoderní a moderní společnosti. Spolu s tím jak se v současnosti pomalu stírají rozdíly v životním stylu mužů a žen a postupně se vyrovnává nutriční příjem obou pohlaví, některé tělesné rozdíly mezi pohlavími postupně mizí.⁸

Proměny tělesných vlastností a charakteristik lidských společností však nepředstavují jedinou odpověď na výše položenou otázku po historicitě lidského těla. Jak ukazuje celá řada výzkumů o těle a tělesnosti v různých historických kontextech, v průběhu dějin se radikálně proměňují rovněž představy o lidském těle, jeho podobách a jeho fungování. Názorný příklad může poskytnout konfrontace našich dnešních představ o těle a tělesnosti se společnostmi nám zvláště kulturně a historicky „vzdálenými“. Představa těla jako úkolu a prostředku sebe-realizace, která dominuje západní fitness kultuře zhruba od 80. let minulého století, by stěží našla pochopení v kontextu evropského středověku. „Středověké tělo“ bylo charakterizováno v intencích platónské duality těla a duše, přičemž fyzické tělo představovalo jen jakousi pomíjivou schránku duše, která byla dobovými autoritami zavrhována jakožto sídlo hříchu a pozemských neřestí.⁹

Zjednodušující představa generického „těla doby“ ať už „středověkého“ či „moderního“ je přitom z mnoha důvodů problematická. Ve skutečnosti se imaginace těl napříč historickými epochami odvíjí v závislosti na dalších proměnných, jako jsou gender, sexualita, etnicita, rasa nebo třída. Právě sociální situovanost by patrně hrála důležitou roli v imaginacích „středověkého těla“. Jak například poukázala Rachel Laudan, tradice „ušlechtilé“ kuchyně, která se rozvinula na panovnických a aristokratických dvorech vrcholného středověku vycházela z představy zcela odlišné tělesnosti aristokracie na jedné straně a jejich poddaných na straně druhé. Odlišná stavba „prostého“ a

8 SCHIEBINGER, Londa. *Feminism and the Body*. Oxford University Press, 2000, s. 2.

9 ROY, Porter. History of the Body. In: BURKE, Peter. *New Perspectives on Historical Writing*. Pennsylvania State University Press, 1992, s. 206-232, zde s. 212-213. Představu „středověkého“ těla jakož i ztotožnění středověkých filosofických koncepcí těla s pozdější tradicí Descartovské filosofie zproblematizovala Caroline Bynum, srov. BYNUM, Caroline. Why All the Fuss about the Body? A Medievalist's Perspective. *Critical Inquiry*. 1995, 22(1).

„ušlechtilého“ organismu podle dobových výkladů vyžadovala zcela rozdílné dietetické zásady: ať už co se týče stravovacích návyků, tak konkrétních potravin a ingrediencí.¹⁰

Proměnlivost historických imaginací těla se názorně ukazuje především v oblasti expertního vědění o lidském těle v různých historických obdobích. Ne náhodou se tak značná část současného bádání o dějinách těla soustředí na dějiny medicíny a reprezentace těla v medicínském diskurzu.¹¹ Zájem historiků vědy a medicíny se, mimo jiné, soustředil na historickou proměnlivost různých fyziologických koncepcí a teorií těla, které se odrážejí také v různých etiologiích nemocí a představách o účinných léčebných postupech.

Po velmi dlouhou dobu například vládlo Západní medicíně paradigma humorální medicíny, odvozené z Hippokratova (ca 460-370 př.n.l.) a posléze Galénova (129-201 n.l.) učení, které prostřednictvím arabského světa (Avicenna, 980-1037 n.l.) ovlivnilo středověkou a raně novověkou medicínu a udrželo si svůj vliv až do počátku 19. století. Humorální teorie pracovala s propracovaným systémem čtyř elementů, čtyř „tělesných šťáv“ (krev, hlen, žlutá a černá žluč), které jsou v různém poměru přítomné v těle každého jedince. Tyto čtyři základní šťávy pak korespondují se čtyřmi základními kosmickými elementy (země, vzduch, oheň a voda), čtyřmi ročními obdobími, čtyřmi kvalitami (sucho, vlhko, horko, chlad), čtyřmi obdobími v životě člověka (dětství, mládí, zralý věk, stáří) a konečně se čtyřmi základními temperamenty (sangvinik, flegmatik, cholerik, melancholik). Poměr jednotlivých šťáv v těle člověka a jejich rovnováha potom určují jeho charakter - dominance hlenu (*phlegm*) tak například zakládá flegmatickou (*phlegmatic*) osobnost – a ovlivňuje také zdravotní stav jedince v různých ročních obdobích a v různých fázích lidského života. Jak upozorňuje Roy Porter, humorální teorie nepřinesla jen specifický pohled na fungování lidského těla, ale i na vztah těla a duše. Mnohá onemocnění, která jsou od „zrodu kliniky“ a západní psychiatrie považována za „duševní

10 Srov. rozhovor s Rachel Laudan na webové stránce: http://www.econtalk.org/archives/2015/08/rachel_laudan_o.html (Poslední přístup 13.11.2015). LAUDAN, R. *Cuisine and Empire: Cooking in World History*. University of California Press, 2013.

11 Dějiny medicíny dnes představují samostatnou badatelskou tradici s vlastní bohatou bibliografií. Pro základní přehled je možné sáhnout po českých překladech knih Roye Portera: PORTER, Roy. *Největší dobrodíní lidstva: historie medicíny od starověku po současnost*. V českém jazyce vyd. 1. Praha: Prostor, 2001. PORTER, Roy. *Dějiny medicíny*. Praha: Prostor, 2013. Pro úvod do dějin medicíny v českých zemích a další literaturu, srov. SVOBODNÝ, Petr a Ludmila HLAVÁČKOVÁ. *Dějiny lékařství v českých zemích*. Praha: Triton, 2004. LENDEROVÁ, Milena, Daniela TINKOVÁ a Vladan HANULÍK. *Tělo mezi medicínou a disciplínou*. Praha: Lidové noviny, 2014.

onemocnění“ a jsou také jako duševní onemocnění léčena, byla v rámci humorální teorie považována za nemoci somatického původu a byla rovněž léčena přímým působením na pacientova tělo¹².

Z pohledu dějin těla je přitom zcela zásadní, že výše nastíněné proměny fyziologických koncepcí lidského těla nejsou interpretovány pouze v úzce vymezeném rámci dějin jednotlivých vědních disciplín, ale že jsou vztaženy k širšímu sociokulturnímu kontextu. Jinými slovy, v rámci dějin těla / tělesnosti lze rovněž sledovat proměny vztahu mezi tělem, jeho reprezentacemi a širším společenským řádem. Že mezi těmito rovinami existuje mimořádně pevná vazba, poukázala v průběhu 60. let americká antropoložka Mary Douglas. V knize *Natural Symbols* uvedla, že individuální „fyzické tělo“ a jeho „žítí“ - praxe pohybu, gest, komunikace - je součástí společensky sdílených struktur významu. Individuální tělo je regulováno normami těla společenského a často také funguje jako jeho „obraz“. Proto, jak uvádí Douglas, ve společnosti s komplexní společenskou strukturou a propracovanou kategorizací skutečnosti vzniká značný tlak na sebe/regulaci individuálních těl. Zároveň s narůstající komplexitou společenské struktury se prosazuje tlak směřující k „odtělesnění“ (*disembodiment*) praxe společenského styku – k „potlačení“ tělesnosti a redukce jedince na „myslící, netělesný subjekt“.¹³

Podobnou myšlenku zformuloval již v první polovině 20. století německý sociolog Norbert Elias ve svém rozsáhlém díle *O procesu civilizace*¹⁴. Elias se v této knize pokusil vysvětlit dlouhodobou proměnu chování v Evropské společnosti, směřující ke stále narůstající sebekontrolě jedince, a ke stále úzkostlivější kontrole některých tělesných funkcí a biologických pochodů. Tato celková proměna psychologických a afektuálních struktur jedince, které Elias nazýval *habitus*, byla podle něj způsobena postupnou internalizací a vtělováním sociálně definovaných norem jednání. Ohniskem tohoto civilizačního procesu pak byla podle Eliase specifická sociální formace: dvorská společnost, ze které se „civilizované chování“ šířilo prostřednictvím nápodoby do ostatních vrstev společnosti. Klíčovou úlohu prostředníků v šíření těchto sebe-disciplinačních vzorů konečně podle

12 ROY, Porter. History of the Body. In: BURKE, Peter. *New Perspectives on Historical Writing*. Pennsylvania State University Press, 1992, s. 206-232, zde s. 214.

13 DOUGLAS, M. *Natural Symbols*. London - New York: Routledge, 1996, s. 74-76 (Původní vydání v roce 1970). Srov. také DOUGLAS, M. *Purity and Danger: An Analysis of Concept of Pollution and Taboo*. London - New York: Routledge, 1966.

14 Kniha ve své době zapadla a skutečně populární se stala až po svém překladu do anglického jazyka v průběhu 70. let dvacátého století. V českém překladu kniha vyšla ve dvou dílech: ELIAS, Norbert. *O procesu civilizace: sociogenetické a psychogenetické studie.: Proměny chování světských horních vrstev na Západě. I.* Praha: Argo, 2006. TÝŽ. *O procesu civilizace: sociogenetické a psychogenetické studie.: Proměny společnosti. Nástin teorie civilizace. II.* Praha: Argo, 2007.

Eliase sehrály příručky o dobrém chování, které se z prostředí dvorské aristokracie postupně šířily mezi měšťanstvo a další vrstvy obyvatelstva. Eliasova koncepce, která se stala hojně diskutovanou zvláště od 70. let, rovněž v souvislosti s pracemi Mary Douglas a Michela Foucaulta, kterému se budu věnovat později, tak pro dějepisné zkoumání o těla a tělesnosti otevřela téma vztahu individuálního těla a společenského řádu, reprezentací těla, jednání a sebe/disciplinace a konečně i prožívání vlastní tělesnosti historickým aktérem či jak uvádí Elias, jeho „afektuální struktury“.

1.2. Konceptualizace těla v sociálních vědách a historiografii

Jak je patrné z předchozího přehledu, tělo jakožto předmět badatelského zájmu může být myšleno mnoha různými, více či naopak méně kompatibilními způsoby. Není proto zdaleka překvapivé, že bádání o těle a tělesnosti po dlouhou dobu charakterizovala a do jisté míry stále charakterizuje především značná roztržitost a nespojitost jednotlivých badatelských přístupů, jak ve svých „rekapitulačních“ textech koncem 90. let upozornili Caroline Bynum, Kathleen Canning a nověji pak Maren Lorenz, Philipp Sarasin a Roger Cooter.¹⁵

V následujícím výkladu se pokusím o přehledné shrnutí dosavadních teoretických debat o těle a tělesnosti s využitím klasifikace tzv. „třech těl“, které navrhly antropoložky Nancy Shepherd-Hughes a Margaret M. Lock. Ve vlivném článku z konce 80. let, který je pokusem o teoretické vymezení těla pro potřeby medicínské antropologie, autorky navrhly rozlišit tři analytické úrovně, na nichž je možné studovat vztah těla a společnosti.¹⁶

Za prvé je to podle nich úroveň symbolismu těla (*body symbolism*), na níž lze sledovat jak se lidské tělo, prostřednictvím procesů označování, stává projekční plochou kulturních významů a jak poté zpětně, například prostřednictvím analogií mezi individuálním tělem jedince a kolektivním tělem společnosti, legitimizuje existenci určitých sociálních a mocenských struktur. Za druhé je to rovina

15 BYNUM, Caroline. Why All the Fuss about the Body? A Medievalist's Perspective. *Critical Inquiry*. 1995, 22(1). CANNING, K. The body as method? Reflections on the place of the body in gender history. *Gender & history*. 1999, 11(3): 499-513. LORENZ, Maren. *Leibhaftige Vergangenheit: Einführung in die Körpergeschichte*. Tübingen: Ed. diskord, 2000. SARASIN, Philipp. *Geschichtswissenschaft und Diskursanalyse*. Orig.-Ausg., 1. Aufl. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2003, 100-121. COOTER, Roger. The turn of the body: history and the politics of the corporeal. *Arbor*. 2010, 186(743): 393-405.

16 SCHEPER-HUGHES, Nancy a Margaret M. LOCKE. The Mindful Body: A Prolegomenon to Future Work in Medical Anthropology. *Medical Anthropology Quarterly*. Wiley on behalf of the American Anthropological Association, 1987, 1(1), 6-41.

politik těla (*politics of the body*), která zahrnuje politiky regulace, dohledu a kontroly nad kapacitami produkce a biologické reprodukce jednotlivců i různých společenských skupin. Za třetí je to pak rovina žité zkušenosti lidské existence, jakožto existence charakterizované zkušeností vtělenosti, kterou Locke a Shepherd-Hughes popisují jako tělo fenomenologicky prožívané (*phenomenologically lived body*).

Tyto tři úrovně analýzy, které jsou podle autorek vzájemně propojitelné, zároveň představují tři různé teoretické přístupy k tělu, tři různé epistemologické tradice, které se v průběhu druhé poloviny 20. století objevily v různých humanitních a společenskovědních disciplínách. V následujícím výkladu se pokusím stručně představit všechny tři výše nastíněné přístupy. Řada textů a možných aplikací těchto přístupů v různých disciplínách bude z důvodu přehlednosti a úspornosti ponechána stranou. Soustředit se budu naopak především na „zakladatelské“ texty jednotlivých badatelských tradic a především na texty, které zásadními způsobem ovlivnily formulování paradigmatu *disability studies* a tedy i můj vlastní přístup aplikovaný v této práci. První kapitola tak bude věnována symbolické antropologii Mary Douglas, která rozvinula analýzu symbolismu lidského těla. Druhá kapitola shrne bádání Michela Foucaulta a zároveň poslouží jako příprava pro kapitolu třetí, v níž se pokusím shrnout debaty následující tzv. obrat k tělu v 80. a 90. letech minulého století.

1.2.1. Mary Douglas a *body symbolism*

Úzkou provázanost těla a kulturního kontextu, v němž se vtělený subjekt pohybuje, komunikuje s ostatními jedinci a podřizuje se určitým sociálním a kulturním normám, naznačila na konci 60. let britská sociální antropoložka Mary Douglas, inspirovaná symbolickou a strukturální antropologií.¹⁷ Její kniha *Natural Symbols* z roku 1970, v níž se pokoušela vymezit teoretický přístup umožňující komparativní studium náboženských praktik v různých kulturách, představovala zároveň jeden z prvních pokusů promyslet vztah individuálního těla a společnosti prostřednictvím symbolismu těla (*body symbolism*).¹⁸

17 Vývoj antropologické teorie ve 2. pol. 20. století přehledně shrnuje: ORTNER, Sherry B. Teorie v antropologii od šedesátých let. *Biograf*. 2004, (34).

18 Mary Douglas zde kriticky navazovala na dílo Marcela Mausse a zároveň na svou dodnes nejvlivnější a nejznámější knihu *Purity and Danger* z roku 1966, v níž se zabývala kulturní produkcí „nečistého“ jako vedlejšího produktu kategorizace sociální reality. „Špína“ se podle Douglas nachází v prostorách mezi kategoriemi a negativně tak vymezuje jejich hranice, jako taková je tedy nezbytná pro jakýkoliv systém kategorizace skutečnosti. Viz DOUGLAS, M. *Purity and Danger: An Analysis of Concept of Pollution and Taboo: An Analysis of Concept of Pollution and Taboo*. London - New York: Routledge, 1966.

Douglas uvažovala o dvou tělech, o fyzickém těle jedince a o kolektivním těle společnosti.¹⁹ Tato dvě těla jsou podle ní nutně ve vzájemném vztahu. Tělu individuálnímu jsou vždy připisovány kulturní významy a slouží tak jako zrcadlo, odrážející struktury a hierarchie celé společnosti. K tomuto připisování významů dochází v každodenních situacích, v nichž tělo prostřednictvím jednání komunikuje určité významy. Na základě analogie mezi individuálním a kolektivním pak individuální tělo působí jako obraz celé společnosti a naopak.²⁰

Koncepce zrcadlení společenských struktur a hierarchií prostřednictvím symbolismu těla se stalo jedním z nejdůležitějších příspěvků Mary Douglas k teoretické debatě o těle a tělesnosti. Zároveň je však třeba uznat, že kniha *Natural Symbols* v mnoha ohledech překračovala úzce zaměřené zkoumání symbolismu těla tak jak bylo vymezeno v úvodu této kapitoly, určitým způsobem totiž předjímala také teorii disciplinace resp. guvernance těl a rovněž teorii „vtělení“ (*embodiment*), která byla rozpracována především v rámci debat následujících obrát k tělu v 80. a 90. letech. Tyto poznámky se týkají především teorie tzv. „zákona tělesné sebekontroly“, v jehož základu spočívá opět vztah mezi fyzickým tělem jedince a kolektivním tělem společnosti. Tento vztah se podle Douglas projevuje typicky v situaci války, kdy je v odpovědi na ohrožení kolektivního těla společnosti stupňován požadavek na regulaci a ukáznění těl jednotlivců. Intenzivní kontrola celé společnosti tak implikuje silnou kontrolu individuálních těl (*strong social control implies strong bodily control*).²¹ Souvisejícím zákonem regulujícím fyzická těla je pak dále „pravidlo čistoty“ (*purity rule*), který si v závislosti na nárůstu komplexity společenských struktur vynucuje stále přísnější kontrolu tělesných projevů jedince. Sociální interakce ve společnosti s komplexní sociální strukturou a silnou společenskou kontrolou se tak jakoby odehrává mezi netělesnými / odtělesněnými subjekty.²² *Natural symbols* tak zřetelně překračují hranice přístupu, který jsem výše popsal jako *body symbolism*. Analýza symbolismu těla zde přechází k politikám těla, tedy k regulaci a ukáznování individuálních těl, ale také ke vtělení disciplíny a prožívání vlastního těla lidským subjektem.

19 DOUGLAS, Mary. *Natural symbols: explorations in cosmology*. New York: Routledge, 1996, s. 64.

20 Tamtéž, s. 74.

21 Tamtéž, s. 76.

22 Tamtéž, s. 76-77.

1.2.2. Tělo a tělesnost v díle Michela Foucaulta

Zásadním impulsem k rozvinutí kritického zkoumání těla se ve společenských a humanitních vědách od 70. let minulého století stala bádání Michela Foucaulta, který bývá někdy označován za přímého inspirátora pozdějšího „obratu k tělu“ v 90. letech minulého století.²³ Foucault se v průběhu svých zkoumání zajímal o vtěleného jedince – subjekt, k němuž se vztahuje historicky proměnlivý a poměrně přesně lokalizovaný komplex vědění (pravdy), moci a etiky. Samotná povaha Foucaultovy práce, která se vyznačovala neustálým promýšlením a reformulací dříve již probádaného, mnohdy stěžuje její celistvé uchopení a využití. Řada Foucaultových interpretů proto v uplynulých desetiletích vyvíjela značné úsilí o zpřehlednění a utřídění jeho bádání, nejčastěji formou vytyčení jednotlivých „období“, v nichž se Foucault věnoval různým problematikám a v nichž také představil své klíčové koncepty.²⁴ Nejzdařilejší z těchto výkladů přitom umožňují rozlišit jednotlivá témata, kterými se Foucault v průběhu svého života zabýval, ale zároveň také postihnout souvislosti napříč jednotlivými obdobími.

Jiří Růžička tak například, v přímé návaznosti na G. Deleuze, rozlišuje²⁵: 1) období, v němž se Foucault zabýval především problematikou „vědění“, respektive otázkou jak lze vůbec vypovídat o předmětech a jedincích, jako o objektech poznání. Dále za 2) období 70. let, kdy se jeho zájem obrátil k problematice moci, respektive způsobům, jimiž moc a vědění produkují jedince (subjekt) a konečně za 3) období „pozdní“, období 80. let, v němž se Foucault věnoval vztahu subjektu k sobě samému a zavedl pojem „techniky sebe samého“. Ač to nemusí být na první pohled zřejmé, všechna tři naznačená období spolu úzce souvisí. Jak poukázal sám Foucault v několika rozhovorech a textech z počátku 80. let, jeho jednotlivé výzkumné projekty mohou být pochopeny také jako jednotlivé výzkumné osy,

23 BORDO, Susan. *Unbearable Weight: Feminism, Western Culture, and the Body*. University of California Press, 1993, s. 17. COOTER, Roger. The Turn of the Body: History and the Politics of the Corporeal. *Arbor*. 2010, **186**(743), 393-405.

24 Mezi nejvlivnější vykladače Foucaulta bývají řazeni Hubert L. Dreyfus a Paul Rabinow, kteří dělí foucaultovo dílo na archeologické a genealogické období (česky: DREYFUS, Hubert L., Paul RABINOW a Michel FOUCAULT. *Michel Foucault: za hranicemi strukturalismu a hermeneutiky*. Praha: Hermann & synové, 2010.) Dalším foucaultovským odborníkem a vykladačem byl Gilles DELEUZE (česky: DELEUZE, Gilles. *Foucault*. Praha: Hermann & synové, 1996.).

25 RŮŽIČKA, Jiří. Subjektivace a techniky sebe samého: Foucaultova cesta ke třetí ose. In: STORCHOVÁ, Lucie (ed.). *Conditio humana - konstanta (č)i historická proměnná?: Koncepty historické antropologie a teoretická reflexe v současné historiografii. Sborník příspěvků z workshopu "ANTROPOLOGIE - HISTORIE - TEORIE" konaného na FHS UK v Praze dne 17. 11. 2005*. Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, 2007, s. 139-155.

hledající odpověď na otázku po přetváření lidských bytostí v subjekty prostřednictvím procesů subjektivace.²⁶

V následujícím výkladu budu sledovat klíčové koncepty, které se ve Foucaultových bádáních objevily od 70. let, v období během něž se začal zabývat „hrami“ moci a vědění, které produkují vtělené subjekty. Pokusím se stručně shrnout Foucaultovy základní pojmy a následně ukázat jak ovlivnily pozdější bádání o těle a tělesnosti. Zvláštní pozornost budu věnovat Foucaultově diskuzi o „biomoci“ a o genealogii „společnosti normy“, které jsou klíčové jak pro formování kritických studií postižení, tak pro formulaci mého vlastního výzkumného projektu.

Tělo se ve středu Foucaultova zájmu objevilo již v jeho projektech z 60. let (*Dějiny šílenství* 1961, *Zrození kliniky* 1963)²⁷, nejprve jako objekt medicínského či psychiatrického vědění. Komplexnější analýza vtěleného subjektu byla nicméně systematicky rozvinuta až v knize *Dohlížet a trestat* z roku 1975. Foucault zde hovoří o těle jako o „terči a objektu moci“, „*jímž se manipuluje, jež se tvaruje, jež se cvičí, jež poslouchá, jež odpovídá, jež se stává obratným a jehož síly se rozmnožují*“.²⁸

Hlavní osu knihy tvoří výklad o historické genealogii „disciplín“ jako nové technologie vládnutí, která se objevila v tzv. „klasickém období“, tedy v období ca. 1660-1800, v kontextu osvícenství a rozvoje věd o člověku, rychlého demografického růstu a rozvoje kapitalismu. Tato nová technologie vládnutí se podle Foucaulta nejprve objevuje v konkrétních institucích, jako byly nemocnice, škola, vězení, dílna a rodina, které prostřednictvím různých mocenských technik (hierarchického dohledu, normalizující sankce, zkoušky) produkují poslušná a produktivní vtělená individua.²⁹ Sledování těchto přesně lokalizovaných působení moci v konkrétních praxích dohlížení a výcviku individuálních těl, analýzy tzv. „mikrofyziky moci“, jsou východiskem zkoumání, z něž Foucault usuzuje na širší sociální struktury. Postupné šíření disciplinárních technologií celým společenským tělem podle něj vedlo ke vzniku společnosti dohledu či „disciplinární společnosti“.³⁰

26 Proces subjektivace zde přitom znamená: 1) jednak podřízení jedince vnější autoritě – když se jedinec stává objektem vědění a objektem moci (první a druhá osa) – a jednak za 2) proces svázání jedince s jeho vlastní identitou prostřednictvím specifického vztahu k sobě samému (třetí období – třetí osa). FOUCAULT, Michel. *Myšlení vnějšku*. Praha: Herrmann & synové, 1996, s. 195-196.

27 Česky: FOUCAULT, Michel. *Dějiny šílenství v době osvícenství: hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 1993. FOUCAULT, Michel. *Zrození kliniky*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2010.

28 FOUCAULT, Michel. *Dohlížet a trestat: Kniha o zrodu vězení*. Dauphin, 2000, s. 200.

29 Tamtéž, s. 224.

30 Tamtéž, s. 293.

Na analýzu disciplín Foucault v následujících letech navázal v prvním díle *Dějiny sexuality*, s podtitulem „Vůle k vědění“ (1976), tedy v knize, v níž plánoval započít nový výzkumný projekt, sledující jak se jedinec utvářel jako subjekt sexuality v průběhu různých historických epoch. V závěru knihy Foucault hovoří mimo jiné o nové technologii moci / nové racionalitě vládnutí, která se ve druhé polovině 18. století a připojuje ke stávajícím disciplinárním technologiím. Foucault tuto moc označuje jako „biomoc“ – a charakterizuje ji jako vládnutí „ve jménu života“ jedince a celé společnosti. Tato biomoc která se soustředí na ovládnutí vitálního potenciálu jedince a společnosti má pak podle Foucaulta dva póly: 1) anatomopolitiku lidského těla – která pojímá lidské tělo jako produktivní nástroj a 2) biopolitiku lidského druhu, která se soustředí na regulaci plodivých sil celé populace.³¹ Biomoc tak působí na jiné úrovni než disciplíny – zaměřuje se na celou populaci a používá také jiných prostředků a nástrojů. Zároveň se ale biomoc s disciplínami nevyklučuje, naopak jedna na druhou mohou produktivně navazovat.³²

Přesnější povahou a nástroji biomoci, která je v prvním díle *Dějiny sexuality* nastíněna jen velmi zběžně, se Foucault dále zabýval ve svých přednáškách na *Collège de France* v letech 1975-76. Podrobněji jsou zde charakterizovány nástroje biopolitiky – statistika, demografie, veřejná lékařská péče, veřejná hygiena a policie – které produkují určité vědění o lidských populacích a zároveň působí jako nástroje k regulaci společenského těla a prevenci nežádoucích jevů, ohrožujících vitální potenciál populace (problém stárí, pracovní neschopnosti, úrazů, nemoci).³³ Dva klíčové momenty spojené s nástupem této biomoci dále podle Foucaulta představují vznik a rostoucí vliv konceptů rasy a normality jako dvou fundamentů biomocenského vládnutí. Rasa – jako obecný princip biologicky determinované identity jedince i celých společenských skupin – byla podle Foucaulta integrální součástí biomocenské představy společenského těla, resp. populace, a také představy moderních evropských národů.³⁴

Biomocenská regulace těchto společenských „organismů“ napjatá k rozmnožování jejich vitálního potenciálu pak vyžadovala jejich podrobné mapování a stanovování norem. Vedle normalizujícího posuzování jedinců, které bylo jedním z nástrojů disciplinace, se tak v průběhu 18. a 19. století prosazovala rovněž normalizace v dalších oblastech lidského života, včetně oblastí které byly z hlediska biomoci považovány za ty nejdůležitější – tedy v oblasti sexuality a reprodukčních

31 FOUCAULT, Michel. *Dějiny sexuality I: Vůle k vědění*. Hermann a synové, 1999, s. 159-163.

32 FOUCAULT, Michel. *Je třeba bránit společnost: kurs na Collège de France 1975-1976*. Překlad Petr Horák. Praha: Filosofie, 2005, s. 224.

33 FOUCAULT, *Je třeba*, s. 219.

34 FOUCAULT, *Dějiny sexuality I*, s. 139. FOUCAULT, *Je třeba*, s. 228.

vztahů ale také obecnějších „politik života a smrti“ (*thanatopolitika*), určujících jaké životy jsou hodné žití a jaké je naopak legitimní ukončit. Křížením norem kázně (disciplíny) a norem biomocenské regulace tak podle Foucaulta v 18. a 19. století vzniká „společnost normalizace“³⁵ – která umožňuje rozlišování mezi biologicky různě „hodnotnými“ skupinami obyvatelstva – často definovanými podle rasového klíče – a legitimizuje tak mocenské uspořádání, v němž si určité společenské skupiny osobují pozici „těch normálních“ a z ní pocházející autoritu rozhodovat o životech a smrti „jiných“.³⁶

Biomoc a vznik „společnosti normy“ představují z hlediska kritických studií postižení i mého vlastního výzkumného projektu zásadní teoretická východiska. Vzhledem k rozvoji dějin těla ovšem hrály důležitou roli také Foucaultovské koncepty pocházející z jeho posledních knih z konce 70. a počátku 80. let. Již v diskuzích o disciplínách a o dispozitivích sexuality, spojených s nástupem biomoci se Foucault nevěnoval pouze „globálním“ účinkům moci a vědění, ale naopak se soustředil na to jak provázané hry moci a pravdy prostřednictvím konkrétních praxí produkují poslušná, biomocensky regulovaná individua – subjekty. Ve svých pozdních dílech se Foucault pokusil znovu teoreticky promyslet, jak vůči jedinci vnější mocenské struktury utváří jedince jakožto subjekty a zároveň se intenzivněji věnoval právě jedinci a způsobům, kterým utváří sebe sama jako subjekt. V sérii přednášek z let 1978-1979 (*Security, Territory and Population*) proto navrhuje koncept *gouvernementalité* - jako nový nástroj k analýze působení moci a utváření subjektu.³⁷

Guvernmentality, či také governmentality³⁸, jsou ve Foucaultově pojetí taková jednání, která strukturují možná pole jednání druhých.³⁹ Jako takové se mohou objevovat ve vztahu jedince k sobě

35 FOUCAULT, *Je třeba*, s. 226.

36 FOUCAULT, *Dějiny sexuality I.*, s. 163. FOUCAULT, *Je třeba*, s. 229.

37 FOUCAULT, Michel, SENELLART, Michel a Arnold I DAVIDSON (eds.). *Security, territory, population: lectures at the College de France, 1977-1978*. New York: Palgrave Macmillan, 2007. K teorii guvernmentality srov. BURCHELL, Graham, Colin GORDON, Peter MILLER a Michel FOUCAULT. *The Foucault effect: studies in governmentality : with two lectures by and an interview with Michel Foucault*. Chicago: University of Chicago Press, 1991.

38 V českojazyčné literatuře není dosud překlad Foucaultova konceptu *gouvernementalité* (který byl sám o sobě neologismem) ustálen. Petr Horák používá ve svém překladu *Zrození biopolitiky* z roku 2009 výraz „vládnost“ (FOUCAULT, Michel, Michel SENELLART, François EWALD a Alessandro FONTANA. *Zrození biopolitiky: kurz na Collège de France (1978-1979)*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2009.) Jiří Růžička se naopak přimlouvá za užívání počestného „guvernmentality“. V současné praxi se objevuje jak užití termínu „guvernmentality“ tak „governmentality“ (viz. například MERTL, Jiří a Petr KRČÁL. *(Neo)liberální governmentality v České republice*. Brno: Václav Klemm, 2013.).

39 Přísně vzato, Foucault používá termín racionalita guvernmentality (případně umění guvernmentality), který označuje představy o povaze a praktikování governance (řeší tedy nejen, kdo vládne komu, ale určuje také představu o tom, co je to vůbec vládnutí). Samotný pojem governance pak odkazuje k praxi, která se řídí těmito racionalitami. Srov. BURCHELL, Graham, Colin GORDON, Peter MILLER a Michel FOUCAULT. *The Foucault effect: studies in governmentality : with two lectures by and an interview with Michel Foucault*. Chicago: University of Chicago Press, 1991, s. 3.

samému, v mezilidských vztazích, vztazích institucí a společenských skupin a tedy i ve vztazích utvářejících politické suverenity.⁴⁰ Na působení biomoci se tak lze dívat jako na rozšiřování biomocenských guvernamentalit, které slouží jako návody jak působit na celé populace ve jménu zachování a rozmnožení života a zároveň jak ovládat sebe sama jako subjekt biomoci.

Právě ohled k sobě samému pak podle Foucaulta v systému biomocenské governance otevírá i možnost změny či Foucaultovými slovy, „strategické reverzibility“ mocenských vztahů. Jestliže totiž biomocenská governance historicky kladla značný důraz na sexualitu a tělesnost jedinců, účinkem této moci bylo také to, že se individuální vtělený život (biologická existence) mohl stát základnou pro formulování politických požadavků, například v první vlně feminismu nebo v případě organizovaného dělnického hnutí v 19. století.⁴¹

Odtud pochází konečně také Foucaultův zájem o vztah subjektu k sobě samému, kterému se věnoval v samotném závěru svého života. V této třetí ose svého výzkumu Foucault sledoval etickou práci, kterou na sobě subjekt vykonává prostřednictvím „technik sebe samého“ - tak že sám sebe konstituuje jako subjekt morálního jednání.⁴² Tuto práci na sobě Foucault sledoval na konkrétních materiálních praxích „péče o sebe“ napříč různými historickými obdobími.⁴³

Jak se domnívá celá řada badatelů a badatelek, Foucaultovo dílo mělo pro historické a společenskovední zkoumání těla a tělesnosti zásadní význam. Foucaultova zkoumání ukázala, že jedinci jsou pevně zapuštěni v historicky specifických konstelacích vědění a moci a jsou jako vtělené bytosti utvářeni konkrétními sociálními praxemi a interakcemi v různých společensko-mocenských polích. Koncept biomoci umožnil v uplynulých desetiletích propojit a analyzovat nejrozličnější historické fenomény, od eugenických a sociálních politik 19. století k politikám uplatňovaným za vlády národního socialismu v hitlerovském Německu. Rovněž v současnosti, která je charakterizována rostoucí mocí bio-etického komplexu a bio-ekonomik se Foucaultova biomoc stává nástrojem, který umožňuje zkoumat různé roviny sociální existence jedinců jako vtělených / živých bytostí.⁴⁴ Governance se v tomto směru bádání objevuje jako účinný nástroj, který umožňuje analyzovat utváření určitých politik

40 BURCHELL, Graham, Colin GORDON, Peter MILLER a Michel FOUCAULT. *The Foucault effect: studies in governmentality : with two lectures by and an interview with Michel Foucault*. Chicago: University of Chicago Press, 1991, s. 2.

41 Tamtéž, s. 5.

42 RŮŽIČKA. Subjektivace a techniky sebe samého, s. 144-6.

43 Michel FOUCAULT, *Dějiny sexuality II. Užívání slastí*, Praha 2003. Týž, *Dějiny sexuality III. Péče o sebe*, Praha 2003.

44 RABINOW, Paul a Nikolas ROSE. Biopower Today. *BioSocieties*. 2006, 1(2), 195-217.

těla, ale také vztahu jedince k sobě samému jako vtělené bytosti. Řadu těchto zájmů a teoretických aspirací najdeme také v badatelských směrech, které představuji na následujících stranách (nový materialismus, feminismus, kulturně antropologické přístupy, disability studies) a které se na Foucaulta často explicitně odvolávají.

S ohledem na můj vlastní výzkumný projekt, který je zakotven v kritických studiích postižení (*disability studies*) je nutné znovu zdůraznit, že Foucaultova diskuze o moderní společnosti jako „společnosti normy“, která je konstituována prostřednictvím biomocenských governmentalit, rozlišujících mezi normálním a patologickým, byla pro rozvoj *disability studies* zcela klíčová. K Foucaultovu výkladu biomoci odkazují důležité práce tohoto badatelského směru⁴⁵ a rovněž koncept governmentality patří k široce využívaným analytickým nástrojům, umožňujícím zachytit jak sociálně produkované normy působí na různě situované jedince a jak jsou těmito jedinci vtělovány a individuálně zakoušeny.⁴⁶

1.2.3. Somatic turn

Osmdesátá a devadesátá léta 20. století znamenala ve společenských a humanitních vědách výrazné zvýšení zájmu o nejrůznější otázky spojené s tělem a tělesností. V širším kontextu vzestupu fitness kultury, estetické chirurgie a zkrášlovacího průmyslu jakož i neoliberalních ideologií tělesné zdatnosti, se zvýšený zájem o společenskovední reflexi těla protínal s rozvojem feminismu, postkoloniálních studií a mnoha různých emancipačních hnutí. V rámci kritické debaty pak analýzy mocenského rozměru těla a tělesných praktik, často inspirované myšlenkami M. Foucaulta, ovlivňoval také návrat k materialistickému myšlení o kultuře a společnosti.

„Obrat k tělu“ (*somatic turn*)⁴⁷, který zasáhl literární vědu, sociologii a historii a další obory 80.-90. let byl částečně reakcí na následky předchozího obratu k jazyku (*language turn*) a obratu ke kultuře (*culture turn*), které nasměrovaly nejen historická, ale především literárně-vědní bádání směrem

45 DAVIS, Lennard J. *Enforcing Normalcy: Disability, Deafness, and the Body*. Verso, 1995. THOMSON, Rosemarie Garland. *Extraordinary Bodies: Figuring Physical Disability in American Culture and Literature*. Columbia University Press, 1997. DAVIS, Lennard J. *Bending over backwards: disability, dismodernism, and other difficult positions*. New York: New York University Press, 2002.

46 TREMAIN, Shelley Lynn. *Foucault and the Government of Disability*. Ann Arbor, MI, USA: University of Michigan Press, 2005.

47 Srov. shrnující text: COOTER, Roger. The Turn of the Body: History and the Politics of the Corporeal. *Arbor*. 2010, 186(743).

k sémiotické analýze textů a kulturních reprezentací.⁴⁸ Snahou různých odnoží kulturního materialismu 80. let bylo přitom postihnout reprezentace v jejich materiální podstatě, resp. v ekonomických a sociálních souvislostech jejich produkce.⁴⁹ Toto zaměření se dotklo rovněž zkoumání těla a tělesnosti. Ambicí badatelek a badatelů inspirovaných „obratem k tělu“ bylo nejen postihnout těla v jejich sociálním a historickém kontextu, ale také analyzovat, jak se významové a mocenské hry odrážejí v samotné materiální existenci člověka jako vtělené bytosti, případně jak tuto vtělenou existenci sám jedinec zakouší a prožívá. Bádání vycházející z „obratu k tělu“ tak propojovala dosavadní teoretické přístupy vycházející z různých myšlenkových tradic a disciplín a sama přitom urychlila jejich vzájemné překrývání tak, že v průběhu 90. let již bádání o těle a jeho historii nabylo značně interdisciplinární povahy.

Modelovým příkladem takovéto interdisciplinární spolupráce byla skupina badatelů a badatelek, kteří koncem 80. let zformovali projekt výzkumu dějin těla, někdy označovaný také jako *body criticism*.⁵⁰ Toto volné sdružení, které se v roce 1987 prezentovalo tématickým sborníkem *The Making of the Modern Body*⁵¹ konceptuálně vycházelo jednak z debat, které se v 80. letech vedly v rámci nového historicismu a kulturního materialismu, jednak vstřebávalo podněty z feministických studií a z díla Michela Foucaulta. Jako reprezentativní příklad tohoto přístupu může posloužit práce Thomase Laqueura, který se na přelomu 80. a 90. let zabýval kulturní produkcí sexuální difference a její proměnou mezi 16.-19. stoletím⁵², respektive v dlouhém období od antiky k Freudovi⁵³. Laqueurův

48 Pro přehledné shrnutí dopadů kulturního obratu v historiografii a sociologii srov. BONNELL, Victoria E., Lynn HUNT a Richard BERNACKI. *Beyond the cultural turn: new directions in the study of society and culture*. Berkeley, Calif.: University of California Press, c1999.

49 Pro přehledné shrnutí starší materialistické tradice a jejích aktualizací především v literární teorii a kritice od 70.-80. let minulého století (s důrazem na dílo Raymonda Williamse) viz studii Roberta Müllera: *Obměny kultur. Ohyby materiality. K myšlení kulturního materialismu a nového historismu*. In: MÜLLER, Richard a Josef ŠEBEK (eds.). *Texty v oběhu: antologie z kulturně materialistického myšlení o literatuře*. Vyd. 1. Praha: Academia, 2014.

50 Müller, který název tohoto směru překládá jako „uvažování o těle“, do této skupinky řadí Catherine Gallagher a Thomase Laqueura, editory níže citovaného sborníku *Making of the Modern Body* (1987), a dále také Jonathana Dollimora a Alana Sinfielda, kteří se věnovali výzkumu utváření sexuality a sexuální identity v dějinách. Viz. DOLLIMORE, Jonathan. *Sexual dissidence: Augustine to Wilde, Freud to Foucault*. New York: Oxford University Press, 1991. SINFIELD, Alan. *Cultural politics-- queer reading*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, c1994. Dále do tohoto směru přiřadil také Elaine Scarry, která se věnovala tělu a bolesti. SCARRY, Elaine. *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*. New York: Oxford University Press, 1985. Viz MÜLLER, ŠEBEK, *Texty v oběhu*, s. 90.

51 GALLAGHER, Catherine a Thomas Walter LAQUEUR. *The Making of the Modern Body: Sexuality and Society in the Nineteenth Century: Sexuality and Society in the Nineteenth Century*. University of California Press, 1987.

52 LAQUEUR, Thomas Walter. *Orgasm, Generation, and the Politics of Reproductive Biology*. In: GALLAGHER, LAQUEUR. *The Making of the Modern Body*, s. 1-41.

53 LAQUEUR, Thomas Walter. *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud: Body and Gender from the Greeks to Freud*. Harvard University Press, 1992.

zájem se soustředil především na proměny expertního vědění o těle, respektive na to jak tato vědění, prostřednictvím řady vizuálních a textových reprezentací, utvářela sociální realitu sexuální difference. Za klíčový historický zlom v dlouhých dějinách vědění o těle přitom považoval konec 18. století, kdy podle něj došlo k přechodu od tzv. jednopohlavního modelu k novodobé představě dvou pohlaví jako dvou radikálně fyziologicky odlišných entit, kterou Laqueur nazýval jako „dvojpohlavní model“.⁵⁴ Takto zásadní změna se podle Laqueura odehrála v době přechodu od tradiční společnosti ke společnosti moderní, ovlivňované liberálními hodnotami evropského osvícenství. Zároveň tento přechod reflektoval vzestup raného feministického hnutí konce 18. století a současně také odpor vůči emancipaci ženy v tehdejších konzervativních i liberálních kruzích. Představa naprosto odlišné mužské a ženské tělesnosti podle Laqueura umožňovala rozřešení evidentního rozporu mezi liberálními postuláty všeobecné rovnosti a faktického pokračování podřízení ženy v moderní společnosti. Zároveň bylo na jejím půdoryse možné formulovat specifickou agendu první vlny feministického hnutí, argumentující že ženy mají své specifické místo a úkoly ve společnosti, určené jejich specifickou „ženskou zkušeností“ a „ženskou tělesností“.⁵⁵ Přeznačování těl v expertních diskurzích medicíny a anatomie, ústící v nástup představy o radikální odlišnosti mužského a ženského těla tak podle Laquera reflektovalo a spoluurčovalo přeměnu společenského a genderového řádu v přechodu od tradiční – stavovské k moderní – občanské společnosti.

Laquerův přístup k tělu, který je příznačný pro celou skupinu *body criticism*, tedy předpokládal historicky proměnlivé konfigurace vědění a moci, které do značné míry určovaly sociální realitu lidských těl a existenci vtělených jedinců v nerovných sociálních vztazích.⁵⁶ Tělo zde tedy, podobně jako u Foucaulta v rámci druhé osy jeho zkoumání, figurovalo jako objekt utvářený v průsečíku různých symbolických/mocenských režimů, dispozitivů a způsobů vypovídání, tedy jako „projekční plocha“ moci a vědění. Sám Laquer ovšem považoval toto zaměření na expertní diskurzy a

54 Starší výkladová tradice – která se vztahovala k fyziologickým teoriím vycházejícím z hypokratovsko-galénovského korpusu – popisovala mužské a ženské tělo prostřednictvím homologií. Ženské tělo bylo v této koncepci považováno v zásadě za méně dokonalou analogii těla mužského, pouze s tím rozdílem, že ženské pohlavní orgány představovaly jakousi „převrácenou“ verzi genitálií mužských. Mužské tělo tedy představovalo jakousi normu a ženské tělo bylo pouze jeho nedokonalou kopií (viz. str. 2). Oproti tomuto „jednopohlavnímu modelu“ se od 18. století ve vědách o člověku postupně prosadila představa radikální odlišnosti mužského a ženského těla, která se promítla do všech aspektů tělesnosti a pronikla doslova až na kost ženských i mužských těl. Srov. v téže knize esej Londy Schiebinger, která se věnovala proměnám reprezentací lidské kostry v přechodu od „jednopohlavního“ k „dvojpohlavnímu modelu“. SCHIEBINGER, Londa. *Skeletons in the Closet: The First Illustrations of the Female Skeleton in Eighteenth-Century Anatomy*. In: GALLAGHER, LAQUEUR. *The Making of the Modern Body*, s. 42-82.

55 GALLAGHER a LAQUEUR. *The Making of the Modern Body*, s. 19.

56 LAQUEUR, *Making Sex*, s. 10-11.

reprezentace za limitující a naznačil dva vzájemně provázané směry, kterým by se mělo bádání o těle a tělesnosti v budoucnosti orientovat. Jednak kritizoval analytické rozlišování genderu jako sociálně konstruované skutečnosti a pohlaví jako biologické entity, přetrvávající v tehdejších feministických studiích, které podle něj bránilo zachytit sociální existence těla v jeho materiální podstatě.⁵⁷ V druhém případě pak jako jeden ze svých budoucích, byť nikdy nenaplněných plánů, navrhl zkoumání „vtělené zkušenosti“ sociálních aktérů.⁵⁸

1.2.3.1 Feminismus – tělo a embodiment ve feministických studiích

Laqueur, podobně jako další badatelé a badatelky ze skupiny *body criticism*, řadil své vlastní dílo do tradice feministických studií,⁵⁹ které skutečně, v období obratu k tělu, ovlivnily celou řadu výzkumných projektů, věnovaných tělu.⁶⁰ Zároveň se v rámci diskuzí ve feministických studiích objevily také koncepty, které zásadně přispěly k rozvinutí zde uvažované třetí analytické oblasti zkoumání těla: zachycení vtělenosti sociálních aktérů.

Jak poukázala jedna z předních feministických teoretiček Susan Bordo, ženy které v moderní západní společnosti čelily silnému tlaku podřizovat se normativním představám o ženské kráse, velmi brzy rozpoznaly mocenský rozměr politik těla v převážně patriarchální společnosti a dovedly také různým způsobem kriticky tematizovat zkušenost existence v ženském těle.⁶¹ Na druhou stranu, vzhledem k tomu, že ženám byla historicky v Západní společnosti, v souvislosti s dominancí karteziánské duality duše a těla, připisována pasivní, podřízená pozice, ospravedlňovaná jejich vazbou k tělu⁶², pozice těla ve feministickém výzkumu byla od počátků feministického hnutí značně problematická. Autorky spojené s feminismem konce 18. a 19. století jako byly Mary Wollstonecraft či Harriet Taylor Mill, se pokoušely prosadit především obraz ženy jako „rozumné bytosti“, která není ke

57 Tamtéž, s. 12-13.

58 Tamtéž, s. 23-24.

59 Tamtéž, s. 11.

60 Pro přehledné shrnutí viz.: LENNON, Kathleen. *Feminist Perspectives on the Body* [online]. In: . 2010 [cit. 2016-05-16]. Dostupné z: <http://plato.stanford.edu/entries/feminist-body/>

61 BORDO, Susan. *Unbearable Weight: Feminism, Western Culture, and the Body: Feminism, Western Culture, and the Body*. University of California Press, 1993, s. 16.

62 LLOYD, Genevieve. *The Man of Reason: "Male" and "Female" in Western Philosophy*. Methuen and Co., 1984.
TUANA, Nancy. *The less noble sex: scientific, religious, and philosophical conceptions of woman's nature*. Indiana University Press, 1993

svému tělu vázána o nic více než muž. Zároveň bylo tělo v kontextu patriarchálního řádu a koloniálního panství nad údajně „rasově odlišnými“ právem považováno za objekt a nástroj ovládnutí.⁶³

Aby bylo vůbec možné teoretizovat vtělenou existenci sociálních aktérů/aktérek, bylo nicméně nejprve nutné, aby se feministické myšlení kriticky vyrovnalo s konceptuálním dělením pohlaví a genderu. Rozlišování pohlaví jako biologické entity, na níž je jako jakási kulturní nástavba „nabalován“ kulturně produkován gender, byla sdílena různými teoretickými proudy feminismu od 60. do 90. let 20. století.⁶⁴ V průběhu let devadesátých bylo toto konceptuální dělení napadáno z různých teoretických pozic, kterým byla společná snaha nově promyslet provázanost kulturního a biologického.⁶⁵

Za prvé je nutné zmínit knihy Judith Butler, která při zúctování s konceptuální binaritou gender-pohlaví zaujala důsledně poststrukturalistickou pozici. Jestliže je podle ní sociální realita produkována prostřednictvím jazyka, vyplývá z toho nejen to, že nikdy nelze poznat „skutečné“, biologické tělo jedince, mimo diskurz, ale rovněž, že je toto tělo vždy sociálně-kulturně produkováno. Individuální těla jsou podle Butler performativními konstrukty. Jsou produktem jednání, které reprodukuje společenské normy a představy o společenském řádu. Těla jsou proto v tomto smyslu materializacemi diskurzů.⁶⁶

Alternativní řešení nabídla myšlenková tradice ovlivněná fenomenologií, která se v rámci feministického myšlení rozvíjela již od dob vydání *Druhého pohlaví* Simone de Beauvoir v roce 1949⁶⁷, a později v 80. letech v dílech Iris Marion-Young.⁶⁸ Východiskem tohoto fenomenologicko-materialistického přístupu k tělu se v 90. letech stal přístup, které v roce 1994 shrnula Elizabeth Grosz v předmluvě knihy *Volatile Bodies* („Tělová“ těla). Grosz tvrdila že tělo nemá být myšleno jako dualita duše a těla, případně pohlaví a genderu, ale jako vzájemně provázaný komplex, u nějž je biologické a

63 LENNON, Kathleen. *Feminist Perspectives on the Body* [online]. Dostupné z: <http://plato.stanford.edu/entries/feminist-body/> (Poslední přístup 15.11.2015).

64 Přehledné shrnutí debat o dualitě pohlaví a genderu česky in: NAGL DOCEKAL, Herta. *Feministická filozofie*. Praha: Sociologické nakladatelství: SLON, 2007.

65 Srov. LENNON, *Feminist Perspectives on the Body*.

66 Základy tohoto přístupu položila Butler již v roce 1989 v knize „Gender Troubles“, slovensky: BUTLER, Judith. *Trampoty s rodom: Feminizmus a podrývanie identity*. Bratislava: Aspekt, 2014. Diskuze k otázce vztahu diskurzu a materiality těla je pak předmětem knihy: BUTLER, Judith. *Bodies that Matter. On the discursive limits of sex*. New York - London: Routledge, 1993. Česky: BUTLER, Judith. *Závažná těla: o materialitě a diskursivních mezích "pohlaví"*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2016.

67 Česky vyšla kniha poprvé v roce 1966 jako: BEAUVOIR, Simone. *Druhé pohlaví*. Praha: Orbis, 1966.

68 YOUNG, Marion. Throwing Like a Girl : A Phenomenology off Feminine Body Comportment Motility and Spatiality. *Human Studies*. 1980, 3(2), 137-156.

kulturní vzájemně provázané a neustále dynamicky utvářené v každodenní praxi.⁶⁹ Důraz byl, na rozdíl od přístupu navrženého Judith Butler, položen na aktivní roli materie vzhledem k označující moci normativních diskurzů, na „nestabilitu“ těla a také na prožívání vlastní tělesnosti konkrétními jedinci.

Konečně třetí významnou koncepcí, která byla rovněž částečně ovlivněna feminismem, představuje teorie jednání, resp. habitu, kterou v 90. letech předložil francouzský sociolog Pierre Bourdieu.⁷⁰ Ač bývá tato teorie nejčastěji zmiňována v souvislosti s diskuzí o vzájemném vztahu individuálního jednání a objektivních sociálních struktur, je důležitá právě také vzhledem k promýšlení vtělenosti. Sociální struktury jsou totiž v Bourdieho koncepci vtělovány konkrétními jedinci.⁷¹ Pozice jedinců a skupin v prostoru sociálních vztahů se podle Bourdieho otiskuje do specifických habitů, které jsou v této koncepci myšleny jako zvnitřněné dispozice k určitému jednání a myšlení. Habitus se tedy mimo jiné projevuje určitými tělesnými praktikami, které v sociálním prostoru utváří distinkce mezi jednotlivými sociálními třídami.⁷² Specifické úpravy zevnějšku, ale i způsoby mluvy či chůze u různých skupin, jsou tak v tomto smyslu vtělením sociálních struktur a tyto struktury dále reprodukují. Tělo je tedy jednak nutně médiem habitu a jednak tvoří také jeden z kapitálů, které lze v prostoru sociálních vztahů směňovat za kapitály jiné, kapitál sociální, kulturní a ekonomický.

Závěrem lze shrnout, že z výše nastíněných teoretických debat vyplynul koncem 90. let koncept „vtělení“ (*embodiment*), který v současném zkoumání o těle a tělesnosti umožňuje propojit všechny tři výše zmiňované roviny: symbolismus těla, politiky těla i vztah jedince k sobě samému. Prostřednictvím konceptu „vtělení“ (*embodiment*) může být v nejširším smyslu zkoumáno jak jedinci prostřednictvím každodenních praktik a interakcí s ostatními sociálními aktéry utvářejí svou subjektivitu prostřednictvím těla, a sice v konkrétních sociálních kontextech, které jsou vždy prostoupeny mocenskými vztahy.⁷³ Analýza vtělení tak propojuje rovinu symbolismu těla s rovinou politik těla a ukazuje jak sociální aktéři internalizují – vtělují mocenské diskurzy genderu, třídy, rasy, sexuality a

69 Autorka zde používá mj. připodobnění k Möbiově pásce u které jedna strana pásky volně přechází v druhou a nelze tak určit její rub/líc. GROSZ, Elizabeth A. *Volatile Bodies: Toward a Corporeal Feminism*. Indiana University Press, 1994, s. 18.

70 Česky: BOURDIEU, Pierre. *Teorie jednání /z francouzského originálu *Raisons pratique* přeložila Věra Dvořáčková/*. Praha: Karolinum, 1998.

71 Tamtéž, s. 7.

72 Je důležité připomenout, že Bourdieu v tomto kontextu mluví o třídě jako o analytické kategorii, která umožňuje proniknout do dynamického prostoru utváření sociálních vztahů a diferencí, brání se tedy jakémukoliv substanciálnímu pojetí třídy. K vymezení habitu viz BOURDIEU, *Teorie jednání*, s. 13-16.

73 CANNING, K. The body as method? Reflections on the place of the body in gender history. *Gender & history*. 1999,11(3), s. 505.

tělesné ne/způsobivosti a případně jak tyto diskurzy ovlivňují způsoby, kterými jedinci prožívají sami sebe jako vtělené bytosti.⁷⁴

1.2.4. Obrat k tělu a historiografie

Dříve než se pokusím vyjasnit mé vlastní teoretické pozice, vycházející z koncepce „vtělení“, doplněné o některé kritické podněty kritických studií „postižení“, rád bych ještě krátce zrekapituloval, jak se konceptuální debaty o těle a „vtělenosti“, rozvíjené před a po výše popsaném obratu k tělu, odrazily na poli historického bádání. Výběr zde diskutovaných titulů přitom bude nutně neúplný. Na rozdíl od Daniely Tinkové, která ve své přehledové stati z roku 2007 zvolila spíše všezahrnující přístup, který příliš nediferencuje mezi jednotlivými teoretickými přístupy,⁷⁵ zde se soustředím spíše na různorodost a odlišnosti těchto přístupů. Nejvíc mě pak budou zajímat především konceptualizace, které je možné produktivně využít v mému vlastním zájmu o zkoumání diskurzů jinakosti v 19. a 20. století, specificky ve vztahu k nacionalismu.

Jak ve svém přehledném, dosud zřejmě nepřekonaném přehledu bádání k dějinám těla shrnula Maren Lorenz, zájem historiků a historiček o tělo sahá přinejmenším do první poloviny 20. století.⁷⁶ Ponechám-li stranou přístupy, které vychází z představy biologického determinismu a tedy často rovněž z představy neměnnosti tělesných a psychických struktur jedinců, představuje první výrazný směr, zaměřující mj. se na zkoumání těla, francouzská škola *Annales* 70. a 80. let.⁷⁷ Výzkum mentalit a antropologicky koncipovaná zkoumání každodennosti přinesly zájem o různé představy o těle a jeho fungování i o tělesné praktiky a zkoumání kulturní tvárnosti lidských smyslů, především ve středověku

74 BORDO, *Unbearable Weight*, s. 27-28.

75 TINKOVÁ, Daniela. Tělo-věda-historie: K otázce formování moderního těla v historiografii a novověké vědě. In: NODL, Martin a Daniela TINKOVÁ, ed. *Antropologické přístupy v historickém bádání*. Praha: Argo, 2007, s. 13-52.

76 LORENZ, Maren. *Leibhaftige Vergangenheit: Einführung in die Körpergeschichte*. Tübingen: Ed. diskord, 2000.

77 Ojedinělé projekty, pokoušející se různým způsobem historizovat tělo, se pochopitelně objevily již dříve. Často bývá zmiňován Mark Bloch, který projekt zkoumání dějin těla navrhl již ve 40. letech 20. století. Česky nejnověji: BLOCH, Marc. *Obrana historie, aneb, Historik a jeho řemeslo*. Praha: Argo, 2011. Symbolismus těla ve vztahu k mocenským strukturám středověké společnosti pak v 50. letech zkoumal Ernst Kantorowicz. Česky: KANTOROWICZ, Ernst H. *Dvě těla krále: studie středověké politické teologie*. Praha: Argo, 2014.

a raném novověku.⁷⁸ Tento výzkum byl však povětšinou zaměřen pouze na oblast Francie a především na společenské a kulturní elity, převážně muže.

Jak jsem naznačil již v úvodu, série nejružnějších obrátů v 80. a 90. letech rozostřila hranice tradičních disciplín a řada historicky orientovaných projektů se tak začala rozvíjet mimo tradiční historická pracoviště. Zájem o tělo nicméně zasáhl i výzkumníky, etablované přímo na katedrách historie. Nejčastěji se přitom jednalo o badatele a badatelky, kteří z pozic, často mikroskopicky zaměřené, sociální historie a historické antropologie, studovali dějiny medicíny, každodennosti a také dějiny války. Různé směry historického zkoumání těla si přitom kladly různé výzkumné otázky a různou měrou ne/navazovaly na konceptuální debaty vedené v rámci obratu k tělu.

Bohatou a vlivnou badatelskou tradici tvořily a dodnes stále tvoří anglosaské sociální dějiny medicíny, spojené především s osobou britského historika Roye Portera. Porter a jeho spolupracovníci se od 80. let věnovali dějinám medicíny, především v 18. a 19. století, z perspektivy sociální historie, orientované na historické aktéry, v rámci studia medicíny především na lékaře a jejich pacienty. Svůj přístup charakterizovali jako dějiny medicíny psané „zdola“ tj. s důrazem na sociální praxe a s nimi spjaté mocenské dynamiky, resp. na zachycení perspektivy pacientů (*patient's point of view*)⁷⁹, jejich prožívání nemoci, léčebných procedur a obecněji zkušenosti vlastní vtělenosti.⁸⁰ Tělo tak bylo v rámci porterovských dějin medicíny zkoumáno především na rovině politik těla, tedy jako objekt vědění/moci, s důrazem na proces medikalizace společnosti. Významnou pozornost nicméně získala také otázka prožívání vlastního těla historickými aktéry, která ovšem povětšinou zůstala bez náležité konceptuální reflexe.

78 Viz především projekt *Histoire de la vie privée I.-V.* (1985-1987) Philippa Ariése a George Dubyho, ale také knihy Jacqua Le Goffa a Emanuela Le Roy Ladurieho. Z novější francouzské historiografie, navazující na školu Annales je třeba zmínit především George Vigarella a Alaina Corbina, kteří, na rozdíl od svých předchůdců, reflektovaly také otázku sociálních diferencí a jejich somatizace. Viz třídílný projekt *Histoire du corps* (2005-2006). Z Corbinových knih je v českém prostředí zřejmě nejznámější jeho kniha k dějinám ustavování společenských distinkcí prostřednictvím pachů, respektive čichu: CORBIN, Alain. *Narcis a Miazma: pach a společenské představy 18. a 19. století*. Praha: Argo, 2004. Každodenní život.

79 PORTER, Roy. The Patient's View: Doing Medical History from below. *Theory and Society*. Springer, 1985,14(2), 175-198.

80 V českém prostředí porterovská zkoumání přehledně shrnul (a navazuje na ně) Vladan Hanulík in: HANULÍK, Vladan. Dějiny těla z pohledu Patientengeschichte. In: LENDEROVÁ, Milena, Daniela TINKOVÁ a Vladan HANULÍK (eds.). *Dějiny těla: prameny, koncepty, historiografie*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2013, s. 179-226.

V Německu zahájila intenzivnější diskuzi o dějinách těla a tělesnosti vlivná kniha Barbary Duden, *Geschichte unter der Haut*⁸¹ již z roku 1987. Duden se v ní, v návaznosti na Foucaulta zabývala praxí medicíny v období před nástupem medikalizace společnosti na konci 18. století. Prostřednictvím unikátních zdravotních biografií, sepsaných kolem roku 1730 několika pacientkami lékaře Johanna Pelagria z Eisenachu, se jí podařilo zachytit předmoderní kulturu medicíny, v níž lékaři tvořili pouze jednu z mnoha skupin poskytovatelů péče a kde o vlastních diagnózách často rozhodovali sami „nemocní“. Kniha, která vznikala v podstatě paralelně s texty Thomase Lacquera a Londy Schiebinger, rovněž upozornila na rozdílné představy o genderových diferencích, které ještě v první polovině 18. století nebyly úzce vázány k tělu a potvrdila tak v zásadě Laquerovu tezi o „jednopohlavním“ modelu. Kniha byla nicméně v pozdějších letech zmiňována, a také kritizována, především v souvislosti se snahou zachytit tělesné prožitky dotyčných historických akterek. K tomu zřejmě přispěla i angažovaná pozice samotné Barbary Duden, která se, podobně jako značná část historiků v 90. letech, obávala přijetí některých podnětů postrukturalistické teorie.⁸² Důraz na „zkušenost“ a „tělesné prožitky“ historických aktérů, který byl hojně kritizován pro svou teoretickou nepromyšlenost a pro romantizaci předmoderní kultury⁸³, se obecně stal poznávacím znamením řady nejen německých historických projektů z 90. let, včetně těch, které vznikaly pod hlavičkou historické antropologie (*Historische Anthropologie*).⁸⁴

Zhruba o dekádu později se již v historickém výzkumu těla a tělesnosti v anglosaských zemích i v Německu a Francii prosadila koncepce vtělenosti (*embodiment*), případně obdobné konceptualizace,

81 DUDEN, Barbara. *Geschichte unter der Haut: ein Eisenacher Arzt und seine Patientinnen um 1730: ein Eisenacher Arzt und seine Patientinnen um 1730*. Klett-Cotta, 1987.

82 Obecněji k diskuzím vyvolaným recepcí poststrukturalismu a jazykového obratu: IGGERS, Georg G. *Dějepisectví ve 20. století: od vědecké objektivy k postmoderní výzvě*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002. CHARTIER, Roger. *Na okraji útesu*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2010.

83 Nejvýznamnější kritiky Barbary Duden a důrazu na studium „tělesné zkušenosti“ formulovala Maren Lorenz: LORENZ, Maren. *Kriminelle Körper, Gestörte Gemüter: die Normierung des Individuums in Gerichtsmedizin und Psychiatrie der Aufklärung*. Hamburg: Hamburger Edition, 1999. LORENZ, Maren. *Leibhaftige Vergangenheit: Einführung in die Körpergeschichte*. Tübingen: Ed. diskord, 2000. Obecně ke kritice badatelského konceptu „aktérské zkušenosti“ viz SCOTT, Joan W. The Evidence of Experience. *Critical Inquiry*. University of Chicago Press, 1991, 17(4), 773-797.

84 Richard van Dülmen uvedl téma těla ve své *Historické antropologii* (2001), kde dokonce označil tělo a sexualitu vůbec za jedno z „centrálních témat historicko-antropologického bádání“. DÜLMEN, Richard van. *Historická antropologie: vývoj, problémy, úkoly*. Praha: Dokořán, 2002, s. 59-60. Nejružnější projekty prezentované pod touto hlavičkou přitom spíše než společná teoretická a konceptuální východiska spojovala tématická blízkost a obecnější zaměření na mikrohistorická zkoumání dějin každodennosti. Viz Tamtéž, pozn. č. 16, s. 59 (resp. 103). VAN DÜLMEN, Richard, ed. *Körper-Geschichten*. Orig.-Ausg. Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verl, 1996.

vycházející například z Broudieho teorie *habitu*⁸⁵, které umožnily nově promýšlet a zkoumat vztah mezi normativními diskurzy na straně jedné a těly konkrétních historických aktérů na straně druhé.⁸⁶ Mimo nových, sociálně koncipovaných dějin války⁸⁷ a dějin kapitalistické průmyslové výroby⁸⁸, se tento přístup rozvíjel především v projektech zaměřených na dějiny vzájemně úzce provázaných moderních diskurzů kriminologie, medicíny a sociální hygieny, které se přímo vztahovaly k představám o sociálních diferencích a jinakosti. V Německu se v tomto ohledu nejvýrazněji profilovali Philipp Sarasin a Maren Lorenz.⁸⁹

Sarasin se ve své rozsáhlé monografii věnované proměnám hygienických diskursů v Evropě opřel především o foucaultovské koncepty *governmentality* a „péče o sebe“.⁹⁰ Hygienické diskurzy, které se rozvíjely již od osvícenství a zásadní ideologickou úlohu získaly v průběhu 19. století, popsal jako komplexní pole vědění, praktik a technologií, které umožnily utváření moderních měšťanských subjektů, vázaných a specificky se vztahujících k vlastní tělesnosti.⁹¹ Sarasinovy dějiny hygienického diskurzu zkoumají, jak se utvářely kategorie, prostřednictvím nichž byla utvářena sociální realita, včetně samotných vtělených subjektů, a jak tyto diskurzy nabízely určité nástroje k zacházení s tělem. Jeho přístup tak v zásadě vychází z (feministické) teorie vtělenosti, tematizuje ustavování sociálních diferencí prostřednictvím těl a zajímá se také o utváření pole „abnormálního“ – problémy, které mě zajímají i v této práci.

85 Bielefelder Verlag der Sozialgeschichte, ed. *Körper macht Geschichte - Geschichte macht Körper: Körpergeschichte als Sozialgeschichte*. Bielefeld ; Gütersloh: Verl. für Regionalgeschichte, 1999.

86 Mimo můj zájem stojí pokusy propojit historická bádání o těle s přírodními vědami a psychoanalýzou. Projekt psychosomatizace kulturních věd kriticky zhodnotila Maren Lorenz. LORENZOVÁ, Maren. K čemu je antropologizace historie?: Několik poznámek ke kontraproduktivní polarizaci poznávacích zájmů v humanitních vědách. *Dějiny-teorie-kritika*. Praha: Fakulta humanitních studií, 2005, **2005**(2), 227-246.

87 Zmínit je nutné především projekty věnované tzv. válečným poškozcům, ale také dalším skupinám obyvatelstva, zasaženým válečným strádáním. V Británii např. BOURKE, Joanna. *Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain, and the Great War*. University of Chicago Press, 1996. BOURKE, J. Effeminacy, Ethnicity and the End of Trauma: The Sufferings of 'Shell-shocked' Men in Great Britain and Ireland, 1914-39. *Journal of Contemporary History*. 2000, **35**(1), 57-69. Nověji pro meziválečné Německo: CANNING, Kathleen., Kerstin. BARNDT a Kristin. MCGUIRE. *Weimar publics/Weimar subjects: rethinking the political culture of Germany in the 1920s*. New York: Berghahn Books, 2010.

88 SARASIN, Philipp a Jakob. TANNER. *Physiologie und industrielle Gesellschaft: Studien zur Verwissenschaftlichung des Körpers im 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998.

89 LORENZ, Maren. *Kriminelle Körper, Gestörte Gemüter: die Normierung des Individuums in Gerichtsmedizin und Psychiatrie der Aufklärung*. Hamburg: Hamburger Edition, 1999.

90 SARASIN, Philipp. *Reizbare Maschinen: eine Geschichte des Körpers 1765-1914*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2001.

91 Tamtéž, str. 17-19.

V českém prostředí se doposud dějiny těla a tělesnosti rozvíjely především pod vlivem dějin každodennosti a sociálních dějin medicíny a k teoretickým debatám na poli interdisciplinárního obratu k tělu se prozatím vztahovaly převážně nesystematicky a ne vždy s náležitým pochopením.⁹² Nejznatelnější byla prozatím v domácím prostředí orientace na Foucaulta, omezená ovšem především na jeho teorii o medikalizaci společnosti a nástupu biomoci, kterými se pro období raného novověku a první poloviny 19. století v českých zemích zabývala především Daniela Tinková.⁹³ Foucaultovská zkoumání politik těla a sexuality se dále v několika posledních letech propojily se zájmem o porterovsky pojaté sociální dějiny medicíny a s již zavedenou tradicí dějin každodennosti a dějin žen. Toto spojení je patrné především na obsáhlé publikaci *Tělo mezi medicínou a disciplínou* z roku 2014, autorského kolektivu Milena Lenderová, Daniela Tinková, Vladan Hanulík, která je prvním českým pokusem definovat možné pole dějin těla a nabídnout řadu empirických příkladů převážně z moderních dějin českých zemí.⁹⁴ Kniha – zřejmě pod vlivem porterovského projektu dějin těla – konfuzně propojuje řadu badatelských přístupů, vycházejících z různých, ne vždy slučitelných, teoretických pozic. Z perspektivy kritických studií „postižení“ a gender history se jako problematické jeví samotná koncepce celého projektu, resp. rozdělení jednotlivých kapitol (tělo ženské, tělo mužské, tělo dětské), které reprodukuje některé dobové i současné normativní kategorie.⁹⁵

Teoreticky sevřenějším pokusem o specifické dějiny psané prostřednictvím těla byl v posledních letech projekt Rudolfa Kučery „Život na příděl“, navazující na Philippa Sarasina a na výše zmiňovaná zkoumání o vtělených zkušenostech účastníků obou válečných konfliktů 20. století.⁹⁶

92 O značné rozmanitosti co se týče teoretických přístupů a badatelských strategií prezentace daného tématu svědčí sborník z 29. sympozia k problematice 19. století v Plzni z roku 2010. PETRASOVÁ, Taťána a Pavla MACHALÍKOVÁ, ed. *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 29. ročníku sympozia k problematice 19. století*: Plzeň, 26.-28. února 2009. Praha: Academia, 2010.

93 TINKOVÁ, Daniela. *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*. Praha: Argo, 2004. TINKOVÁ, Daniela. *Tělo-věda-historie: K otázce formování moderního těla v historiografii a novověké vědě*. In: NODL, Martin a Daniela TINKOVÁ, ed. *Antropologické přístupy v historickém bádání*. Praha: Argo, 2007, s. 13-52. TINKOVÁ, Daniela. *Tělo, věda, stát: zrození porodnice v osvěcenské Evropě*. Praha: Argo, 2010. TINKOVÁ, Daniela. *Zákeřná mefitis: zdravotní policie a veřejná hygiena v pozdně osvěcenských Čechách*. Praha: Argo, 2012.

94 LENDEROVÁ, Milena, Daniela TINKOVÁ a Vladan HANULÍK. *Tělo mezi medicínou a disciplínou: proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2014. Kniha přecházela v roce 2013 obdobná publikace stejného autorického kolektivu, obohacená o příspěvky dalších badatelů a badatelek: LENDEROVÁ, Milena, Vladan HANULÍK a Daniela TINKOVÁ, ed. *Dějiny těla: prameny, koncepty, historiografie*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2013.

95 HERZA, Filip. Recenze: Dějiny těla: prameny, koncepty, historiografie / Tělo mezi medicínou a disciplínou: proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století. *Dějiny-teorie-kritika*. Fakulta humanitních studií UK, 2015, **2015**(2), 390-397.

96 KUČERA, Rudolf. Muži ve válce, válka v mužích: Maskulinity a světové války 20. století v současné kulturní historiografii. *Soudobé dějiny*. Praha, 2011, **XVIII**(4), 549-562.

Kučera se, z perspektivy kulturní a sociální historie, věnoval politikám jídla, práce, genderu a protestu, které v průběhu první světové války významně proměňovaly strukturu a požadavky dělnické třídy v českých městech. Ve čtyřech vzájemně provázaných kapitolách ukázal, jak vtělená zkušenost fyzického strádání a nasazení ve válečné výrobě formovala dělnické identity a politické požadavky, které později významně ovlivnily sociální a politické dějiny nově vzniklé „první republiky“.⁹⁷

Otázku těla a somatizovaných diferencí v poslední době otevřel také Vít Strobach, který analyzoval diskurzy českého nacionalismu a emancipačních hnutí přelomu 19. a 20. století z perspektivy široce vymezené kategorie rasy.⁹⁸ Na tomto přístupu je zajímavá především snaha o pojednání vzájemného vlivu různých diskurzů jinakosti a zkoumání jejich úlohy při ustavování mocenských hierarchií v kontextu českého nacionalismu i v rámci různých emancipačních hnutí – především různých odnoží hnutí židovského a socialistického.

Předkládaný příspěvek k dějinám přehlídek lidských „kuriozit“ v Praze by měl aktuální debatu v české historiografii obohatit o koncepty vycházející z tradice kritických studií „postižení“. Následující strany proto věnuji představení tohoto výzkumného směru v širším kontextu zkoumání diskurzů jinakosti. Následně shrnuji svůj vlastní teoretický přístup a výzkumné otázky.

1.3. Ab/normalita a kritická studia postižení

Jak jsem měl možnost naznačit již v předchozím výkladu, Foucaultova bádání z konce 70. a začátku 80. let výrazně ovlivnila následující generace badatelů a badatelek, resp. způsoby, jakými promýšleli problematiku vztahu vtěleného jedince, společenského řádu, respektive moci. Podstatným prvkem Foucaultovy koncepce bylo jeho přesvědčení, že uplatňování disciplinární moci a biopolitické guvernance ve společnosti nutně souvisí s normováním subjektů, a že je tak spojeno s nástupem „společnosti normy“. Zároveň s rostoucím významem normality se podle Foucaulta vynořuje také pole abnormálního, do kterého spadají subjekty této normě odporující. Tyto „abnormální“ případy se následně stávají terčem normalizace, disciplinace a biopolitické regulace.

97 KUČERA, Rudolf. *Život na příděl: válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914-1918*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2013.

98 STROBACH, Vít. *Židé: národ, rasa, třída: sociální hnutí a "židovská otázka" v českých zemích 1861-1921*. Praha: NLN, s.r.o., Nakladatelství Lidové noviny, 2015.

Přesvědčení, že „deviace“ není záležitostí individuálních tělesných a kognitivních kapacit, ale že je produktem společenského řádu, ovládaného představou normality, se stala mimořádně důležitou především pro kritická studia postižení (*disability studies*), která se jako samostatná badatelská disciplína začaly etablovat v průběhu 80.–90. let. Jejich počátky lze sledovat v souvislosti s formováním hnutí za práva lidí s „postižením“, které, především v USA, vnášelo do veřejné debaty témata sociálního vyloučení a nerovnoprávného postavení „postižených“ ve společnosti.⁹⁹

Akademická debata o „postižení“ byla přinejmenším zpočátku úzce propojena s probíhajícím děním v prostředí společenského aktivismu, v posledních několika desetiletích se nicméně rozrostla a pohltila do sebe řadu různých badatelských přístupů a výzkumných agend, včetně zájmu o kritické dějiny „postižení“ (*disability history*). Obecně lze tento obor charakterizovat snahou o odstranění dosavadní dominance medicínského diskurzu v definicích „postižení“ a o přenesení debaty o „postižení“ na půdu společenskovědní analýzy. V rámci tohoto společenskovědního přístupu k „postižení“ je pak v zásadě možné odlišit dvě základní pozice¹⁰⁰: 1) sociální model „postižení“ (*social model*), spojený především s britskou sociologií a 2) kulturní model (*cultural model*), svázaný s literární vědou a kulturními studiemi, především v USA.

Sociální model postižení, který se rozvinul v průběhu 80. let pracuje s konceptuálním dělením zdravotní „odlišnosti“ (*impairment*)¹⁰¹ a „postižení“ (*disability*), přičemž „odlišnost“ v tomto konceptuálním dělení zahrnuje vrozená či získaná zdravotní omezení, kdežto „postižení“ odkazuje k sociální situaci jedince. „Postižení“ tak není záležitostí individuálního těla, ale společenských vztahů, ekonomických a sociálních systémů, které znevýhodňují některé jedince či skupiny obyvatelstva. Odstranění nespravedlnosti tedy v tomto pojetí nespočívá v „nápravě“ individuálních těl, ale v odstraňování společenské izolace a diskriminace lidí s „postižením“ a jejich integrace do majoritní společnosti. Tento přístup se stal v minulých desetiletích mimořádně populárním, neboť umožňoval srozumitelně přiblížit problematiku „postižení“ široké veřejnosti a zároveň jasně vymezoval agendu

99 Srov. např. DAVIS, Lennard J. *Bending over backwards: disability, dismodernism, and other difficult positions*. New York: New York University Press, 2002, s. 33-46. GOODLEY, Dan. *Disability studies: an interdisciplinary introduction*. Los Angeles: Sage, 2011, s. 2-3.

100 Komplexnější klasifikaci různých směrů v rámci disability studies podává Dan Goodley v přehledové knize: GOODLEY, Dan. *Disability studies: an interdisciplinary introduction*. Los Angeles: Sage, c2011.

101 Pro překlad konceptů *disability studies* do českého jazyka používám terminologii kterou zavádí Kateřina Kolářová (podrobněji viz. níže): KOLÁŘOVÁ, Kateřina (ed.). *Jinakost - postižení - kritika: společenské konstrukty nezpůsobilosti a hendikepu : antologie textů z oboru disability studies*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2012, 41-64.

emancipačních hnutí, spočívající především v odstraňování různých bariér bránících plnohodnotnému zapojení lidí s „postižením“ do života většinové společnosti.

Oproti sociálnímu modelu se v průběhu 90. let a na počátku nového milénia vyprofiloval kulturní model „postižení“. Jak naznačuje již samotný název, tato výzkumná perspektiva byla reakcí na nové podněty, které do společenských a humanitních věd vnesla postmoderní literární teorie a „kulturní obrat“. Reflexe poststrukturalismu přinesla v kritických studiích „postižení“ především dekonstrukci některých klíčových pojmů, které určovaly dosavadní bádání, především již zmiňované dichotomie pohlaví a genderu, jehož variaci tvořila v sociálně-vědním bádání o „postižení“ právě dualita „zdravotní odlišnosti“ a „postižení“. Oproti sociálnímu modelu se kulturní model neomezoval pouze na sociální produkci „postižení“, ale na širší, přesně historicky a kulturně lokalizované systémy, produkující jak pole „abnormální“ tělesnosti, tak pole tzv. „normálního“. Explicitně se zde přitom navazovalo na bádání Michela Foucaulta, především v knihách Lennarda J. Davise, který se zabýval právě genealogií normalizující společnosti / společnosti normy v kontextu industrializace, medikalizace společnosti a nástupu buržoazních národních států v Evropě a Severní Americe.¹⁰²

Tento širší potenciál „postižení“, konceptualizovaného jako mnohotvárný jazyk vyloučení a společenského znevýhodnění, využila ve své teorii také Rosemary Garland-Thomson, která formulovala teorii tzv. systému tělesné ne/způsobivosti (*disability/ability system*). V návaznosti na feministické teorie popsala tento řád ne/způsobivosti jako vnitřně provázaný systém reprezentace, který v moderní západní společnosti produkuje mocenské hierarchie s odkazem na vnímané tělesné difference. „Postižení“ tak podle ní může být myšleno jako kategorie difference, která v součinnosti s ostatními kategoriemi vtělené jinakosti, jako jsou gender, sexualita, etnicita a třída, produkuje společenské hierarchie, individuální a kolektivní identity i prostory pro formulaci zkušenosti individuálních historických aktérů.¹⁰³ Reprodukce systému ne/způsobivosti proto podle ní zahrnuje jak

102 Viz především Davisovu vlivnou studii DAVIS, Lennard J. *Constructing Normalcy: The Bell Curve, the Novel, and the Invention of the Disabled Body in the Nineteenth Century*. In: DAVIS, Lennard J. (ed.). *The Disability Studies Reader*. 2. London - New York: Routledge, 2006, s. 3-16. A také jeho knihu DAVIS, Lennard J. *Enforcing Normalcy: Disability, Deafness, and the Body*. Verso, 1995.

103 Srov. esej R. Garland-Thomson v knize: KOLÁŘOVÁ, Kateřina (ed.). *Jinakost - postižení - kritika: společenské konstrukty nezpůsobivosti a hendikepu : antologie textů z oboru disability studies*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2012, s. 356-405, zde s. 361-363. (V originále vyšlo jako: GARLAND-THOMSON, Rosemarie. *Integrating Disability, Transforming Feminist Theory*. *NWSA Journal*. 2002, 14(3): 1-32.)

kulturně a historicky specifické klasifikace a reprezentace skutečnosti, tak sociální praxe a normativy, které jsou vtělovány konkrétními jedinci a utváří tak jejich sebe-identifikace.¹⁰⁴

1.3.1. Postižení jako analytická kategorie

Teoretické zakotvení mého vlastního výzkumného projektu se opírá o výše nastíněné kulturní pojetí „postižení“, respektive ne/způsobivosti, které v několika posledních několika letech v českém prostředí rozvinuly Kateřina Kolářová a Lucie Storchová.¹⁰⁵ Jejich přístup se snaží uchopit a využít jak potenciálu „minoritního“ pojetí postižení, vycházejícího ze sociálního modelu postižení, tak pojetí „univerzálního“, které představuje postižení jako širší kategorii, na které spočívá mocenský řád a hierarchie moderní společnosti. Právě druhý z uvedených konceptů přitom obě autorky považují za významnější, a sice především proto, že pro analýzu „postižení“ otvírá daleko širší pole působnosti a umožňuje nově nahlédnout, některé již zavedené problémy¹⁰⁶, v případě této práce především dějiny českého nacionalismu.

„Postižení“ (*disability*) překládá Kolářová do českého jazyka dvěma různými termíny. Pod pojmem vtělená jinakost se zde rozumí obecnější kategorie difference, odkazující k tělesným a kognitivním kapacitám jedince. Ne/způsobivost potom označuje konkrétní ideologické struktury biopolitické normalizace a disciplinace vtělené jinakosti v kontextu moderního industriálního kapitalismu a moderního národního státu.¹⁰⁷

Výše zběžně nastíněné „univerzální“ pojetí vtělené jinakosti vychází především z teoretického pojetí genderu jako analytické kategorie, které uvedla koncem 80. let britská historička Joan Wallach Scott. Vtělená jinakost je tedy podobně jako post-scottovský gender chápána jako obecná analytická

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 367-370.

¹⁰⁵ Východiska disability studies byla v roce 2010 diskutována na dvou tématicky propojených konferencích: *Reprezentace odlišného těla v interdisciplinární perspektivě*, resp. *Crippling Neoliberalism: Interdisciplinary Perspectives on Governing and Imagining Dis/Ability and Bodily Difference*, pořádané Katedrami obecné antropologie a genderových studií FHS UK ve dnech 6. a 7. října 2010. Výstupy z české konference byly publikovány v tématickém čísle časopisu *Dějiny-teorie-kritika* (2) 2011. K teoretickému zakotvení disability studies srov.: KOLÁŘOVÁ, Kateřina a Lucie STORCHOVÁ. "Tělesná jinakost" jako kategorie historické analýzy (Editorial). *Dějiny - teorie - kritika*. Praha: Fakulta humanitních studií, (2): 183-188. K překladu klíčových konceptů srov.: KOLÁŘOVÁ, Kateřina (ed.). *Jinakost - postižení - kritika: společenské konstrukty nezpůsobivosti a hendikepu: antologie textů z oboru disability studies*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2012, s. 41-64.

¹⁰⁶ Autorky zde odkazují na Kosofsky Sedgwick, která toto rozlišení zavedla v diskuzi o sexualitě, resp. sexuálních menšinách: SEDGWICK, Eve Kosofsky. *Epistemology of the closet*. Berkeley: Univ. of California Press, 1990.

¹⁰⁷ KOLÁŘOVÁ, *Jinakost - postižení – kritika*, s. 51-52.

kategorie, která odkazuje k historickému vyjednávání komplexního souboru relačního vědění, vztaženého k vtělené diferencí.¹⁰⁸ Obdobně jako gender, tak vtělená jinakost jako analytická kategorie umožňuje zkoumat hned několik rovin sociální reality: 1) utváření symbolického systému, specifického diskurzu, odkazujícího ke vtělené diferencí; 2) vyjednávání klíčových normativních konceptů spojených s představou vtělené jinakosti; 3) navazující sociální praxe a utváření institucí, které tyto praxe umožňují a regulují; 4) vyjednávání kolektivních a individuálních identit vztažených k představě vtělené jinakosti.¹⁰⁹

Vtělená jinakost jako analytická kategorie v pojetí Storchové a Kolářové vychází z výše nastíněného pojetí Joan Scott, autorky jej nicméně adaptují pro vlastní potřeby, tak aby bylo možné obsáhnout více různých os difference. Jedná se tedy přístup, usilující o intersekcionální analýzu.¹¹⁰ Analytická kategorie jinakosti v tomto pojetí předpokládá vzájemné spolupůsobení různých kategorií difference – genderu, sexuality, rasy, třídní příslušnosti a samotné fyzické/mentální jinakosti – které společně utvářejí specifické symboly, normativní koncepty, společenské instituce i prostory individuální zkušenosti, vztažené k vyjednávání mocenských vztahů ve společnosti.¹¹¹

Předkládaná práce se soustředí na jednu specifickou oblast populární zábavní kultury 19. a první poloviny 20. století: přehlídky vtělené jinakosti, které byly v různých historických kontextech označovány jako přehlídky „zvláštností“, „kuriozit“, „abnormit“ či případně „zrůdností“. Objasnění dobové popularity a významu těchto přehlídek v rámci společenských změn v 19. a 20. století obnáší nevyhnutelně také nutnost zabývat se dobovými představami o vtělené jinakosti, respektive ne/způsobivosti a sice jak ve vztahu k individuálním tělům, tak ve vztahu k imaginárním tělům kolektivním. Zkoumání tohoto zdánlivě okrajového fenoménu z oblasti dějin populární zábavní kultury tak ve skutečnosti vede přímo k ústředním kategoriím společenského řádu tehdejší společnosti, jak již v minulosti s úspěchem ukázala řada badatelů a badatelek. Dříve než přikročím k preciznějšímu

108 SCOTT, Joan Wallach. *Gender and the politics of history*. Rev. ed. New York: Columbia University Press, 1999, s. 42-43.

109 *Ibid*, s. 43.

110 Intersekcionální analýza se vyvinula v rámci feministických studií jako pokus kriticky promyslet vztah různých diferenčních kategorií utvářejících sociální realitu. Angloamerické diskuze o intersekcionality přehledně shrnují: CHRISTENSEN, Ann-Dorte a Sune Qvortrup JENSEN. Doing Intersectional Analysis: Methodological Implications for Qualitative Research. *NORA - Nordic Journal of Feminist and Gender Research*. 2012, 20(2), 109-125. V německém prostředí: RAAB, Heike. *Intersektionalität und Behinderung – Perspektiven der Disability Studies* [online]. 2012 [cit. 2015-12-11]. Dostupné z: www.portal-intersektionalität.de

111 KOLÁŘOVÁ-STORCHOVÁ, Tělesná jinakost, s. 168.

vymezení vlastních výzkumných otázek, zastavím se proto ještě u literatury věnované právě samotným přehlídkám „kuriozit“.

1.4. Freak studies

Komerční přehlídky lidských „abnormit“ doprovázely dějiny euroamerické zábavní kultury v různých podobách od počátku 19. až do poloviny 20. století. Přehlídky takzvaných siamských dvojčat, obrů, liliputánů a dalších „kuriozit“, tvořily po dlouhou dobu součást každodennosti v evropských a severoamerických městech. Nejoblíbenější „zrůdy“ se ve druhé polovině 19. století staly důležitou součástí vznikajícího kultu celebrit. Jejich fotografie zdobily titulní strany denního tisku a prostřednictvím pohlednic vstupovaly do domácností širokého publika. Ještě než došlo k postupnému úpadku jejich popularity, lidské „kuriozity“ zanechaly svou stopu také v nově se rozvíjejícím filmovém průmyslu. V mnoha případech se přitom jednalo o „labutí píseň“, neboť popularita lidských „kuriozit“, začala, podle řady badatelů, ve třicátých letech 20. století v Evropě i Spojených státech postupně upadat.

Jak ukazuji v kapitole 3.4, úpadek popularity freak shows v Praze a obecněji střední a východní Evropě nelze zcela spolehlivě popsat ani uspokojivě vysvětlit, přesto lze konstatovat, že zhruba v období 20. a především 30. let 20. století postupně klesala popularita, přinejmenším některých lidských „abnormit“, a sice v souvislosti s dominancí dobových ideologií pracovní způsobilosti a produktivity, vytvářením struktur sociálního státu a s dominancí konceptu a souvisejících politik „mrzáctví“, respektive „rehabilitace“. Postupně mizející přehlídky lidských „kuriozit“, které byly ve valné většině v rozporu s představami o produktivním zapojení „postižených“ do společnosti, v tomto kontextu získaly odsuzující nálepku necivilizovaného a nemravného anachronismu.

„Špatná reputace“ se kdysi populárních *freak shows* držela takřka po celou druhou polovinu minulého století. „Seriózní“ badatelé a badatelky se tématu zásadně vyhýbali a jistý omezený zájem tak bylo možné registrovat pouze v „okrajových“ disciplínách, jako byly dějiny zábavní kultury, zvláště dějiny cirkusu, dějiny „volného času“, případně regionální dějiny.¹¹² K obnovení zájmu o *freak show*

¹¹² V českém prostředí věnoval v minulosti těmto fenoménům pozornost především regionální historik a znalec Prahy Antonín Novotný: NOVOTNÝ, Antonín. *Karlínské divadlo Variété*. 1. vyd. Praha: Bystrov a synové, 2001, 172 s. Praga Caput Regni (V. Bystrov). Nověji především: MÍKA, Zdeněk. *Zábava a slavnosti staré Prahy: od konce 18. do počátku 20. století*. 1. vyd. Praha: Ostrov, 2008. HEYDUK, Miloš a Karel SÝS. *Jak se bavila Praha*. Vyd. 1. Mnichovice: BVD,

došlo až na přelomu 20. a 21. století, kdy se historická tradice přehlídek „abnormalit“ znovu ocitla ve středu zájmu historiků a historiček, ale také v hledáčku expandující masové zábavní kultury. Masivní exploatace existujícího archivu a *de facto* znovuoobnovení exotizace „odlišného“ charakterizují celou řadu mediálních projektů, produkovaných pro potřeby současného zábavního trhu.¹¹³ Byť jsou obdobné projekty často legitimizovány a prezentovány jako „naučné“ formáty, které explicitně „oslavují“ diverzitu a vybízí k toleranci vůči „odlišnosti“, výsledný produkt je publiku stále nabízen převážně jako „bizarní kuriozita“ a v zásadě tak reprodukuje dynamiky spojené s historickou tradicí *freak shows*.¹¹⁴ Analýza „návratů“ *freak show* v současné pop kultuře by jistě vydala na samostatnou publikaci.¹¹⁵ V následujícím výkladu bych se nicméně rád vrátil ještě o několik let zpět a podrobněji pojednal zájem, který byl fenoménu lidských „kuriozit“ věnován zhruba od 70. let minulého století.

1.4.1. Starší tradice zkoumání *freak shows*

Prvotní zájem o kritické studium přehlídek lidských „kuriozit“, původně nevzešel od historiků ani od sociologů, zkoumajících „postižení“. V průběhu sedmdesátých a osmdesátých let 20. století se tradice *freak show* dočkala nejprve pozornosti literárních vědců na jedné straně a sociálních antropologů na straně druhé. V rámci literárních studií se téma *freak show* objevilo v souvislosti s

2009.

113 Z knižních projektů lze zmínit mj. knihu Fredericka Drimmera, která vyšla v českém překladu již ve třech vydáních, naposledy v roce 2006 jako: DRIMMER, Frederick. *Velmi zvláštní lidé: panoptikum bizarností: zrůdy, monstra a další neuvěřitelné hříčky přírody*. Praha: XYZ, 2006. Dále lze uvést celou řadu webových stránek specializujících se na téma *freak show*, jako například: <http://www.thehumanmarvels.com/> (Poslední návštěva 16.11. 2015), případně zprostředkovávajících obchod s archiváliemi k dějinám cirkusu a populární kultury. V českém prostředí lze reprodukce *freak* spektaklu nejčastěji sledovat v populárně-naučných článcích některých online zpravodajů. Srov. např. online seriál titulu Tyden.cz: http://www.tyden.cz/rubriky/media/stolety-kuryr/lvi-muz-lionel-porostly-lvi-srsti-se-stal-atrakci-prahy_230998.html?showTab=nejctenejsi-24#.VC0NMvI_suQ (Poslední návštěva 16.11.2015).

114 Srov. především vysokorozpočtový seriál *American Horrorstory: Freak Show* z roku 2014-15 (FX TV), který si celosvětově získal přízeň asi 6 milionů diváků a posbíral také řadu televizních a filmových cen. Viz.: https://en.wikipedia.org/wiki/American_Horror_Story:_Freak_Show (Poslední přístup 16.11.2015).

115 Zájem by si například zasloužily současné praxe využití *freak shows* v kontextu aktivistických politik, prosazujících práva různých společenských menšin. Projekty jako multimediální show kolektivu Christopa Schlingensiefela *Freakstar 3000*, *Freak Show* Spencera J. Harrisona, či vizuální tvorba Sunaury Taylor pokračují v tradici reappropriace původně dehonestujících označení („zrůda“, „krypl“) a využívají jich k posilování kolektivní identity a hrdosti sociálně ostrakizovaných společenských skupin. Skandalizující rétorika *freak show* je zde použita k připoutání pozornosti publika, podvrtný potenciál – přítomný již v původních přehlídkách lidských „kuriozit“ – je pak opět využíván k relativizaci představ o normativní tělesnosti, které jsou v kontextu současné dominance neoliberálních ideologií „zdraví“ a individuální „produktivity“ silnější než kdykoliv předtím. K reprezentacím *freak shows* v kontextu současného neo-viktoriánského filmu a literatury viz: Davies, Helen. 2015. *Neo-Victorian Freakery: The Cultural Afterlife Of The Victorian Freak Show*. New York: Palgrave Macmillan.

aplikací psychoanalytických přístupů ve výzkumu utváření subjektu a individuálních psychologických struktur jedince.¹¹⁶ Ambicí autorů a autorek jako byli Leslie Fiedler nebo Susan Stewart nebylo celkové pojednání kultury přehlídek lidských „kuriozit“ v jejich dobovém kontextu. Postavy slavných „zrůd“ se v jejich textech objevovaly spíše jako příklady, ilustrující obecnější debaty v literární vědě konce 70. let, ovlivněné mj. obnoveným zájmem o psychoanalýzu.¹¹⁷ Právě z důvodu značné míry abstrakce a odtrženosti psychoanalytických přístupů od historického kontextu, se současná diskuze o problematice lidských „kuriozit“ orientuje spíše na starší dějiny zábavní kultury¹¹⁸, a především na anglosaská, sociologicky či etnologicky zaměřená zkoumání freak shows, která koncem 80. let uvedl Robert Bogdan svou knihou *Freak Show: Presenting Human Oddities for Amusement and Profit*.¹¹⁹

Jako výzkumník a pedagog, který se zabýval procesy sociální konstrukce mentálního „postižení“, se Bogdan v zásadě hlásil k představitelům sociologického přístupu, který jsem výše charakterizoval jako sociální model „postižení“. Jeho kniha věnovaná kultuře *freak show* je proto věnovaná především sociálním praxím spojeným s reprezentacemi „kuriozit“ a vyznačuje se také určitým emancipačním přístupem, neboť se pokouší nahlédnout lidské „kuriozity“ nejen jako oběti kapitalistického zábavního průmyslu, ale také jako aktivní historické aktéry. Hlavní argument knihy spočívá v přesvědčení, že „zrůda“ představuje performativní konstrukt, který vzniká prostřednictvím stylizované performance na divadelním jevišti.¹²⁰ Ačkoliv jsou tak „zrůdy“ v diskurzu těchto přehlídek často prezentovány jako „divy přírody“ (*freaks of nature*), ve skutečnosti jsou podle Bogdana daleko spíše produktem kultury (*freaks of culture*). Bogdan dále ve své knize popsal dva klíčové mody, dva jasně odlišitelné styly prezentace, prostřednictvím nichž byly „zrůdy“ historicky nejčastěji

116 FIEDLER, Leslie A. *Freaks: Myths and Images of the Secret Self*. Anchor Books, 1978. STEWART, Susan. *On Longing: Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection*. Duke University Press, 1984.

117 Srov kritiku Leslieho Fiedlera v časopise Kirkus Review: <https://www.kirkusreviews.com/book-reviews/leslie-fiedler-6/freaks-myths-and-images-of-the-secret-self/> (Poslední návštěva 30.11.2015).

118 Pro oblast střední a východní Evropy je důležitá především kniha Hanse Scheugla a Ulricha Bischoffa z roku 1974. Kniha je reprodukcí části kolekce rakouského artisty a žongléra Felixe Adanose (1901-1991), který se věnoval shromažďování fotografií slavných cirkusových a freak performerů své doby. Scheugl s Bischoffem doplnili reprodukce z této sbírky výkladem o dějinách freak shows v kontextu rozvoje zábavní kultury v 19. a 20. století. SCHEUGL, Hans. *Show Freaks and Monster: Sammlung Felix Adanos*. Köln: DuMont Schauberg, 1974. Více ke sbírce Felix Adanos, která je nyní uložena v archivu vídeňského městského muzea (Wienmuseum) viz KERCHY, Anna a Andrea ZITTLAU. *Exploring the cultural history of continental European freak shows and 'enfreakment'*. Newcastle upon Tyne, UK: Cambridge Scholars Pub., 2012, s. 5-6.

119 BOGDAN, Robert. *Freak Show: Presenting Human Oddities for Amusement and Profit*. Chicago-London: University of Chicago Press, 1988.

120 Hlavní argument Bogdanovy knihy přitom vychází ze sociologické teorie symbolického interakcionisty Erwina Goffmana (1922-1982), která byla na konci 80. let ještě stále poměrně hojně diskutována. V češtině: GOFFMAN, Erving. *Všichni hrajeme divadlo: sebe prezentace v každodenním životě*. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon, 1999.

reprezentovány. Na jedné straně to byl podle autora „grandiózní“ způsob prezentace (*aggrandized mode*), jehož prostřednictvím byli, nejčastěji „bílí“ performeré, disponující určitými tělesnými charakteristikami – často tzv. „liliputáni“, „vousaté dámy“ a „albíni“ – prezentováni jako obdivuhodné „hvězdy“ populární kultury a jako zámožní příslušníci vyšších společenských vrstev. Na straně druhé pak exotický způsob reprezentace (*exotic mode*), který se nejčastěji využíval v případech jedinců s jinou než „bílou“ barvou kůže. Tento styl reprezentace měl v publiku vyvolávat smíšené pocity strachu, odporu a zároveň fascinace, projekované na představitele mimoevropských kultur.¹²¹ Podrobný popis sociálních praktik a praxí reprezentace spojených s *freak show* Bogdan doplnil úvahami nad širším kontextem mimořádného zájmu, kterému se tyto přehlídky těšily v období zhruba od roku 1840 do roku 1940. Podle Bogdana dva výše zmíněné mody reprezentace korespondovaly s dvojí charakteristikou severoamerické společnosti, procházející v průběhu 19. a 20. století výraznou společenskou transformací. Popularita grandiózního stylu reprezentace podle něj odkazovala k proměnám sociálních struktur, k nárůstu proletariátu a zvětšující se propasti mezi bohatými a chudými. Exotické reprezentace zase získávaly svou přitažlivost v kontextu rozvoje amerického imperialismu, v souvislosti se zrušením otroctví a také v návaznosti na narůstající migraci různých etnických skupin do USA.

Bogdanova kniha i jeho badatelský přístup si ve výzkumu severoamerických a evropských přehlídek „kuriozit“ dlouho udržely výsadní postavení, byť Bogdan čelil také kritice řady historiků. Jako nejproblematictější se podle některých kritiků jevila jeho romantizující představa cirkusových umělců (*carney people*) jako komunity svobodných jedinců, spojených vlastní profesní hrdostí a nezávislou pozicí, kterou si podle Bogdana dokázali vybudovat v podmínkách kapitalistického trhu s masovou zábavou.¹²² David A. Gerber v diskuzi na stránkách časopisu *Disability, Handicap and Society* (dnes *Disability and Society*) zdůraznil, že Bogdanova romantizovaná představa cirkusového světa spíše zkresluje realitu fungování těchto přehlídek, a že ve svém důsledku neumožňuje kriticky analyzovat složité mocenské dynamiky ovlivňující život a rozhodování lidí s „postižením“ v minulém a předminulém století.¹²³

121 BOGDAN, *Freak Show*, s. 147-175, 176-199.

122 Obdobně o postavách kuriozit uvažoval také Rober Drimmer. Jeho kniha z roku 1991 ovšem, na rozdíl od Bogdana, nemá ambice podat kritické dějiny freak shows a v podstatě tak jde o svého druhu adaptaci freak spektaklu pro současné publikum. Česky vyšlo jako: DRIMMER, Frederick. *Velmi zvláštní lidé: panoptikum bizarností: zrůdy, monstra a další neuvěřitelné hříčky přírody*. Praha: XYZ, 2006.

123 Diskuzi shrnuje kapitola: GERBER, David A. The "Careers" of People Exhibited in Freak Shows: The Problem of Volition and Valorization. In: GARLAND-THOMSON, Rosemarie (ed.). *Freakery: Cultural Spectacles of the Extraordinary Body*. London - New York: New York University Press, 1996, s. 38-54.

Diskuze o přehlídkách „kuriozit“ jako o specifické profesi i o možnostech individuálního a kolektivního jednání různých aktérů, zapojených do *freak businessu* v mnoha různých rolích, ovlivňuje rovněž současné bádání o evropských a severoamerických *freak shows*. Stejně důležitý byl pochopitelně také Bogdanův poznatek o konstruovanosti a performativní povaze „kuriózního“ těla. Novější bádání na druhou stranu daleko více zohledňuje širší ideologický kontext kultury vystavování kuriozit a obrací se intenzivněji také na publikum těchto přehlídek. Zřejmá je také snaha důkladněji promýšlet základní teoretická východiska výzkumu tohoto fenoménu, přičemž nejobvyklejší volbou je právě příklon k feministickým konceptualizacím těla a k východiskům *disability history*.

1.4.2. Freak studies a Disability studies

Kritické zkoumání přehlídek „kuriozit“ se v nebyvalé míře rozvinulo koncem devadesátých let a na počátku nového milénia. Zájmu o toto, v kontextu historické vědy spíše nonkonformní, téma pomohla rostoucí popularita zkoumání různě definované neelitní či masové kultury a také již výše zmiňované „obraty“ ve společenských a humanitních vědách, především „kulturní obrat“ a „obrat k tělu“. Na rozhraní několika vědních disciplín – historie, kulturní antropologie, gender studies a kritických studií „postižení“ – se tak v posledních patnácti letech postupně rozvinulo bádání, označované někdy také jako *freak studies*.¹²⁴ Tento mezioborový výzkumný směr se vyznačuje množstvím regionálních specifik, přesto lze nicméně shrnout některé charakteristiky společné většině těchto badatelských projektů. S jistou mírou zjednodušení lze v rámci tohoto výzkumu charakterizovat dva obecnější přístupy, či dvě různé optiky umožňující tematizaci *freak show*.

Za prvé může být diskuze o přehlídkách kuriozit jakožto specifické praxi reprezentace zapojena do širšího výkladu dějin „postižení“. Kultura vystavování „kuriozit“ v zábavním průmyslu druhé poloviny 19. století je pak většinou interpretována jako svého druhu přechodová fáze mezi „předmoderním“ a „moderním“ systémem reprezentace a guvernance vtělené jinakosti. Co je přitom podstatné, tento přechod není interpretován v intencích pokroku, tedy hypotetického progresivního vývoje směrem k „osvícenějšímu“ či „humánnějšímu“ zacházení s lidmi s „postižením“, ale spíše jako

¹²⁴ Termín „freak studies“ použil Michael M. Chemers, jeden z představitelů tohoto výzkumného směru v předmluvě k tématickému číslovu časopisu *Disability Studies Quarterly* věnovaným právě fenoménu *freak show* v roce 2005. CHEMERS, Michael M. Guest Editor's Introduction. *Disability Studies Quarterly* [online]. 2005, 2015-11-20, (Volume 25 (4) [cit. 2015-11-20]. Dostupné z: <http://dsq-sds.org/article/view/609/786> .

přechodu od jednoho symbolického systému k druhému. Jak naznačil už Robert Bogdan, moderní „kuriozity“ sloužily, podobně jako středověká „monstra“, coby objekty exotizace, obdivu a také jako zdroj určitého morálního poučení. Zároveň ovšem byla nenormativní těla, nejpozději koncem 19. století, stále častěji reprezentována také jako „patologické abnormality“, tedy jako objekty medicínského a sociálně-hygienického vědění. Dlouhodobější historický vývoj tedy směřoval k „odkouzlení monstra“ a jeho patologizaci v kontextu postupující medikalizace společnosti a utváření struktur sociálního státu.¹²⁵

Druhý možný způsob, který se s prvním naznačeným způsobem v zásadě nevylučuje, ba je s ním v zásadě kompatibilní, akcentuje kulturní a sociální významy *freak show*, produkované v konkrétních historických a ideologických kontextech. Uplatňuje se zde proto především mikroskopická perspektiva, která umožňuje podrobnou analýzu konkrétních, přesně lokalizovaných příkladů.¹²⁶ Tento přístup ke zkoumání *freak show*, který by snad bylo možné charakterizovat jako v současné době dominantní, se pak nejčastěji odvíjí od předpokladu ideologické důležitosti „jiného“ těla v kontextu modernity. Předpokládá se, že produkce jinakosti úzce souvisela s produkcí dalších klíčových diferencí, které byly základem společenského řádu moderních společností.¹²⁷

Oba přístupy byly zcela zásadně ovlivněny interpretací *freak show* z pera feministické literární vědkyně Rosemarie Garland-Thomson, která v průběhu devadesátých let minulého století publikovala dvě knihy věnované přehlídkám lidských „kuriozit“.¹²⁸ Obě publikace přesvědčivě demonstrují, že populární přehlídky „monstrozit“ nepředstavovaly pouze okrajový fenomén, který by bylo možné interpretovat jako jeden z excesů moderního zábavního průmyslu. Právě naopak přehlídky „kuriózních“ těl – Garland Thomson používá výraz *extraordinary body* – provázely dějiny západní kultury již od starověku a zásadním způsobem vstupovaly do narativů, s jejichž pomocí podle Garland-Thomson

125 Srov. STIKER, Henri-Jacques. *A History of Disability*. Michigan: Ann Arbor, 1999. GARLAND-THOMSON, Rosemarie (ed.). *Freakery: Cultural Spectacles of the Extraordinary Body*. London - New York: New York University Press, 1996.

126 Srov. TROMP, Marlene. *Victorian freaks: the social context of freakery in Britain*. Columbus: Ohio State University Press, c2008. NADJA DURBACH. *Spectacle of deformity freak shows and modern British culture*. Berkeley: University of California Press, 2010. Vybrané eseje v KERCHY, Anna a Andrea ZITTLAU. *Exploring the cultural history of continental European freak shows and 'enfreakment'*. Newcastle upon Tyne, UK: Cambridge Scholars Pub., 2012.

127 Srov. STAMMBERGER, Birgit. *Monster und Freaks: eine Wissensgeschichte aussergewöhnlicher Körper im 19. Jahrhundert*. Bielefeld: transcript, 2011, s. 25.

128 GARLAND-THOMSON, Rosemarie (ed.). *Freakery: Cultural Spectacles of the Extraordinary Body*. London - New York: New York University Press, 1996. THOMSON, Rosemarie Garland. *Extraordinary Bodies: Figuring Physical Disability in American Culture and Literature: Figuring Physical Disability in American Culture and Literature*. 1997.

rozumíme sobě i světu ve kterém žijeme.¹²⁹ Prostřednictvím „monstrózních“ těl jsou totiž reprodukovány klíčové diskurzy identity a alterity, na nichž spočívá společenský řád a hierarchie moderních společností.¹³⁰

Garland Thomson sledovala úlohu „monster“ v různých historických kontextech, zvláště se však soustředila na moderní severoamerickou kulturu a na praxi vystavování „zrůd“ v tradici severoamerických *freak shows*. Podobně jako Bogdan poukázala na skutečnost konstruovanosti „kuriózního“ těla, které podle ní vznikalo prostřednictvím řady navzájem propojených strategií reprezentace. *Extraordinary body* bylo produkováno jako konglomerát významů, tedy jako svého druhu „text“¹³¹, který byl čitelný pro dobové publikum a který se vztahoval ke klíčovým diferencím utvářejícím struktury moderní americké společnosti.¹³² Interakce takto stylizovaných „kuriozit“ s publikem pak podle Garland-Thomson působila jako specifický společenský rituál, který napomáhal potvrzovat představu o „normální“ tělesnosti.¹³³ V konfrontaci s hyperbolizovanou jinakostí „zrůdného“ těla docházelo k „odtělesnění“ pozorujícího diváka, který mohl zaujmout privilegovanou pozici neutrálního, racionálního subjektu, zbaveného strachu a nejistot z vlastní vtělenosti. *Freak show* tak podle Garland-Thomson produkovala uniformního, abstraktního občana, subjekt moderní americké demokracie.¹³⁴ Zároveň interakce s „odlišným“ umožňovala rovněž identifikaci tohoto uniformního občana s nonkonformitou, reprezentovanou „kuriozitami“, a tedy i příležitost k „uvolnění“ tlaku společenských norem.¹³⁵ „Zrůdy“ byly prezentovány jako „odlišné“, v mnoha ohledech nicméně velmi „podobné“ svému „normálnímu“ publiku.

Přijmeme-li tuto interpretaci přehlídek „kuriozit“, není vůbec překvapivé, že největší obliba *freak show* spadá právě do období rychlé modernizace severoamerické společnosti, zhruba od poloviny 19. století. Garland Thomson ukázala, že úspěch těchto přehlídek kuriozit souvisel s nástupem společnosti ovládané představou normy a zároveň společenského a ekonomického systému, v němž se vnější vzhled a produktivní kapacity lidského těla staly jedním z nejdůležitějších kapitálů jednotlivce na pracovním trhu.¹³⁶ Cena, kterou návštěvník *freak show* zaplatil za to aby se znovu mohl přesvědčit o

129 GARLAND-THOMSON, *Freakery*, s.1.

130 GARLAND-THOMSON, *Extraordinary Bodies*, s. 6.

131 Tamtéž, s. 59.

132 GARLAND-THOMSON, *Freakery*, s. 10. GARLAND-THOMSON, *Extraordinary Bodies*, s. 6 a 9.

133 GARLAND-THOMSON, *Freakery*, s. 4.

134 GARLAND-THOMSON, *Freakery*, s. 10-11. GARLAND-THOMSON, *Extraordinary Bodies*, s. 7.

135 GARLAND-THOMSON, *Freakery*, s. 10-11. GARLAND-THOMSON, *Extraordinary Bodies*, s. 66, 68.

136 GARLAND-THOMSON, *Freakery*, s. 12.

své normalitě a alespoň na chvíli odložit obavy z nedostatečnosti a zranitelnosti vlastního těla, se tak při zpětném pohledu, a při respektování tehdejší kapitalistické logiky, jeví jako mimořádně dobře provedená investice.

1.5. Konceptualizace a výzkumné otázky

Jak je patrné z předchozího shrnutí, výzkum přehlídek lidských „kuriozit“ se doposud soustředil především na kontexty USA a západní Evropy, především viktoriánské Británie. Na samém počátku tohoto výzkumného projektu proto stála otázka po existenci kultury vystavování „kuriozit“ v českých zemích a obecněji ve střední a východní Evropě. S ohledem na narůstající propojenost světa na přelomu 19. a 20. století a na mezinárodní charakter evropské freak kultury, se existence obdobné tradice v lokálních podmínkách jevila jako velmi pravděpodobná, což následně potvrdil výzkum, který jsem prováděl již v rámci své diplomové práce.¹³⁷ Zásadní otázkou, kterou jsem si kladl již v diplomním projektu, byly příčiny dobové popularity těchto přehlídek a jejich proměny v širším kontextu zábavní kultury na jedné straně a proměn v představách o vtělené jinakosti na straně druhé. Jak je možné interpretovat přehlídky „kuriozity“ v kontextu proměny zábavní kultury v českých zemích? Kdo tvořil jejich publikum? Jaké byly zdroje popularity těchto přehlídek? K jakým dobovým diskuzím a kontroverzím vystavená „kuriozní“ těla odkazovala? Jinými slovy, jaké významy byly připisovány lidským „kuriozitám“ v kontextu proměňující se společnosti v českých zemích na přelomu 19. a 20. století?

Konceptuálním rámcem a východiskem pro hledání odpovědí na výše nastíněné otázky se v mém případě stalo pojetí freak shows jako rituálů jinakosti, které jsou součástí širšího ideologického systému ne/způsobivosti. Reprezentace „kuriozních těl“ proto považuji za součást diskurzů, které se vztahovaly jednak k dobovým představám o normativní tělesnosti jedince a jednak k představám o kolektivním těle společnosti. Pozornost přitom soustředím především na vazby mezi imaginacemi vtělené jinakosti a biopolitikami, zaměřenými na kolektivní tělo českého, později československého národa. Tento přístup umožňuje formulování řady zajímavých badatelských otázek, a sice na více různých analytických rovinách. Kapitola tři, a rovněž jednotlivé případové studie, otevírají otázku dějin

¹³⁷ HERZA, Filip. *Liliputáni: Reprezentace tělesné "odlišnosti" v tradici pražských "přehlídek lidských kuriozit" 1820-1940*. Praha, 2012. Diplomová práce. Fakulta humanitních studií UK. Vedoucí práce PhDr. Lucie Storchová Ph.D.

freak shows jako specifického žánru zábavní kultury, který v průběhu 19. a první poloviny 20. století procházel dynamickou proměnou, určenou od konce 19. století konfrontací mezinárodních trendů na straně jedné a lokální poptávky na straně druhé. Toto napětí bylo nejzřetelnější v případě urbánního prostředí Prahy, která byla v průběhu 19. století stále intenzivněji napojena na další evropské metropole, a tedy i na vznikající transnacionální kosmopolitní kulturu.

S ohledem na proměny zábavní kultury se, především v kapitole tři, zajímám o „provoz“ přehlídek lidských „kuriozit“ v Praze od první poloviny 19. století po období meziválečného Československa. Zajímá mě, jak se proměňovaly organizační principy těchto přehlídek a jaké strategie uplatňovaly jejich provozovatelé v komunikaci s různými skupinami publika a při vyjednávání s lokálními autoritami. Různé způsoby sebe-stylizace, například časté poukazování na „autenticitu“ a „zajímavost“ vystavených „kuriozit“, byly totiž důležitým prostředkem legitimizace těchto přehlídek, jednak v očích dohlízejících autorit a jednak v řadách potenciálního publika. Jak ukazuji v příslušných kapitolách, těmito strategiím se podřizovala celá řada jednotlivých detailů, od výběru lokality a tvorby cen vstupného až po podobu samotných představení a jejich propagace prostřednictvím různých médií v prostoru rychle se proměňujícího města.

Jak je zřejmé již z výše uvedeného, praxe vystavování „kuriozit“ vyžadovala interakci celé řady různých historických aktérů, nejen samotných „kuriozit“ a organizátorů těchto přehlídek, ale také novinářů, kreslířů, fotografů a vydavatelů (tiskařů), kteří se na těchto přehlídkách podíleli jako dodavatelé různých služeb. Další důležitou skupinu tvořili zástupci místních autorit a policejních složek, kteří dohlíželi nad dodržováním cenzurních opatření a udíleli povolení ke konání těchto přehlídek. V neposlední řadě pak na freak shows participovaly také různé skupiny expertů, především lékařů a antropologů, kteří často svou vědeckou autoritou potvrzovaly autenticitu vystavovaných „kuriozit“. Část třetí kapitoly je proto věnována právě různým aktérům, spojeným s kulturou vystavování jinakosti, jejich vzájemným vztahům a mocenským dynamikám, určujícím podobu jejich spolupráce. Zvláštní pozornost je přitom věnována samotným freak performerům. V jednotlivých případových studiích se mimo jiné ptám, jak byly utvářeny prostory individuálního jednání těchto aktérů, v jakém kontextu tito jedinci činily různá rozhodnutí ohledně svého profesního života a způsobů reprezentace, respektive jak byla tato rozhodování různým způsobem limitována a vyjednávána v konfrontaci s jinými aktéry.

Strategie reprezentace „kuriózního“, na které se podílela řada různých aktérů, využívala množství divadelních postupů a stylizací – kostýmů, masek, dramaturgických postupů – a odkazovala rovněž k dobovým imaginacím vtělené jinakosti. Proměna samotného označení těchto přehlídek přitom dává nahlédnout různorodý charakter představ o jinakosti, tak jak se vyvíjely v průběhu 19. a 20. století. Přehlídky „přírodních zvláštností“ či „zajímavostí“, které odkazovaly k tradici přírodní filosofie konce 18. století ale i ke starším religiózním imaginacím „monstrozity“, byly postupně v průběhu 19. století nahrazeny přehlídkami označovanými jako přehlídky „abnormit“ či „specialit“, které vycházely ze zcela jiných představ o jinakosti, resp. ne/způsobivosti, rozvíjených v rámci moderních věd o člověku, především teratologie a později věd o abnormálním. Označení přehlídky „kuriozit“, kterého používám v průběhu celé práce jako, v rámci možností neutrálního, popisného termínu¹³⁸, tedy ve skutečnosti skrývá široké pole různých představ o lidském těle a tělesnosti, které se v průběhu 19. a 20. století značně proměňovalo.

Proměnami imaginací jinakosti se zabývám především ve druhé kapitole, ve které sleduji postupný přechod od předmoderních představ o „monstrozitě“ k modernímu symbolickému systému tělesné ne/způsobivosti, v jehož rámci se v první polovině 20. století objevuje také koncept „postižení“ velmi podobný současnému pojetí „hendikepu“. V celé kapitole se přitom snažím o intersekcionální přístup a to ve dvojím smyslu. Jednak se pokouším sledovat proměnu imaginací vtělené jinakosti jako proměnu celé řady vzájemně propojených představ o genderových, sociálních a rasových diferencích, vztažených k tělům různých jedinců a skupin. Jednak se snažím zachytit protínání různých diskurzů a vědění, utvářejících imaginace jinakosti: politických ideologií, expertního vědění i populární zábavní kultury. Otázkou této části práce, která do značné míry spočívá na sekundární literatuře, tedy je: jak se v prostředí českých zemí ve sledovaném období utvářely a vyvíjely imaginace vtělené jinakosti? Jaké klíčové koncepty utvářely představy o jinakosti? V rámci jakých diskurzů byly tyto koncepty reprodukovány a jak byly různými historickými aktéry využívány v procesu vytváření kolektivních identit a sociálních hierarchií? Pod kolektivními identitami přitom rozumím různé, často vzájemně propojené představy o různých společenských formacích, v kontextu českých zemí 19. století především biopolitickou představu národa jako svého druhu kolektivního těla. Na teoretickou diskuzi o vztahu národa a ne/způsobivosti, které se věnuji na začátku druhé kapitoly, proto navazují otázky po

¹³⁸ Termín „kuriózní“, tak jak jej používám v této práci, nepoukazuje na charakter konkrétních vystavovaných těl, ale na způsob, jakým byla tato těla prezentována.

důležitosti představ vtělené jinakosti v diskurzech českého, později československého, nacionalismu. Zajímá mě, jak se koncepty a rétoriky ne/způsobilosti uplatňovaly při vyjednávání hranic kolektivního těla národního společenství. Jak tyto představy umožňovaly zahrnovat, respektive vylučovat různé jedince a společenské skupiny dovnitř, respektive mimo kolektiv národa. Konečně jak tyto představy umožňovaly vytváření a udržování mocenských hierarchií mezi různými skupinami uvnitř i vně imaginárního národního těla.

Diskuze o proměnách imaginací jinakosti a jejich provázání s představami o kolektivním těle národa by v závěru práce měla umožnit zhodnocení významu a popularity přehlídek lidských „kuriozit“ v Praze v různých historických kontextech. Jak vysvětluji na začátku druhé kapitoly, období 19. a počátku 20. století jsem rozčlenil na čtyři období, v nichž se různým způsobem vyvíjely imaginace jinakosti ve vztahu k nacionálním diskurzům. Jedná se o období konce 18. a první poloviny 19. století, o období, které nazývám jako „liberální“ (1860-1895), období „postliberální“ (1895-1914) a léta existence meziválečného Československa (1914-1938). Pro každé z těchto období, s výjimkou úseku nejstaršího, pracuji s jedním konkrétním případem lidské „kuriozity“, která v dané době získala mimořádnou popularitu. V případě „liberálního“ období je to „hanácký obr“ Josef Drásal (1841-1886). Pro období „post-liberální“ jsou to „dahomejská amazonka“ Gutta (????-1895) a „srostlé sestry“ Blažkovy (1878-1922). A konečně pro meziválečné období populární přehlídky „liliputánů“. V samostatných případových studiích sleduji, jaké významy byly připisovány těmto postavám v kontextu dobových imaginací jinakosti a jak byly tyto postavy reprezentovány vzhledem k imaginárnímu tělu českého, respektive československého národa.

Nastíněná koncepce a vymezení výzkumu pochopitelně přináší výhodu jasně definované teoretické perspektivy a stále ještě poměrně úzce vymezeného badatelského pole, má ovšem i řadu nevýhod a limitů. Na tomto místě bych zmínil především převažující zaměření výzkumu na prostor Prahy, jakožto regionálního centra Čech, později hlavního města Československa. Zaměření na Prahu je pochopitelně strategické, a to již s ohledem na množství přehlídek, které se zde odehrávaly s větší četností než v menších městech nebo na venkově. Pragocentrický přístup jsem se pochopitelně snažil „vyvážit“, a to jednak prostřednictvím propojování Prahy s jinými evropskými městy, která od konce 19. století utvářela matrix transnacionální zábavní kultury. V rámci jednotlivých případových studií jsem se pak snažil věnovat rovněž vystoupením jednotlivých „kuriozit“ v jiných městech a za hranicemi českých zemí a porovnávat je s jejich vystoupeními na pražské scéně. Související limit

představuje zaměření práce na české nacionální diskurzy, které lze rovněž nejlépe sledovat v symbolickém centru, respektive na hranicích imaginárního národního teritoria. Jak nicméně zmiňuji v příslušné kapitole, studium nacionálních diskurzů z perspektivy ne/způsobivosti by nemělo být chápáno jako pokračování metodologického nacionalismu, ale naopak jako perspektiva, která vhodně navazuje na podněty vzešlé z diskuzí o národní indiferenci a transnacionálních (globálních) dějinách, a sice právě proto, že ukazuje historickou nestabilitu a proměnlivost nacionálních diskurzů a identifikací i důležitost mezinárodních sítí a procesů interkulturní výměny. Přesto, zaměření na diskurz českého národního hnutí ovlivnilo rovněž selekci pramenů, a sice ve prospěch pramenů českojazyčných. Tuto jednostrannost se snažím vyvážit rovněž srovnáváním s prameny německojazyčné provenience, všude tam, kde to bylo s ohledem na ne/dostupnost příslušných pramenů možné. Práce nicméně komplexně nezpracovává dobové interpretace lidských „kuriozit“ ve vztahu ke kolektivním identitám pražských či obecněji českých Němců (*Deutschböhmen*) a sice rovněž z důvodu celkového nedostatku relevantní literatury k tomuto tématu.¹³⁹

1.6. Prameny a metody jejich analýzy

Zabývat se historickými přehlídkami „kuriozit“ přináší v současnosti celou řadu nejrůznějších obtíží. Prokázat legitimitu a „relevantnost“ tématu v kontextu současných politik vědy a výzkumu představuje pouze první, byť velmi důležitou překážku, se kterou se musí badatel vyrovnávat. Další, neméně obtížnou výzvu, představuje nedostatek relevantních pramenů, respektive jejich nedostupnost. Materiály týkající se populární zábavní kultury byly v minulosti obecně považovány za méně důležité a hodnotné než prameny jiné povahy, typicky prameny týkající se úzce vymezené oblasti politiky či takzvané „vysoké“ či „elitní“ kultury. Tyto politiky archivu, které do jisté míry přetrvávají i v současnosti, způsobily, že se do dnešních dnů zachoval zřejmě jen zlomek písemných a obrazových materiálů, vztahujících se k dějinám přehlídek „kuriozit“ v českých zemích. V případě dochovaných dokumentů pak badatel naráží na jejich nedostupnost a značnou fragmentárnost. Jen málo institucí se v současnosti věnuje systematickému archivování pramenů „populární“ povahy a jejich zpřístupňování

¹³⁹ S čestnou výjimkou klasické monografie COHEN, Gary B. *Němci v Praze 1861-1914*. Praha: Karolinum, 2000. Z nedávné doby pak: KOELTZSCH, Ines. *Geteilte Kulturen: eine Geschichte der tschechisch-jüdisch-deutschen Beziehungen in Prag (1918-1938)*. München: Oldenbourg, 2012.

veřejnosti.¹⁴⁰ Vyhledávání pramenů pro můj disertační projekt proto představovalo od počátku značnou badatelskou výzvu a jednalo se do jisté míry o projekt s nejistým výhledem. I přes nesnáze při hledání primárních pramenů, které bylo poměrně časově náročné, se mi nicméně, za pomoci několika ochotných odborníků a odbornic z různých institucí, podařilo shromáždit řadu dokumentů nejrozumnější povahy.

Pro zkoumání proměňujících se imaginací vtělené jinakosti a jejich úlohy v národních diskurzích jsem se opíral především o sekundární literaturu. V mnoha případech bylo nicméně nutné nahlédnout také do primárních pramenů. K identifikaci a porozumění dobovým konceptům jinakosti se jako mimořádně užitečné ukázaly především dobové slovníky a encyklopedie: Jungmannův Česko-německý slovník (1835-1839), Riegerův slovník naučný (1860-1874), Ottův slovník (1888-1909) a Masarykův slovník naučný (1925-1933). K upřesnění těchto pojmů pak bylo nutné věnovat se rovněž dobovým expertním diskurzům, v jejichž případě bylo rovněž nutné nahlížet do primárních pramenů, především do odborných časopisů a literatury. Pro potřeby druhé kapitoly i jednotlivých případových studií jsem proto procházel odborné, respektive popularizační časopisy jako byly Živa, Rozprawy české akademie věd, Časopis lékařů českých, Anthropologie, Úchylná mládež a vybrané publikace z oborů teratologie, patologie, antropologie a sociální hygieny. Ke studiu reprodukce expertních konceptů v jiných ideologických diskurzích jsem využíval rovněž článků publikovaných v denním tisku, především ve stranickém tisku liberálních buržoazních stran, v Národních listech a Národní politice, pro pozdější období také v tisku dalších politických stran a uskupení.

Co se týče samotných přehlídek lidských „kuriozit“, primární prameny poskytly především muzejní instituce specializující se na regionální dějiny, respektive dějiny divadla, především cirkusová sbírka Divadelního oddělení Národního muzea, Muzeum hlavního města Prahy, Pratermuseum a městské muzeum (*Wienmuseum*) ve Vídni. Pro jednotlivé případové studie pak materiály poskytla příslušná regionální muzea, Milevské muzeum pro případ sester Blažkových (kapitola 4.3) a Vlastivědné muzeum v Olomouci pro případ Josefa Drásala (kapitola 4.1). Díky těmto institucím jsem nashromáždil řadu písemných i obrazových materiálů, především propagačních tiskovin produkovaných provozovateli přehlídek „kuriozit“. Takto získané plakáty, letáky a pohlednice

140 Výjimku tvoří Divadelní oddělení Národního muzea v Praze, které spravuje rovněž sbírku k dějinám loutkoherectví a cirkusu.

posloužily jako vhodný pramen pro studium strategií reprezentace jinakosti, respektive „kuriózních“ jedinců.

Pro studium legislativního rámce vystavování „kuriozit“ a praxe dohledu nad těmito přehlídkami se jako zvláště důležité ukázaly dokumenty z fondu Policejního ředitelství Praha, které jsou uloženy v Národním archivu ČR.¹⁴¹ Vzhledem k značnému rozsahu fondu a jen částečnému zpracování dokumentů jsem měl příležitost nahlédnout pouze do některých částí těchto písemností, především z první poloviny 19. století. Velmi užitečným nástrojem při hledání a identifikaci osob spojených s přehlídkami „kuriozit“ v druhé polovině 19. století pak byl digitalizovaný registr pobytových přihlášek z let 1850-1914¹⁴², díky kterému jsem získal odkazy na další spisy, týkající se především provozovatelů těchto přehlídek. Neocenitelnou pomoc konečně poskytli zaměstnanci Národního archivu, Archivu hlavního města Prahy a také kolegyně a kolegové, kteří mě v průběhu let pravidelně informovali o zajímavých archivních fondech a konkrétních pramenech.¹⁴³

Zdaleka nejrozsáhlejší část výzkumného korpusu tvořil materiál z dobových periodik. Zde jsem uplatňoval dvojí postup. Jednak jsem pracoval s digitálním archivem Národní knihovny ČR a jednak jsem procházel vybrané novinové a časopisecké tituly. V případě digitálního repozitáře Kramerius, který provozuje NK ČR¹⁴⁴, jsem hledal podle klíčových slov – například „srostlá dvojčata“, „liliputáni“, „abnormity“ – a výsledky pak postupně procházel a zaznamenával do mé vlastní databáze. Ve druhém případě byla strategie odlišná. Nejprve jsem na základě stávajících poznatků vytipoval určitá časová období – typicky období konání konkrétních přehlídek – a následně jsem manuálně procházel výtisky novin a časopisů. Takto jsem pracoval především s periodiky, která dosud nebyla digitalizována v systému Kramerius, což se týkalo především německo-jazyčných periodik jako např. Deníku Bohemia¹⁴⁵, ale také některých deníků „populární“ povahy, jako byl například Pražský illustrovaný kurýr (PIK) nebo některé „revolverové“ časopisy, například Pikantní svět či Zajímavé noviny. Materiál, který jsem takto získal, představovaly především a) novinové články o „kuriozitách“,

141 Mimo fondu policejního ředitelství jsem pracoval také s digitalizovanou sbírkou zákonů, platných na území českých zemí po dobu trvání Rakouska. Viz. online archiv rakouské národní knihovny: <http://alex.onb.ac.at/> (poslední návštěva 21.09.2017).

142 Digitalizovaný registr je k dispozici na stránkách NA ČR: <http://digi.nacr.cz/prihlasky2/> (poslední návštěva 21.09.2017).

143 V případě Policejního ředitelství to byli především Pavel Himl a Michaela Appeltová.

144 Digitální knihovna Kramerius je k dispozici online na: <http://kramerius.nkp.cz> (poslední návštěva 21.09.2017).

145 Významný pražský německo-jazyčný deník Prager Tagblatt je k dispozici na stránkách Rakouské národní knihovny: <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=ptb> (poslední návštěva 21.09.2017).

jejich vystoupeních a o jejich životě, a b) reklamy na tato vystoupení. V mnoha případech přitom nebylo jednoduché rozlišit, zda se v konkrétním případě jednalo o reklamu či o „standardní“ novinové články. Jak ukazují v příslušné kapitole, spolupráce mezi novináři a provozovateli přehlídek představovala důležitou součást *freak* businessu a zásadně se podílela na dobové popularitě lidských „kuriozit“. Reprezentace v tisku proto posloužily jednak jako pramen k sledování sociální praxe provozu přehlídek „kuriozit“, zároveň ale také jako pramen k analýze strategií a postupů reprezentace jinakosti a v neposlední řadě k sledování širších diskurzů týkající se imaginací jinakosti a jejich proměn v průběhu 19. a 20. století.

Výše naznačené otázky mě konečně přivádí k otázce metod, využívaných k analýze těchto pramenů. Jak vyplývá již z teoretického rámování výzkumu, nejvhodnější nástroje k analýze imaginací a reprezentací vtělené jinakosti představuje diskurzivní analýza¹⁴⁶, respektive semiotická analýza kulturních reprezentací.¹⁴⁷ V kapitolách, v nichž se věnuji konkrétním způsobům a strategiím reprezentace „kuriózních“ těl se uplatňuje semiotická analýza. Zajímá mě, jaké rétorické postupy a figury sloužily k reprodukci „kuriózního“ a jak tyto jazykové prostředky a strategie utvářely vztah mezi mluvčím či pisatelem na jedné straně, vystaveným jedincem na straně druhé a publikem, respektive čtenářem na straně třetí. Od rétoriky následně postupuji k sledování topiky, tedy k utváření a propojování klíčových konceptů a argumentů, vztahujících se k jinakosti vystavených performerů. Prostřednictvím těchto konceptů – například konceptu „monstra“ nebo konceptu „abnormality“ – je pak možné propojit konkrétní reprezentace se širšími imaginacemi jinakosti, respektive ne/způsobilosti.

S ohledem na proměnlivé pole diskurzů utvářejících v různých historických kontextech imaginace jinakosti uplatňuji v příslušných kapitolách následující strategii. S pomocí sekundární literatury a cílených sond do primárních pramenů se pokouším identifikovat klíčové koncepty,

146 Diskurzy chápu jako soubory výpovědí, které dávají vyvstat různým tématickým polím, a které jsou zároveň regulovány určitými pravidelnostmi, určujícími co, jak a kým může být v určitých konkrétních situacích komunikováno. Tyto diskurzy produkují sociální realitu, zavádějí hranice a difference mezi jednotlivými elementy této reality a konstituují rovněž subjektové pozice, umožňující individuální a skupinové identifikace. Takto chápané pojetí diskurzu vychází z koncepce Michela Foucaulta, modifikované s ohledem na teoretické diskuze posledních ca. dvaceti let, především s ohledem k tzv. obratu k jazyku. Viz LANDWEHR, Achim. *Historische Diskursanalyse*. [Überarb. Aufl.]. Frankfurt/Main: Campus, 2008, k definici diskurzu především str. 91-99.

147 Jedním z badatelských směrů reagujících na diskuze vyvolané obratem k jazyku byla také Birminghamská škola kulturních studií. Snaha propojit analýzu kulturních produktů s analýzou mocenských vztahů ve společnosti vyústila v tzv. analýzu kulturních reprezentací, která je velmi blízká výše představené diskurzivní analýze. Pro potřeby mého projektu je zvláště zajímavá tzv. mikroanalýza reprezentací, identifikující konkrétní jazykové prostředky používané k vymezení jednotlivých elementů sociální reality a jejich hranic. Viz HALL, Stuart, ed. *Representation: cultural representations and signifying practices*. London: SAGE Publications, 1997.

argumentační linie a rétoriky, vymezující různým způsobem pole jinakosti. Následně sleduji, jak tyto koncepty a rétoriky napomáhaly při ustavování mocenských vztahů a sociálních hierarchií ve společnosti a jak se tyto koncepty propojovaly s představami o národě a jeho imaginárním kolektivním těle. Cílem analýzy je tak propojení konkrétních sociálních praxí prezentace „kuriozit“ s imaginacemi jinakosti a jejich prostřednictvím s představami o společenském řádu a kolektivním těle společnosti.

1.7. Etika výzkumu a publikování

Otázky etických standardů v historiografii bývají nejčastěji řešeny v souvislostech s heuristikou, kritikou a interpretací historických pramenů, v souvislosti s otázkou autorství a v polední době také zhusta ve vztahu k etice a ekonomice publikování. Obecně se má za to, že historik či historička mají povinnost ověřovat hodnověrnost svých primárních i sekundárních zdrojů, kontextualizovat jednotlivé informace, „nalezené“ v historických dokumentech a vyhnout se tak, pokud možno, zavádějícím interpretacím a nepravdám, natož pak cíleným „podvodům“. ¹⁴⁸ V případě, že historický výzkum obnáší rovněž práci s informátory, jako v případě studia soudobých dějin metodou *oral history*, objevuje se rovněž nutnost reflektovat etický rozměr práce s těmito „žijícími subjekty“. ¹⁴⁹ Mají, či měli by, se ovšem historikové a historičky zabývat rovněž etickými otázkami ve vztahu k „subjektům“ již nežijícím? A jak by měla historická profese reagovat na rozvoj digitálního universa, ve kterém se příspěvky historiků stávají pouze jedním z mnoha hlasů, jež si nárokují právo vypovídat o minulosti? ¹⁵⁰

Předkládaná práce spočívá z velké části na reprodukcích dobového obrazového materiálu, který vznikal v určitých historických souvislostech, byl produkován s určitými specifickými záměry a sloužil ve své době k uspokojení různých potřeb konkrétních historických aktérů. Výzkum těchto historických

148 Otázce podvodů se, především z perspektivy stavovských etických kodexů, v nedávné době věnoval Jiří Pešek. Klasifikaci etických přečinů, kterou přebírá z etického kodexu AV ČR, lze přitom, při vší účtce k závažnosti těchto problémů, vytknout její neproblematickou představu vztahu mezi „řečí pramenů“ a historickou „realitou“, respektive mezi historickou teorií a ideologií. Jelikož prameny do značné míry „nevypovídají“ o objektivní realitě a zároveň historik či historička vždy formulují své teorie z určitých pozic, zdá se být otázka odlišení „objektivních interpretací“ a „fabrikací“ (s. 508) či „falzifikací“ (s. 509) přinejmenším velmi obtížná. V praxi se tak ukazuje nutnost nespolehat se pouze na existenci etických kodexů, byť je jejich existence bezesporu důležitá, ale především na schopnost výzkumníků transparentně reflektovat vlastní ideologické a teoretické zázemí. PEŠEK, Jiří. Podvod jako vážný problém světové vědy i aktuální české historiografie. *Cesky Casopis Historicky*. 2014, **112**(3), 497 - 511.

149 MÜCKE, Pavel. Orální historie. In: HIML, Pavel, Jan TUČEK a kol. *Texty k historickému prosemináři FHS UK*. Praha: TOGGA, 2015, s. 83-93, zde str. 90.

150 Srov. tematické číslo *Internet a historické vědění* časopisu Dějiny-teorie-kritika 1/2014.

dokumentů a kontextů jejich vzniku nicméně nelze oddělit ani od toho, jak jsou nám tyto prameny přístupné v současnosti. Výzkum dějin freak shows proto nelze oddělit jednak od minulých a současných politik archivace dokumentů, jednak od minulých a současných politik ne/způsobivosti a konečně od existence digitálního universa, v jehož síti se zachytávají také publikace historiků a historiček. Množství obrazových reprodukcí, kterými se zabývám v této práci, pochází z „kamenných“ institucí jako jsou muzea, knihovny nebo archivy ale také z nejrůznějších sběratelských webových stránek, případně jsou tyto reprodukce volně k dispozici v databázích jako Google Pictures či Wikimedia Commons. Lze se přitom zcela odůvodněně domnívat, že veškeré reprodukce, zveřejněné v souvislosti s mým vlastním výzkumem, dříve či později rovněž skončí na síti, aniž bych měl nad dalšími osudy těchto obrazů sebemenší kontrolu. Je proto namístě ptát se, zda tato situace nepřináší nutnost promyšlení nových etických zásad, určujících praxi provozování historie jako profese v současném digitalizovaném světě, jak nedávno navrhla například feministická historička Ellen Samuels.¹⁵¹

Nutnost zabývat se etickými otázkami reprodukce a publikování historických obrazů v současném světě je o to naléhavější, zabýváme-li se obrazy různým způsobem historicky marginalizovaných jedinců nebo skupin. Jak se domnívá Jane Nicholson, právě s ohledem na obrazy vznikající v souvislosti s freak shows, vyvstává pro výzkumníky a výzkumnice jistý etický závazek i vůči již zesnulým historickým aktérům.¹⁵² Byť přitom není úkolem historie jako vědy sjednávat dějinnou spravedlnost¹⁵³, měla by, jak se domnívám, být přeci jen citlivá vůči mocenským nerovnostem v minulosti i současnosti.

Riziko, které spočívá v nekritické reprodukci obrazů, souvisejících s historickou tradicí přehlídek „kuriozit“, je dle mého názoru, dvojí. Jednak je zde nevyhnutelné nebezpečí reprodukce mocenských dynamik spojených se „zíráním“ na „odlišné“ jedince, které vychází ze samotné povahy těchto pramenů. Jak uvádím jinde v této práci, obrazy vznikající v kontextu freak shows jistým způsobem inscenovaly a komodifikovaly jinakost konkrétních jedinců a aktivně vybízely publikum k „zírání“. Co naopak zůstává skryté za těmito obrazy, je složitá realita velmi často nerovných

151 SAMUELS, Ellen. Examining Millie and Christine McKoy: Where Enslavement and Enfreakment Meet. *Signs*. 2011, 37(1), 64-81, zde str. 75-76.

152 NICHOLAS, Jane. A Debt to the Dead?: Ethics, Photography, History, and the Study of Freakery. *Histoire sociale/Social history*. 2014, 47(93), 139-155.

153 HIML, Pavel. Mezi papírem a webem. In: HIML, Pavel, Jan TUČEK a kol., ed. *Texty k historickému prosemináři FHS UK*. Praha: TOGGA, 2015, s. 11-28, zde str. 16.

mocenských vztahů mezi jednotlivými aktéry freak businessu, která byla velmi často, byť ne vždy, spojena s problematikou obchodu s dětmi, manipulacemi a vykořisťováním, kterým se věnuji v příslušných kapitolách této práce.

Druhým důležitým etickým aspektem je potenciální vliv historické práce na současné politiky¹⁵⁴, například právě ve vztahu k různým způsobem znevýhodněným jedincům a skupinám. Historické fotografie „kuriozit“ mohou například, v závislosti na různých interpretacích, legitimizovat autoritu současné medicíny a moderní sociální péče o lidi s „postižením“, nebo naopak vyzdvihovat údajně svobodné poměry v minulém i současném showbusinessu, který byl často idealizován jako „útočiště“ nonkonformních jedinců. Obě interpretace jsou pochopitelně zavádějící. Otázkou zůstává, jak se máme jakožto historikové a historičky zachovat, aby se naše práce nestala součástí takovýchto dezinterpretací?

Osobně se domnívám, že v současné době nelze zabránit nekontrolované cirkulaci obrazů, různým jejich modifikacím a reinterpretacím v digitálním univerzu, což nás jako badatele nicméně rozhodně nevyjímá z povinnosti za a) kriticky analyzovat a kontextualizovat všechny obrazy, se kterými pracujeme a které v různých podobách reprodukuje a za b) snažit se udržet kontrolu nad výslednou podobou našich publikací a jejich pohybem v digitálním světě. V návaznosti na tyto úvahy se u všech reprodukcí, zveřejněných v této disertaci, snažím o jejich maximální možnou kontextualizaci, jak by ostatně mělo platit u jakéhokoliv kvalitního výzkumu. Kritické zhodnocení žánru a okolností vzniku těchto obrazů dále doplňuji o podrobnosti o životě zobrazovaných aktérů, a sice ve všech případech, kdy bylo tyto podrobnosti možné dohledat. Co se týče zveřejňování jednotlivých částí této práce v podobě časopiseckých studií a její případné budoucí publikace formou monografie, bude mojí snahou udržet si nad těmito reprodukcemi maximální možnou kontrolu.

¹⁵⁴ Na tento etický rozměr historické práce upozorňuje mimo jiných také Pavel Himl. Viz HIML, Pavel. Mezi papírem a webem. In: HIML, Pavel, Jan TUČEK a kol., ed. *Texty k historickému prosemináři FHS UK*. Praha: TOGGA, 2015, s. 11-28, zde s. 15.

2. Kontexty

2.1. Národ - nacionalismus a imaginace ne/způsobivosti

Vznik moderních národů v kontextu sociálních, ekonomických a politických proměn evropských i mimoevropských společností od konce 18. století představuje již několik desítek let jednu z klíčových problematik historiografie a společenských věd. Zkoumání nacionalismu se v posledních dekádách rozvinulo v samostatný obor s vlastním kánonem klíčových textů a oborových autorit, vlastními specializovanými časopisy a institucemi. Zhruba od 50. let minulého století se přitom ve zkoumání o národech a nacionalismu ustálila dvě základní teoretická východiska, určující představu o tom, co je to národ a jak je možné jej zkoumat. Historicky starší, tzv. primordialistické pojetí, které vycházelo přímo z pokračování nacionalistických diskurzů 19. století, předpokládalo existenci jakési objektivně existující „esence národnosti“, která údajně představovala základ historické kontinuity a existence národů. Oproti tomuto východisku se postupně vyhranila koncepce modernistická, vycházející z přesvědčení o souvislosti vzniku nacionalismu, resp. národů s různými aspekty modernizace evropské společnosti v 18. a především v 19. století.¹⁵⁵ Zásadní příspěvky, které dodnes výrazně ovlivňují diskuze o národech a nacionalismu přinesl právě rozvoj tohoto modernistického badatelského směru v 80.-90. letech minulého století, kdy se objevily zásadní práce Ernesta Gellnera¹⁵⁶, Benedicta Andresona¹⁵⁷, anglické překlady prací Miroslava Hrocha¹⁵⁸ a rovněž knihy britského historika Erica Hobsbawma¹⁵⁹.

Různí modernisté se v zásadě shodovali na souvislosti mezi vznikem národů a modernizačními procesy, k národním hnutím se ovšem vztahovali z různých pozic a věnovali se také různým aspektům

155 Pro základní přehled diskuzí o nacionalismu srov. slovníkové heslo: ŠIMA, Karel. Etnicita. In: STORCHOVÁ, Lucie. *Koncepty a dějiny: proměny pojmů v současné historické vědě*. V Praze: Scriptorium, 2014, s. 205-219.

156 GELLNER, Ernest André. *Nations and nationalism*. Oxford: Blackwell, 1983.

157 ANDERSON, Benedict. *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso, 1983.

158 HROCH, Miroslav. *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. Česky jako: TÝŽ. *Evropská národní hnutí v 19. století: společenské předpoklady vzniku novodobých národů*. Praha: Nakl. Svoboda, 1986. TÝŽ. *V národním zájmu: požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století v komparativní perspektivě*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1999.

159 HOBBSAWM, E. J. *Nations and nationalism since 1780: programme, myth, reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

modernizačního procesu. Zatímco Gellner se soustředil především na proces industrializace, vytvářející podmínky pro rozvoj nacionalistické ideologie, která podle něj teprve zakládala existenci národů, Hroch sledoval národ z perspektivy sociální historie, tedy jako určité sociální hnutí, jehož historický vývoj podléhal řadě ekonomických a politických faktorů. Anderson oproti oběma zmiňovaným autorům vyzdvihl zásadní roli kultury, pojímané antropologicky, tedy jako prostor společenské komunikace, ve kterém se v období moderny vytváří národ jako určité „představované“ společenství.

Navazující diskuze v 90. letech přinesly postupný přesun badatelského zájmu od velkých sociálních procesů k mikroskopickému studiu utváření národních identifikací. V návaznosti na Rogerse Brubakera se konečně pozornost badatelek a badatelů v poslední době obrátila od národa jako ústřední kategorie k výzkumu k sledování sociálních interakcí a identifikací různých historických aktérů v konkrétních lokálních a mocenských souvislostech.¹⁶⁰ Důraz, který byl dříve kladen na aktivity nacionálně angažovaných „buditelů“ a na centra nacionalistické agitace byl vystřídán zájmem o periferní oblasti a aktéry vymezující proměnlivé hranice národních kolektivů a geografii.¹⁶¹ Teleologický předpoklad nevyhnutelného směřování modernizačních procesů k národním státům a dominanci nacionálních loajalit byl zpochybněn s poukazem na problematiku národní indifference¹⁶², respektive prostřednictvím sledování transnacionálních aktérů a možností nenacionálních identifikací.

Procesy modernizace a nacionalizace společnosti se nevyhnutelně ocitly rovněž v centru pozornosti badatelů a badatelek, zkoumajících různým způsobem dějiny těla a tělesnosti. V návaznosti na foucaultovská bádání o disciplinační moci moderního státu a o biomocenské guvernanci, se v posledních zhruba dvaceti letech rozvinul zájem o úlohu, kterou v utváření národních států sehrávaly imaginace vtělené jinakosti, odkazující se ke konceptům ab/normality, patologie, nemoci, degenerace a naopak způsobilosti, zdraví a hygieny.¹⁶³

160 BRUBAKER, Rogers a Frederick COOPER. Beyond "identity". *Theory and Society*. 2000, (29), 1-47. BRUBAKER, Rogers. *Ethnicity without groups*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2006.

161 Tento badatelský směr se, ne náhodou, vyvinul právě v kontextu zkoumání multi-etnické Habsburské monarchie. Viz JEREMY KING. *Budweisers into Czechs and Germans: a local history of Bohemian politics, 1848 - 1948*. 2. print., 1. paperback print. Princeton [u.a.]: Princeton Univ. Press, 2005. JUDSON, Pieter M. *Guardians of the nation: activists on the language frontiers of imperial Austria*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2006.

162 ZAHRA, Tara. *Kidnapped souls: national indifference and the battle for children in the Bohemian Lands, 1900-1948*. Ithaca: Cornell University Press, 2008. ZAHRA, Tara. Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review*. Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies; Cambridge University Press, 2010, 69(1), 93-119.

163 Pro oblast střední a východní Evropy byly v tomto ohledu důležité především práce věnované dějinám medicíny a hygieny, které v posledních několika letech představili Ute Frevert a Philip Sarasin. FREVERT, Ute. *Krankheit als politisches Problem, 1770-1880: soziale Unterschichten in Preussen zwischen medizinischer Polizei und staatlicher Sozialversicherung*. Göttingen: Vandenhoeck, 1984. SARASIN, Philipp. *Reizbare Maschinen: eine Geschichte des*

Pro můj vlastní výzkumný projekt se jako zásadní ukázala myšlenka, že vznik národních států nepředpokládal pouze standardizaci národních jazyků a komunikačních kanálů, které umožňovaly utváření „představovaných společenství“. Jak v návaznosti na Foucaulta upozornil Lennard J. Davis, vznik moderních národních států ve skutečnosti předpokládal standardizaci, homogenizaci a normalizaci v mnoha oblastech lidského života, od sjednocení gramatických pravidel národních jazyků po sjednocení různých metrických systémů. Tato normalizace se konečně nevyhnula ani tělům jednotlivých občanů moderního státu, členům vznikajících národních společenství. Jak argumentoval Lennard J. Davis, utváření moderních států spočívalo rovněž na homogenizaci a normalizaci tělesných praktik a samotných těl individuálních členů národních společenství¹⁶⁴, a sice ve dvou ohledech. Jednak byla normalizace těl nutná pro jejich efektivní správu a guvernanci, a jednak byla představa normality úzce spojena s liberální představou rovnosti. Jak zdůraznili Lennard Davis, a pro americký kontext 19. století také Garland-Thomson, liberální demokracie historicky spočívala na představě normálního, průměrného jedince, který byl potenciálně zaměnitelný se svými spoluobčany a tudíž je mohl také reprezentovat v systému zastupitelské demokracie.¹⁶⁵ Tyto úvahy vedly řadu badatelů a badatelek k přesvědčení o souvislostech mezi industriálním národním státem a politikami inkluze, respektive exkluze, vedenými představou tělesné a mentální zdatnosti. V rámci disability history se proto objevila výzva, studovat moderní nacionalismy jako specifické konfigurace systému vtělené ne/způsobivosti – a nazývat je jako „ableistické nacionalismy“ (*Ablenationalism*).¹⁶⁶ Nacionalistické politiky proto byly, a různou měrou stále jsou i dnes, určitou formou biopolitické governance, zaměřené na individuální těla občanů i na kolektivní tělo národa, a mají tak v sobě, jak poukázal Étienne Balibar, zakódovánu logiku eugeniky.¹⁶⁷

V následujících oddílech se pokusím optikou vtělené jinakosti, resp. ne/způsobivosti nahlédnout české nacionalistické diskurzy ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století. Tato předběžná analýza,

Körpers 1765-1914. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2001.

164 DAVIS, Lennard J. *Bending over backwards: disability, dismodernism, and other difficult positions*. New York: New York University Press, 2002, s. 106.

165 THOMSON, Freakery, s. 10. DAVIS, Lennard J. *Bending over backwards: disability, dismodernism, and other difficult positions*. New York: New York University Press, 2002, s. 110-111.

166 SNYDER, Sharon L. a David T. MITCHELL. Ablenationalism and the Geo-Politics of Disability. *Journal of Literary & Cultural Disability Studies*. Liverpool University Press, 2010, 4(2), 113-125, zde s. 113. Stejnou myšlenku formuluje také Robert Mosse, který poukázal na „spojení evropského nacionalismu s buržoazní morálkou, zakotvenou v ideologii normality“, viz. MOSSE, George L. *Nationalism and Sexuality: Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe*. Repr. Madison: Univ. of Wisconsin Pr., 1985, s. 9-10.

167 BALIBAR, Étienne a Immanuel Maurice WALLERSTEIN. *Race, nation, class: ambiguous identities*. New York: Verso, 1991, s. 356.

která mi později umožní lépe pochopit ideologický význam a důležitost přehlídek lidských „kuriozit“ v českém kontextu, přitom představuje poměrně náročný úkol. Její ambicí by totiž mělo být alespoň zběžně prozkoumat vzájemné působení různých diskurzů, které se v příslušném období podílely na konstrukci českého a později československého národa jako určité biologické entity, založené v představě ne/způsobilosti. Nebudu se proto věnovat pouze diskurzům v úzkém slova smyslu politickým, ale také diskurzům produkovaným různými skupinami odborníků, především z oblasti věd o člověku, medicíny, hygieny, sociálního lékařství a dalších expertních disciplín, které se různým způsobem vztahovaly k imaginárnímu národnímu tělu a k ne/způsobilosti subjektů národních politik. Zároveň bych rád v jednotlivých oddílech prozkoumal jak imaginace ne/způsobilosti propojovala různé osy difference: imaginace rasy, genderu, sexuality a třídy.

Tento předběžný průzkum se bude soustředit především na dvě analytické roviny imaginací ne/způsobilosti: jednak na produkci rétorik ne/způsobilosti a jednak na vyjednávání klíčových normativních konceptů vztahujících se k národnímu kolektivu a k představě „normálního“ občana, subjektu národního společenství. Sledování vybraných diskurzů produkovaných různými skupinami uvnitř i vně národního hnutí by mělo umožnit odpovědět hned několik podstatných otázek. Předně zda a jak se utváření mocenských vztahů a hierarchií uvnitř národního společenství opíralo o imaginace vtělené ne/způsobilosti. Nebo přesněji, jaké rétorické strategie vztažené k představě ne/způsobilosti vyvíjeli různí aktéři – například politická uskupení či emancipační hnutí – k zajištění vlastních mocenských pozic a uznání vlastních požadavků v rámci národního hnutí. V této souvislosti mě bude dále zajímat, zda se v různých historických obdobích odehrávaly konflikty ohledně vymezení klíčových normativních konceptů: především představy samotného národa, představy rodiny a představy normálního Čecha/Češky (později Čechoslováka/Čechoslovačky) a jaké měly tyto konflikty mocenské konsekvence. Dále zda vedly diskuze vztažené k ne/způsobilosti k zakládání společenských institucí, například odborných společností a jak tyto instituce vstupovaly do debat o ne/způsobilosti národního kolektivu. V poněkud omezenější míře pak bude rovněž možné sledovat zda se představa ne/způsobilosti stávala základem skupinové identifikace různých skupin uvnitř národního hnutí.

Navržený projekt se bohužel, až na několik vzácných výjimek, nemůže opřít o již existující literaturu, neboť řada výše nastíněných problematik dosud zůstává v současné české historiografii nepojednána. Jako relativně prozkoumaná se jeví otázka etnicity ve vztahu k nacionálním diskurzům, které se česká i zahraniční historiografie v posledních desetiletích věnovala poměrně intenzivně, byť z

různých teoretických pozic.¹⁶⁸ Jako zvláště užitečná se mi v tomto ohledu jeví kniha Víta Strobacha, který analyzoval diskurzy českého nacionalismu a emancipačních hnutí přelomu 19. a 20. století pomocí široce vymezené kategorie rasy, zahrnující rovněž pole imaginací třídní difference.¹⁶⁹ Naopak jako dosud relativně méně prozkoumanou lze označit oblast genderové a sexuální difference.

Jako nejvhodnější princip uspořádání výkladu se mi jeví chronologický postup, který umožní zachytit jak historickou dynamiku vývoje národního hnutí, tak rovněž vznik a prolínání různých diskurzů a politik utvářejících národní kolektiv prostřednictvím imaginace ne/způsobivosti. V rámci jednotlivých období pak bude také možné ukázat, zda a jak se v imaginaci kolektivního těla národa v určitých přesně vymezených historických kontextech prolínaly různé diferenční diskurzy. Celý oddíl jsem se proto rozhodl rozčlenit do tří kapitol, pokrývajících nestejně dlouhá časová období od poloviny 19. století do 30. let 20. století. Jako vodítka pro rozčlenění jednotlivých kapitol jsem využil jednak výrazné změny v politickém směřování a sociální struktuře českého národního hnutí, dále dynamiky rozvoje expertních diskurzů zaměřených na individuální lidská těla i kolektivní tělo národa, a částečně také významné socioekonomické změny, které ovlivnily také vývoj zábavní kultury, se kterým byly svázány rovněž přehlídky lidských „kuriozit“. S ohledem na tato kritéria se mi jako smysluplné jeví rozčlenění na následující období:

Za prvé období vymezené přibližně lety 1860–1890, tedy období rozvoje kapitalistického tržního hospodářství, postupné změny sociální struktury obyvatelstva českých zemí a dominance liberálních nacionálních politik, které v tomto období, v součinnosti mj. s diskurzy medicíny a přírodních věd o člověku utvářely projekt českého národa s využitím konceptů a rétorik ne/způsobivosti. Druhé zde naznačené období (1890–1914) charakterizovala rychlá diferenciace uvnitř českého národního hnutí, kterou v 90. letech 19. století způsobil vzestup několika nových politických stran a hnutí, které se snažily získat na svou stranu různé části veřejnosti stojící doposud mimo hlavní proud národního hnutí. Zároveň se jednalo o období, které charakterizoval postupující rozvoj

168 KOŘALKA, Jiří. *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815-1914: sociálněhistorické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích*. Praha: Argo, 1996. Starší pojednání českého nacionalismu z perspektivy „modernistické“ teorie nabídli již v 70. a 80. letech Otto Urban a Miroslav Hroch: URBAN, Otto. *Kapitalismus a česká společnost: k otázkám formování české společnosti v 19. století*. Praha: Svoboda, 1978. HROCH, Miroslav. *V národním zájmu: požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století v komparativní perspektivě*. [2. vyd.]. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1999. Nejnovější, především anglosaská literatura k problematice etnicity a nacionalismu pak zdůrazňuje vyjednávání nacionálních identit různými aktéry v konkrétních situacích, reflektujících dobové mocenské souvislosti.

169 STROBACH, Vít. *Židé: národ, rasa, třída: sociální hnutí a "židovská otázka" v českých zemích 1861-1921*. Praha: NLN, s.r.o., Nakladatelství Lidové noviny, 2015.

industriálního kapitalismu a masové konzumní kultury, a také o období v němž se intenzivně rozvíjely vědy o člověku, včetně disciplín, které z expertních pozic pojednávali difference klíčové pro představu národního těla, jako národopis, fyzická antropologie, medicínská patologie a sociální hygiena. V tomto období lze rovněž zaznamenat počátky českého eugenického hnutí.

Poslední období (1918-1939) je pak vymezeno první světovou válkou a vznikem, respektive zánikem, samostatného národního státu, Československa. V tomto období sleduji především poválečné ideologie rehabilitace a „budování republiky“, které se specifickým způsobem prolínaly s expertními koncepty ne/způsobivosti – v dobovém jazyce „mržáctví“, „zmrzačení“, „úchylnost“. Jak se pokouším ukázat představy o ne/způsobivosti různých skupin v nově vznikajícím státu umožňovalo opět reprodukovat společenské hierarchie a struktury dominance, specifiky ve vztahu Čechů, Slováků a dalších skupin, obývajících meziválečné Československo.

2.2. 1860-1890 éra liberální politiky

České národní hnutí se rozvíjelo od konce 18. století ve specifických podmínkách „malého národa“, který se odvolával na historickou státnost českého království, existenci vlastního národního jazyka a písemné kultury, ale který zároveň postrádal vlastní politickou suverenitu.¹⁷⁰ Od počáteční fáze osvětského zájmu o český jazyk a kulturu, během níž ještě nebyly explicitně vznášeny požadavky na existenci národního státu, se národní hnutí, prostřednictvím působení skupin nacionalistických agitátorů, postupně v polovině 19. století vyvinulo v masové hnutí usilující o uznání politické svéprávnosti národního společenství v kontextu Habsburské monarchie.¹⁷¹

Tato, v Hrochově klasifikaci třetí, fáze procesu formování národního hnutí se začala odvíjet od konce 50. let, v době politického uvolnění v Rakousku po pádu Bachovského neoabsolutismu. Rozvoj

¹⁷⁰ Koncept malého národa / národního hnutí vychází z klasické koncepce Miroslava Hrocha, který se soustředil na srovnání historického vývoje nacionalistických hnutí malých národů v Evropě, především na úlohu angažovaných skupin národních agitátorů (patriotů), pracujících na postupném zmasovění těchto hnutí. HROCH, Miroslav. *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen völkern Europas: eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*. Praha: Univerzita Karlova, 1968. V češtině jako: HROCH, Miroslav. *Obrození malých evropských národů: Skriptum pro posl. filosof. fak. [Díl] 1, Národy severní a východní Evropy*. 1. vyd. Praha: Univerzita Karlova, 1971.

¹⁷¹ K vývoji národního hnutí v první polovině 19. století srov. mimo již zmiňovaných prací Hrochových také: KOŘÁLKA, Jiří. *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815-1914: sociálněhistorické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích*. Praha: Argo, 1996, s. 90-98.

národního hnutí v tomto období výrazně určoval také rozvoj kapitalismu, přechod ke konstitucionalismu a zcela rozhodně také rostoucí dominance buržoazie.¹⁷² Spolupůsobení těchto sociálních a ekonomických faktorů mělo dva protichůdné důsledky. Jednak vedlo k teoretickému zrovnoprávnění všech obyvatel na základě liberální teorie občanských práv. Jednak ale vedlo k nové diferenciaci společnosti na základě kapitalistických výrobních vztahů, které daly vzniknout nové mocensko-ekonomické struktuře společnosti, jejímž dominantním činitelem se stala právě liberální buržoazie.¹⁷³

Představa národa v tomto kontextu působila jako homogenizační a stabilizační prvek, který umožňoval ustavení buržoazní hegemonie. Liberální nacionalistické diskurzy se v tomto ohledu vyznačovaly dvojím vzájemně protichůdným působením. Jednak vylučovaly uznání a legitimitu některých politických skupin a emancipačních hnutí, údajně odporujících národním zájmům, především žen a vznikajícího dělnického hnutí. Zároveň ovšem umožňovaly formulaci specifických požadavků těchto skupin, jako například požadavku na vzdělávání žen, osmihodinovou pracovní dobu a zvýšení mezd dělnic a dělníků, ospravedlňovaných na základě národní solidarity. Tyto společenské skupiny se tak v rámci buržoazní hegemonie, legitimizované představou národa, nacházely v problematickém postavení: byly reprezentovány jako aktivní činitelé národního hnutí, například v případě dělníků dokonce jako „předvoj národního hnutí“, zároveň ale byly pojmány také jako pasivní objekty disciplinace a národního uvědomování.¹⁷⁴

Jak se domnívám, zahrnutí dělníků, žen a jiných skupin jako pasivních objektů pod paternalistická křídla liberální buržoazie umožňovalo právě propojení nacionalismu s imaginací ne/způsobivosti, které umožňovalo rozřešení evidentního rozporu mezi liberální teorií rovnosti a faktickou skutečností nerovnosti v národním společenství.¹⁷⁵ Nerovnosti mezi jednotlivými skupinami

172 Obecně k ekonomickým a sociálním podmínkám vzniku nacionalismu: URBAN, Otto. *Kapitalismus a česká společnost: k otázkám formování české společnosti v 19. století*. Praha: Svoboda, 1978. URBAN, Otto. *Česká společnost 1848-1918*. Praha: Svoboda, 1982.

173 Na dominanci buržoazie v českém národním hnutí upozorňuje URBAN, *Kapitalismus*, s. 32-50.

174 K této dvojí povaze nacionalistických diskurzů viz.. MAREŠ, Jan a Vít STROBACH. Třída dělníků i žen?: Proměny chápání genderových vztahů v českém dělnickém hnutí (1870-1914). *Střed / Centre: časopis pro mezioborová studia střední Evropy 19. a 20. století*. Praha: Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v.v.i., 2012, 4(2), 34-68, zde str. 39.

175 Obdobný argument formuloval v nedávné době rovněž Vít Strobach. V návaznosti na Balibara a jeho široce vymezené pojetí rasy ukázal jak rasistické uvažování legitimizovalo mocenské hierarchie uvnitř českého národního hnutí. Viz STROBACH, Vít. *Židé: národ, rasa, třída: sociální hnutí a "židovská otázka" v českých zemích 1861-1921*. Praha: NLN, s.r.o., Nakladatelství Lidové noviny, 2015, s. 17-19. Jak se domnívám, můj přístup, který využívá kategorie ne/způsobivosti otevírá, oproti Strobachově použití rasy, možnost vtáhnout do analýzy více různých os difference a sledovat jejich vzájemné působení.

uvnitř národního hnutí byly vysvětlovány a legitimizovány zneschopňujícím jazykem, který problematizoval vztah dělnictva, žen, nacionálně indiferentních skupin na venkově i ve městech a etnických menšin vůči národnímu hnutí, a sice s poukazem na jejich „odrodilost“, „zženštilost“, morální a tělesnou nedostatečnost; obecně jejich fyzický, duševní a morální „úpadkovost“.

Vylučující jazyk vtělené ne/způsobivosti pochopitelně nabýval různých podob v jednotlivých variantách nacionalistických diskurzů a v jejich propojení se zdánlivě mimo-politickými diskurzů „odborníků“, vědců, lékařů, statistiků a národohospodářů. V následujícím výkladu se budu věnovat především proměnám a rozrůžňování nacionalistických diskurzů v liberální Národní straně, která po většinu sledovaného období (1860-1890) představovala dominantní politickou sílu v rámci českého národního hnutí. Pozornost přitom budu věnovat také možným konfliktům ohledně významů některých klíčových normativních konceptů a jak tyto spory ovlivňovaly vztah různých skupin uvnitř národního hnutí.

Liberální buržoazie se vyprofilovala jako hlavní politický mluvčí českého národního hnutí již v průběhu revolučního dění konce 40. let a znovu veřejně vystoupila jako Národní strana (později nazývaná strana staročeská) po uvolnění politických poměrů na počátku let šedesátých. Program Národní strany, která se opírala také o podporu části aristokracie, byl zformulován v roce 1861 v Národních listech, hlavní tiskové platformě české liberální politiky, a znovu byl veřejně tlumočen v reakci na Rakousko – Uherské vyrovnání na zemském sněmu v roce 1868 (tzv. státoprávní deklarace českých poslanců). Cílem tohoto programu bylo dosažení státoprávní jednoty a suverenity českých zemí v rámci Habsburské monarchie – tedy jisté autonomie, kterou podle liberálních politiků zakládalo jednak „historické právo“ českého království, a jednak „přirozené právo“ Čechů jako etnika tvořícího většinu obyvatelstva v českých zemích. Deklarace českých poslanců a následný neúspěch vyjednávání o Česko – Rakouském vyrovnání, tzv. Fundamentálních člancích odstartovaly období pasivní rezistence vůči centrálním orgánům monarchie. Toto období trvalo až do nástupu ministerského předsedy Taafeho v roce 1879, který českou Národní stranu vtáhl do vládní koalice „železného kruhu pravice“, vládoucí v Předlitavsku až do Taafeho pádu v roce 1893.

Již na počátku 70. let se v českém národním hnutí objevily rozpory mezi starší generací politiků opírajících národní program o boj za „historická práva“ a mladší generací, která svůj program zakládala především na právech „přirozených“. Tato mladší generace politiků, která odmítala spolupráci se šlechtou a představovala rovněž antiklerikální proud liberální národní politiky, se konečně od jednotné

Národní strany oddělila v roce 1874 a ve volbách do zemského sněmu již kandidovala samostatně jako Národní strana svobodomyslná, jinak též mladočeši.¹⁷⁶

Názorové rozdíly mezi staročechy a mladočechy určovaly charakter národního hnutí po celou liberální éru. Jako klíčový lze přitom označit právě postupný přesun důrazu od argumentace pomocí historických práv (staročeši) k artikulaci národních požadavků v kategoriích etnicity (mladočeši). V následujících kapitolách se pokusím prozkoumat, zda byla kategorie etnicity v liberálních národních diskurzích určována imaginací ne/způsobivosti a jak se případně v jejím rámci vzájemně ovlivňovaly diskurzy odkazující k genderové a třídní jinakosti.

2.2.1. Geneze diskurzů ne/způsobivosti

Liberální národní hnutí, kterému se v průběhu 60.-80. let nepodařilo dosáhnout státoprávního vyrovnání s centrálními úřady monarchie, věnovalo intenzivní úsilí postupnému „upevňování“ a „budování“ národního společenství. Tyto snahy spočívaly v průběhu druhé poloviny 19. století především v postupném rozšiřování sítě národních spolků a korporací a v aktivní agitaci proti národnostní indifferenci. Techniky sčítání českého obyvatelstva, mapování „národního teritoria“ a muzealizace „české kultury“ postupně umožnily vytvoření sdílené představy etnicky jednotné české populace, geografie národního území – vlasti, a rovněž představu historické kontinuity českého národa.¹⁷⁷ Sledujeme-li přitom liberální národní hnutí v českých zemích druhé poloviny 19. století z perspektivy ne/způsobivosti, můžeme, jak se domnívám, přesvědčivě ukázat, že se v tomto období objevují jak některé klíčové koncepty, odkazující k představě vtělené jinakosti, tak rétoriky, které těchto konceptů užívaly k utváření imaginární národní komunity. Některé z těchto konceptů za sebou v polovině 19. století měly již dlouhou a bohatou historii, sahající k tradici osvěcenského vědění, medicíny a politiky. Jiné se objevily právě až s nástupem společnosti určené dominancí buržoazie a tržního hospodářství. V následujícím výkladu budu sledovat tři vzájemně propojené normativní koncepty: koncept ab/normálního jedince, koncept zdravé a produktivní heterosexuální rodiny a

¹⁷⁶ Výrazných volebních úspěchů se jim podařilo zaznamenat v zemských volbách 1889 a ve volbách do Říšské rady v roce 1891. Více k mladočeské politické frakci viz. VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla a Milan ŘEPA. *Bratři Grégrové a česká společnost v druhé polovině 19. století*. Praha: Dr. E. Grégr a syn, 1997. VOJTĚCH, Tomáš. *Mladočeši a boj o politickou moc v Čechách*. Praha: Academia, 1980.

¹⁷⁷ Techniky cenzu, mapy a muzea ve vztahu k českému národnímu hnutí, s odkazem na Benedicta Andersona, zmiňuje Vít Strobach, in: STROBACH, Židé, s. 30.

koncept zdatného národa / populace. U každého z těchto konceptů stručně naznačím jeho historii a místo v rámci liberálních nacionálních imaginací ne/způsobivosti. V následující kapitole potom přistoupím k průzkumu nacionálních diskurzů a politik v období 60.- 90. let 19. století, přičemž se budu ptát, jak se tyto diskurzy a politiky vztahovaly k imaginaci ne/způsobivosti a jak se v rámci imaginací ne/způsobivosti vzájemně ovlivňovaly kategorie etnicity, genderu a třídy.

2.2.1.1 **Medicína a populacionismus, ca. 1750-1850**

V evropském kontextu se vzájemně provázané koncepty normálního, tělesně zdatného jedince, rodiny a populace objevily na přelomu 18. a 19. století, spolu s rozvojem moderní medicíny a populacionistického myšlení, tedy komplexu vědění o člověku a společnosti, který Foucault souhrnně nazýval jako biomoc. Utvářením tohoto vědění v prostoru českých zemích a v širší německo-jazyčné oblasti v 18. a 19. století se zabývala především Daniela Tinková, která zkoumala vzájemný vliv medicínských a populacionistických diskurzů v nově se etablujícím oboru porodnictví a specializované lékařské péče o ženu a dítě.¹⁷⁸ Podle Tinkové lze ukázat, že vznik medicínského vědění a populacionistických politik přinesl v kontextu českých zemí nové uvažování o rozdílech mezi jednotlivci, pohlavími i rasami, které se odvolávalo na jejich fyzické charakteristiky.¹⁷⁹ V souvislostech rozvoje moderní medicíny a populacionistického uvažování o společnosti přitom patrně vznikl také koncept normálního, zdravého jedince a normální zdravé rodiny jako předpokladu zdatného kolektivního těla celé populace.

Předpokladem pro formulování koncepce ab/normálního jedince byl přitom rozvoj teoretické medicíny v českých zemích, především na lékařské fakultě pražské univerzity.¹⁸⁰ Srovnávací anatomie se zde postupně etablovala od druhé poloviny 18. století a významného rozvoje zaznamenala v polovině století devatenáctého, spolu se zaváděním nových organizačně-výzkumných principů klinické péče a výzkumu a nových výzkumných technologií, jako byl mikroskop nebo stetoskop. Důležitou

178 TINKOVÁ, Daniela. *Tělo, věda, stát: zrození porodnice v osvícenské Evropě*. Praha: Argo, 2010.

179 LENDEROVÁ, Milena, Daniela TINKOVÁ a Vladan HANULÍK. *Tělo mezi medicínou a disciplínou: proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2014, s. 27.

180 K dějinám medicíny na pražské fakultě viz kapitola Ludmily Hláváčkové: Lékařská fakulta in. HAVRÁNEK, Jan. *Dějiny Univerzity Karlovy III.*. Praha: Univerzita Karlova, 1997, s. 51-68. Přehledově pojednávají dějiny medicíny: SVOBODNÝ, Petr a Ludmila HLAVÁČKOVÁ. *Dějiny lékařství v českých zemích*. Praha: Triton, 2004. Přehledově také Daniela Tinková in: LENDEROVÁ, TINKOVÁ, HANULÍK. *Tělo*, s. 32-75.

úlohu v etablování konceptu ab/normálního jedince sehrály především patologie a teratologie, obory zkoumající tzv. abnormality a monstrozity, „vrozené vady“ ve vývoji individuálních organismů. Teratologii etabloval již ve 20. letech 19. století francouzský přírodovědec a anatom Étienne Geoffroy Saint-Hilaire (1772-1844)¹⁸¹. V kontextu střední a východní Evropy se tato disciplína prolínala se vznikajícím oborem patologie, kterou v německo-jazyčné oblasti rozvíjel především vídeňský lékař, patolog a liberální politik Carl von Rokitansky (1804-1878).¹⁸²

Recepce dobových koncepcí patologie, ab/normálního jedince a monstrozity v prostředí českých zemí 2. poloviny 19. století se doposud nikdo soustavně nevěnoval. S přihlédnutím k dobovým pramenům encyklopedické povahy se nicméně zdá, že teratologický koncept monstrozity, respektive patologický koncept abnormality pronikaly z prostředí medicínského vědění mezi širší publikum minimálně od 60. let 19. století. V šestém díle Riegerova naučného slovníku z roku 1867 byla patologie představena jako již dlouho etablovaná „*nauka o abnormitách v složení a ve výkonech jednotných ústrojů těla ústrojného, rušící jich pravidelné vyvinutí*“.¹⁸³ Koncept monstrosity pak v pátém díle Riegerova slovníku z roku 1866 představil lékař Jan Bohumil Cey z Peclínovce (1835-1879)¹⁸⁴ Heslo „*monstrum – netvora, nestvůra*“ definoval jako „*plod v těle mateřském vadně utvořený*“.¹⁸⁵ V souladu s dobovou teratologickou teorií nabídl Cey také klasifikaci těchto „netvor“, blíže určující co bylo v rámci této koncepce v polovině 19. století považováno za zruďné, respektive normální. Jednat se mělo za a) o „*netvory s nedostatkem jistých částí, anebo s neobyčejnou jejich malostí*“, tedy o kategorii, která zahrnovala například „*trpaslické útvary*“, chybějící či „chybně“ vyvinuté končetiny a těla; dále za b) o „*přerušení vývinu tvárnosti*“, což se týkalo mj. také tzv. „hermafroditů“, jedinců s nejednoznačným pohlavím; a konečně za c) o „*vady útvaru následkem nadbytu*“, kategorie do které Cey řadil například „*siamská dvojčata*“.

Jak je patrné z této kategorizace, konceptualizace vtělené jinakosti byla provázána rovněž s imaginací genderové difference. „Vadný vývin“ byl totiž konceptualizován zároveň jako narušení

181 Jeho zásadní knihu *Philosophie anatomique des monstrosités humaines* z roku 1822 má ve svých sbírkách také pražská Národní knihovna. SAINT-HILLAIRE, Geoffroy. *Philosophie anatomique: des monstruosités humaines: avec Figures de Détails anatomiques*. Paris, 1822.

182 K dějinám patologie jako oboru v Rakousku, Švýcarsku a na území dnešního Německa: PANTEL, Johannes a Axel BAUER. Die Institutionalisierung der Pathologischen Anatomie an den Universitäten Deutschlands, der deutschen Schweiz und Österreichs. *Gesnerus*. 1990, **47**, 303-328.

183 *Pathologie*. In: *Riegerův slovník naučný*. VI. díl. Praha: I.L.Kobera, 1867, s. 158.

184 Cey z Peclínovce působil od 60. let 19. století jako primář ústavu choromyslných v Praze.

185 CEY Z PECLINOVCE, Jan Bohumil. *Monstrum*. In: *Riegerův slovník naučný*. V. díl. Praha: I.L.Kobera, 1866, s. 436-437.

„přirozeného vývoje“ pohlavního dimorfismu. Normální jedinec byl tedy prostřednictvím této klasifikace negativně definován jako osoba, která se vyznačuje úplným a souměrným vývojem všech orgánů a končetin a to včetně orgánů pohlavních, v jejichž případě není přípustná žádná nejasnost, vybočující z představy sexuálního dimorfismu. Chirurgie, respektive medicína byla konečně zmíněna jako konečná autorita, jejímž cílem je napravovat „chybně utvořená“ těla a alespoň částečně je přiblížit normativnímu ideálu.

Jestliže v případě medicíny v českých zemích dosud chybí její kritické pojednání, které by podrobněji analyzovalo genealogii konceptu normálního těla, v případě populacionistického myšlení o jednotlivci a společnosti je situace o poznání příznivější. Alena Šimůnková ve své přehledové knize ukázala dlouhé kontinuity zájmu o otázky populace, o její zdravotní stav a hospodářskou produktivitu. Mapování obyvatelstva v českých zemích se podle ní odvíjela již od dob pozdně osvícenských populačních teorií Josepha von Sonnenfelse (1733-1817) a Johana Gottloba von Justiho (1717-1771), částečně ovlivňujících také zdravotní a sociální politiky v osvícenských monarchiích Marie Terezie a Josefa II.¹⁸⁶ V první polovině 19. století se pak dohled nad populací a jejím zdravotním stavem stal úkolem nově zakládaných státních institucí, jako byla tzv. medicínská policie (*medizinsche polizey*) Johanna Petera Franka (1745-1821). Habsburská monarchie rovněž zároveň zaváděla statistická měření populace. Počínaje rokem 1869/1870 je prováděl pravidelně každých deset let vídeňský ústřední statistický úřad.¹⁸⁷

Na rozdíl od průzkumů prováděných ústředními institucemi monarchie, které se primárně nezajímaly o národní identitu občanů¹⁸⁸, se obdobné aktivity vyvíjené v rámci českého národního hnutí zaměřovaly výhradně na „českou“ populaci. Úvahy o různých skupinách tvořících „národní tělo“, především o obyvatelstvu regionů ohrožených „germanizací“ a pauperizací v důsledku aktuálních socio-ekonomických změn, jakož i úvahy o možnostech biopolitické regulace české populace lze zaznamenat u řady představitelů liberálního národního hnutí: Karla Havlíčka Borovského, Františka Augustina Braunera, Karla Sladkovského, Františka Palackého, Ladislava Riegera.¹⁸⁹ Soustavné

186 Srov. ŠUBRTOVÁ, Alena. *Dějiny populačního myšlení v českých zemích*. Praha: Česká demografická společnost, 2006. TINKOVÁ, Daniela. *Tělo, věda, stát: zrození porodnice v osvícenské Evropě*. Praha: Argo, 2010.

187 K historii statistiky v Habsburské monarchii a v českých zemích srov. *Historie statistiky v Čechách do roku 1918* [online]. In: . [cit. 2016-07-21]. Dostupné z: https://www.czso.cz/csu/czso/historie_statistiky_v_zechach_do_roku_1918

188 Národní identita občanů mohla být v případě těchto průzkumů zkoumána pouze nepřímou, prostřednictvím zjišťování obcovacího jazyka a náboženství.

189 Viz. ŠUBRTOVÁ, *Dějiny populačního myšlení*, s. 139-142.

zkoumání „české populace“ s ohledem na sociální a národohospodářské zájmy však přineslo až založení Fyziokratické společnosti Karla Slavoje Amerlinga (1807-1884) v Praze v roce 1862.

Ačkoliv doposud chybí ucelenější zpracování aktivit této společnosti a prozkoumání jejího napojení na liberální národní hnutí, již ze zběžného přehledu jejích aktivit lze usuzovat na její důležitost vzhledem k zakotvení představy národa v imaginaci vtělené ne/způsobivosti. Ambicí fyziokratické společnosti bylo rozvinutí komplexního „člověkozpytu“, přírodovědného a sociálně-ekonomického zkoumání populace, které využívalo statistických a demografických metod, poznatků z lékařství a veřejné hygieny, fyzické antropologie a dobově populární frenologie. Cílem společnosti, která se mimo výzkumu věnovala také popularizační a osvětové činnosti, bylo zvyšování kvality populace jako nezbytného základu „zdravého a blahobytného, českého národa“. Úběžníkem těchto snah měl pak být právě ideál tělesně zdatného, ekonomicky produktivního jedince, neboť, jak uvádí Šubrtová, podle Amerlinga spočívala síla národního celku ve schopnosti jeho průmyslového podnikání, jehož předpokladem byla právě fyzicky i duševně zdatná populace.¹⁹⁰ Proto bylo také podle Amerlinga důležité mapovat výskyt tělesně a duševně „slabých“ jedinců v národním společenství a zkoumat vnější (sociální, ekonomické) i vnitřní (psychické) příčiny jejich „postižení“. Fyziokratická společnost proto mimo jiné prováděla mapování výskytu tzv. „idiotismu“ v „české“ populaci a Amerling se sám od 70. let věnoval problematice péče o „slabomyslné“, mj. v Ústavu idiotů Jednoty paní sv. Anny který založil a řídil od roku 1871.¹⁹¹

2.2.1.2 Imaginace ne/způsobivosti a (sociální) darwinismus, druhá pol. 19. století

Ve druhé polovině 19. století se historicky starší tradice medicínského a populacionistického myšlení protнула s darwinismem, novou vědeckou a zároveň společenskou doktrínou, která výrazně proměnila dobové uvažování o přírodě, člověku a společnosti. Koncepce evolučního vývoje druhů, zformulovaná britským přírodovědcem Charlesem Darwinem (1809–1882) v knihách *O vzniku druhů přírodním výběrem* (1859) a *O původu člověka* (1871) zásadně ohrozila dosavadní náboženskou

¹⁹⁰ Tamtéž, s. 145.

¹⁹¹ Ústav, který sídlil nejprve v Kateřinské ulici na Novém Městě Pražském a posléze ve Šternberském paláci na Hradčanech byl od roku 1898 znám jako Ernestinum. Viz. AMERLING, Karel. *Ernestinum: Ústav idiotů Jednoty paní sv. Anny v Praze: stav po 12 letech trvání (1871-1883)*. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, 1998. 131 s. *Studia paedagogica*; sv. 24.

představu světa a zároveň poskytla nové koncepty ke zkoumání společnosti. Celkový nárůst autority přírodních věd během druhé poloviny 19. století přinesl postupnou biologizaci uvažování o společenských vztazích. Darwinovy zákony přirozeného a pohlavního výběru poskytly vhodný argument pro zastánce ideálů produktivity a zdatnosti, spojené s představou normálního, zdravého těla jedince i celé společnosti. Zákon „přežití silnějšího“ přitom v mnoha případech legitimizoval stávající mocenské uspořádání společnosti i koloniální a válečné ambice tehdejších evropských států.

V Rakousku a v českých zemích docházelo k recepci evolucionistického myšlení zhruba od 60. let 19. století, byť zde šíření darwinismu bránila silná státní cenzura a dohled církve. Darwinismus nicméně postupně pronikal i do českého prostředí a ovlivnil tak rovněž představy o fungování české národní společnosti.¹⁹² Přinejmenším v mladočeské větvi liberálního národního hnutí se koncepce přirozeného výběru a přežití nejzdatnějšího jedince evidentně staly součástí představy o kolektivním těle národa a o nutných politikách jeho regulace. Koncept přirozeného výběru zde v širší známost uvedl Eduard Grégr, původně vystudovaný lékař a přírodovědec, později jedna z klíčových osobností strany, který v 50. letech 19. století působil jako asistent Jana Evangelisty Purkyně na Fyziologickém ústavu Karlo-Ferdinandovy univerzity. V článku s názvem „Věčný boj – anthropologická studie“, který publikoval v časopise Květy v roce 1866, Grégr vztáhl darwinovu myšlenku přirozeného výběru k právě probíhajícímu válečnému konfliktu mezi Pruskem a Rakouskem, a také k současné situaci a budoucnosti českého národního hnutí.¹⁹³

Přirozený výběr Grégr popisoval jako ustavičný proces, při kterém „slabší jednotlivci propadávají smrti za obětí a hynou i s celým rodem svým, jednotlivci silnější zůstávají, udržují se v zápase o život a zachovávají též rod svůj, který po nich prospěšné vlastnosti jejich dědí.“¹⁹⁴ Budoucnost národního hnutí proto podle Grégra nutně spočívala na cíleném zušlechťování kolektivního těla národa, neboť:

192 Recepci darwinismu především mezi českými přírodovědci se přehledově věnoval: JANKO, Jan. *Vědy o životě v českých zemích 1750-1950*. Praha: Archiv Akademie věd České republiky, 1997. Vliv darwinismu na filosofii a některé podoby sociálního darwinismu, především u Eduarda Grégra a Miroslava Tyrše zmiňují: GABRIEL, Jiří. Pronikání darwinismu do českých zemí. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity: Studia minora Facultatis philosophicae Universitatis Brunensis*. Brno, 1987, (B 34), 7-18. HERMANN, Tomáš. Antropologie, evoluční teorie, život národa. In: PETRASOVÁ, Táňa a Pavla MACHALÍKOVÁ (eds.). *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 29. ročníku symposia k problematice 19. století : Plzeň, 26.-28. února 2009*. Praha: Academia, 2010, s. 15-25.

193 GRÉGR, Eduard. Věčný boj: Anthropologická studie. *Květy*. J.H. Pospíšil, 1866, 1(35), 414-417.

194 GRÉGR, Věčný boj, s. 415.

*"na nás to leží, abychom se nestali zákrskem mezi národy světa. Duševní a tělesné vlastnosti národa českého jsou tak výborny, že jej v ohledu tom nepředčí žádný národ jiný. Poloha naší země, povětrnost, úrodnost půdy, vše je nám příznivo a dovoluje rychlý pokrok. Použijme těchto neocenitelných výhod a pracuj každý napnutými silami k tomu, aby nás nepředhonil žádný národ jiný. Zůstaneme-li ale státi na dráze věčného vývinu, pak klesneme mezi národy ony, kteří musí býti vybrakováni, kteří musí zmizeti z řady statečnějších a lepších zápasníků."*¹⁹⁵

Komplexnější analýza toho jakou roli hrál sociální darwinismus v diskurzu liberálního národního hnutí, jehož byl Eduard Grégr důležitým představitelem, nám zatím bohužel chybí – přesto lze díky existující literatuře ukázat, jak představy o tělesné ne/způsobilosti určovaly od 60. – 70.let 19. století politiky liberálního národního hnutí vůči různým společenským skupinám: především vůči ženám, venkovskému obyvatelstvu a dělníkům. Dříve než se budu věnovat aplikacím rétorik a konceptů ne/způsobilosti v konkrétních případech, bude ještě nutné detailněji se zamyslet nad úlohou různých vtělených diferencí – difference etnické, genderové a třídní – v představě o kolektivním těle národa a ukázat, jak tyto difference souvisely s představou vtělené ne/způsobilosti.

2.2.2. Rasa, tělo a ne/způsobilost v liberální éře

Jak jsem naznačil v předchozím výkladu, imaginace českého národa jako určité etnicky definované kolektivity byla spoluurčována představou ne/způsobilosti. Amerlingovy výzkumy ze 60. let 19. století se soustředily specificky na českou společnost a jejich cílem byla explicitně biopolitická regulace kolektivního těla českého národa. S ohledem na vtělené difference bylo přitom podstatné, že se již v rámci Amerlingových výzkumů uvažovalo o specifických somatických znacích, které měly údajně charakterizovat český národní kolektiv. Antropologicko–statistická sekce Fyziokratické společnosti dokonce v tomto smyslu v 60. letech 19. století prováděla frenologická bádání a antropologické výzkumy.¹⁹⁶ Aktivita Amerlingovy komise tak navazovala na starší tradici zkoumání člověka v rámci antropologie, oboru, který se v Praze postupně rozvíjel zhruba od 30.-50. let 19. století, a který rovněž částečně ovlivňoval liberální pojetí českého národního kolektivu.

¹⁹⁵ Tamtéž, s. 417.

¹⁹⁶ ŠUBRTOVÁ, *Dějiny populačního myšlení*, s. 144.

Fyzická antropologie se postupně během 19. století etablovala jako přírodovědná disciplína, zaměřená mj. na zkoumání somatických rozdílů mezi jednotlivci a mezi různými populacemi, konceptualizovanými jako tzv. „plemena“ nebo též „rasy“, tedy jako biologické entity, vyznačující se určitými tělesnými vlastnostmi a znaky. Tato tradice, která vycházela z pozdně osvícenských zkoumání lidské variability v dílech Carla Lineaua (1707-1778), Johanna-Friedricha Blumenbacha (1752-1840) a dalších přírodovědců, získávala v průběhu 19. století v různých společenských a mocenských souvislostech značnou důležitost a politickou relevanci.¹⁹⁷

Obecně lze říci, že fyzická antropologie provozovaná v 19. století v kontextu koloniálního panství západních velmocí, jako byly Británie, Francie, později také Německo a USA, úzce souvisela s ovládáním a správou kolonizovaných oblastí, a že zde provázaná zkoumání kultury a rasových charakteristik „domorodých“ obyvatel sloužila k legitimizaci koloniálního řádu, zaštitěného představou evolučního vývoje lidstva, „pokroku“ a „civilizace“.¹⁹⁸ V kontextu Habsburské monarchie, která byla na koloniální mocenský řád napojena spíše zprostředkovaně, hrály výzkumy specifických etnických znaků svou roli především v rámci jednotlivých národních hnutí, byť byl jejich význam limitován specifickými politikami etnicity, vyvíjenými ústředními orgány monarchie.¹⁹⁹ Zkoumání tzv. „etnických typů“, tedy typických tělesných znaků a vlastností příslušníků jednotlivých národnostních skupin, se zde prolínalo se zkoumáním prehistorie jednotlivých národů, se zájmem o archeologii a s národopisem, zkoumajícím „tradiční“ kulturu jednotlivých národních společností.²⁰⁰

197 K dějinám fyzické antropologie obecně: KUKLICK., Henrika (ed.). *A new history of anthropology*. Malden, MA: Blackwell Pub, 2008. Specificky s ohledem na antropologické rasové klasifikace a teorie, srov. BANCEL, Nicolas, Thomas DAVID a Dominic THOMAS. *Invention of Race Scientific and Popular Representations*. New York: Routledge, 2014.

198 Z bohaté literatury nejnověji: KUKLICK., Henrika (ed.). *A new history of anthropology*. Malden, MA: Blackwell Pub, 2008. K německé fyzické antropologii, která se vyvíjela do jisté míry odlišně srov. ZIMMERMAN, Andrew. *Anthropology and Antihumanism in Imperial Germany*. University of Chicago Press, 2001. PENNY, H. Glenn a Matti BUNZL. *Worldly provincialism: German anthropology in the age of empire*. Ann Arbor: University of Michigan Press, c2003.

199 Obecně lze říci, že politické elity ve Vídni a v Budapešti spíše odmítaly představu radikální rasové odlišnosti, případně rasových hierarchií mezi jednotlivými národy monarchie. Diskurzy produkované ústředními institucemi v obou částech monarchie naopak zdůrazňovaly právě etnickou promísenost obyvatelstva, a dominanci německého, respektive maďarského živilu zakládaly výhradně na kulturních – civilizačních argumentech. Legitimizovaly tak pozici císaře jako určité nadnárodní autority a zároveň umožňovaly asimilaci „méně rozvinutých“ etnik německou a maďarskou civilizací. Srov. FUCHS, Brigitte. „Rasse“, „Volk“, *Geschlecht: anthropologische Diskurse in Österreich 1850-1960*. Frankfurt am Main: Campus, 2003, str. 154-155, 159. Obdobně pro Zálitavsko: LAFFERTON, Emese. The Magyar moustache: the faces of Hungarian state formation, 1867–1918. *Studies in History and Philosophy of Science Part C: Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*. 2007, 38(4).

200 K fyzické antropologii v rakouské části monarchie srov. FUCHS, „Rasse“, „Volk“, *Geschlecht*. RANZMAIER, Irene. The Anthropological Society in Vienna and the Academic Establishment of Anthropology in Austria, 1870-1930. *Histories of Anthropology Annual*. 2011, 7(1), 1-22. Pro uherskou část monarchie srov. LAFFERTON, *The*

Obdobně tomu bylo i v případě fyzické antropologie provozované zhruba od 30. let 19. století v Praze.²⁰¹ Podobně jako i jinde, i zde se výzkum etnických rozdílů zprvu soustředil především na srovnávání a klasifikace lidských lebek – zkoumání, která se v rámci antropologie vydělila jako samostatný podobor, tzv. kranimetrie a kranologie. V této podobě rozvíjeli antropologii především badatelé sdružení kolem přírodovědce Jana Evangelisty Purkyně (1787-1869), na fyziologickém ústavu založeném v roce 1851 při Karlo-Ferdinandově univerzitě v Praze. Mimo Johanna Nepomuka Čermáka (1828-1873) a Josefa Engela (1816-1899) se kranologii a výzkumu „plemenných znaků“ věnoval také již zmiňovaný lékař, přírodovědec a později také mladočeský vůdce Eudard Grégr (1827-1907), který v 50. letech 19. století zkoumal lebky z historických kostnic na území Čech.

Grégrův výzkum, jehož výsledky publikoval v roce 1858 v časopise *Živa* pod názvem: *O lebkách člověčích vůbec a slovanských zvláště*²⁰², byl pokusem potvrdit a nově vědecky legitimizovat teorii Pavla Josefa Šafaříka z počátku 19. století, podle které tvořili Slované původní obyvatelstvo, které se na území českých zemí usadilo dříve než Keltové nebo Germáni.²⁰³ Grégrův zájem o etnické znaky a prehistorii Slovanů pochopitelně zapadal do liberálních nacionalistických diskurzů, které od počátku 60. let legitimizovaly požadavky českého národního hnutí na základě historického, ale právě také přirozeného práva. Podle tohoto přirozeného práva bylo možné obhajovat požadavky Čechů jako samostatné etnické skupiny, či dokonce jako etnické většiny žijící na území historických zemích české koruny. Důležitost etnického argumentu přitom v průběhu druhé poloviny 19. století postupně rostla, spolu s tím jak se v průběhu 70.-80. let přesouvala vedoucí role uvnitř původně jednotné Národní strany od starší generace politiků k mladší generaci, vedené právě Eduardem Grégrem. Jak poukázal již Otto Urban, mladočeské pojetí národního kolektivu, které vycházelo také z biopolitického pojetí populace, tak jak jsem jej nastínil v předchozím oddíle, zdůrazňovalo právě především etnické kategorie.²⁰⁴ Přináležitost k národu tak byla v mladočeském politickém diskurzu formulována jednak

Magyar moustache.

201 Dějiny české antropologie pojednali Jan Janko a Tomáš Hermann: JANKO, Jan. *Vědy o životě v českých zemích 1750-1950*. Praha: Archiv Akademie věd České republiky, 1997. HERMANN, Tomáš. *Antropologie, evoluční teorie, život národa*. In: PETRASOVÁ, Táňa a Pavla MACHALÍKOVÁ (eds.). *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 29. ročníku symposia k problematice 19. století : Plzeň, 26.-28. února 2009*. Praha: Academia, 2010, s. 15-25. Nejnověji: HERZA, Filip. *Anthropologists and Their Monsters: Ethnicity, Body, and Ab/Normality in Early Czech Anthropology. East Central Europe*. Leiden: Brill, 2016, 43(1-2), 64-98.

202 GRÉGR, Eduard. *O lebkách člověčích vůbec a o slovanských zvláště*. *Živa*. Praha, 1858, (4), 223-242.

203 Srov. HERMANN, *Antropologie, evoluční teorie, život národa*, s. 22.

204 URBAN, *Kapitalismus a česká společnost*, s. 235. STROBACH, *Židé*, s. 34.

jako uvědomělé přijetí nacionální identity, zároveň ale odkazovala ke genealogickému poutu danému společným původem, mentalitou a konečně i určitou specifickou fyziognomií Čechů.²⁰⁵

Pod vlivem přírodovědeckého myšlení o člověku, vnášejícím do nacionálních diskurzů koncepty rasy a darwinistické pojetí přirozeného výběru, se tedy v kontextu liberálního nacionalismu druhé poloviny 19. století objevila představa národa jako kolektivního těla, které se vyznačuje určitou charakteristickou fyziognomií, určitými etnickými znaky, a které bylo potřeba (biopoliticky) regulovat a disciplinovat, tak aby obstálo v konkurenčním boji s ostatními národy. Významnou úlohu v šíření tohoto biologizujícího diskurzu o kolektivním těle národa a o tělesné zdatnosti jeho jednotlivých členů sehrály v českých zemích druhé poloviny 19. století mimo přírodovědy a věd o člověku také aktivity některých národních spolků. Významnou úlohu v tomto ohledu sehrálo především rozvíjející se tělocvičné hnutí, volně navázané na mladočeskou frakci českých liberálů.

Na samém počátku 60. let 19. století byl v Praze, mimo jiných nově založených spolků jako byl pěvecký spolek Hlahol (1861) či Umělecká beseda (1863), ustaven také tělocvičný klub Sokol, zárodek budoucího vlivného tělocvičného hnutí, které propojilo starší tradici měšťanského tělocviku s myšlenkami liberální rovnosti, pokroku a národní jednoty.²⁰⁶ Zakladatelem a vůdčí osobností sokolského hnutí byl Miroslav Tyrš (1832-1884), publicista, teoretik umění, příznivec darwinismu a veřejně činná osobnost, spojená s mladočeskou frakcí Národní strany. Ve svém projektu tělocvičného klubu se Tyrš nechal inspirovat tradicí německé tělocvičné jednoty, tzv. *Turnvereinu*, jehož vznik v první polovině 19. století inicioval Friedrich Ludwig Jahn (1778-1852). Zatímco založení Jahnova *Turnverein*-u podnítila porážka Pruska a ostatních německých států Napoleonem a vzestup německého nacionalismu, Tyršův Sokol byl od počátku koncipován jako nástroj národního uvědomování, šíření liberálního principu rovnosti a především kultivace tělesné i morální zdatnosti jedince. Politicky bylo hnutí napojeno především na liberální mladočeskou stranu, byť v něm postupně v průběhu 60. let

205 STROBACH, *Židé*, str. 34-36. Strobach zde cituje zmínky o specificky české fyziognomii v Grégrově projevu v souvislosti s projednáváním jazykových otázek na českém sněmu v roce 1883. „Slovo osudové“ z roku 1883. K obsahu textu více viz Jan NOVOTNÝ, „Slovo osudové“, Eduard Grégr o stavu české společnosti na počátku osmdesátých let 19. století, in: VOŠAHLÍKOVÁ-ŘEPA, *Bratři Grégrové a české společnost*, s. 55-61.

206 Mimo, převážně sebe-oslavné, produkce současného Sokola se dějinám hnutí věnovalo hned několik historiků a historiček. Souborné pojednání dějin sokolského hnutí z perspektivy kulturních dějin nabídl Claire Nolte: NOLTE, Claire Elaine. *The Sokol in the Czech lands to 1914: training for the nation*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002. Podrobnější analýzu sokolského diskurzu v prvních dvaceti letech historie hnutí pak provedl ve své bakalářské práci Václav Smyčka: SMYČKA, Václav. *Sokolské performace: Semioticko historická analýza Sokola (1862 – 1882)*. Praha, 2011. Bakalářská práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze. Vedoucí práce Mgr. Kamil Činátl, Ph.D.

převážila „turnerská“ frakce Miroslava Tyrše a Jindřicha Fügnera (1822-1865), prvního starosty Sokola, která odmítala užší zapojení Sokolů do nacionální politiky.²⁰⁷ Hnutí zažívalo v průběhu 60.-70. let postupný růst a přes nepřízeň úřadů rozšiřovalo svou působnost z Prahy do dalších měst v Čechách a na Moravě, později i do zahraničí.²⁰⁸ Spolu s rostoucím počtem členů a příznivců hnutí se přitom šířil i sokolský diskurz „utuzování“ těla a národní jednoty, který zcela jasně vycházel z imaginace tělesné ne/způsobivosti.

Jak dokládá série programových článků Miroslava Tyrše a jeho spolupracovníků, které byly publikovány začátkem 70. let 19. století ve spolkovém časopise Sokol, sokolský projekt vycházel z normativní představy tělesně zdatného jedince, který byl v představách Sokolů synekdochou zdravého a silného těla národního. Tato formuloval sokolská ideologická východiska začátkem 70. let sám Tyrš ve statí *Náš úkol, směr a cíl* (1871), která bývá označována také jako „sokolské evangelium“²⁰⁹ Podle Tyrše měl Sokol sloužit k celkovému morálnímu a fyzickému uschopnění jedince – a jeho prostřednictvím k uschopnění kolektivního těla celého českého národa:

*„Věc Sokolská však, jak ke všem stavům a vrstvám se obrací, znamená prozatím tolik, co tělesné a zčásti i mravní vychování a šlechtění všeho národa českoslovanského, odchování jeho k síle, statečnosti, ušlechtilosti a brannosti zvýšené...“*²¹⁰

Cílem sokolského programu tedy mělo být celkové fyzické uschopnění české populace, které mělo podle Tyrše a jeho spolupracovníků pozitivně ovlivnit nejen všeobecnou připravenost bránit české země i celou monarchii proti potenciálnímu nepříteli, ale přispět také k povznesení hospodářské produktivity národa, k zlepšení veřejného zdraví a k celkové morální a estetické kultivaci české národní

207 Dvě frakce uvnitř sokolského hnutí – „politická“, reprezentovaná bratry Juliem a Eduardem Grégrovými, Emanuelem Tonnerem, Josefem Barákem a knížetem Thurn-Taxisem, a „turnerská“, kterou zastupovali Tyrš s Fügnerem – se střetly při volbách do předsednictva hnutí na počátku 60. let. V hnutí posléze postupně převážilo politicky umírněné křídlo turnerské, které zdůrazňovalo údajně apolitickou povahu Sokola a soustředilo se především na samotnou tělocvičnou činnost. Jak se domnívá Nolte, Tyrš s Fügnerem tak činili ze strategických důvodů, ve snaze vyhnout se represím ze strany státních orgánů. Smyčka naopak zdůrazňuje, že Tyrš skutečně upínal svou energii především k samotné tělocvičné aktivitě a k rozvíjení sokolského projektu jako svého druhu sekulárního náboženství, rámovaného spíše až sekundárně českým nacionalismem. Srov. NOLTE, *Training for nation*, s. 51. SMYČKA, *Sokolské performance*, s. 46-48.

208 K podrobnostem vývoje sokolského hnutí v dobových souvislostech, srov. především NOLTE, *Training for nation*, str. 55-73, 74-89 a příloha, s. 185.

209 SMYČKA, *Sokolské performance*, s. 26.

210 TYRŠ, Miroslav. *Náš úkol, směr a cíl. Sokol*. 1871, 1, 1-4, zde s. 2.

společnosti.²¹¹ Tyršova představa národního těla a sokolských snah o jeho „tužení“ přitom – podobně jako v případě jeho přítele a spolu-sokola Eduarda Grégra – vycházela z darwinistické teorie přirozeného výběru. Podobně jako Grégr, i Tyrš spojoval tělesné a duševní uschopňování jedinců s přežitím celého národa, který podle něj svádí „věčný boj“ s ostatními národy světa. Jak zdůraznil v „sokolském evangeliu“:

„Veškeré dějiny jak tvorstva obecně tak lidstva zvláště jsou věčný boj „o bytí a trvání“ v němž podlehne a vyhyne, co k životu nadál je neschopno a celku závadno, zachovajíc toliko stopu svou co zkamenělina ve vrstvách skal aneb též písmenech knihy, jež dějepisem zove.“²¹² (A proto): „celému národu našemu jest podstoupiti závod podobný... na výsledku jeho závisí prospívání, zdar, ano i celá budoucnost naše.“²¹³

Pěstování tělocviku, které bylo Tyršovi jedním z technik usilování o stálé zdokonalování, o pokrok, tak bylo zásadním předpokladem úspěchu národního kolektivu v souboji s ostatními živočišnými druhy, ostatními národy. Pakliže by se národ odmítl podříditi maximám sebezdokonalování a tělesné zdatnosti, hrozilo mu, že by se mezi ostatními národy „*nikdy nestal členem platným*“, ba naopak, stal by se „*zpozdlým a závadným*“ a „*soud událostí*“ by jej „*z jeviště dějin musil odklidit*.“ Jinými slovy, pokud by se příznivci českého národního hnutí odmítli podříditi normativnímu pojetí tělesné zdatnosti, stali by se – podle Tyrše – „*pouhými pitvorami*“.²¹⁴

V sokolském diskurzu i v konkrétních praxích doprovázejících sokolský spolkový život a tělocvičné aktivity, se konečně ukazovalo, že se představa tělesně zdatného jedince a kolektivního těla národa protínala s vyjednáváním různých sociálních diferencí. Sokolská imaginace tělesně zdatného těla totiž souvisela také s určitou imaginací mužství a ženství a s určitými představami o „zdravé“ a „zdatné“ rodině. Liberální maxima rovnosti potom sokolský diskurz specifickým způsobem spojovala také s vyjednáváním diferencí třídních. Jak je patrné ze sokolských aktivit, veřejných prezentací a festivit, i z diskurzu produkovaného v sokolských médiích, projekt Sokola byl projektem maskulinním, založeným na představě určité specifické mužské tělesnosti a sociability – a úloha žen proto byla v

211 Jednotlivé statě z tohoto období detailněji viz NOLTE, *Training for nation*, s. 92-96.

212 Tamtéž, s. 3.

213 Tamtéž, s. 3.

214 Tamtéž, s. 4.

rámci tohoto projektu spíše okrajová, a byla jasně vymezená představou o specifické úloze žen v národě a ve společnosti.²¹⁵ Podobně i ve vztahu k třídním diferencím se zdá, že ačkoliv Sokol formálně hlásal princip liberální rovnosti všech „bratrů“ Sokolů, hierarchie uvnitř sokolské organizace v podstatě reprodukovaly sociální hierarchie vně hnutí²¹⁶, přičemž nerovnost mohla být legitimizována argumentem ne/způsobivosti. Vůdčí osobnosti hnutí – především z řad vzdělaných vrstev a majetné buržoazie – tak vyvíjeli paternalistický diskurz pomoci, nabízené jejich údajně méně pokročilým „bratřům“ z dělnického a venkovského prostředí.

Těmto protínáním různých sociálních diferencí v rámci sokolského diskurzu ne/způsobivosti se budu dále věnovat také v následující kapitole, ve které se pokusím blíže prozkoumat, jak se v rétorice ne/způsobivosti a v samotných kategoriích národa a normativního jedince v období liberálních nacionálních politik druhé poloviny 19. století, protínaly kategorie genderu a třídy a jak ne/způsobivost sloužila k vyjednávání společenských hierarchií uvnitř národního společenství.

2.2.3. Národ, gender a ne/způsobivost v liberální éře

Jak v minulosti ukázala řada badatelů a badatelek, utváření moderních národních států v Evropě úzce souviselo s rekonstrukcí genderových řádů v nacionalizujících se společnostech. Anne McClintock v jednom z klíčových textů zkoumajících vztah nacionalismu, genderového a koloniálního řádu uvedla že: „všechny nacionalismy jsou nutně genderované“, a sice v tom smyslu, že spočívají na společenském řádu a hierarchiích založených v představě vtělené pohlavní difference.²¹⁷ Na úlohu

215 RANDÁK, Jan a Denisa NEČASOVÁ. Genderové aspekty konstrukce reálného a symbolického těla. In: PETRASOVÁ, Taťána a Pavla MACHALÍKOVÁ (eds.). *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 29. ročníku symposia k problematice 19. století: Plzeň, 26.-28. února 2009.* Praha: Academia, 2010, s. 139-148. V souladu s binárním modelem genderu, zdůrazňujícím úlohu ženy jako matky-pečovatelky, sehrávaly ženy v rámci sokolských festivit nejčastěji úlohu „matek praporu“, případně ztělesňovaly alegorické figury vlasti, Čechie nebo Prahy. Srov. SMYČKA, *Sokolské performance*, str. 55-56. Pro pozdější období (Sokolský slet roku 1912) srov. BLÁHA, Filip. "Libušas Gefolge": der Frauenkörper als räumlicher Referent der tschechischen Nationalidentität im 19. Jahrhundert. *Prager wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen = Prague Economic and Social History Papers Praha*. Praha: Charles University Prague, Faculty of Arts, 2013, 17(1), 23-43. Samostatné ženské cvičení bylo v rámci Sokola nahlíženo se značnou skepsí. Do programu hnutí se jej podařilo zařadit až v průběhu 90. let 19. století. Podoba „ženského cvičení“ se nicméně značně odlišovala od „cvičení mužského“, což odráželo dobové představy o radikální rozdílnosti těl obou pohlaví. NOLTE, *Training for nation*, s. 128.

216 NOLTE, *Training for nation*, s. 66.

217 MCCLINTOCK, Anne, P. No Longer in a Future Heaven: Women and Nationalism in South Africa. *Transition*. 1991, (51), 104-123, zde s. 104. TÁŽ. *Imperial leather: race, gender, and sexuality in the colonial contest*. New York: Routledge, 1995.

genderu jsem na několika místech narazil již v předchozím výkladu o důležitosti tělesné zdatnosti v liberálních nacionálních diskurzích a v diskuzích o etnické diferenci jako o klíčové komponentě českého nacionalismu v druhé polovině 19. století. Jednak již zmiňované populační a ekonomické teorie cílily především na reprodukční potenciál populací, spojený s určitou normativní představou rodinných vztahů. A jednak rovněž etnické pojetí národního kolektivu spočívalo na představě národa jako genealogické linie, jako svého druhu rozšířené rodiny, jejímž prostřednictvím se přenáší specifická národní mentalita, fyzické charakteristiky, jazyk a konečně i národní kultura a pocit přináležitosti k národnímu společenství. Již z předchozího výkladu tedy vyplývá, že představa českého národa do značné míry spočívala na představě heterosexuální rodiny a tedy i určité imaginace mužského a ženského genderu.²¹⁸ Otázkou pro následující odstavce proto bude: jaká byla úloha imaginací genderu v utváření liberálního národního diskurzu ne/způsobilosti. Jak fungoval gender ve vztahu k ostatním osám difference? Je o něm – s ohledem na „český“ materiál – možno hovořit jako o „primárním způsobu označování mocenských vztahů“?²¹⁹ Má tedy gender v rámci imaginací ne/způsobilosti klíčovou úlohu?

V dlouhodobém horizontu lze v Evropě od poloviny 18. století, v českých zemích pak spíše od konce 18. století, sledovat postupný přechod mezi dvěma dominantními modely imaginací genderu. Historicky starší model, označovaný v literatuře nejčastěji jako model pluralitní, rozlišoval více genderů, definovaných vzhledem k instituci manželství, vycházející obecněji z křesťanské představy světa a společenského řádu. V prostředí českých zemí tak tento model zakládal existenci panenství, manželství a vdovství jako tří různých genderů, definovaných sociálně, tedy právě vztahem k instituci rodiny.²²⁰ Tento model se v průběhu 2. poloviny 18. století postupně rozpadal a následně jej nahradil binární model genderu, oddělující mužské a ženské do dvou diametrálně odlišných kategorií,

218 Imaginace národa skrze metaforu rodiny se objevovala i v případě dalších evropských i mimoevropských nacionalismů, srov.: MOSSE, George L. *Nationalism and Sexuality: Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe*. Repr. Madison: Univ. of Wisconsin Pr., 1985, 19-20. YUVAL-DAVIS, Nira. *Gender and Nation*. Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications, 1997. NAGEL, Joane. Masculinity and nationalism: gender and sexuality in the making of nations. *Ethnic and Racial Studies*. 1998, 21(2), 242-269, zde 254. BLOM, Ida a Karen HAGEMANN (eds.). *Gendered Nations nationalisms and gender order in the long nineteenth century*. Oxford: Berg, 2000, s. 32.

219 SCOTT, *Gender and the politics of history*, s. 42.

220 Viz shrnující esej Lucie Storchové in: STORCHOVÁ, Lucie. "Rozdělení samečka od samičky.. z příčiny pohlaví": Polarizace genderu v českojazyčné literatuře druhé poloviny 18. století. In: RATAJOVÁ, Jana a Lucie STORCHOVÁ (eds.). *Žádná ženská člověk není: polarizace genderů v českojazyčné literatuře druhé poloviny 18. století*. Praha: Scriptorium, 2010, s. 455-475. Pro podrobnější analýzu pluralitního modelu genderů srovnej také další svazky edice: RATAJOVÁ, Jana a Lucie STORCHOVÁ (eds.). *Nádoby mdlé, hlavy nemající?: diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*. Praha: Scriptorium, 2008. RATAJOVÁ, Jana a Lucie STORCHOVÁ. *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží: diskursy manželství v české literatuře raného novověku*. Praha: Scriptorium, 2009.

definovaných na základě pohlavního dimorfismu.²²¹ Tento postupný přechod, který v českém prostředí zkoumaly Lucie Storchová a Daniela Tinková, zřejmě souvisel s celkovou ekonomickou a sociální proměnou společnosti. Často uváděnými faktory, které působily na proměnu genderových imaginací od druhé poloviny 18. století, byly mj. úpadek ekonomického statusu žen spojený s vysokou mírou specializace v některých oborech, zánik výrobní funkce domácností a jejich proměna na místa spotřeby a reprodukce, emocionalizace partnerských vztahů a rovněž nová ideje dítěte a dětství ve společnosti.²²²

Zásadním rozdílem, který odlišoval starší pluralitní model genderů a nově se etablojící model binární, bylo založení představy o genderové diferenci v představě specificky ženské a mužské „přirozenosti“, vycházející z pohlavního dimorfismu. Binární model tedy spočíval v představě radikální odlišnosti vepsané přímo do biologických těl jednotlivců. Důležitou úlohu v tomto procesu biologizace genderu sehrály především nově se rozvíjející vědy o člověku, jako medicína, anatomie, fyziologie, antropologie, psychologie a psychiatrie a obecně přírodovědné myšlení.²²³ Na základě představ o radikální odlišnosti genderů vznikla na přelomu 18. a 19. století představa o specificky ženské tělesnosti, vyznačující se křehkostí, sexuální pasivitou a emocionalitou, tedy vlastností, které ženu předurčovaly k úloze matky-pečovatelky.²²⁴ Mužská tělesnost byla naopak definována prostřednictvím aktivity, síly a racionality a mužský subjekt byl tudíž předurčen k angažmá ve veřejném životě, ve sféře práce a politiky.

Podstatným dopadem „polarizace genderů“ a představy o radikální diferenci mužů a žen, spočívající v jejich údajně odlišné tělesnosti, byl vznik představy oddělených sfér: Sféry domácí, která byla genderována femininně a sféry veřejné, která byla doménou maskulinního subjektu.²²⁵ Binární myšlení se nicméně prosadilo i v debatách o občanství a politických právech. Představa ženy jako slabé

221 Teze o „polarizaci genderů“ v průběhu 18. století byla v posledních desetiletích debatována s ohledem na chronologii a na platnost této teze vzhledem k empirickým poznatkům o každodennosti historických aktérů. Kritizována byla také představa o jednoduchém přechodu od jednoho modelu k druhému. Lucie Storchová například na konkrétních historických příkladech ukázala paralelní existenci či prolínání obou modelů. Viz STORCHOVÁ, „Rozdělení samečka...“, s. 456.

222 TINKOVÁ, Daniela. *Tělo, věda, stát: zrození porodnice v osvícenské Evropě*. Praha: Argo, 2010, s. 55-60.

223 Srov. především výše diskutované knihy Thomase Laqueura a Londy Schiebinger.

224 STORCHOVÁ, „Rozdělení samečka...“, s. 458.

225 K ideologii oddělených sfér v českém kontextu srov.: TINKOVÁ, Daniela. "Oddělené sféry": tradiční polarita nebo dědictví 19. století? In: ŘEPA, Milan (ed.). *19. století v nás: modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*. Praha: Historický ústav, 2008, s. 458-478.

a emocionální bytosti umožňovala kódování politiky jako oblasti makulinity a sloužila tak jako argument pro přirozenou sociální nerovnost.²²⁶

Z nedávných výzkumů Aleny Šimůnkové, Marcina Filipowicze a dalších je možné usuzovat jak se tento binární genderový řád a představy o specificky ženské/mužské tělesnosti, akcentující tělesnou a duševní ne/způsobilost, odrazily v českých nacionálních diskurzech první poloviny 19. století. Šimůnková, která genderový řád buržoazní společnosti zkoumala na svatebních rituálech a fungování svatebního trhu od třicátých do sedmdesátých let 19. století konstatovala značnou kontinuitu výše nastíněného binárního modelu pohlaví, spojeného se symbolickým genderováním sociální reality. Tento genderový řád, spočívající na komplexním systému dichotomií (žena/muž, cit/rozum, domácí/veřejné) podle Šimůnkové ovlivňoval českou „vlasteneckou“ společnost po celé sledované období.²²⁷ Šimůnková zároveň zdůraznila kontinuitu spojenou s představami o specificky ženské tělesnosti, která se v průběhu druhé poloviny 19. století reprodukovala mimo jiné prostřednictvím populárních lékařských příruček pro ženy.²²⁸

Fungování genderu jako relačního vědění v nacionálních diskurzech 1. pol. 19. století zkoumal také Marcin Filipowicz, který sledoval, jak významní proponenti národního hnutí první poloviny 19. století vyvíjeli komplexní diskurzivní strategie, sloužící k maskulinizaci českého jazyka.²²⁹ Přeznačení národního jazyka mělo podle něj sloužit k přisvojení si symbolické autority a překonání pocitů vlastní méněcennosti, zakořeněného mezi sociálně a ekonomicky znevýhodněnými příslušníky českého národního hnutí. Strategie maskulinizace jazyka a efeminizace národních oponentů pak sloužily k maskulinnímu kódování celého českého národa a české národní identity. Zmiňovaný proces ovšem v průběhu první poloviny 19. století výrazně komplikoval úlohu žen v národním hnutí. Ženy byly v

226 STORCHOVÁ, „Rozdělití samečka...“, s. 461.

227 ŠIMŮNKOVÁ, Alena. Statut, odpovědnost a láska: vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti v 19. století. *Český časopis historický*. Praha: Historický ústav AV ČR, 1997, **95**(1), 55-109.

228 ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska*, s. 91. Veronika Najmannová, která se intenzivně zabývala lékařskými příručkami z druhé poloviny 19. století, nedávno upozornila na postupné zmírňování představy o přirozené ženské slabosti a nemocnosti a naopak na nárůst poukazování na negativní vliv prostředí a dalších vnějších vlivů na zdraví ženy koncem 19. století. Viz NAJMANOVÁ, Veronika. "Jak bychom přirozeně žítí měli, abychom dosáhli věku nejvyššího.": Gender v tzv. "domácích lékařích" druhé poloviny 19. a počátku 20. století. *Dějiny - teorie - kritika*. 2015, **12**(1), 7-31. NAJMANOVÁ, Veronika. *Vnímání mužského a ženského těla v české lékařské literatuře druhé poloviny 19. a počátku 20. století*. Praha, 2014. Diplomová práce. Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy. Vedoucí práce Doc. Věra Sokolová, Ph.D.

229 FILIPOWICZ, Marcin. V jazyce naše.. maskulinita: Případ obrozenectského diskurzu. In: SLABÁKOVÁ, Radmila (ed.). *Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti: koncepty, metody, perspektivy*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2012, s. 208-223.

českém národním hnutí často považovány za neschopné osvojit si maskulinně kódovanou češtinu, a jako zvláště slabé a labilní bytosti pak byly považovány za oběť snadno podléhající germanizaci.

Jak naznačují Šimůnková a Filipowicz, představa českého národa v první polovině 19. století spočívala na komplexu imaginací spojených s vtělenou genderovou diferencí a s institucí rodiny, chápané jako základní stavební jednotka českého národa. Jestliže tedy normativní představa rodiny jako „národa v malém“ a představa jednotlivých členů národního společenství spočívala na imaginaci vtělené binární odlišnosti muže a ženy, lze se domnívat, že gender hrál v rámci liberálně-národní imaginace ne/způsobilosti klíčovou úlohu. Ne/způsobilost jednotlivců totiž byla posuzována právě vzhledem k genderově specifické imaginaci zdatnosti. Jinými slovy, binární genderový řád zakládal představu o nesouměřitelných kapacitách mužů a žen: citovosti žen a naopak rozumovém založení mužů. Teprve v kombinaci mužského rozumu a ženské emocionality mohla být založena řádná rodina, základ zdatného a zdravého kolektivního těla národa. S imaginací klíčových konceptů jedince – rodiny – národa na základě binární představy genderů pak souvisela také mocenská hierarchie uvnitř národního společenství. Mužům náležela autorita a pravomoc rozhodování ve veřejné sféře, ženám bylo vyhrazeno místo v domácí sféře rodiny. Poněkud paradoxně vzhledem k logice o nesouměřitelnosti normativního ženství a mužství se pak, v návaznosti na Filipowicze, zdá představa o maskulinním genderování představy národa a normativního příslušníka národního společenství. Jestliže byl český národ v první polovině 19. století kódován maskulinně, ženy představovaly v jistém ohledu odchylku od maskulinní normy. Jejich „nezpůsobilost“ pak – v souladu s představou o oddělených sférách – umožňovalo legitimizovat patriarchální dominanci v rámci národního hnutí.²³⁰

Reprodukuje se tento systém ne/způsobilosti, založený na binárním modelu genderů také ve druhé polovině 19. století? Bylo by v tomto období možné zaznamenat nějaké závažnější konfrontace ohledně klíčových normativních představ jedince, rodiny a národa? Otázkou reprodukce binárního genderového řádu ve druhé polovině 19. století se ve své diplomové práci zabýval Jan Mareš. Jak přitom vyplývá z jeho analýzy proměn genderových imaginací v různých českých periodikách v letech 1870-1910, představy o specificky mužské, resp. ženské ne/způsobilosti, přetrvávaly v české

²³⁰ Na maskulinní povahu normativního subjektu nacionálních politik upozorňuje George L. Mosse: MOSSE, George L. *Nationalism and Sexuality: Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe*. Repr. Madison: Univ. of Wisconsin Pr., 1985, s. 10 a 13.

společnosti také ve druhé polovině 19. století a s drobnými obměnami, kterým se budu věnovat v následující kapitole, rovněž na počátku století následujícího.²³¹

V titulech spojených s liberálním národním hnutím, především v jeho hlavním tiskovém orgánu, Národních listech, ale také v tisku rozvíjejícího se Sokolského hnutí, se s jistými dílčími obměnami v období 70. až zhruba 90. let 19. století reprodukovalo pojetí maskulinity definované ráznou aktivní prací pro národ, kombinovanou s citovostí a schopností pokládat oběti pro národní věc.²³² Feminita byla naopak rámována představou pasivity, případně somatické nedostatečnosti a její vztah k národnímu společenství byl takřka výhradně určován její rolí matky – pečovatelky.²³³

Specificky v liberálním tisku 70.-90. let se přitom imaginace genderové difference promítala také do představy o národním společenství. Kolektivní tělo národa - český národ – bylo v liberálním tisku genderováno maskulinně a jeho současná i budoucí politická a hospodářská situace byla posuzována vzhledem k ideálům normativní maskulinity. Klíčovými maskulinními kvalitami byly v tomto ohledu především tělesná a morální integrita a všestrannost, která byla často připisována národním vůdcům a jejich prostřednictvím celému českému národu.²³⁴ Obdobně byl národ genderován také v dělnickém tisku 70. let, v Dělnických listech, kde se objevuje figura národa jako společenství zakotveného v bratrské lásce, tj. v mužském společenství. V konkrétních případech lze rovněž ukázat, že jazyk národního politického boje a agitace byl veden maskulinními figurami – například ke konci sledovaného období, na počátku 90. let 19. století, kdy byla v souvislosti s vyjednáváním o punktačních člancích zmiňována nutnost národa „mužně odporovat“ těmto, z hlediska některých liberálních politiků, nepřijatelným dohodám.²³⁵

Binárnímu modelu a představě normativní ženské tělesnosti odpovídalo i zaměření a požadavky ženského liberálního hnutí, které v období 1870-1890 v zásadě nerozporovalo představu o normativní feminitě a maskulinitě, vycházející z genderové binarity. Takzvaná „ženská otázka“, která se v národním hnutí objevila v průběhu 30. a 40. let 19. století byla nejprve vznesena muži, a sice jako

231 MAREŠ, Jan. *Krise maskulinity mezi chimérou a stereotypem: Gender a česká společnost na přelomu 19. a 20. století*. Praha, 2012. Diplomová práce. Filosofická fakulta, Univerzita Karlova. Vedoucí práce PhDr. Jan Randák, Ph.D. Část tohoto výzkumu byla publikována v samostatné studii: MAREŠ, Jan. Český skauting jako důsledek krize maskulinity? In: SLABÁKOVÁ ET AL., Radmila. *Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti: Koncepty, Metody, Perspektivy*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2012, s. 194-207.

232 Tamtéž, s. 27-28.

233 Tamtéž, s. 29.

234 MAREŠ, Jan. *Krise maskulinity mezi chimérou a stereotypem: Gender a česká společnost na přelomu 19. a 20. století*. Praha, 2012. Diplomová práce. Filosofická fakulta, Univerzita Karlova. Vedoucí práce PhDr. Jan Randák, Ph.D, s. 27.

235 Tamtéž, s. 45.

paternalistický požadavek vtáhnout ženy do národního hnutí, prostřednictvím jejich vzdělávání a národního uvědomování. Program tohoto hnutí přitom spočíval právě na předpokladu radikální odlišnosti mužského a ženského pohlaví, a proto nebyl směřován k dosažení rovnosti, ale k uznání ženy na základě genderově specifické dělby práce pro národní hnutí. V případě ženy byl kladen důraz především na úlohu ženy jako matky – pečovatelky a vlastenky, vychovávající budoucí generaci českého národa jako matka, pečovatelka, případně jako učitelka.²³⁶

Kontinuita binárního genderového řádu a představ o emancipaci žen v rámci českého národa, se ukazuje i na ženském hnutí druhé poloviny 19. století.²³⁷ Z analýzy diskurzu Ženských listů, tiskového orgánu liberálního ženského hnutí, lze podle Mareše pro období 1870-1890 usuzovat na přetrvávání intenzivního spojení femininity s úlohou matky-pečovatelky a na kontinuitu buržoazního katalogu ženských ctností: čistoty, trpělivosti, smyslu pro povinnost, skromnosti a přiměřenosti. Tyto specifické představy o femininitě pak určovaly agendu ženského hnutí, spočívající především ve filantropické činnosti – což byla vedle učitelství, jedné z mála přípustných podob veřejného angažmá žen ve veřejné sféře – a zaručovaly určitou formu uznání žen v rámci liberálního národního hnutí.²³⁸

Jak jsem naznačil výše, liberální představa národa v řádu ne/způsobivosti spočívala na normativních konceptech zdatného a zdravého jedince, rodiny a národa. Tyto koncepty pak byly zásadně určovány binární představou genderů, což se ve svých důsledcích projevovalo dvojím, vzájemně paradoxním, způsobem. 1) Jednak byla představa národa jako abstraktní jednotky maskulinizována, tedy spojována s vtělenými maskulinními kvalitami jako byla všestrannost, vnitřní integrita, aktivita a připravenost k boji. Žena byla proto v tomto ohledu nahlížena jako určitá „odchylka“ od maskulinní normy. 2) Na druhou stranu byla však představa národa spojena s představou rodiny (rodové linie), a se souvisejícími představami o genderově specifických zdatnostech, na jejichž základě mohla být žena, jakožto citlivá matka-pečovatelka, uznána jako nezbytná součást národního kolektivu. Podobně pak mohla být na základě představy o specificky ženských

²³⁶ Viz ŠIMŮNKOVÁ, s. 92-100.

²³⁷ Srov. dnes již poměrně bohatou literaturu k českému ženskému hnutí: MALEČKOVÁ, Jitka. *Úrodná půda: žena ve službách národa*. Praha: ISV, 2002. LENDEROVÁ, Milena (ed.). *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Vyd.1. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2009. BAHENSKÁ, Marie, Dana MUSILOVÁ a Libuše HECZKOVÁ. *Iluze spásy: české feministické myšlení 19. a 20. století*. České Budějovice: Veduta, 2011. MALÍNSKÁ, Jana. *"My byly, jsme a budeme!": české ženské hnutí 1860-1914 a idea českého národa*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2013. Nejnověji: BAHENSKÁ, Marie a Jana MALÍNSKÁ (eds.). *Ženy a politika: (1890-1938)*. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2014. BAHENSKÁ, Marie, Libuše HECZKOVÁ a Dana MUSILOVÁ. *O ženské práci: dobové (sebe)reflexe a polemiky*. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2014.

²³⁸ MAREŠ, Krize maskulinity, s. 49.

kompetencích legitimizována rovněž činnost liberálního ženského hnutí. Jak se pokusím ukázat v následujícím výkladu, liberální národní hnutí neaplikovalo genderovaný jazyk ne/způsoblosti jen ve vztahu k ženám a ženskému hnutí, ale také ve vztahu k dalším sociálním hnutím druhé poloviny 19. století, především vůči postupně se emancipující dělnické veřejnosti.

2.2.4. Národ, třída a ne/způsoblost v liberální éře

Podobně jako v případě organizovaného ženského hnutí, i v případě dělnických veřejností, vznášejících ve druhé polovině 19. století požadavky na uznání v rámci národního hnutí, se v liberálních nacionálních diskurzích rozvinuly strategie, využívající rétoriky ne/způsoblosti k zachování stávajícího mocenského řádu, tj. dominance liberální buržoazie.

V průběhu 70. a 80. let 19. století postupně v českých zemích nabývalo na stále větší důležitosti organizované dělnické hnutí, požadující uznání vlastních sociálních a politických práv v rámci národního společenství. S ohledem na vyjednávání normativních představ zdatného národa, rodiny a jedince tato hnutí, přinejmenším zpočátku nepředstavovala zásadnější ohrožení liberálního řádu ne/způsoblosti. Valná část představitelů dělnického hnutí tyto normativní představy v zásadě sdílela a jen některé radikálnější skupiny odmítaly představu národa, který považovali za nástroj útlaču a udržování buržoazní dominance.²³⁹ Značná část dělníků naopak konceptů způsobilého národa, rodiny a zdatného jedince využívala k formulaci vlastních požadavků. Dělníci měli jakožto „předvoj národního hnutí“²⁴⁰ a jakožto zvláště zdatní jedinci, zocelení tvrdou prací, požívat společenského respektu a důstojných pracovních podmínek.

Reakcí liberální, především mladočeské, politiky na dělnické požadavky, bylo rozvinutí specifických rétorik nezpůsoblosti, které měly legitimizovat dominantní postavení buržoazie v národním hnutí. Jednalo se především o útočné kampaně vedené proti takzvaným „národním odrodilcům“ – či jak je nazýval mladočeský vůdce Eduard Grégr: „obojživelníkům“.²⁴¹ Rétorika, která se uplatňovala v průběhu těchto kampaní, kombinovala představu národního „odrozování“ s ohrožením

239 STROBACH, Židé, s. 41.

240 MAREŠ, Krize maskulinity, s. 36.

241 Politiky vedené proti nacionální indiferenci uplatňované především v oblasti školství a sociální péče na přelomu 19. a 20. století analyzovala Tara Zahra: ZAHRA, Tara. *Kidnapped souls: national indifference and the battle for children in the Bohemian Lands, 1900-1948*. Ithaca: Cornell University Press, 2008.

celkovým morálním i fyzickým úpadkem určitých společenských skupin. Jako zvláště „náchylné“ a „slabé“ byly v tomto diskurzu zobrazovány především mladé ženy, snadno podléhající morální zkáze a germanizaci²⁴², a právě také údajně slabé a potenciálně patologické dělnictvo. Paternalistické kampaně proti „obojživelníkům“ cílily na získání těchto skupin pro národní hnutí a, především ve vztahu k dělnictvu, na jejich celkové fyzické i morální „uschopnění“.

Ze strany liberálních nacionalistů se o toto uschopnění, které mělo zároveň dělníky odvrátit od příklonu k socialismu, v průběhu 80. let zasazovali především staročeský národohospodář Albín Bráf (1851-1912) a mladočeský politik Karel Adámek (1840-1918). Bráfova kniha *Almužna a mzda* (1883) a Adámkovo *Naše dělnictvo* (1885) vykreslily obraz necivilizovaného, nesvéprávného dělnictva, které podléhá fyzickému i morálnímu úpadku, spojenému s alkoholismem a s rozmachem socialismu. Toto upadlé dělnictvo bylo proto podle Adámka i Bráfa nutné disciplinovat, skrze všeobecné uschopnění jej přivést do národního kolektivu a odvrátit jej tak od myšlenky revoluční proměny společnosti.²⁴³ Zahnutí dělnictva do národního společenství prostřednictvím paternalistického diskurzu uschopnění pak mělo zajistit kontinuitu dominance buržoazie. Liberálně nacionální diskurz kampaní proti tzv. „obojživelníkům“, tak jak se vyvíjel především v průběhu 80. let, tedy fungoval jako rétorika ne/způsobivosti operující s kategoriemi rasové, genderové a třídní difference. Tento diskurz ve výsledku spolu-konstruoval etnické pojetí národa jako biologické entity a naturalizoval třídní a genderové hierarchie.

V období 1860-1890, které zde nazývám obdobím liberálních národních politik, se v českém nacionalistickém diskurzu etablovaly klíčové koncepty utvářející představu národa v řádu ne/způsobivosti: Koncept ne/způsobivého národa, koncept rodiny a koncept normativního jedince, člena národního společenství. Část těchto konceptů pocházela z dobového přírodovědného, respektive medicínského myšlení, především pak z recepce teorií Charlese Darwina o přirozeném výběru. Představa společnosti jako populace a zdatného jedince, resp. rodiny jako základů její zdatnosti nicméně měla delší historii, sahající až k populacionistickému myšlení pozdního 18. století. Klíčovou úlohu v imaginacích ne/způsobivosti národa hrál v průběhu velké části 19. století gender. Binární model genderové difference založený v pohlavním dimorfismu a představě mužské a ženské přirozenosti zásadně ovlivňoval představy o normativním jedinci, rodině i celém národním společenství. Ve svých

242 MAREŠ, Krize maskulinity, s. 44.

243 STROBACH, Židé, s. 42-44.

důsledcích měl binární model dvojí účinek. Jednak se v rámci nacionalistických diskurzů ustavila představa o normativní femininitě a maskulinitě a jednak se muž v určitém smyslu stal normou, vůči níž vystupovala žena jako méně zdatná odchylka, což potvrzovalo nerovné postavení žen a mužů v národním společenství. Imaginace genderové difference a ne/způsobivosti ve druhé polovině 19. století výrazně ovlivňovaly také různá emancipační hnutí – liberální ženské hnutí a dělnické hnutí – která nenapadala normativní pojetí zdatného národa, rodiny a jedince, ale naopak se jich snažila využít k formulaci a prosazování vlastních mocenských požadavků. Liberální buržoazie, na druhé straně, využívala rétorik ne/způsobivosti k zneschopňování těchto skupin, především dělníků, a tudíž k udržování stávajícího mocenského řádu.

2.3. Imaginace vtělené ne/způsobivosti v post-liberálním období 1890-1914

2.3.1. Imaginace ne/způsobivosti 1890-1914

Období od 90. let 19. století po vypuknutí první světové války v roce 1914 se vyznačovalo řadou zásadních změn v ekonomické, společenské i politické oblasti. V ekonomice docházelo obecně následkem vleklé hospodářské krize let sedmdesátých a následné zemědělské krize v letech osmdesátých k postupnému omezování podnikatelského prostředí, k větší aktivitě rakouského státu, intervenujícího do fungování trhu zaváděním cel a uzavíráním monopolů. Zároveň rychle postupovala industrializace ekonomiky, takže na přelomu 19. s 20. století již průmysl v podstatě zcela nahradil řemeslnou výrobu a průmyslové postupy rovněž pronikly také do mnoha oblastí zemědělství.²⁴⁴ Především ve větších městech pak v tomto období postupně docházelo k vyčleňování terciální sféry služeb jako samostatné oblasti podnikání a rovněž k postupnému vzniku masové kultury, zahrnující denní tisk a také zábavní kulturu určenou širokým vrstvám obyvatelstva.²⁴⁵ Celková struktura společnosti v českých zemích se v tomto období vyvinula do podoby charakteristické pro rozvinutou kapitalistickou společnost, bylo tedy v zásadě možné odlišit rostoucí třídu továrního a zemědělského dělnictva, vrstvy tzv. maloburžoazie a střední buržoazie a vrstvu průmyslové buržoazie.²⁴⁶ Oproti předchozímu období přitom již byly ve všech vrstvách společnosti včetně majetné průmyslové buržoazie víceméně rovnoměrně zastoupeny skupiny identifikující se různou měrou s českým či

244 Srov. obecnější charakteristiky ekonomického, sociálního a politického vývoje v období dovršeného kapitalismu v URBAN, *Kapitalismus a česká společnost*, s. 70-78, 79-89, 127-138, 187-214. JINDRA, Zdeněk a Ivan JAKUBEC. *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2015.

245 Podrobněji v kapitole 3 této práce. Pro základní přehled srov. MACHEK, Jakub. *Počátky populární kultury v českých zemích: tištěná média a velkoměstská kultura kolem roku 1900*. Příbram: Pistorius, 2017.

246 Uvnitř jednotlivých tříd je pak na základě různých kritérií možné rozlišovat další distinkce, např. rozdíly mezi životním statutem, výdělkem a životním stylem kvalifikovaného a nekvalifikovaného dělnictva. Podrobněji: URBAN, *Kapitalismus*, s. 127-138. Srov. také kapitolu Michala Pullmana a Jakuba Rákosníka o proměnách sociální struktury českých zemí in: JINDRA, JAKUBEC. *Hospodářský vzestup českých zemí*, s. 134-144.

německým národním hnutím.²⁴⁷ Období před první světovou válkou tak mimo jiné charakterizovalo soupeření mezi českými a německými podnikateli a vznik tzv. hospodářského nacionalismu.²⁴⁸

Vývoj českého národního hnutí byl v období 1890 – 1914 ovlivňován uvedenými společensko-ekonomickými trendy a reagoval také na politický vývoj v Rakouské monarchii. V listopadu 1893 skončilo, na poměry Rakouska dlouhé, období vlády kabinetu Eduarda Taafeho, které přineslo českým liberálním stranám řadu dílčích zisků, například v podobě zrovnoprávnění češtiny a němčiny ve vnějším styku s úřady v roce 1880, rozdělení Karlo-Ferdinandovy univerzity na českou a německou část v roce 1882 a založení České akademie věd v roce 1890. Pád Taafeho kabinetu nicméně provázal postupný rozpad liberálního národního hnutí, které se postupně rozkládalo do mnoha zájmových politických skupin.²⁴⁹ Klíčovou úlohu sehrály v tomto ohledu především volební reformy 80. a 90. let, které rozšířily volební právo na ty vrstvy obyvatelstva, které doposud stály mimo politickou soutěž. Taafeho volební reforma z roku 1882 nejprve rozšířila množinu oprávněných voličů v Předlitavsku o mužské voliče z nižších středních vrstev, Badeniho reforma z roku 1896 pak k dosavadním čtyřem kuriím (velkostatkářské, městské, kurii obchodních a živnostenských komor a kurii venkovských obcí) přidala kurii pátou, v níž mohli volit všichni muži starší 24 let. V průběhu 90. let se tak na scéně objevily nové politické veřejnosti, o jejichž přízeň usilovaly nejen již zavedené politické strany a hnutí, ale také nová politická uskupení. Hlavní trendy přitom v tomto období představoval rozmach rovnostářského nacionalismu a rostoucí význam různých odnoží dělnického hnutí.²⁵⁰

V rámci liberálního národního hnutí postupně od konce 80. let narůstalo napětí mezi staročechy a mladočechy, které vrcholilo vyloučením mladočechů z Českého klubu v roce 1887 a během neúspěšného vyjednávání staročechů o tzv. punktačních člancích, novém pokusu o uzavření česko-rakouského vyrovnání v českých zemích v roce 1890. V rámci liberálního národního hnutí pak v průběhu 90. let postupně nabyla vrchu mladočeská strana, která zvítězila ve volbách do Říšské rady v

247 KOŘALKA, Jiří. *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815-1914: sociálněhistorické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích*. Praha: Argo, 1996, s. 113.

248 Nacionální identifikace v oblasti hospodářství vedla jednak k utváření českých podnikatelských vrstev a k rozvoji ekonomického vědění, mimo jiné ke vzniku expertní skupiny tzv. České národohospodářské školy, která promýšlela vývoj českého národního hnutí s ohledem na jeho ekonomickou kondici. Co se týče praktických politik, uplatňovaných v rámci hospodářského nacionalismu, nejčastěji se jednalo o bojkoty německého zboží a o kampaně motivující k nacionálně uvědomělé spotřebě podle zásady „svůj k svému“. Podrobněji viz. JANČÍK, Drahomír a Eduard KUBŮ (eds.). *Nacionalismus zvaný hospodářský: střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859-1945)*. Praha: Dokořán, 2011.

249 Podrobněji viz MALÍŘ, Jiří a Pavel MAREK. *Politické strany: vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861-2004*. Brno: Doplněk, 2005.

250 STROBACH, Židé, s. 20.

roce 1891 a po volbách v roce 1901 ovládla i Český zemský sněm. Již během 90. let nicméně mocenské pozice mladočechů v národním hnutí ohrozila nově se etablující politická uskupení, především rovnostářští nacionalisté, jako byli národní socialisté a pokrokaři, agrárníci a sociální demokracie.²⁵¹

Soutěž a ideologické střety mezi těmito politickými subjekty a hnutími, a spolu s ní konfrontace s německým nacionalismem a s centrálními úřady monarchie, významně utvářely podobu a směřování českého národního hnutí v období před první světovou válkou. V následující kapitole se, podobně jako v kapitole předchozí, budu zajímat především o to, zda a jak se v soupeření o mocenskou hegemonii v českém národním hnutí uplatňovala imaginace ne/způsobivosti, především koncepty ab/normálního jedince, rodiny, a národního těla. Již při zběžném pohledu na oblast politiky a vědy od 80.-90. let 19. století je přitom zřejmé, že imaginace ne/způsobivosti nabývala na stále větší důležitosti, což se v tomto období mimo jiné projevilo také vznikem řady odborných disciplín zaměřených na zkoumání zdravotního stavu a celkové způsobilosti jednotlivců i celé populace a rovněž zaváděním politik sledujících „zušlecht'ování“ národního těla. Na druhé straně pak zaznamenáváme také zvýšený zájem o výskyt nejrozumnějších „úchylek“, které mají být popsány, klasifikovány a vůči nimž je třeba vyvíjet specifické politiky péče a případně „uschopňování“ / rehabilitace. Ideologická triáda konceptů tělesně zdatného jedince, rodiny a kolektivního těla národa v zásadě přetrvávala, s drobnými modifikacemi, kterými se budu zabývat později, ve většině diskurzů vztahovaných k národnímu hnutí. V průběhu 90. let nicméně její ideologickou úlohu a důležitost ještě zdůraznila relativně nová biologicko-sociální teorie, sdílená na přelomu století napříč různými expertními disciplínami, ale také politickými a sociálními myšlenkovými proudy, totiž teorie degenerace.

251 MALÍŘ, Jiří a Pavel MAREK. *Politické strany: vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861-2004*. Brno: Doplněk, 2005.

2.3.1.1 Teorie degenerace

Představa postupujícího úpadku individuálního či kolektivního organismu se objevila již v polovině 19. století, nejuceleněji v díle francouzského psychiatra Auguste Morela (1809-1873), který svou teorii dědičné degenerace zformuloval již v roce 1857.²⁵² V průběhu 80. - 90. let téhož století se pak podle Chandaka Sengoopty stala tato myšlenka dominantním výkladovým paradigmatem v evropské medicíně a rovněž i důležitým vodítkem konkrétních sociálních politik v mnoha evropských státech.²⁵³ Teorie degenerace přitom vždy zůstávala značně otevřenou a vágní koncepcí. Různí teoretikové se lišili v názorech na to, které odchylky od normativní tělesnosti a morálky je již nutné považovat za účinky degenerace, a které nikoliv, zda a jak se případně degenerace předává z generace na generaci, jaký má na její vznik a rozvoj vliv prostředí, v němž se jedince pohybuje atd. Právě vágnost této teorie přitom zakládala její všeobecnou popularitu a interpretační potenciál. Představa degenerace umožňovala vymezit heterogenní skupinu „abnormálních“, za které mohli být v různých souvislostech označováni například „Židé“, „alkoholici“, „homosexuálové“ nebo další skupiny. Tyto „nebezpečné elementy“ pak mohly a podle současníků měly být vyloučeny z kolektivního těla národa, aby neohrožovaly vývoj jeho „zdravého jádra“. Argument degenerace tedy ve svém důsledku legitimizoval inkluzi respektive exkluzi vybraných společenských skupin a ospravedlňoval ustavování mocenských hierarchií v různých evropských státech, potažmo národních hnutích.

Jak jsem měl možnost poukázat již v předchozí kapitole, koncept fyzického a morálního úpadku vztaženého k jedinci i ke kolektivnímu národnímu tělu pronikal do liberálních národních diskurzů druhé poloviny 19. století z přírodovědného myšlení o člověku a společnosti, především z recepce sociálního darwinismu. Šíření teorie degenerace v českých zemích od 80.-90. let 19. století a potažmo její roli v obecnějších sociálních a politických souvislostech se zatím bohužel nikdo soustavněji nevěnoval.²⁵⁴ Následující výklad tedy bude nutně neúplný a bude pouze zběžným pokusem ukázat

252 Srov. základní literaturu k různým podobám teorie degenerace v Evropě 19. století: CHAMBERLIN, J. Edward a Sander L. GILMAN. *Degeneration: the dark side of progress*. New York: Columbia University Press, 1985. PICK, Daniel. *Faces of degeneration: a European disorder, c.1848-c.1918*. New York: Cambridge University Press, 1989.

253 SENGOOPTA, Chandak. *Otto Weininger: sexualita a věda v císařské Vídni*. Praha: Academia, 2009, s. 136-137.

254 Přehledově se vývoji teorií degenerace a jejich recepci v české psychiatrii věnoval Jaroslav Vacek: VACEK, Jaroslav. Teorie degenerace v psychopatologii. *Česká a slovenská psychiatrie: časopis České psychiatrické společnosti a Slovenskej psychiatrickej spoločnosti*. 2006, 102(2), 95-101.

některé základní trendy v protínání biologizujícího myšlení o různých vtělených diferencích v českých zemích na přelomu 19. a 20. století.

Obecně lze předpokládat, že diskuze o degeneraci v Praze a českých zemích bezprostředně ovlivňovalo dění v rakouské monarchii a v širším středoevropském prostoru. Mimo rozvoje speciálních disciplín o ab/normálním, kterým se budu věnovat později, lze zmínit celou řadu populárních publikací, vztahujících koncept degenerace k tak odlišným aspektům sociální reality, jako byly alkoholismus a další „civilizační choroby“, vztahy mezi pohlavími nebo otázka původu geniality v umění fin-de-siècle. Mezi dobově nejvlivnější patřily v tomto ohledu knihy sociálního kritika a sionisty Maxe Nordaua (1849-1923), který v letech 1892-93 publikoval dvoudílnou knihu *Die Entartung* (Degenerace), v níž se zabýval především kritikou moderního degenerovaného umění, ale také obecnějšími otázkami degenerace evropské společnosti.²⁵⁵

Značnou pozornost v tomto období vyvolala také kniha *Das Geschlecht und Charakter* (Pohlaví a charakter) (1903) vídeňského publicisty Otto Weinigera (1880-1903). Kniha byla koncipována jako originální pokus nahlédnout optikou kantovské teorie duše rozdíly mezi muži a ženami v biologické, psychické i kulturní perspektivě. Zároveň kniha představovala také ostrou kritiku modernity, Židů a ženské emancipace, které Weininger a řada jeho vídeňských současníků vnímali právě jako důsledky degenerace evropské společnosti.²⁵⁶

Konečně poslední knihou, která svým vlivem překračovala úzký okruh odborné veřejnosti, a která se vztahovala k údajné degeneraci moderní společnosti, byla několikadílná řada publikací vídeňského sexuologa Richarda von Krafft-Ebinga (1840-1902) *Psychopathia sexualis*.²⁵⁷ Jednalo se v podstatě o soupis kazuistik různých „odchylek“ sexuálního chování, se kterými se Krafft-Ebingovi svěřovali jeho pacienti, či – lépe řečeno – které Krafft-Ebing ve spolupráci se svými pacienty artikuloval, popisoval a kategorizoval. Výsledky svého výzkumu poprvé publikoval v roce 1886 a znovu je pravidelně vydával v reedicích, obohacených o nové případy. Počínaje rokem 1889 (čtvrtou reedicí knihy) se zde objevilo také určité pojetí degenerace společnosti vztažené k rozmáhání „homosexuality“ a dalších sexuálních „abnormalit“, které Krafft-Ebing považoval za vrozené a dědičné neurologické poruchy.

255 BALDWIN, P.M. Liberalism, Nationalism, and Degeneration: The Case of Max Nordau. *Central European History*. Cambridge University Press, 1980, **13**(2), 99-120.

256 V českém jazyce nejpřehledněji viz SENGUPTA, Otto Weininger.

257 Nejuceleněji o Krafft-Ebingovi a evropské sexuologii na přelomu století: OOSTERHUIS, Harry. *Stepchildren of nature: Krafft-Ebing, psychiatry, and the making of sexual identity*. Chicago: University of Chicago Press, 2000.

Jestliže v centru monarchie, Vídní, zažívaly debaty o degeneraci společnosti, krizi mužského a ženského genderu a rozmachu „abnormálního“ v 80.-90. letech 19. století svůj vrchol, je na místě ptát se, zda a jak byly tyto debaty recipovány v prostředí českých zemí. Při pohledu do dobových naučných slovníků je zřejmé, že se koncept degenerace v českojazyčném prostředí objevil již v průběhu šedesátých let 19. století, významně však nabyl na důležitosti právě až v letech devadesátých. Zatímco Riegrův slovník naučný v roce 1862 ještě uváděl poměrně stručně, že degenerace je: „*znešlechtění, zhoršení, převrhlost, odrodilost*“²⁵⁸, v Ottově slovníku naučném z roku 1893 se již k termínu degenerace vztahovalo hned několik podrobných hesel.²⁵⁹ Degenerace zde byla popsána jako „*pathologický proces*“, jako „*zvrhlost*“, ke které v organismu dochází na buněčné úrovni. Zvláště podrobně pak bylo rozvedeno heslo „*degenerativní šílenost*“.

Degenerace zde byla představena jako dědičné zatížení, které nejčastěji dopadá na potomky „abnormálních“ jedinců, široké kategorie zahrnující různé typy nenormativního jednání: duševně nemocné, zločince, sebevrahy a další tzv. „*výstředníky*“. Zároveň ovšem mohla být degenerace důsledkem vlivu prostředí, případně amorálního jednání a životního stylu jedince. Následkem této degenerace pak bylo „*celkové zakrnění mravní i citové stránky*“ postiženého jedince, které vedlo ve svém důsledku k „*asociálnímu jednání*“. Jak tyto „*asociály*“ charakterizoval autor hesla, psychiatr Karel Kuffner (1858-1940): „*Následkem zvrácenosti citové nadchnou se pro věci, které obyčejným lidem se hnusí, vyhledávají s obzvláštní zálibou opak toho, co společnost, plouti proti proudu, kouti pikle má pro ně neodolatelný půvab*“. Představa asociálního jednání byla přitom genderovaná – souvisela tedy s dobovým normativním pojetím femininity a maskulinity. „Abnormální“ jedinci tak byli také „*nevděčnými syny, přelétavými milenci, nevěrnými manželi, nedbalými otci*“. V souladu s představou o zrcadlení vnitřních psychických stavů ve fyzickém vzhledu jedince se zde konečně předpokládalo, že je „*degenerace psychická velmi často provázena zvláštními tělesnými vrozenými vadami*“. Coby příklady zde byly uváděny: „*znetvořeniny lebky, obličej, boltců ušních, údů, vady výslovnosti, rozmanité porušení citlivosti, hybnosti atd.*“. Nakonec uvedl Kuffner také celou řadu psychických poruch, které údajně stíhají degenerovaní. Mimo jiných to mohly být: „*šílenost*

258 Riegrův slovník naučný vycházel v letech 1860-1874 v nakladatelství I.L. Kobera. Díl s heslem „degenerace“ byl publikován v roce 1862.

259 Ottův slovník naučný vydával v letech 1888-1909 Jan Otto. Heslo „degenerace“ se objevilo v VII. dílu z roku 1893 na s. 158-159.

periodická, šílenost s nucenými a nutkavými (impulsivními) představami a zvláštní odrůdy pohlouplivosti: sudičství (paranoia quaerulans), mam milovanosti (paranoia erotomaniaca)“.

Degenerace tedy byla v Ottově slovníku představena v souladu s obecnými teoriemi Auguste Morela a dalších teoretiků degenerace jako dědičné zatížení, jehož zdrojem mělo být nemorální jednání jedince a rovněž neblahý vliv prostředí. Tato degenerace se v generaci potomků údajně projevovala obdobným asociálním jednáním, zhoršeným ještě o příznaky tělesných a duševních poruch a onemocnění. Viditelné fyzické znaky, pozorovatelné na těle degenerovaných, pak poukazovaly na jejich „vnitřní“, morální „zkaženost“. V tomto bodě se Karel Kuffner zřejmě odvolával na italského antropologa a kriminologa Cesare Lambrosa (1835-1909), který ve druhé polovině 19. století významně ovlivňoval rozvoj evropské kriminologie jako speciální vědy o povaze a příčinách zločinu a o „zločinné osobnosti“.²⁶⁰ Lambrosovy teorie, které měly v kontextu biologizujícího myšlení o společnosti značný vliv, vycházely z představy o evolučním vývoji lidstva. Některé národy a také některé společenské skupiny uvnitř jinak „evolučně vyspělých“ evropských národů v tomto pojetí viditelně zaostávaly za jinými. Skupiny dědičně, tedy „přirozeně“ zaostalých, mezi které se řadily mimoevropské národy a rovněž „deklasované“ skupiny na okraji evropské společnosti, jako tuláci, zločinci a prostitutky, se pak podle Lambrosa vyznačovaly specifickými tělesnými znaky. V Lambrosově pojetí šlo o takzvané atavismy, tj. tělesné znaky poukazující k nižším vývojovým stádiím lidstva, například o výskyt opičích „chápavých nohou“ u některých prostitutek v evropských velkoměstech.²⁶¹ Řada Lambrosových teorií byla již ve své době kritizována a přehodnocena, obecnější teze o dědičném zatížení určitých společenských skupin a o zrcadlení vnitřních morálních a psychických poruch na tělech „abnormálních jedinců“ ovšem - jak se zdá i ze slovníkového hesla v

260 Patrně nejvlivnější Lambrosovou knihou byla *L'uomo delinquente* (Zločinný člověk) z roku 1876, v níž rozvinul svou teorii o dědičné zločinnosti a tělesných znacích, podle nichž lze vrozené kriminálníky identifikovat a klasifikovat. Kniha nikdy nevyšla v českém překladu, byla ovšem, společně s dalšími Lambrosovými publikacemi o kriminologii a kriminální antropologii, čtenářům v českých zemích k dispozici, nejčastěji ve francouzských a německých překladech. Pro obecnější přehled o díle Cesare Lambrosa srov. GOULD, Stephen Jay. *Jak neměřit člověka: pravda a předsudky v dějinách hodnocení lidské inteligence*. [1. vyd.]. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1998. HORN, David G. *The criminal body: Lombroso and the anatomy of deviance*. New York: Routledge, 2003. Podrobnou kritickou edici Zločinného člověka pak v roce 2006 zpracovali: LOMBROSO, Cesare, Mary GIBSON a Nicole Hahn RAFTER. *Criminal man*. Durham, NC: Duke University Press, 2006. K dějinám české kriminologie přehledově: STRAUS, Jiří. *Dějiny československé kriminalistiky slovem i obrazem: (do roku 1939)*. Praha: Police History, 2003. STRAUS, Jiří a František VAVERA. *Dějiny kriminalistiky*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2012. DLOUHÝ, Michal. *Století četnické kriminalistiky: historie kriminalistiky u četnictva na území České republiky*. Cheb: Svět křidel, 2014.

261 K hledání atavismů na tělech zločinců a k obecnější teorii rekapitulace v biologickém myšlení konce 19. století srov. GOULD, s. 143-161.

Ottově slovníku z roku 1893 - v 90. letech 19. století pronikala i v českých zemích do širšího povědomí.

S přihlédnutím k vývoji v jiných zemích a k doposud spíše omezeným poznatkům o prostředí českých zemí, lze předpokládat, že šíření teorie degenerace a obecněji imaginace ne/způsobivosti souviselo s postupující medikalizací společnosti konce 19. století. Prostřednictvím konceptu veřejného zdraví a hygieny, které se objevily již na přelomu 18. a 19. století a které získaly novou důležitost právě v kontextu debat o degeneraci, se postupně etablovala autorita lékařů a obecně vědců, uvažujících o společnosti jako o živém organismu, který je potřeba léčit a regulovat. Na konci 19. století dosáhla autorita medicínského diskurzu svého vrcholu spolu s rozvojem systému lékařské péče a se vznikem řady specializovaných disciplín.²⁶² S ohledem na teorie degenerace a také na pojetí normálního, tělesně zdatného jedince, rodiny a národa hrály důležitou roli především obory medicínské patologie, psychiatrie a rovněž speciálních věd o dětech a mládeži.

2.3.1.2 Patologie, psychiatrie, speciální vědy o dětech a mládeži

Medicínská patologie jakožto obor zkoumající v nejširším smyslu nemoci živých organismů, byla součástí medicíny v Praze již od 30. let 19. století. Suverenitu pak obor patologie získal v roce 1858, kdy byl Václavem Treitzem (1819-1872) otevřen samostatný patologický ústav v Praze.²⁶³ Ten zůstal po rozdělení univerzity v roce 1882 součástí její německé větve a v rámci zřizování české lékařské fakulty v roce 1884 tak muselo být otevřeno i nové pracoviště anatomie. Na jeho budování se podílel především patolog Jaroslav Hlava (1855-1924), který v letech 1908-1921 dosáhl také stavby nové budovy ústavu, dnešního Hlavova ústavu, v Praze na Albertově. K fungování a vědecké produkci pražských patologických ústavů je bohužel k dispozici pouze velmi málo literatury. Přesto, přinejmenším z publikační činnosti českých patologů lze usuzovat, že v průběhu 90. let 19. století a na počátku století následujícího vyvíjeli pracovníci ústavu značné úsilí v klasifikaci různých druhů tělesných patologií. V letech 1898-99 publikoval Jaroslav Hlava v nakladatelství Bursík a Kohout

²⁶² V českých zemích sehrálo v tomto procesu mimo jiné důležitou roli také rozdělení Karlo-Ferdinandovy univerzity na její českou a německou větev v roce 1882 a založení samostatné České akademie věd v roce 1890, což vedlo k nárůstu pracovních míst v mnoha různých vědeckých oborech.

²⁶³ K dějinám české patologie, převážně faktograficky: ŠTEINER, Ivo. *Historie české patologie*. Dvůr Králové nad Labem: ATD pro Česká patologie, o.s., Praha, 2015.

rozsáhlou učebnici *Hlava – Obrzutova Všeobecná a speciální anatomie pathologická*.²⁶⁴ O rok později pak opět společně s Ondřejem Obrzutem (1854-1910), profesorem patologické anatomie na univerzitě ve Lvově, připravili druhé, rozpracované vydání, které mělo vyjít hned v několika svazcích pod názvem *Hlava – Obrzutova Všeobecná a speciální pathologická anatomie*.²⁶⁵ Na stránkách odborného časopisu *Živa*, který byl založen Janem Evangelistou Purkyně již v roce 1858, pak lze v průběhu 90. let 19. století narazit na články věnované různým speciálním patologickým tématům. V roce 1898 se tak například objevil článek o „odchytkách ve vzrůstu vlasů a vousů“, věnovaný problematice dermatopatologie, respektive různým druhům „abnormálního“ ochlupení lidského těla.²⁶⁶ Podrobnější přehled a analýza medicínských publikací by nám pochopitelně o expertním diskurzu patologie poskytly ucelenější představu, obdobný výzkum ovšem v současné době bohužel není k dispozici.

O něco příznivější je situace v případě dalšího důležitého oboru, který se na sklonku 19. století podílel na utváření odborného diskurzu o abnormálním, a sice psychiatrie. Ta se jako samostatný obor zaměřený na „duševní“ abnormalitu začala nejprve rozvíjet v prostředí speciálních ústavů pro „choromyslné“. V Praze byl prvním takovým místem ústav pro choromyslné, založený podle direktiv Josefa II. roku 1790 v bývalém klášteře augustiniánek v Kateřinské ulici. V polovině 19. století se jeho ředitelem stal Josef Riedl (1803-1870), který byl v roce 1841 jmenován vůbec prvním docentem psychiatrie v rakouské monarchii.²⁶⁷ Riedlovy přednášky o psychiatrii se zároveň od poloviny století objevily v seznamu volitelných kurzů na Karlo-Ferdinandově univerzitě. V průběhu 80. let 19. století se dále rozvíjela síť speciálních zemských ústavů pro choromyslné²⁶⁸ a v roce 1886, tedy již po rozdělení univerzity na její českou a německou část, pak v areálu pražského ústavu pro choromyslné vznikly dvě samostatné psychiatrické kliniky. Německá psychiatrická klinika vedená od roku 1886

264 HLAVA, Jaroslav a Ondřej OBRZUT. *Hlava – Obrzutova Všeobecná a speciální anatomie pathologická*. Praha: Bursík a Kohout, 1899.

265 HLAVA, Jaroslav a Ondřej OBRZUT. *Hlava – Obrzutova Všeobecná a speciální pathologická anatomie: část I. 2*. Praha: Bursík a Kohout, 1900-1901.

266 Odchytky ve vzrůstu vlasů a vousů. *Živa*. 1898, (9 a 10), 283-285, 310-314.

267 K historii psychiatrie v Praze přehledně: HLAVÁČKOVÁ, Ludmila. Česká a německá psychiatrická klinika lékařské fakulty do roku 1918. In: ČERNÝ, Karel a Petr SVOBODNÝ (eds.). *Historia – medicina – cultura: Sborník k dějinám medicíny*. Praha, 2006, s. 133-159. VENCOVSKÝ, Eugen. *Sto let české psychiatrické kliniky v Praze: 1886-1986*. 1. vyd. Praha: Univerzita Karlova, 1987. Obecněji k dějinám oboru: ŠEDIVÉ, Vladislav. *Přehled dějin psychiatrie: přehled názorů na duševní nemoci od nejstarších dob až po současnost*. 1. vyd. Praha: Psychiatrické centrum, 2008.

268 K dosavadnímu pražskému ústavu přibyla z rozhodnutí Zemského výboru Království českého v roce 1869 jako jeho pobočka a od roku 1897 již jako samostatný ústav léčebna v Kosmonosích u Mladé Boleslavy. V roce 1880 vznikl ústav v Dobřanech u Plzně. V roce 1887 ústav v Opařanech u Táboru, určený především pro dětské pacienty a v roce 1890 pak ústav v Horních Beřkovicích u Roudnice nad Labem. Psychiatrická léčebna v Praze Bohnicích vznikla jako pracovní kolonie pražského ústavu v roce 1903. Viz TICHÝ, Josef. *Historie bohnické psychiatrie v letech 1903-2005*. Praha: Galén, 2006, s. 19-20.

psychiatrem a neurologem Arnoldem Pickem (1851-1924) a česká psychiatrická klinika, kterou od roku 1895 vedl, již výše zmiňovaný, Karel Kuffner (1858-1940).

V období od 90. let 19. století, které bylo spojeno především právě s působením Kuffnera a skupiny jeho žáků znamenalo značný rozvoj psychiatrie jako disciplíny a zároveň rozvinutí komplexního diskurzu o abnormálním, který měl potenciál přesahovat úzce vymezené pole expertního medicínského vědění. Kritickému studiu přesahů psychiatrického diskurzu do širších debat v českém národním hnutí se bohužel, obdobně jako v případě patologické anatomie, nikdo soustavněji nezabýval. I zde bude tedy možné naznačit pouze několik dílčích poznatků, které bude v budoucnu potřeba upřesnit a dále rozpracovat.

S ohledem na rozvinutí psychiatrického diskurzu o abnormálním byl patrně nejdůležitější osobou v české vědě konce 19. století právě Karel Kuffner, autor české psychiatrické terminologie a rovněž autor první českojazyčné učebnice psychiatrie, která vycházela v letech 1897-1900 v nakladatelství Bursík a Kohout v Praze.²⁶⁹ Kuffnerově bohaté publikační činnosti, která zahrnovala především odborné články v Časopise českých lékařů, ale také popularizační přednášky určené pro širší veřejnost, se zatím nikdo soustavněji nevěnoval. Již z výše citovaného slovníkového hesla v Ottově naučném slovníku z roku 1893 a z přehledu jeho dalších publikací, lze nicméně usuzovat, že byl napojen na dobový medicínský diskurz, který se tímto obdobím orientoval právě na patologizaci určitých tělesných a mentálních dispozic člověka, vztaženou v některých případech k široce vymezenému konceptu degenerace evropské společnosti.²⁷⁰ Z podrobnějšího čtení Kuffnerových prací vyplývá mimo jiné jeho zájem o dědičné nervové odchylky, spojené s představou binární genderové difference, s představou o deklasovaných vrstvách společnosti, ohrožovaných alkoholismem a rovněž s představou „homosexuality“, která se jako medicínský problém objevuje právě v období 80.-90. let 19. století. Odvolával se přitom na řadu obecnějších teoretických předpokladů, jako byla představa o biologické, v jeho případě neurologické, diferenci mezi mužem a ženou, o dědičné povaze zločinného a amorálního jednání určitých jedinců a konečně také o úloze medicíny jako svého druhu sociální vědy, která má poskytnout účinné nástroje k řešení „chorob“ kolektivního těla společnosti.

269 KUFFNER, Karel. *Psychiatrie: pro studium i praktickou potřebu lékaře I. díl, část povšechná*. Praha: Bursík a Kohout, 1897. TÝŽ. *Psychiatrie: pro studium i praktickou potřebu lékaře II. díl, část speciální*. Praha: Bursík a Kohout, 1900.

270 Viz seznam děl Karla Kuffnera v databázi Národní knihovny ČR a v příslušném slovníkovém hesle na wikipedii: *Karel Kuffner* [online]. In: . [cit. 2016-10-04]. Dostupné z: https://pl.wikipedia.org/wiki/Karel_Kuffner. S ohledem na teorii degenerace, srov. především jeho stat' KUFFNER, Karel. Ueber den Begriff der Degeneration vom heutigen Standpunkt. *Wiener medizinische Rundschau*. Wien, 1896.

Jako příklad Kuffnerova psychiatrického diskurzu o abnormálním lze uvést jeho popularizační přednášku s názvem „*O citu společenském*“, kterou Kuffner přednesl na objednávku Spolku českých lékařů v Měšťanské besedě v Praze 8. března 1899.²⁷¹ Obecněji se v ní zabýval mravním jednáním jedince, „společenským citem“, který jako takový zcela nepodléhá volní kontrole, ale je jedinci přinejmenším částečně vrozený. Dědičné zatížení jedince, které může být způsobeno například výskytem dušení choroby v jeho rodině, může tento společenský cit otupit nebo zcela potlačit. Ve společnosti se tak podle Kuffnera objevuje skupina v zásadě nenapravitelně amorálních jedinců, lambrosovských „dědičných zločinců“. Podstatnou diferenci nicméně v představě o vrozené a/morálnosti hrál také gender. V jednotlivých příkladech, které Kuffner uváděl k ilustraci svého výkladu, se ukazovalo, že zatímco u muže se asociální jednání může vyvinout z vnějších stimulů, především následkem alkoholismu, u žen se jedná v podstatě o záležitost jejich přirozenosti. Jelikož je žena podle Kuffnera již svým neurologickým ustrojením labilní, její společenský cit je rovněž nestabilní. V Kuffnerově podání má tato nestabilita, založená v samotné ženské přirozenosti, závažné společensko-politické konsekvence. Zpochybňuje totiž možnost žen účastnit se na veřejném životě, respektive problematizuje jejich vztah k národnímu hnutí. Jak uvádí konkrétně:

„Pathologie citů podává až příliš často doklady, že slabé pohlaví i v chorobě zůstává si důsledno své - nedůslednosti. U něho nastává nepochopitelné střídání a vyhasnutí zájmů ...

Svět nachází i to vysvětlitelným, když mladá kráska, která vždy okázale vlastenčila, najednou přejde do tábora nepřátelského a s naivní drzou okázalostí dává najevo zhrdání vším, co jí druhdy bylo svaté.“²⁷²

Kuffnerův odborný výklad o dušení ustrojení ženy tedy souzní s dobovým paternalistickým diskurzem nutné ochrany „českých žen“, které se stávají snadným cílem germanizace. Zároveň ale také obecně problematizuje aktivní účast žen v národním hnutí a implicitně se také vyjadřuje k emancipačním snahám ženského hnutí, byť jej zde přímo nezmiňuje.

Úpadek „společenského citu“ u velkého množství jedinců konečně u Kuffnera volal po zavedení určitých „obranných mechanismů“, které měly společnost ochránit před jeho dalším šířením:

²⁷¹KUFFNER, Karel. *O citu společenském a jeho chorobách*. Praha: Spolek českých mediků, 1899.

²⁷²Tamtéž, s. 10.

„Společnost vidí se i za našich dnů nucena brániti se proti rozšíření nakažlivé nemoci tím, že postiženého co nejúplněji odloučí a všeliké styky s jiným přeruší, aby se infekce nešířila.“²⁷³ Jedním z účinných nástrojů obrany „zdravého“ jádra společnosti měla být pochopitelně Kuffnerova psychiatrie a rovněž rozvíjející se síť institucí, ústavů pro choromyslné, jejichž vznik Kuffner a jeho další kolegové podporovali.²⁷⁴ Veřejná přednáška v Měšťanské besedě, v jednom z důležitých center společenského života v Praze, tak měla legitimizovat existenci psychiatrie jako samostatné disciplíny a obecněji legitimizovat autoritu lékařů vyjadřovat se k obecnějším společenským otázkám. Zároveň, biologizující výklad sociálních problematik zločinnosti, alkoholismu a účasti žen na veřejném životě mohl napomoci rozšiřování představy o duševně a tělesně ab/normálním jedinci a pronikání rétorik ne/způsobivosti do politických diskurzů.

Teorie svázané s představou degenerace souvisely na samém konci 19. století s rozvojem disciplín o ab/normálním a s pokračujícím budováním sítě institucí, zajišťujících péči o tělesně a duševně „vadné“. Mimo již delší dobu existujících oborů, jako byla patologická anatomie a psychiatrie, se v průběhu 80.- 90. let objevila také celá řada nových medicínských a medicínsko-pedagogických disciplín, institucí a politik, zaměřených speciálně na ty skupiny obyvatelstva, které byly v představách současníků nejvíce ohroženy degeneračními vlivy moderní společnosti. Mezi jinými také na děti a mládež.

Vznik kategorie dítěte, respektive mládeže jako specifických skupin, vyžadujících zvláštní přístup, ochranu a určité způsoby disciplinace, obecně spadá do evropského měšťanského prostředí 19. století.²⁷⁵ V jednotlivých evropských zemích ovšem tento trend v průběhu století nabýval různých dynamik a podob. V prostředí českých zemí druhé poloviny 19. století v tomto ohledu sehrály klíčovou úlohu především nacionalistické politiky vzdělávání, které daly vzniknout škole české nacionalistické pedagogiky. Ta byla koncipována jako pedagogická disciplína zaměřená na péči o „přirozený vývoj“ dítěte a na aktivní boj s „odnárodňováním“ společnosti prostřednictvím vzdělávání v duchu

273 Tamtéž, s. 23.

274 Z Kuffnerových spolupracovníků, kteří výrazně ovlivňovali vývoj psychiatrie na přelomu 19. a 20. století lze zmínit především Antonína Heverocha (1869-1927), profesora psychiatrie na pražské univerzitě a ředitele Valentina, ústavu pro epileptiky v Praze Libni. Heveroch byl rovněž autorem jedné ze základních dobových příruček pro psychiatry: HEVEROCH, Antonín. *Diagnostika chorob duševních: pro mediky a praktické lékaře*. Praha: Hejda & Tuček, 1904.

275 K dlouhodobějším trendům v Evropě nejnověji: FASS, Paula S. *Encyclopedia of children and childhood: in history and society*. New York: Macmillan Reference USA, 2004. Z domácí literatury: LENDEROVÁ, Milena a Karel RÝDL. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*. Praha: Paseka, 2006. ISBN 978-807-1856-474.

křesťanských, resp. sekulárních morálních hodnot a uvědomělého vlastenectví. Jejím cílem byl ovšem také boj s obecným fyzickým a morálním úpadkem dorůstajících populací.²⁷⁶ Klíčovou skupinou, ke které se upíraly její snahy, byla především tzv. „zanedbaná“ mládež, heterogenní kategorie zahrnující v představách měšťanských pedagogů a filantropů děti chudé, zanedbané, sirotky i děti s různými druhy „postižení“. ²⁷⁷ Představy o „odnárodňování“ a úpadku dětí byly přitom vedeny snahou liberálních nacionalistů disciplinovat především venkovské a dělnické skupiny obyvatelstva a rovněž další komunity, které se doposud nehlásily k českému národnímu programu.²⁷⁸ Budování české pedagogiky a rovněž systému péče o děti a mládež tak bylo přinejmenším částečně motivováno bojem proti národní indiferenci, respektive soupeřením s obdobnými snahami ze strany německých nacionalistů a obecněji snahami o udržení mocenské hegemonie liberálních měšťanských vrstev v českém národním hnutí.

Mimořádné aktivity dosáhly tyto snahy právě v období od 80.- 90. let 19. století do první světové války, kdy se jednak dotvořil a centralizoval zemský systém sociální péče o děti a mládež, a kdy vznikla také řada specializovaných disciplín věnovaných výzkumu dětí a mládeže.²⁷⁹ Důležité byly v tomto ohledu především tři expertní kongresy v Praze, Brně a Ostravě, které pořádal v letech 1909-1913 psycholog a pediater František Čáda (1865-1918)²⁸⁰ a také aktivity České zemské komise pro ochranu dítek a péči o mládež v Království českém, která vznikla po prvním rakouském kongresu o ochraně mládeže v roce 1908.²⁸¹ V kontextu těchto aktivit se na přelomu století etablovala expertní disciplína pedologie (psána též jako paedologie), koncipovaná jako obor zkoumající „normální“ vývoj dítěte a mládeže, a pedopatologie, jako její protějšek, který se měl věnovat dětem „abnormálním“.²⁸²

276 Nejpodrobněji k české pedagogice a jejím cílům ve druhé polovině 19. století: SHMIDT, Victoria. *Child Welfare Discourses and Practices in the Czech Lands: The Segregation of Roma and Disabled Children During the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Brno: Masaryk University, 2015.

277 K vymezení dobového pojmání patologické mládeže: HALÍŘOVÁ, Martina. *Sociální patologie a ochrana dětství v Čechách od dob osvícenství do roku 1914: disciplinace jako součást ochrany dětství*. Vyd. 1. Pardubice: Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická, 2012.

278 Na úlohu pedagogiky a sociální péče o děti a mládež v boji s nacionální indiferencí upozornila ve své vlivné knize Tara Zahra: ZAHRA, Tara. *Kidnapped souls: national indifference and the battle for children in the Bohemian Lands, 1900-1948*. First published. Ithaca: Cornell University Press, 2008.

279 K systému sociální péče o děti a mládež přehledně: HALÍŘOVÁ, Sociální patologie a ochrana dětství. K rozvoji speciálních disciplín viz VOJTKO, Tibor. *Speciální pedagogika*. Vyd. 1. V Praze: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, 2010.

280 Za zakladatelský text české pedologie bývá považován Čádova kniha: ČÁDA, František. *Hodnota pedopsychologie*. Praha. 1902.

281 K činnosti zemské komise viz HALÍŘOVÁ, Sociální patologie a ochrana dětství, s. 227.

282 Více k pedopatologii viz, VOJTKO, Tibor. *Speciální pedagogika*. Vyd. 1. V Praze: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, 2010.

K těmto dvěma novým expertním disciplínám potom na počátku 20. století přiléhaly další teoretičtější i aplikované obory zaměřené na ab/normální děti a mládež, jako byla antropologie dítěte, které se věnoval lékař a antropolog Jindřich Matiegka (1862-1941), nebo školní hygiena, které se mj. věnovali hygienik Stanislav Růžička (1872-1946) a vedoucí školních lékařů hlavního města Prahy Duchoslav Panýrek (1867-1940).²⁸³ O řadě zmiňovaných oborů, aktivitách příslušných lékařů a vědců a o jejich společenském vlivu máme prozatím jen velmi limitované poznatky. Zdá se mi nicméně zřejmé, že se na počátku 20. století v oblasti výzkumu o dětech a mládeži v českých zemích utvářela širší platforma, sdružující množství lékařů, pedagogů a dalších veřejně činných osobností uvažujících o české společnosti a jejím tehdejšímu stavu optikou ne/způsobivosti.

Přinejmenším část expertů uvažujících o ne/způsobivosti kolektivního těla národa přitom prosazovala nutnost aktivně zasahovat do zdravotního stavu a vývoje společnosti, tak aby se zabránilo jejímu dalšímu úpadku. Na počátku 20. století se tak postupně z řad českých lékařů, psychiatrů a speciálních pedagogů utvářelo české eugenické hnutí, jehož nejobecnějším programem bylo aktivně bránit degeneraci českého národa.²⁸⁴ Ústřední postavou hnutí byl od počátku století lékař a neurolog Ladislav Haškovec (1866-1944), který od roku 1904 vydával časopis *Revue v neurologii, psychiatrii, fysikální a diaetické terapii*, titul ve kterém publikoval také články s tématem eugeniky a veřejného zdraví. Ve stejném roce vyšla rovněž kniha sociologa Břetislava Foustky (1862-1942) *Slabí v lidské společnosti*, ve které Foustka upozorňoval na řadu degeneračních faktorů, způsobujících ve společnosti nárůst duševních onemocnění a kriminality.²⁸⁵ Ještě před první světovou válkou, v roce 1913, pak byla založena eugenická centrála při ústavu choromyslných Ernestinum na pražských Hradčanech, na jejímž

283 Obecně ke školní hygieně: VACULÍK, Jaroslav. Školní hygiena před sto lety. *School and Health: Současný diskurs zkoumání školy a zdraví*. 63-66, 2008, 3(21).

284 Nejpodrobněji se dosud českému eugenickému hnutí věnoval Michal Šimůnek, který se ovšem zaměřoval především na meziválečné období a na nacistickou eugeniku v Protektorátu Čechy a Morava. K počátkům českého eugenického hnutí publikoval přehledovou studii: ŠIMŮNEK, Michal. Eugenics, Social Genetics and Racial Hygiene: Plans for the Scientific Regulation of Human Heredity in the Czech lands, 1900-1925. In: TURDA, Marius a Paul WEIDLING (eds.). *"Blood and homeland": eugenics and racial nationalism in Central and Southeast Europe, 1900-1940*. Budapest: Central European University Press, 2007, s. 145-166. V poslední době se tradici české eugeniky věnovala Victoria Shmidt, která se oproti Šimůnkovi pokusila propojit počátky českého eugeniky s diskurzy péče o děti a mládež. S ohledem na postižené dějiny českého nacionalismu se mi jako zvlášť užitečná jeví její snaha ukázat, jak se na počátku 20. století utvářelo širší medicínsko-zdravotní hnutí, které vnášelo do debat o českém národu imaginaci tělesné a mentální ne/způsobivosti. Viz SHMIDT, Victoria. *Child Welfare Discourses and Practices in the Czech Lands: The Segregation of Roma and Disabled Children During the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Brno: Masaryk University, 2015.

285 FOUSTKA, Břetislav. *Slabí v lidské společnosti: Ideály humanitní a degenerace národů*. Praha: Laichter, 1904.

chodu se podílely dětský psychiatr Karel Herfort (1871-1940), antropolog Jindřich Matiegka a genetik Artur Brožek (1882-1934).²⁸⁶

Jak již bylo zmíněno, programem tohoto hnutí bylo bránit degeneraci české společnosti. Menší shoda již ovšem panovala v tom, co přesně bylo hlavní příčinnou degenerace a jejího šíření a jakými prostředky by proti ní mělo být postupováno. V období před první světovou válkou se v rámci eugenického hnutí objevily dvě tendence, dva volně vymezené a vzájemně prostupné tábory.²⁸⁷ Na jedné straně to byl okruh tzv. selekcionistů, na druhé skupina zastávající asimilační eugenickou teorii.

První ze jmenovaných táborů, k němuž se hlásili již zmiňovaní Artur Brožek a Břetislav Foustka, čerpal především z anglo-americké eugeniky. Jejich předpokladem bylo, že „zdravé jádro“ společnosti je možné uchovat očišťováním společnosti od nežádoucích jedinců podle zákona „přírodního výběru“. Preventivní opatření, jako sterilizace „vadných jedinců“, měla podle nich podpořit „přirozený“ úpadek slabších a zachovat tak zdravou a „perspektivní“ populaci. Skupina selekcionistů nicméně v rámci českého eugenického hnutí hrála spíše minoritní úlohu. Jako hlavní proud se postupně prosadila spíše asimilační eugenika, která se inspirovala tradicí francouzské eugeniky a která prosazovala především zlepšování zdravotních a hygienických podmínek, jako základního předpokladu „ozdravení“ společnosti. Definitivně získal tento proud převahu po založení Československa, a sice v souvislosti s obecnější změnou v politikách etnicity, kdy byla představa o českém národě jako o uzavřené biologické entitě nahrazena daleko otevřenějším pojetím Československého národního těla, respektive možností asimilace „odlišných“ národních živlů. Hlavními představiteli adaptivní eugeniky směru byli již zmiňovaný Ladislav Haškovec, v další generaci pak Jaroslav Kříženecký (1896-1964) a Bohumil Sekla (1901-1987).

V období před první světovou válkou se aktivity českého eugenického hnutí soustředily především na sběr dat o „postižených“ a na propagaci eugenických zásad, především ve vztahu k dětem a mládeži. Eugenikové se nicméně pokoušeli také ovlivňovat zemské sociální a zdravotní politiky, především v otázce povinných předmanželských zdravotních kontrol, o jejichž zavedení neúspěšně usiloval především Ladislav Haškovec. Dále se čeští eugenikové zapojovali do hnutí na podporu veřejné hygieny a zdravotnictví a do hnutí proti alkoholismu. Přestože byl vliv eugeniků na veřejnou debatu před první světovou válkou spíše omezený, svou činností přispívaly k obecnějšímu medicínsko-

286 ŠIMŮNEK, *Eugenics, Social Genetics and Racial Hygiene*, s. 147.

287 K vymezení těchto dvou vzájemně se překrývajících táborů viz SHMIDT, *Child Welfare Discourses and Practices in the Czech Lands*, s. 29-31.

biologizujícímu diskurzu o českém národu, který byl veden normativní představou o ab/normálním jedinci, představou zdravé rodiny a zdravého kolektivního těla národa.

2.3.2. Rasa v imaginaci tělesné nezpůsobivosti: Normativní Čech / Češka na Národopisné výstavě československé 1895

Jak jsem měl možnost ukázat již v předchozí kapitole, národnost, tedy příslušnost k imaginárnímu kolektivnímu tělu českého národa, byla již v období liberálních nacionálních politik přinejmenším částečně definována prostřednictvím těla. V představách Eduarda Grégra, lékaře a významného představitele české liberální politiky bylo Češství záležitostí sdílených tělesných a mentálních charakteristik, určité specificky české fyziognomie a národního naturelu. Koncept „etnického typu“, vycházející z určitých odnoží evropské fyzické antropologie se dále rozvíjel také v období od 90. let 19. století. Vzhledem k vývoji nacionalistických imaginací tělesné nezpůsobivosti přitom bylo podstatné, že se debata o českém etnickém typu opírala právě o koncept normálního, průměrného jedince a o představu tělesně a duševně zdatného kolektivního těla národa. Zároveň s představou o normativním českém jedinci se ve veřejném prostoru od 90. let 19. století stále častěji objevovaly také reprezentace rasově „odlišných“, především Židů a Romů, které byly, stejně jako představy o normativním Češství, založeny v imaginaci tělesné nezpůsobivosti.

Příhodnou událostí, která umožňuje nahlédnout do utváření představ o „českém etnickém typu“ v souvislosti s kategorií nezpůsobivosti představuje jedna z důležitých společenských událostí poloviny 90. let 19. století: Národopisná výstava československá (dále NVČ), která se uskutečnila v Praze od května do října roku 1895.²⁸⁸ V pořadí druhá zemská výstava²⁸⁹, koncipovaná po vzoru světových výstav (*exposition universelle*), které se od poloviny 19. století konaly v různých evropských metropolích, představovala významný moment v dějinách českého národního hnutí konce 19. století. Přehlídka v jistém smyslu završila dlouhodobý zájem liberálních městských intelektuálů o kulturu

288 Základní literaturu k Národopisné výstavě československé a jejímu významu v kontextu českého národního hnutí představují: PARGAČ, Jan a Stanislav BROUČEK. *Mýtus českého národa, aneb, Národopisná výstava československá 1895*. Praha: Littera Bohemica, 1996. FILIPOVA, Marta. Peasants on display: The Czechoslovak Ethnographic Exhibition of 1895. *Journal of Design History*. 2011, 24(1), 15-36.

289 První zemskou výstavou byla Jubilejní výstava, pořádaná v roce 1891 ke stému výročí první průmyslové výstavy a korunovace Leopolda II. v Praze v roce 1791. Podrobněji viz HLAVÁČKA, Milan. *Jubilejní výstava 1891*. Praha: TECHKOM, 1991. HLAVÁČKA, Milan a František KOLÁŘ. Češi, Němci a jubilejní výstava 1891. *Český časopis historický*. Praha: Historický ústav ČSAV, 1991, 89(4), 493-518.

venkovských komunit v českých zemích, který se odvíjel již od první poloviny století. Společně s Národopisnou výstavou, jejíž ambicí bylo poprvé představit lidovou kulturu českých zemí v její úplnosti a různorodosti, vzniklo také první odborné kolegium pro studium lidové kultury v českých zemích: *Česká národopisná společnost* a byly také položeny základy budoucího národopisného muzea v Praze.

Literatura věnovaná Národopisné výstavě se doposud soustředila právě především na to, jak byla prostřednictvím média výstavy konstruována představa české lidové kultury, respektive vnitřně značně ambivalentní představa venkovského obyvatelstva. Venkované byly na jedné straně prezentováni jako hlavní nositelé a zdroj obrozující se národní kultury, na druhé straně byli považováni také za necivilizované a nedostatečně národně uvědomělé.²⁹⁰ Menší pozornosti se dosud dostávalo jiným aspektům výstavy, která mimo rozsáhlé expozice věnované lidové kultuře různých regionů Čech, Moravy a Slezska představovala také „pokrok“ českojazyčného divadla, literatury, školství a vědy. Součástí výstavy byla proto mimo jiné také expozice věnovaná rozvoji české fyzické antropologie, oboru který v 90. letech ještě nebyl plně etablován v akademických strukturách, získával si nicméně postupně pozornost stále většího množství odborníků z jiných přírodovědných a medicínských disciplín.

Obeznačenost s touto nově se etablující disciplínou, předmětem jejího studia a jejími výzkumnými metodami v 90. letech patrně nepřesahovala úzké kruhy odborníků. Veřejná prezentace antropologie na NVČ proto představovala vůbec první příležitost, představit disciplínu a její koncepty široké veřejnosti.²⁹¹ Podle koncepce, kterou pro antropologický odbor NVČ²⁹² připravil lékař a antropolog Jindřich Matiegka (1862-1941) měla výstava představit celkem tři tematické celky: 1) rasovou variabilitu lidského druhu, 2) prehistorii Čechů jako etnické skupiny obývající území českých

290 K vnitřně ambivalentním reprezentacím venkovského obyvatelstva a obecněji lidové kultury na NVČ 1895 srov. FILIPOVA, *Peasants on display*.

291 Antropologickou výstavou na NVČ ve vztahu k „českému typu“ a ne/způsobivosti jsem se zabýval v samostatném článku: HERZA, Filip. *Anthropologists and Their Monsters: Ethnicity, Body, and Ab/Normality in Early Czech Anthropology. East Central Europe*. Leiden: Brill, 2016, 43(1-2), 64-98.

292 V přípravném odboru antropologické sekce zasedla řada lékařů, angažovaných rovněž v medicínských disciplínách o ab/normálním a v širším hygienickém hnutí. Předsedou komise byl patolog Josef Hlava, jeho zástupcem forenzní lékař Josef Reinsber (1844-1930). Matiegkovými nejbližšími spolupracovníky pak byli etnograf Karel Plischke (1862-1899) a budoucí hlavní osobnost českého eugenického hnutí Ladislav Haškovec.

zemí a konečně 3) fyzické charakteristiky současné české populace, resp. takzvaného „českého typu“ - tedy typického Čecha a Češky.²⁹³

Jak je zřejmé z přípravných podkladů a dalších materiálů antropologického odboru NVČ z let ca. 1893-1895, epistemologie a metodologie projektu zkoumání českého národního typu přitom spočívala na představě o tělesné odlišnosti mezi mužem a ženou a na představě normálního jedince, definovaného prostřednictvím statistického průměru. Český typ měl být podle Matiegky a jeho kolegů určen zprůměrováním tělesných charakteristik co největšího počtu mužských a ženských obyvatel českých zemí. Představa o rasových charakteristikách Čechů se tudíž překrývala s představou genderové difference a s představou o normálním, tělesně zdatném jedinci. Těmto předpokladům odpovídala i metodologie výzkumu, který měl poskytnout data k stanovení českého typu. V letech 1893-1895 iniciovala antropologická komise rozsáhlý antropometrický výzkum mezi dospělou populací a především mezi školní mládeží v českých zemích. V souladu s předpokladem o existenci jasně odlišitelné „české“ populace a s představou o normálním jedinci byly z toho výzkumu vyloučeni příslušníci „jiných“ národností žijících na území českých zemí, především čeští Němci, ale také jedinci, kteří se nějakým způsobem odchylovali od představy o tělesně a mentálně normálním jedinci v jeho mužské / ženské varietě.

Výzkum byl prováděn ve spolupráci s vybranými národními spolky, především s rozsáhlou sítí českých národních škol, což mělo zajistit, že do výzkumu budou zahrnuti pouze příslušníci českého národního společenství.²⁹⁴ Dále, instrukce k provádění antropometrických měření školní mládeže uváděla, že učitelé – kteří na základě těchto instrukcí prováděli samotná měření ve školách měření a následně předávali data antropologickému odboru – mají věnovat pozornost především základním antropometrickým charakteristikám „normálních“ dětí. Zaznamenávat měli nicméně také výskyt různých druhů „postižení“. Jejich úkolem tedy bylo určování a zaznamenávání příslušných antropometrických údajů: tělesných rozměrů, mezi které bylo počítáno vyvinutí svalstva, výška, váha, objem hlavy a objem hrudníku; dále určení barvy vlasů a očí; zhodnocení zdravotního stavu dítěte –

293 Viz AAV ČR, fond Národopisná výstava československá (NVČ), *Program anthropologického oddělení národopisné výstavy československé*. nr. 17, karton 20.

294 Pochopitelně, i v tomto případě se jednalo spíše o ideologický předpoklad. Jak poukázala Tara Zahra, řada žáků, kteří ve druhé polovině 19. století navštěvovali české školy nepocházelo z rodin, které se identifikovali jako Češi, respektive využívali nacionální identifikace strategicky, s ohledem na své vlastní momentální zájmy, jako například získání určité formy sociální podpory, spojené s účastí dítěte na školní docházce. ZAHRA. *Kidnapped Souls*. O tom zda byli do výzkumu zahrnováni také žáci, kterým byla připisována „jiná“ etnická identita, a přesto navštěvovali české školy, například děti z židovských rodin, bohužel instrukce antropologické komise mlčí.

stav jeho výživy a chrupu; a konečně jeho nadání a mravy. Sčítací archy, které byly do škol rozesílány z ústřední kanceláře antropologického odboru, pak nabízely také kolonku, do které měly být zaznamenávány děti, které se od ostatních nějakým způsobem odlišovaly. Instrukce k vyplňování těchto formulářů výslovně uváděly následující charakteristiky:

*„V poznámkách budiž uvedeno: Krátkozrakost nebo slepost, nedoslýchavost nebo hluchost, zkřivení páteře a ochrnutí nebo zmrzačení údův, obzvláště také koktání, slabomyslnost, padoucí nemoc, nemoc sv. Víta, nervosita a časté hlavy bolení; zvětšená žláza štítová (silný krk), křivice (anglická nemoc), atd.“*²⁹⁵

Obdobná instrukce, vydávaná pro případ měření dospělých, nabádala potenciální participanty, aby přípravnému antropologickému odboru zasílali nejen výsledky měření standardních antropometrických charakteristik, ale aby jej informovali také o „*případech nezvyklých*“. Konkrétně byly uváděny například odchylky ve velikosti uší, větší nebo menší počet prstů, výskyt plešatosti nebo naopak nadměrný výskyt vlasů a vousů – a to především „vousu u ženských“. Komise projevovala mimo jiné také zájem o výskyt tzv. albínů, jedinců „*s vlasem bílým a očima červenýma*“.²⁹⁶ Co bylo přitom podstatné, sběratelé dat měli sice antropologický výbor informovat o výskytu „nenormálních“ jedinců, instrukce ovšem výslovně ukládaly že, „*měřeny budtež pouze osoby pravidelného vzrůstu (tedy hrbatí, chromí atd. nikoliv)*“.²⁹⁷ Výsledný obraz „národního těla“ a „typického českého jedince“ byl tedy díky zvolené metodologii od počátku zakotven v představě o tělesné a mentální ab/normalitě a dál tento koncept reprodukoval. Rozsáhlý výzkum, kterého se, podle samotných organizátorů, účastnilo zhruba 100 000 tisíc dětí a kolem 6 000 dospělých²⁹⁸ zřejmě v průběhu 90. let 19. století značně přispěl k rozšíření představy o českém národě jako o biologické jednotce, jako o specifické rase, vyznačující se

295 AAV ČR, fond Národopisná výstava československá (NVČ), *Tělesná povaha českého dítěte školního. Pozvání pánům učitelům a sl. učitelkám ku spoluúčinkování při anthropologickém zkoumání ve školách pro národopisnou výstavu.* nr. 17, karton 20.

296 AAV ČR, fond Národopisná výstava československá (NVČ), *Program anthropologického oddělení národopisné výstavy československé.* nr. 17, karton 20.

297 AAV ČR, fond Národopisná výstava československá (NVČ), *Zápisy a měření o popisu lidu (dorostlého).* nr. 17, karton 20.

298 Číslo o počtech účastníků poskytl sám Matiegka v oficiálním průvodci výstavou: KOVÁŘ, Emanuel, ed. *Národopisná výstava československá v Praze.* Praha: J. Otto, 1895, s. 68-76, zde s. 68.

určitými „fenotypovými znaky“. Zároveň tuto představu propojoval s imaginací ne/způsobivosti a reprodukoval tak pojetí ab/normálního, vytvářené dobovými vědami o člověku.

Pojetí národa zakotvené v imaginaci rasy a ne/způsobivosti pochopitelně reprodukovala také samotná antropologická expozice, která byla v roce 1895 otevřena jako součást výstavního areálu NVČ v pražské Stromovce. Několik výstavních místností etnografického paláce bylo věnováno prehistorické antropologii českých zemí, statistickému přehledu o současné populaci v českých zemích a konečně českému „etnickému typu“.²⁹⁹

Ke kontinuitě určitých českých rasových charakteristik se vyjadřovala již první část expozice, v níž Matiegka zkoumal prehistorii českých zemí. Na základě kosterních pozůstatků se, podobně jako o více než třicet let dříve Eduard Grégr, pokoušel ukázat, že Slované - Češi obývali území Čech dříve než Germáni. V navazujícím výkladu se Matiegka, poněkud paradoxně, pokoušel udržet jednak přesvědčení o tom, že si Češi jako národ udržely po celou historii jistou biologickou svébytnost, a jednak naopak přesvědčení o tom, že na území střední Evropy docházelo od období stěhování národů k neustálému plemennému míšení, což bylo koncem 19. století přesvědčení sdílené většinou antropologů v Rakouské monarchii.³⁰⁰ Češi si tedy podle Matiegky uchovali svou biologickou svébytnost, jejich podoba se ale v průběhu dějin postupně proměňovala, a sice od převažujícího světlavého typu, vyznačujícího se dlouhou (*dolichocephální*) lebkou k převážně tmavému typu s krátkou (*brachycephalickou*) lebkou, kterým se měla vyznačovat česká populace konce 19. století.

Důraz, který byl v dobové rasové antropologii kladen na tvar a velikost lebky, se projevil i v části výstavy věnované současnému „českému typu“. Prvním exponátem, který měl návštěvníky výstavy informovat o specifikách české tělesnosti, byla právě „česká lebka“. Aby bylo možné ukázat její zvláštnosti, byla prezentována ve srovnání, a sice s lebkou „německou“, „židovskou“ a se dvěma lebkami „cikánskými“. Ačkoliv, s výjimkou lebky „cikánské“, nebylo mezi třemi zbylými podle Matiegky možno sledovat žádné podstatnější rozdíly, prezentace jednoznačně ukazovala na ideologický předpoklad o existenci fyzických rozdílů mezi těmito skupinami.³⁰¹ V případě lebky „cikánské“ pak dokonce Matiegka naznačoval jisté pojetí rasové hierarchie. „Cikánská lebka“ se totiž totiž podle něj

299 Srov. popis antropologické expozice od Jindřicha Matiegky v oficiálním průvodci výstavy in: KOVÁŘ, Emanuel, ed. *Národopisná výstava československá v Praze*. Praha: Jan Otto, 1895, s. 68-76.

300 K Matiegkově výkladu o „českém typu“ v kontextu dobové antropologické teorie srov. HERZA, Filip. *Anthropologists and Their Monsters: Ethnicity, Body, and Ab/Normality in Early Czech Anthropology*. *East Central Europe*. Leiden: Brill, 2016, 43(1-2), 64-98, zde s. 80an.

301 KOVÁŘ, *Národopisná výstava československá*, s. 70.

vyznačovala menším lebečním indexem, což mělo nepřímo poukazovat k mentální inferioritě „cikánů“.³⁰² K této interpretaci vybízel také další srovnávací materiál, lebky „zločinců, sebevrahů, paličů a vrahů“ a lebky „abnormální“, jako například tzv. „mikrocephalické“, které byly vystaveny v bezprostřední blízkosti lebek rasových. Představa o rasových rozdílech se tak opět propojovala s představou o ab/normalitě.

Propojení imaginace ne/způsobivosti a rasové svébytnosti se ukazovalo také v následující části výstavy. Po srovnání lebek přistoupil návštěvník expozice k modelovým kostrám, na nichž Matiegka demonstroval typické charakteristiky českého muže a české ženy: především jejich výšku, tělesné proporce a tvary kostí. V dalším výkladu pak byly upřesněny také další charakteristiky připisované typickým Čechům a Češkám. S ohledem na teoretická a metodologická východiska výzkumu se přitom typické charakteristiky Čechů nápadně vyznačovaly svou průměrností. Matiegka shrnul své poznatky následujícím způsobem:

*„Shrneme-li vše co zde v krátkosti o tělesné povaze lidu českého uvedeno bylo, můžeme říci, že nynějšímu typu českému odpovídá: střední výška těla (169.2 centimetrů u muže, 157.3 centimetrů u ženy), proporcionální vzrůst, krátká lebka (index 83.3), ovální obličej středních rozměrů jak v celku tak v jednotlivých částech, hnědý nebo tmavohnědý vlas, modré nebo hnědé oči.“*³⁰³

Provádění antropologických měření v českých školách v letech 1893-1895 a samotná antropologická prezentace na NVČ v roce 1895 pochopitelně představovaly pouze dva historické příklady reprodukce vzájemně propojených imaginací genderu, rasy a ne/způsobivosti v českých nacionálních diskurzích. V následujících dvou oddílech se pokusím poukázat na provázanost různých diferencí v imaginaci ne/způsobivosti nejprve na dobových diskurzích o mužství a ženství a posléze na antisemitských diskurzích přelomu 19. a 20. století.

302 Jedna ze dvou tzv. „cikánských“ lebek, prezentovaných v antropologické expozici NVČ údajně patřila známému „cikánskému“ zločinci, „nebezpečnému cikánovi“ Františku Serynkovi, který zahynul v souboji s četníky. Viz popis expozice v příloze Národních listů: *Národopisná výstava československá, V Praze dne 5.června 1895*, Národní listy 154/1895, 6.6. 1895, str. 5. Vzhledem k tomu, že lebka byla prezentována v bezprostřední blízkosti série lebek, demonstrující lebky sebevrahů a zločinců, návštěvníci zde byly v podstatě nepřímo vybízeni uvažovat o vrozené zločinnosti „cikánské rasy“.

303 KOVÁŘ, *Národopisná výstava československá*, s. 71.

2.3.3. Gender, sexualita a třída v nacionalistických imaginacích ne/způsobivosti 1890-1915

Již v předchozí kapitole jsem se pokusil naznačit, že imaginace genderové difference, konkrétně genderové bipolarity založené v pohlavním dimorfismu, spoluurčovala na konci 19. století imaginaci rasy a obecněji také imaginaci ne/způsobivosti. Koncept „českého typu“ rozlišoval mezi maskulinní a femininní varietou české rasy a rovněž i obecnější představa o normálním jedinci rozlišovala normalitu specificky ženskou a mužskou. V této kapitole se pokusím shrnout dosavadní bádání k imaginacím genderové difference v období ca. 1890-1914 podrobněji a sice v jejich vztahu ke kategoriím sexuality a třídy.

Bohužel, obdobně jako v předchozích kapitolách, ani zde nemáme zatím k dispozici dostatečné množství relevantní literatury.³⁰⁴ Jako nejužitečnější se z dostupné literatury jeví práce Jana Mareše, se kterými jsem pracoval již v kapitole o období liberálních nacionálních politik. Mareš se mimo jiné pokoušel zodpovědět otázku, zda se v českých diskuzích o maskulinitě, femininitě a ženské emancipaci na přelomu 19. a 20. století objevují odkazy na dobově prožívanou krizi maskulinity, či obecněji krizi genderového řádu.³⁰⁵ Snažil se tak pro české prostředí ověřit teorii, kterou pro Rakousko, respektive Vídeň *fin-de-siècle* formulovali v 80. a 90. letech někteří zahraniční badatelé a badatelky. Podle Jacquesa Rida a Elaine Showalter souvisely rychlé společenské změny třetí čtvrtiny 19. století a především vzestup první vlny feministického hnutí s dobově prožívanými pocity rozkladu genderového řádu a tedy i s krizí maskulinity, ohrožené ztrátou patriarchální autority a rozostřováním rozdílů mezi mužem

304 Období přelomu 19. a 20. století bylo zatím zkoumáno především z perspektivy dějiny žen a dějin každodennosti. Viz. rozsáhlé monografie a editorské projekty Mileny Lenderové: LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě: žena v minulém století*. Vyd. 1. Praha: Mladá fronta, 1999. LENDEROVÁ, Milena (ed.). *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Vyd. 1. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2009. LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Vyd. 1. Praha: Karolinum, 2009. Viz. také příslušné kapitoly v kolektivní monografii: LENDEROVÁ, Milena, Daniela TINKOVÁ a Vladan HANULÍK. *Tělo mezi medicínou a disciplínou: proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2014. Výzkum, který by využíval gender jakožto analytickou kategorii je ve srovnání s výše zmíněnými projekty stále spíše okrajovou záležitostí. Zmínit lze kolektivní monografii SLABÁKOVÁ, Radmila. *Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti: koncepty, metody, perspektivy*. Vyd. 1. Praha: NLN. Specificky k analýze memoárové literatury využívali genderu jako kategorie výzkumu Marcin Filipowicz a Alena Zachovalá: FILIPOWICZ, Marcin Łukasz a Alena ZACHOVÁ. *Rod v memoárech: případ Hradec Králové*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2009. Maskulinitou se, z perspektivy gender history, zabýval také Valdan Hanulík v příslušných kapitolách knihy LENDEROVÁ, TINKOVÁ, HANULÍK, *Tělo mezi medicínou a disciplínou*.

305 MAREŠ, *Krise maskulinity*, s. 12-13.

a ženou. Tato krize se podle nich, specificky v prostředí Vídně konce století, projevila vzestupem řady ideologických hnutí – jako byly antisemitismu, protiženské či eugenického hnutí – usilujících o znovu ustavení mužských identit a dominance ve společnosti.³⁰⁶

Mareš je v aplikaci těchto teorií na české prostředí poměrně obezřetný. Vychází z koncepce Petera Toshe, který zpochybnil předpoklad výlučnosti krize maskulinity konce 19. století. V souvislosti s odmítnutím teoretického předpokladu stabilního jádra identity, o kterém se v historické vědě na počátku 90. let vedla důležitá diskuze³⁰⁷, bylo poukázáno na zásadní nestabilitu genderových identit, které jsou podle Toshe a dalších neustále v krizi, neustále musí být znovu vyjednávány a potvrzovány.³⁰⁸ Krize maskulinity či femininity může být v souladu s tímto teoretickým předpokladem formulována jako momentální nesoulad mezi horizontem očekávání a prostorem individuální každodenní zkušenosti historických aktérů. Krize tedy propuká ve chvíli, kdy se individuální představy řádné maskulinity / femininity a normativy jejich performance nedaří v každodenní zkušenosti jedince z různých důvodů naplňovat.³⁰⁹ Podle Mareše docházelo k formulacím takto definované krize v českých zemích zhruba v prvních desetiletích 20. století. Zárodky krize v podobě obecnějšího strachu z úpadku kultury a ohrožení mládeže, které jsem v předchozím oddíle představil pod pojmem degenerace nicméně můžeme sledovat již zhruba od 90. let století devatenáctého.³¹⁰ Zhruba od 80.-90. let 19. století se podle Mareše vyhranily dva výrazné genderové řády, které se různým způsobem vztahovaly k údajnému úpadku kultury, společnosti a krizi maskulinity / femininity. Řád liberálně nacionální, rozvíjený především v měšťanském prostředí a řád socialistický, který se rozvíjel v rámci dělnického a socialistického hnutí.³¹¹ Utváření a konfrontace těchto dvou řádů přitom, podle mého mínění, názorně ukazují, jak se v různých skupinách, vztahujících se k českému národnímu hnutí, vyjednávaly významy konceptů normativního mužství, ženství a rodiny, a jak byly tyto koncepty prostřednictvím specifických rétorik ne/způsobivosti využívány v ideologickém boji mezi různými politickými hnutími.

306 LE RIDER, Jacques. *Das Ende der Illusion: zur Kritik der Moderne*. 1. Aufl. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1990. SHOWALTER, Elaine. *Sexual anarchy: gender and culture at the "Fin de siècle"*. London: Bloomsbury, 1991.

307 Srov. především SCOTT, Joan W. The Evidence of Experience. *Critical Inquiry*. University of Chicago Press, 1991, 17(4), 773-797.

308 TOSH, Peter. What Should Historians do with masculinity?: Reflections on Nineteenth-century Britain. *History Workshop Journal*. 1994, 38(1), 179-202. TOSH, John. *Manliness and masculinities in nineteenth-century Britain: essays on gender, family, and empire*. 1st ed. New York: Pearson Longman, 2005.

309 Mareš zde mimo Petera Toshe vychází z pojetí krize Paula Ricoeura, viz. MAREŠ, *Krize maskulinity?*, s. 19-20.

310 Tamtéž, s. 96.

311 Tamtéž, s. 52-53.

V rámci liberálního nacionálního hnutí, k němuž přiléhalo i liberální ženské hnutí, přetrvával v období od 90. let 19. století model bipolární genderové difference, zakotvený v představě radikálně odlišné ženské a mužské tělesnosti.³¹² Zhruba od konce století se nicméně v rámci liberálního národního hnutí objevila obava z rozvolňování tohoto genderového řádu, respektive samotných diferencí mezi mužem a ženou, ústící v údajnou krizi maskulinity. Za příčinu tohoto rozvolňování přitom nebyla v českých liberálních diskurzích, až na výjimky, považována přímo ženská emancipace. Jak jsem již zmiňoval, liberální ženské hnutí v zásadě nekladlo v tomto období požadavky, které by přesahovaly rámec bipolárního genderového modelu a z něj vycházející představy o oddělených sférách. Ohrožení genderového řádu představoval v imaginaci různých skupin liberálních nacionalistů spíše obecný úpadek kultury, morálky a „zdraví“ české populace.

Jedním z průvodních jevů této degenerace, která údajně rozostřovala hranice mezi pohlavími, byla také sexuální jinakost, které se na přelomu 19. a 20. století stala terčem zvýšené pozornosti.³¹³ Zatímco po převážnou část 19. století byla neheterosexuální sexualita pojímána jako více méně okrajový problém, především mravnostního charakteru, na konci století získala značnou pozornost veřejnosti a zároveň začala být vykládána poměrně důsledně v pojmech medicíny, respektive psychiatrie. V souladu s teorií, kterou rozvíjel výše již zmiňovaný vídeňský psychiatr a sexuolog Richard von Krafft-Ebing, rozlišovali také čeští psychiatři jako byl rovněž již několikrát zmiňovaný Karel Kuffner či jeho kolega Václav Bělohradský (1844-1896) sexuální jinakost vrozenou a získanou. Zájem sexuologů z přelomu 19. a 20. století se přitom soustředil téměř výhradně na mužskou sexuální jinakost – „obojetnictví“ – na příčiny jejího vzniku a možnosti jejího „lечения“.³¹⁴ Zásadní rozdíl přitom představovalo právě dělení na jinakost vrozenou, respektive získanou. Zatímco etiologie vrozené homosexuality vycházela z představy o vrozené nerovnováze mužského a ženského elementu v konkrétním mužském organismu, získaná homosexualita byla považována za následek degenerace.

³¹² Tamtéž, s. 44-45.

³¹³ K dějinám homosexuality v českých zemích srov. kolektivní monografii HIML, Pavel, Jan SEIDL a Franz SCHINDLER (eds.). *"Miluji tvory svého pohlaví": homosexualita v dějinách a společnosti českých zemí*. Vyd. 1. Praha: Argo, 2013.

³¹⁴ Zatím nejpodrobněji se medicínským diskurzem sexuální jinakosti zabýval Jan Seidl ve své monografii: SEIDL, Jan. *Od žaláře k oltáři: emancipace homosexuality v českých zemích od roku 1867 do současnosti*. Brno: Host, 2012, str. 69-72, 73-78. Jeho monografie je zaměřena zvláště na proces emancipace mužské homosexuality, což do značné míry ovlivňuje i Seidlovo pojetí historických imaginací sexuální jinakosti. Oproti problematickému používání konceptu „homosexualita“ se v této práci v příslušných pasážích držím neutrální kategorie sexuální jinakosti, případně uvádím termíny z dobového medicínského diskurzu, které se často výrazně liší od současných konceptualizací homosexuality.

Příčinou „abnormálního“ sexuální orientace měl být v tomto případě údajně nemravný, zpohodlnělý velkoměstský život, svádějící mládež k pohlavní nezřízenosti.

Z odlišení vrozené a získané sexuální jinakosti následně vycházela i možná řešení tohoto „problému“, předkládaná řadou odborníků od poloviny 90. let 19. století. Řešením vrozené jinakosti měly být v krajním případě sterilizace příslušných jedinců, které ve své publikaci z roku 1903 propagoval gynekolog a venerolog Otokar Rožánek (1862-1931). Většina odborníků, jako byli lékař Václav Bělohradský a eugenik Jaroslav Haškovec, nicméně takto radikální řešení odmítala a shodovala se naopak na nutnosti „lечения“ vrozených „obojetníků“. V případě sexuální jinakosti získané potom valná většina odborníků poukazovala na degenerační vlivy. Haškovec těsně před první světovou válkou prohlásil, že „homosexualita“ představuje „projev degenerační“ a že tudíž představuje mimořádné nebezpečí pro jakýkoliv národ, *„zvlášt' pokud je malý a ohrožený“*. Společnost by si proto podle něj měla vybudovat účinná „profylaktická opatření“, spočívající na jedné straně v pohlavní a hygienické osvětě, a na druhé v účinné segregaci nebezpečných „úchylek“ a v jejich léčení izolovaně od zbytku společnosti.³¹⁵ Představy o všeobecném morálním a tělesném úpadku spojeném s rozvolňováním genderového řádu a nárůstem sexuální jinakosti tak v období od 90. let 19. století postupně získávaly legitimitu, posvěcenou autoritou vědy, pronikaly do veřejného prostoru a ovlivňovaly společenskou debatu, mimo jiné také o českém národě, respektive o tom, kdo je či není jeho plnoprávným členem a kdo by měl být z „národního“ těla vyloučen.

Úkol celkově zhodnotit zahrnující a naopak vylučující roli genderovaných imaginací ne/způsobivosti v liberálním národním diskurzu představuje poměrně náročný úkol. Liberální nacionální hnutí totiž již od 80-90. let 19. století představovalo složitý komplex zájmových a politických skupin, které se částečně překrývaly také s radikálnějšími politickými skupinami, například s Národními socialisty a Pokrokovým hnutím. V následujícím výkladu se tedy soustředím na dvě poměrně podrobně badatelsky zpracované skupiny náležející k liberálnímu národnímu hnutí – tělocvičnou jednotu Sokol a radikálnější odnože liberálního ženského hnutí. Následně obrátím svou pozornost také k dělnickým imaginacím genderu a ne/způsobivosti.

Představa o úpadku společnosti a o rozvolnění genderového řádu se výrazně objevovala především v Sokolském hnutí, které bylo na konci století napojené na mladočechy, ale také na radikálnější nacionalistická hnutí, jako byli Národní socialisté a Pokrokáři. Národní společnost

315 Tamtéž, s. 77-78.

ohrožovala podle Sokolů tzv. „moderní únava“, zpohodlnělost a zpustlá morálka, která podle Sokolského tisku panovala především v moderních městech. Fyzický a duševní úpadek mládeže pak podle Sokolů vedl nejen k vymizení opravdové maskulinity, ale také k „odnárodňování“ populace.³¹⁶ Sokolský diskurz morální paniky přitom zřejmě úzce souvisel s momentální situací českého národního hnutí. Jak uvádí Mareš, Sokolové se na konci století špatně vyrovnávali s pluralizací české politické scény a s postupným rozkladem národního hnutí. Jak je patrné ze sokolského tisku z tohoto období, rétorika, kterou užívali proti těm, kteří se snažili rozbít údajnou národní jednotu, tedy především proti dělnickému hnutí resp. sociální demokracii, spočívala na imaginaci ne/způsobivosti propojující genderované figury „slabosti“, „úpadku“ a zároveň rasovou figuru „odnárodňování“. Lékem na tento celkový úpadek národního hnutí pak měl být sokolský program cvičení a budování tělesně i mentálně zdatné maskulinity a tedy i celistvého, zdatného těla národa.

Mimo Sokola, který tvořil početnou skupinu na pomezí mezi liberálně nacionálními a radikálně nacionálními politickými veřejnostmi se imaginace ne/způsobivosti uplatňovala také v některých směrech liberálního ženského hnutí. Jeho převážná část sice zdůrazňovala, že emancipace má být dosaženo v rámci národního hnutí, na základě uznání specificky „ženských“ kvalit a úkolů – především úlohy vlastenecky uvědomělé matky–pečovatelky – radikálnější křídlo hnutí nicméně do emancipační rétoriky zapojovalo také určité pojetí degenerace. Na stranách *Ženského obzoru*, tiskové platformy radikálnější odnože liberálního ženského hnutí sice byla zdůrazňována představa genderově specifické dělby práce, založená v binárním genderovém modelu. Zároveň se zde ale objevovala kritika útlaku ženy ze strany muže, který měl být podle ženského obzoru právě následkem degenerace maskulinity. Podle emancipátorek byl hlavním problémem úpadek mravnosti. Uplatňování dvojí morálky, které vedlo k „pohlavní nevázanosti“ mužů mělo údajně narušovat poklidné harmonické soužití muže a ženy, v „normální“ rodině, která měla tvořit základ národního těla.³¹⁷ Koncept degenerace, vycházející z imaginace ne/způsobivosti, respektive normální maskulinity, femininity a rodiny tedy zde fungoval jako argument podírající politickou agendu ženského emancipačního hnutí.

Oproti liberálně nacionálnímu genderovému řádu a imaginacím ne/způsobivosti se, jak jsem naznačil již v úvodu kapitoly, v průběhu 80. – 90. let 19. století postupně etabloval socialistický genderový řád, reprodukováný v rámci dělnického hnutí, respektive příznivců sociální demokracie.

316 MAREŠ, *Krise maskulinity?*, s. 56.

317 Tamtéž, s. 57.

Historické dynamice imaginací genderu v dělnickém hnutí v období 1870-1914 se podrobně věnovali Vít Strobach a Jan Mareš. Jejich výklad poukazuje na postupnou proměnu struktury a ideologické orientace českého dělnického hnutí, spojenou také s proměnou genderových imaginací.³¹⁸

V 70.–80. letech dominoval dělnickému hnutí, podobně jako měšťanskému liberálnímu nacionalismu, binární genderový model, založený v představě sexuálního dimorfismu. Jestliže se v liberálním diskurzu 70.–80. let, jak jsem ukázal v předchozí kapitole, objevovala symbolická patologizace dělnického hnutí, socialisté využívaly této rétoriky obdobně, pouze s pomyslným prohozením znamének. Dělnický subjekt byl definován jako maskulinní, pracovitý a tudíž tělesně i duševně zdatný, kdežto liberální buržoazie jako „zženštilá“ a „úpadková“. Obdobně byl genderován i samotný emancipační boj dělnictva, který byl pojímán jako pohyb od „zženštilé kapitalistické společnosti“ k „mužné soudružské společnosti socialistické“.³¹⁹ Toto pojetí mělo pochopitelně v kontextu dělnického hnutí výrazný dopad na imaginace femininity a na vztah hnutí k ženské emancipaci. Dělnické hnutí se v 70.–80. letech vyznačovalo poměrně jednoznačným odporem k ženské emancipaci, především k ženské práci která byla dělníky chápána jako prostředek kapitalistického vykořisťování a jako nástroj rozbíjení dělnických rodin – jednak protože tlačila na snižování dělnických platů, a jednak protože odváděla dělnické ženy z domácností.³²⁰

V období 90. let se situace do značné míry proměnila, spolu s proměnou a růstem dělnických veřejností a s intenzivnější recepcí marxistické teorie v rámci českého dělnického hnutí. Podobně jako v diskurzech liberálně-nacionálních získal i v kontextu dělnických veřejností značnou popularitu koncept degenerace společnosti, byl ovšem jednoznačně připsán na vrub kapitalistickému systému výroby. Jako degenerovaní již v dělnickém a socialistickém tisku nebyli popisováni pouze příslušníci buržoazie: „zesláblí“ a „otupělí“ nicneděláním a hromaděním bohatství. Celkový společenský úpadek, jehož původcem byl údajně nespravedlivý, vykořisťující kapitalismus, nyní více než dříve ohrožoval také samotné dělníky a dělnice. Součástí boje proti této degeneraci se měla v následujících letech stát jednak socialisticky uvědomělá emancipace dělnické ženy a jednak program celkového fyzického a mravního povznesení dělnictva.

318 MAREŠ, Jan a VÍT STROBACH. Třída dělníků i žen?: Proměny chápání genderových vztahů v českém dělnickém hnutí (1870-1914). *Střed / Centre: časopis pro mezioborová studia střední Evropy 19. a 20. století*. Praha: Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v.v.i., 2012, 4(2), 34-68, zde s. 45-51.

319 Tamtéž, s. 49.

320 Tamtéž, s. 46-47.

Ženy byly v dělnickém diskurzu již od 70.-80. let popisovány jako skupina zvláště ohrožená důsledky kapitalistických výrobních vztahů. Práce bránila ženám vykonávat jejich údajně přirozenou úlohu matky, odváděla je z domácností a stírala tak jejich „přirozené“ ženství. V 90. letech 19. století se tento diskurz o dělnických ženách, práci a možnostech ženské emancipace proměnil. V prostředí střední Evropy na tom měla vliv především vlivná kniha německého marxistického filosofa a politika Augusta Bebela (1840-1914) *Frau und Sozialismus* z roku 1879. Kniha, která byla do českého jazyka přeložena v roce 1896 jako *Žena v minulosti, přítomnosti a budoucnosti*³²¹, podle Strobacha s Marešem významně ovlivnila debatu o ženské emancipaci v českém dělnickém hnutí. Bebelovo pojetí ženské emancipace sice vycházelo z představy o specificky ženské tělesnosti – přirozené duševní a fyzické slabosti ženy – která byla charakteristická pro liberální genderový řád. Zároveň ale Bebel usiloval o rozrušení představy oddělených mužských a ženských sfér a o dosažení úplné společenské rovnosti pohlaví. Přirozeně slabá žena, která podle Bebela snáze podléhá degeneračním vlivům kapitalistické společnosti, musí být uschopněna, a sice prostřednictvím práce a vzdělávání. Její zrovnoprávnění s mužem tak má být dosaženo překonáním její ženské přirozenosti, tedy v podstatě maskulinizací, která ji postaví na rovinu muže. Teprve až bude dosaženo této rovnosti, může se proletariát účinně postavit kapitalistickému útlaku.³²² Jak ukázali Strobach s Marešem, v prostředí českého dělnického hnutí se tedy na konci 19. století, především pod vlivem Bebela a dalších socialistů, objevil specifický socialistický genderový řád jako určitá protiváha genderového řádu liberálně nacionálního. Socialisté sice podobně jako jejich liberální protihráči vycházeli z imaginace genderové difference zdůrazňující v souladu s dobovými medicínskými teoriemi radikální tělesnou odlišnost muže a ženy, jejich cílem nicméně bylo smazání těchto rozdílů prostřednictvím maskulinizace ženy a tudíž dosažení nového společenského řádu rovnosti pohlaví.

Uschopnění ženy prostřednictvím její maskulinizace mělo být podle socialistů v 90. letech 19. století součástí celkového uschopnění dělnictva, ohrožovaného údajně neblahými degeneračními vlivy kapitalistické společnosti. Od 90. let se důraz socialistických emancipačních diskurzů obrátil především na těla dělnic a dělníků, která měla být posilována a cvičena tak, aby odolala degeneračním vlivům, a aby se mohla postavit na odpor představitelům upadající buržoazie. Na samém konci století tak vzniklo samostatné dělnické tělocvičné hnutí, které se po roce 1897 definitivně oddělilo od tělocvičné jednoty

321BEBEL, August. *Žena v minulosti, přítomnosti a budoucnosti*. Praha: Nákladem časopisu Sociální demokrat, 1896.

322 Tamtéž, s. 52-55.

Sokol. Dělnické tělocvičné jednoty (DTJ), které se postupně začaly objevovat na celém území českých zemí, rozvíjely vlastní tělocvičný program, který se měl odlišovat od programu Sokolského. Sokolské cvičení bylo prohlášeno za „měšťáckou atletiku a gladiátorství“, provozované pouze na efekt a bez skutečného účinku. Dělnické cvičení, které bylo na rozdíl od cvičení sokolského zaměřeno stejnou měrou na muže a ženy, mělo naopak uzdravovat dělnickou mládež a systematicky budovat zdravé dělnické tělo, které mělo být zárukou v boji za sociální emancipaci dělnictva.³²³ V rámci dělnického tělocvičného hnutí tak byla, podobně jako v diskurzu o ženské emancipaci, formulována představa normativního zdatného jedince – představa, která byla maskulinně genderovaná, a která odkazovala k třídní diferenci mezi dělníky a liberálním měšťanstvem.

Závěrem mohu shrnout, že se v období od konce 19. století vyhranily dva různé diskurzy opírající se o genderované imaginace ne/způsobivosti: diskurz liberálně nacionální a diskurz socialistický. Oba dva diskurzy v zásadě reprodukovaly genderované koncepty normálního tělesně a duševně zdatného jedince a zdatné rodiny, ohrožovaných degeneračními vlivy moderní společnosti. Liberální diskurz přitom jako možné řešení krize zdůrazňoval znovu upevnění binárního genderového řádu, kdežto socialistický diskurz navrhoval jeho přestavbu. Žena měla být emancipována prostřednictvím maskulinizace, která ji teprve měla postavit na rovinu muže, soudruha v boji proti kapitalismu. Koncept degenerace a rozkladu genderového řádu dále sloužil k formulaci a legitimizaci různých politik a aktivit, vyvíjených liberálními a dělnickými veřejnostmi, jako byl Sokolský a dělnický tělocvik, protialkoholní hnutí a další. Genderované imaginace ne/způsobivosti konečně sloužily jako prostředek patologizace politických oponentů. Liberální nacionalisté a socialisté se vzájemně označovali za „slabé“, „zženštilé“ a „degenerované“ a využívaly tak rétorik ne/způsobivosti k formulaci a legitimizaci vlastních mocenských požadavků.

323 V souladu s představou o mimořádném ohrožení „přirozeně slabé“ ženy v kapitalistickém systému pak byla zvláštní pozornost věnována právě ženskému cvičení. To mělo dělnickou ženu otužit proti typickým ženským chorobám kapitalistického panství: chudokrevnosti, bledniče, zkřivení pánve, a také nepravidelnostem periody, hysterie a nervózy. MAREŠ, STROBACH, Třída dělníků i žen?, s. 56.

2.4. Imaginace vtělené ne/způsobivosti v meziválečném období 1918-1938

První světová válka, rozpad Rakouska-Uherska a ustavení jeho nástupnických států představují z mnoha důvodů relevantní mezníky nejen pro tradičně pojímané politické dějiny, ale i pro výklad imaginací ne/způsobivosti a jejich významu v historickém procesu utváření představ o kolektivním těle českého, respektive československého národa. Vznik Československa v prvních poválečných letech překreslil ideologické území, na kterém individuální jedinci i různé skupiny obyvatelstva definovaly vlastní identity a loajality. Imaginace ne/způsobivosti přitom hrály v procesu utváření nového státu významnou roli. Představy o zdraví, nemoci, produktivitě, péči a rehabilitaci individuálních i kolektivních těl hrály významnou úlohu v procesu vyjednávání legitimacy sociálních hierarchií, identit a loajalit v nově vzniklém státu. V následujícím oddíle se pokusím alespoň nastínit vývoj různých diskurzů difference a klíčových konceptů utvářejících představu o vtělené ne/způsobivosti a naznačit jejich relevanci v diskuzích o novém československém státě, jeho institucích a politikách. Následně pak bude možné také posoudit popularitu a významy připisované lidským „abnormitám“ v meziválečném Československu, respektive lépe porozumět postupnému úpadku kultury freak show, především ve 30. letech 20. století.

2.4.1. Válka, rehabilitace „válečných poškozců“, produktivní tělo jedince

Zásadní význam pro utváření vědění, institucí a politik, vztahujících se k představě o ne/způsobivosti populace v českých zemích, měl již ničivý válečný konflikt, do kterého Rakousko vstoupilo v roce 1914. Jak nedávno ukázal historik Rudolf Kučera, rozpoutání „totální války“, umožnilo ústředním orgánům monarchie bezprecedentní zásahy nejen do života vojáků, nasazených na válečné frontě, ale také do každodennosti mužů a žen, kteří měli přispívat k válečnému úsilí na frontě domácí. V zájmu racionalizace a zajištění maximální produktivity válečného hospodářství byly v průběhu války postupně zaváděny politiky, opírající se o expertní vědění, rozvíjené již v období před vypuknutím válečného konfliktu. Lidské tělo a jeho fyziologické procesy byly, v návaznosti na objevy zákonů termodynamiky a principu práce jako přeměny energie, konceptualizovány na základě metafor

spalovacího motoru. Lidské tělo bylo podle těchto teorií – podobně jako jakýkoliv jiný mechanismus – strojem, přeměňujícím vstupní energii – stravu, na požadovaný výkon – práci.³²⁴ Racionalizace válečné ekonomiky proto spočívala na zavádění politik přidělů, umožňujících maximalizaci výkonu za zachování minimálních nutných vstupů na straně zásobování, které bylo v průběhu války ohroženo vážnými výpadky a celkovým nedostatkem. Významné změny, které politiky přidělu způsobily v oblasti vyjednávání sociálních a genderových identit a hierarchií nakonec přispěly k rozrušení sociální koheze, a ve výsledku ke kolapsu Rakouska-Uherska.³²⁵

V úzké souvislosti s diskurzem optimalizace produktivity se ve válečném kontextu vyvinula také ideologie rehabilitace. Spolu s pokračováním válečného konfliktu narůstalo rovněž množství fyzicky a psychicky zraněných vojáků. Návrat těchto, „válečných poškozců“ domů, stejně jako zaopatření domácností, které vinou válečného konfliktu přišly o své mužské rodinné příslušníky, představoval pro rakouské úřady mimořádně důležitý úkol. Návraty „válečných poškozců“ totiž neznamenal pouze náročný praktický úkol, spočívající v zajištění bezprostředně potřebné lékařské péče a materiální podpory. Těla vojáků, poznamenaná válečným konfliktem, především poukazovala na ničivou povahu války a v očích civilního obyvatelstva, již tak vyčerpaného válečným strádáním, narušovala představu o legitimitě válečného konfliktu a především o schopnosti ústředních orgánů postarat se o vlastní obyvatelstvo. Rychlý vznik institucí – jako bylo Ministerstvo sociální péče (*k.k. Ministerium für soziale Fürsorge*), zřízené císařem Karlem I. v roce 1917 – a mnohá další opatření k zajištění sociální péče o válkou postižené jedince tak byly vedeny snahou udržet konsenzus obyvatelstva s pokračováním války. Diskurz rehabilitace, nápravy válečných škod, představoval zásadní prvek v tomto boji o zachování legitimacy rakouského státu.³²⁶ V souladu s představou těla

324 KUČERA, Rudolf. *Život na příděl: válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914-1918*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2013, s. 13, 22-24. Koncept člověka–stroje (*L'homme Machine*) se objevil již v tradici materialistické filosofie 18. století u francouzského filosofa Julien Offray de La Mettrieho (1709-1751) v souvislostech diskuze o povaze mentálních procesů a vztahu těla a duše. Koncept těla jako spalovacího motoru, o kterém hovořili dietologové konce 19. století, byl oproti tomuto staršímu pojetí člověka–stroje zasazen do kontextu kapitalistické ideologie produktivity a racionalizace práce. WELLMAN, Kathleen Anne. *La Mettrie: medicine, philosophy, and enlightenment*. Durham: Duke University Press, 1992.

325 Tamtéž, s. 11.

326 V historiografii péče o „válečné poškozence“ byl doposud kladen důraz především na právní rámce a organizaci této péče, respektive svépomocné aktivity samotných válečných veteránů. Politiky péče o válečné poškozence také bývají většinou chápány jako důležitý „předstupeň“ na cestě k „modernímu sociálnímu státu“. Viz například PAWLOWSKY, Verena. a Harald. WENDELIN. *Die Wunden des Staates: Kriegsoffer und Sozialstaat in Österreich, 1914-1938*. Wien: Böhlau, 2015. Pro české země zpracoval v podobném duchu RŮŽIČKA, Marek. *Péče o válečné invalidy v Československu v letech 1918 -1938*. Praha, 2011. Disertační práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. Vedoucí práce Doc. PhDr. Jana Čechurová Ph.D. Respektive RŮŽIČKA, Marek. *Die Beschäftigung von Kriegsinvaliden. Prager wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen = Prague Economic and Social History*

jako svého druhu stroje byl tento diskurz rehabilitace definován cílem nahradit chybějící či poškozené části individuálního těla, tak aby mohlo být uschopněno k práci. Nejviditelnějším zhmotněním tohoto diskurzu rehabilitace proto byly protetické končetiny a další umělé náhrady, distribuované mezi „válečné poškozence“. Výroba těchto protetických pomůcek se stala důležitou součástí válečné propagandy. Protetické pomůcky byly prezentovány na Válečné výstavě ve Vídni v roce 1917, která měla obyvatelstvo hlavního města přesvědčit o schopnostech ústředních orgánů monarchie zajistit péči o své válečné poškozence a umožnit jim úspěšné začlenění zpět do společnosti.³²⁷ Samotná výroba protetických pomůcek pak byla často svěřována válečným „invalidům“, respektive jejich dobrovolným výrobním družstvům. Váleční poškozenci, umístění v pražském Jedličkově ústavu tak například byly zapojeni do výroby umělých tělních náhrad ve specializované ortopedické dílně.³²⁸

2.4.2. Ideologie rehabilitace a budování Československa

Diskurz rehabilitace, orientovaný na uschopnění k práci, si udržel svou důležitost i po skončení válečného konfliktu a rozpadu Rakouska-Uherska. Nástupnické státy, včetně Československa, čelily řadě závažných sociálních a zdravotních problémů, způsobených dopady války. Návraty vojáků a válečných zajatců a celkově špatný zdravotní stav obyvatelstva, vysíleného následkem války, způsobily rozšiřování epidemických nemocí. V prvních dvou poválečných letech se v celé Evropě rozšířila pandemie španělské chřipky, dramaticky se zvýšil počet lidí nakažených břišním tyfem a tuberkulózou.³²⁹ Zajištění potřebné lékařské pomoci a péče tak představovalo jeden z kritických požadavků, které musel československý stát splnit, aby tak prokázal svoji legitimitu. Situace přitom byla komplikovaná, neboť území nového státu zahrnovalo historická území, která se vyvíjela v rámci dvou různých států – Předlitavska a Zalitavska – a na jejich území tedy platily různé zákony. Rovněž organizace zdravotní a sociální péče se v jednotlivých částech nového státu významně lišila. V Čechách

Papers. 2013, 17(1), 62-75. Zajímavější pohled, zohledňující ideologické významy diskurzů rehabilitace nabídla na příkladu poválečného Německa Sabine Kienitz: KIENITZ, Sabine. *Beschädigte Helden: Kriegsinvalidität und Körperbilder 1914-1923*. Paderborn: Schöningh, 2008.

327 HEALY, Maureen. *Vienna and the fall of the Habsburg Empire: total war and everyday life in World War I*. New York: Cambridge University Press, 2004.

328 RŮŽIČKA, Marek. *Péče o válečné invalidy v Československu v letech 1918 -1938*. Praha, 2011. Disertační práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. Vedoucí práce Doc. PhDr. Jana Čechurová Ph.D., s. 174.

329 KŘÍŽ, Jaroslav a Renata BERANOVÁ. *Historie Státního zdravotního ústavu v Praze: Zvláštní číslo. ACTA HYGIENICA, EPIDEMIOLOGICA ET MICROBIOLOGICA*. Praha: Státní zdravotní ústav, 2005, s. 5.

byla sociální a zdravotní péče historicky od druhé poloviny 19. století poskytována prostřednictvím soukromých dobrovolných spolků. Na Moravě tuto péči zajišťovaly především zemské úřady. Na území Slovenska a Podkarpatské Rusi byl hlavním garantem sociální a zdravotní péče stát.³³⁰

Vznik nového československého státu byl veden étosem budování republiky, jehož nedílnou součástí byla právě rehabilitace kolektivního těla společnosti, údajně sjednoceného revolucí, a jejího uschopnění k pracovnímu výkonu. Jen „poctivou prací“ mohlo být dosaženo celkového „pokroku“, jen tak se mohl nový stát – v duchu liberální ideologie – prosadit v konkurenci ostatních národů Evropy, především těch západních, k nimž se nově vzniklá republika intenzivně upínala. S tímto cílem byly v poválečném Československu budovány struktury sociálního státu a zdravotní politiky směřující k celkové rehabilitaci obyvatelstva. Zásadní úloha připadla v tomto ohledu Ministerstvu sociální péče, do jehož působnosti spadala po roce 1918 široká agenda: od zajištění řízené distribuce materiální pomoci, po péči o nezaměstnané a o „válečné poškozené“.³³¹ Agenda ministerstva se částečně překrývala s působností Ministerstva zdravotnictví, které mělo na starosti lékařskou péči a opatření proti šíření nakažlivých nemocí. Politiky zaváděné jednotlivými ministerstvy byly přitom již od počátku meziválečného období významně utvářeny skupinami nejrůznějších odborníků.³³² Při Ministerstvu sociální péče vznikl Sociální ústav ČSR jako poradní expertní orgán, založený prvním ministrem sociální péče Lvem Winterem (1876-1935).³³³ Obdobnou úlohu plnil v oblasti zdravotnictví, především v oblasti veřejné hygieny a potírání nakažlivých nemocí, Státní zdravotní ústav, založený roku 1925 za přispění mezinárodní Rockefellerovy nadace.³³⁴ Na formulaci a zavádění zdravotních a sociálních politik a zdravotnické osvětě se v meziválečném Československu dále podílela také různá sociální hnutí, především hnutí dělnické, a také různé soukromé iniciativy a dobrovolná sdružení – významná byla například Masarykova liga proti tuberkulóze, založená z podnětu českého Červeného kříže roku 1919.³³⁵

330 Přehledově viz KODYMOVÁ, Pavla. *Historie české sociální práce v letech 1918-1948*. V Praze: Karolinum, 2013, s. 21-40.

331 Tamtéž, s. 21-22.

332 Příklad Československa proto potvrzuje obecnější tezi o rostoucí důležitosti expertů, respektive expertních kultur v poválečné Evropě. KOHLRAUSCH, Martin, Katrin STEFFEN a Stefan WIEDERKEHR, ed. *Expert cultures in Central Eastern Europe: the internationalization of knowledge and the transformation of nation states since World War I*. Osnabrück: Fibre, 2010.

333 Tamtéž, s. 22.

334 KŘÍŽ, Jaroslav a Renata BERANOVÁ. *Historie Státního zdravotního ústavu v Praze: Zvláštní číslo. ACTA HYGIENICA, EPIDEMIOLOGICA ET MICROBIOLOGICA*. Praha: Státní zdravotní ústav, 2005.

335 OMELKA, Martin. *Masarykova liga proti tuberkulóze v letech 1919-1938*. Praha, 2003. Diplomová práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. Vedoucí práce Ladislav Niklíček.

Osobnosti, spojené s těmito expertními institucemi a soukromými iniciativami se z velké části rekrutovaly z předválečné generace lékařů a sociálních vědců, spojených s hygienickým hnutím, respektive s hnutím sociálního lékařství, které se již v předválečném období zaštiťovalo bojem proti údajné společenské degeneraci a „civilizačním nemocem“.³³⁶ Osoby spojené s oborem sociálního lékařství / sociální hygieny, jako byly ředitel Státního zdravotního ústavu Hynek Pelc (1895-1942)³³⁷, lékař a úředník Ministerstva zdravotnictví František Hamza (1868-1930)³³⁸, profesor hygieny na české lékařské fakultě UK Gustav Kabrhel (1857-1939)³³⁹ a další, začaly v meziválečném období, prostřednictvím zmíněných expertních institucí a dobrovolných spolků, významně utvářet zdravotní a sociální politiky nového státu. Jimi prosazovaný program rehabilitace kolektivního těla národa spojoval biopolitickou racionalitu pěstování produktivní československé populace s podněty, které vycházely z dobové eugeniky.

Koncepcím sociálního lékařství či sociální hygieny a jejich vztahu k diskurzům rehabilitace a ideologiím individuálního pracovního výkonu, resp. budování nového československého státu, doposud nebyla věnována náležitá pozornost.³⁴⁰ Již při zběžném pohledu na některé publikace, vznikající počátkem 20. let pod hlavičkou sociální hygieny je nicméně spojitost těchto ideologií zcela zřejmá. Jako názorný příklad může posloužit přednáška s názvem „Pro zdraví národa“, kterou pořádala v Brně

336 Obor sociální hygieny byl v českém prostředí etablován již v roce 1908 na IV. Sjezdu českých přírodovědců a lékařů, kde byla ustanovena jako jeho 15. odbor Sekce pro sociální lékařství.

337 Hynek Pelc (1895-1942) byl lékař, profesor sociálního lékařství na české univerzitě. V roce 1928 nahradil v roli ředitele SZÚ Pavla Ludvíka Kučeru (1872-1928). Publikoval učebnice a přehledové stati z oboru sociálního lékařství, jako například: PELC, Hynek. *Sociální lékařství*. Praha: Melantrich, 1937.

338 František Hamza (1868-1930). Další z významných představitelů oboru sociálního lékařství. Angažoval se především v Masarykově lize proti tuberkulóze. Od roku 1901 vedl vlastní soukromý ústav pro léčbu dětí nakažených tuberkulózou v Luži. V poválečném období pracoval na Ministerstvu zdravotnictví. Od roku 1922 přijal místo mimořádného profesora pro sociální hygienu na Masarykově univerzitě v Brně.

339 Gustav Kabrhel (1857-1939), patolog a hygienik. V roce 1897 založil Hygienický ústav na české lékařské fakultě Karlo-Ferdinandovi univerzity, kde působil od roku 1899 do roku 1927 jako profesor. Byl vlivnou osobností spolupůsobící při zakládání SZÚ. Podílel se také na založení řady spolků: Klubu přátel veřejného zdravotnictví (1900), Zemského spolku proti alkoholismu (1905). Byl také členem české eugenické společnosti. Inicioval vznik časopisu pro veřejné zdravotnictví. Publikoval první českou učebnici hygieny: KABRHEL, Gustav. *Zdravověda*. Praha: Bursík & Kohout, 1902-1922. Učebnice vycházela po jednotlivých sešitech od roku 1902 v nakladatelství Bursík a Kohout.

340 Nejblíže se zde nastíněným otázkám přiblížila Victoria Schmidt, která se ve své knize věnovala vývoji péče o duševně a tělesně „postižené“ děti, respektive příslušníky romského etnika, od poloviny 19. století do roku 1989. Eugenické myšlení podle ní ovlivňovalo zdravotní a sociální politiky v Československu prakticky během celého 20. století. SHMIDT, Victoria. *Child Welfare Discourses and Practices in the Czech Lands: The Segregation of Roma and Disabled Children During the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Brno: Masaryk University, 2015. Dosud nejucelenější pokus analyzovat imaginace ne/způsobivosti ve vztahu ke kapitalistické ideologii individuálního výkonu a republikánské ideologii budování státu představuje diplomová práce Gabriely Satinové, která se věnovala diskurzivní produkci „postižení“ na stránkách meziválečného časopisu „Úchylná mládež“. SATINOVÁ, Gabriela. *Reprezentace „úchyly“ a strategie popularizace na stránkách časopisu „Úchylná mládež“ mezi lety 1925-1938*. Praha, 2013. Diplomová práce. Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova v Praze. Vedoucí práce PhDr. Lucie Storchová Ph.D.

v dubnu 1921 Masarykova liga proti tuberkulóze. František Hamza z Ministerstva zdravotnictví zde jasně vymezil důležitost sociální hygieny pro formování československého národního státu.³⁴¹ Péče o zdraví populace a potírání „civilizačních nemocí“ byly podle něj předpokladem „osamostatnění“, prosperity a „rozvoje“ československého národa. Jak definoval sám Hamza: *„Masarykova liga proti tuberkulóze jest bojem pro zachování národa, jest ochranou nejvzácnějších státních hodnot – neboť největším státním pokladem jsou lidské životy, jsou zdraví, duševně i tělesně produktivní občané.“*³⁴² Cílem zdravotních a sociálních politik mělo být potlačení civilizačních nemocí, které ohrožovaly zdraví, mravnost a pracovní produktivitu populace – především tuberkulózy, alkoholismu, pohlavních nemocí a šíření „duševních chorob“. Tyto choroby měly být přitom vymýceny nejen z důvodů zdravotních, ale především národohospodářských. Jak tvrdil Hamza: *„Vzrůst armády ubožáků“* ohrožuje produktivitu populace, zatěžuje státní pokladnu, a proto se včasná sociální a zdravotní péče státu skutečně „vyplatí“ i v ekonomickém slova smyslu: *„Péče o všechny ty, kteří jsou obětí zmíněných chorob a péče o mrzáky, zpustlé, všelijak zatížené členy lidské společnosti, není vyhozeným státním kapitálem, jest to rentabilita která se vyplácí neb předchází se dalšímu zlu.“*³⁴³

Jak ukazuje příklad Františka Hamzy, koncepce sociálního lékařství jako biopolitické governance národního těla se přitom prolínala s dobovou teorií eugeniky. Jako jeden z nejpalčivějších sociálně-zdravotních problémů byl Hamzou v uvedené přednášce označen nárůst „duševně oslabených“. Jejich počet se přitom podle Hamzy ve společnosti neustále zvyšoval, což bylo podle něj důvodem k rychlému zákroku. V zájmu zachování budoucnosti národa, měla být podle něj aplikována eugenická opatření, směřující k zamezení reprodukce „nemocných a slabých“: *„Čeliti všem těmto nepřítelům, jest nejen v zájmu našeho nynějšího života, ale i v zájmu příštího pokolení, aby ti nemocní a slabí ve společnosti nepřiváděli na svět pokolení degenerované. To jest snahou eugeniky.“*³⁴⁴

Spojení sociálně lékařských a sociálně hygienických koncepcí s principy eugeniky není zcela překvapivé, vzhledem k tomu, že oba obory vyrůstaly ze stejného podhoubí debat kolem dědičnosti fyzické i duševní ab/normality, vývoje lidského druhu a jeho údajného ohrožení procesy degenerace na přelomu 19. s 20. století. Předváleční čeští eugenikové se rovněž staly součástí „odborné veřejnosti“, která se poměrně úspěšně snažila ovlivňovat zaváděný zdravotních a sociálních politik v meziválečném

341 WURMOVÁ, Jindřiška a František HAMZA. *Pro zdraví národa*. Brno: Masarykova liga, 1921.

342 Tamtéž, s. 6.

343 Tamtéž, s. 11.

344 Tamtéž, s. 10.

Československu. Ještě za války, v roce 1915, se etablovala Česká eugenická společnost, která již od roku 1913 disponovala vlastním výzkumným pracovištěm, soukromým ústavem pro „duševně choré“ Ernestinum v Praze na Hradčanech. V roce 1917 Ladislav Haškovec formuloval ve svém časopise program českého eugenického hnutí, spočívající jednak v intenzivním šíření eugenické osvěty a jednak v prosazování eugenických principů ve zdravotních a sociálních politikách státu.³⁴⁵ Po dobu trvání Rakouska-Uherska nicméně zůstaly tyto návrhy bez odezvy ústředních orgánů monarchie.

Snahy o prosazení eugenických opatření pokračovaly i po skončení války. V rámci eugenického hnutí v tomto období postupně převážily představitelé tzv. adaptivní eugeniky, kteří kladly důraz především na vliv prostředí a zdůrazňovaly proto, podobně jako sociální hygienikové, nutnost kultivace hygienických a zdravotních poměrů ve státě. Hnutí nicméně prosazovalo i další opatření. V roce 1919 oslovila skupina kolem Ladislava Haškovce prezidenta Masaryka, s požadavkem zohlednění principů eugeniky v rámci zdravotních a sociálních politik Československa.³⁴⁶ Mezi hlavní požadavky patřilo především zavedení předmanželských kontrol, při kterých by byli zájemci o uzavření sňatku nuceni konzultovat dopady své zdravotní a sociální situace na případné potomstvo. Tento systém předmanželských kontrol ani další z návrhů eugenického hnutí, včetně sterilizací „vadných jedinců“, které se někteří eugenikové snažili prosadit ve 30. letech³⁴⁷, nebyly v průběhu meziválečného období nikdy uvedeny v praxi. Hnutí se nicméně podařilo etablovat v rámci odborné veřejnosti. V roce 1923 byl za přispění Univerzity Karlovy a Ministerstva zdravotnictví založen Československý ústav pro národní eugeniku, který se stal centrálou výzkumu a především propagace eugenických principů.³⁴⁸ Podrobnější výzkum, který by zkoumal vliv eugenického ústavu na další instituce i veřejnou diskuzi, prozatím chybí. Přesto se lze – i na základě textu Františka Hamzy – přinejmenším domnívat, že eugenické myšlení v meziválečném období rezonovalo s diskurzy rehabilitace a produktivity, které tvořily ideologickou oporu nově se etablujícího státu.

345 HAŠKOVEC, Ladislav. Organisations eugenického hnutí v Čechách. *Revue: Neuropsychopathologie, therapie a fysikální medicina, veřejná hygiena, lékařství sociální, dědičnost a eugenika*. Praha, 1917, **XIV**, 280-2891.

346 HAŠKOVEC, Ladislav. Zprávy odborné a jiné. *Revue: Neuropsychopathologie, lékařství sociální, dědičnost a eugenika, therapie*. Praha, 1919, **XVI**, 65-66.

347 Čeští eugenikové a lékaři začali zákon o sterilizaci připravovat v prosinci 1933 v reakci na zavedení obdobné legislativy v sousedním Německu. Návrh zákona a společné memorandum bylo zasláno Ministerstvu zdravotnictví v březnu 1937. Zákon nicméně během trvání meziválečného Československa přijat nebyl. VOJTKO, Tibor. Princip selekce v českém eugenickém hnutí. In: VOJTKO, Tibor, ed. *Postižený člověk v dějinách: vybrané přednášky k dějinám speciálně pedagogické teorie a praxe*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2005.

348 ČURÍKOVÁ, Ludmila. Ústav pro národní eugeniku. In: TĚŠÍNSKÁ, Emilie a Jan JANKO, ed. *Technokracie v českých zemích (1900 - 1950)*. Praha: Archiv Akademie věd České republiky, 1999, s. 151-156.

2.4.3. Kategorizace ne/způsobivosti: „úchylná mládež“

Nejvýraznější vliv eugenického a sociálně-hygienického myšlení lze identifikovat v rámci rozvoje expertních věd, věnujících se v meziválečném období tělesně a duševně „vadným“ jedincům, především takzvaným úchylným dětem a úchylné mládeži. Základy těchto oborů byly – jak jsem ukázal v předchozí kapitole – položeny již v prvním desetiletí 20. století, velmi často lékaři a dalšími odborníky, spojenými právě s eugenikou a sociální hygienou. Zkušenost první světové války, nástup diskurzů poválečné rehabilitace a ideologie budování republiky jakož i zavádění příslušných sociálních a zdravotních politik v poválečném Československu přinesly těmto oborům mimořádný společenský význam a vliv.

Spolu se začleňováním péče o tělesně a duševně „vadné“ do struktur vznikajícího sociálního státu, se proměňovalo také samotné pojetí nezpůsobivosti. To bylo sice, podobně jako v předválečném období, a i dříve v 19. století, popisováno jako odchylka od tělesné či duševní normy, zároveň ale vzrostla důležitost práce jako druhé klíčové kategorie, vůči které byla ne/způsobivost definována. Za třetí byla ne/způsobivost definována nárokem na specifickou péči, rehabilitaci a „převýchovu“, která měla „zmrzačeného“ či jinak „vadného“ jedince začlenit zpátky do společnosti a navrátit mu ztracenou pracovní schopnost.

Účelem klasifikací ne/způsobivosti zaváděných v odborných diskurzech meziválečného období mělo být rozčlenění „vadných“ do několika skupin, a to tak aby mohla být racionálně a účelně organizován jejich výzkum a jejich „náprava“. Klasifikaci tak odpovídala určitá dělba práce mezi různými odbornými disciplínami³⁴⁹ a soustavou specializovaných institucí, určených k „převýchově“ a „nápravě“ tělesně, duševně a mravně „vadných“.³⁵⁰ Snahu o pojmové rozčlenění heterogenního pole

349 V meziválečném období se v rámci pedopatologie, teoretické disciplíny o „vadné mládeži“, respektive nápravné pedagogiky jako jejího aplikovaného podoboru, postupně etabluje dělba práce mezi tzv. psychopedií – péčí o „slabomyslné“, etopedií – péčí o „mravně vadné“, somatopedií – péčí o tělesně „zmrzačené“, surdopedií – péčí o jedince „postižené vadami sluchu“ a tyflopedií – péčí o zrakově „postižené“. Podrobněji k jednotlivým oborům viz. VOJTKO, Tibor. *Speciální pedagogika*. V Praze: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, 2010. Přehledně shrnuje také: SATINOVÁ, Gabriela. *Reprezentace „úchylnky“ a strategie popularizace na stránkách časopisu „Úchylná mládež“ mezi lety 1925-1938*. Praha, 2013. Diplomová práce. Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova v Praze. Vedoucí práce PhDr. Lucie Storchová Ph.D, s. 38-44.

350 K stávající soustavě ústavů pro „slepce“ a „choromyslné“, pomocných škol a tříd pro „slabomyslné“ a nápravných polepšoven pro mládež „mravně vadnou“, přibyla v meziválečném období, jako nejmladší část této institucionální sítě, také zařízení pro mládež „zmrzačenou“. Prvním z těchto zařízení v českých zemích byl ústav, založený a provozovaný

ne/způsobivosti nicméně doprovázel také proces opačný. Jednotlivé kategorie se v různých koncepcích prolínaly, byly vymezeny spíše vágně a dobové vědění o ne/způsobivosti tedy ve výsledku vytvářelo jednu širokou, konfuzní kategorii: „úchylná mládež“.³⁵¹

„Úchylná mládež“ – jak zněl rovněž název nejvýznamnějšího meziválečného časopisu, věnovaného nápravné pedagogice – zahrnovala mládež „slabomyslnou“, „hluchoněmou“, „slepou“, „mravně vadnou“ a „zmrzačelou“.³⁵² Jednotlivé kategorie byly vymezeny povahou „deficitu“ jedince: abnormálním citovým a duševním vývojem jedince v případě „slabomyslných“; nedostatkem sociálního citění a smyslu pro morálku u „mravně vadných“; a konečně tělesnou abnormalitou u „zmrzačených“. Společným jmenovatelem těchto jednotlivých druhů ne/způsobivosti nicméně byla neschopnost jedince pracovat a tedy být, v souladu s kapitalistickou ideologií osobního výkonu a ideologií republikanismu, platným členem společnosti, podílejícím se na budování československé republiky.

Na základě pracovní neschopnosti pak bylo možné také rozlišovat různé stupně ne/způsobivosti. V rámci psychopedie to bylo třístupňové rozčlenění „idiot“ – „imbecil“ („slaboum“) – „debil“ („nedoum“), které umožňovalo kategorizovat „slabomyslné“ podle jejich schopnosti přiměřeně reagovat v každodenních situacích a obecně provádět jakoukoliv produktivní činnost.³⁵³ Obdobně se ve vymezeních „mrzáctví“ či „zmrzačení“³⁵⁴ objevovalo rozdělení různých „stupňů“ v závislosti na

Spolkem pro léčbu a výchovu rachitiků a mrzáků v dubnu 1913 v Praze na Vyšehradě. Iniciátory projektu byli ředitel Zemské porodnice v Praze, mladočeský politik a sociální hygienik Jan Dvořák (1849-1916) a lékař Rudolf Jedlička (1869-1926). Prvním ředitelem ústavu se stal pedagog František Bakule (1877-1957). Obecně k historii ústavních zařízení pro „zdravotně postižené“ v českých zemích srov.: MORKEŠ, František. K historii speciálních ústavů pro zdravotně postižené. In: VOJTKO, Tibor, ed. *Postižený člověk v dějinách: vybrané příspěvky z konferencí Postižený člověk v proměnách času I a II.* Hradec Králové: Gaudeamus, 2007, s. 34-48. TITZL, Boris. Prof. Mudr. Rudolf Jedlička a jeho vliv na utváření české somatopedie. In: VOJTKO, Tibor, ed. *Postižený člověk v dějinách: vybrané příspěvky z konferencí Postižený člověk v proměnách času I a II.* Hradec Králové: Gaudeamus, 2007, s. 55-61.

351 Ve výkladu o kategorizacích ne/způsobivosti v meziválečném období se opírám o diplomovou práci Gabriely Satinové, která zkoumala diskurzivní produkci „postižení“ a strategie propagace eugenického vědění na stránkách časopisu *Úchylná mládež*. SATINOVÁ, Gabriela. *Reprezentace „úchyly“ a strategie popularizace na stránkách časopisu „Úchylná mládež“ mezi lety 1925-1938*. Praha, 2013. Diplomová práce. Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova v Praze. Vedoucí práce PhDr. Lucie Storchová Ph.D.

352 Časopis vycházel v letech 1925-1938 pod záštitou „Spolku pro péči o slabomyslné v republice Československé“. Hlavními redaktory byly Karel Herfort, Josef Zeman a od roku 1937 Josef Kettner. Všichni jmenovaní aktéři byli spojeni jak s eugenickým hnutím, tak s různými disciplínami o duševně, mravně a tělesně „vadných“.

353 Tuto klasifikaci propagoval například psychiatr Karel Kuffner ve svém příspěvku s názvem „Hranice slabomyslnosti“ na Sjezdu pro slabomyslné a školství pomocné v Praze v roce 1909. Text byl zahrnut také do čítanky k historii speciální pedagogiky z roku 2010: VOJTKO, Tibor. *Speciální pedagogika*. V Praze: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, 2010. S obdobnou kategorizací „slabomyslnosti“ pracoval také hygienik a psychiatr Karel Herfort. Viz SATINOVÁ. *Reprezentace úchyly*. s. 54an.

354 V průběhu 20. a 30. let probíhala diskuze o pojmu „mrzáctví“, na které se údajně podílela jak odborná veřejnost, tak samotní lidé s „postižením“. Starší pojem „mrzák“ byl částí veřejnosti odmítnut jako pejorativní. Jako jeho politicky

ztracené pracovní schopnosti individuálních těl.³⁵⁵ Na základě těchto stupňů ne/způsobivosti pak měla být uzpůsobena také péče o tyto jedince – jejich disciplinace a uschopnění k návratu do společnosti prostřednictvím jejich zapojení do pracovního procesu.

Rozčlenění jednotlivých kategorií ne/způsobivosti bylo prvním distinktivním rysem expertních diskurzů. Jejich druhým pólem byla naopak homogenizace skupiny „vadných“, jejich zahrnutí do konfuze kategorie „úchylné mládeže“. Kategorie „slabomyslnosti“, „mravní vadnosti“ a „mrzáctví“ se v rámci kategorie „úchylnosti“ vzájemně prolínaly. Předpokládalo se, že „mrzáci“ ve velké většině případů „trpí“ také „slabomyslností“ a že jsou zároveň – především následkem celkově špatných životních podmínek a zanedbanosti – zároveň „mravně vadní“. V případě chovanců „polepšoven“ a „vychovatelem“ se zase předpokládalo, že se jejich „mravní vada“ nutně projeví také na jejich tělesném „zdraví“. „Slabomyslní“ pak představovali skupinu „vadných“, nejen ve smyslu odchylky od duševní normality, ale také ve smyslu narušování dobových normativů mravních – tedy opět jako „mravně vadní“.

2.4.4. Gender, rasa, třída a ne/způsobivost v meziválečném období

Pro diskuzi o možných mocenských extrapolacích představ o „nezpůsobivosti“ je podstatná jak zmíněná homogenizující povaha diskurzů vtělené jinakosti, tak skutečnost, že se klasifikace ne/způsobivosti opíraly o dobové imaginace dalších sociálních diferencí. V první řadě se jednalo o dobové představy o rozdílech mezi mužem a ženou. V dobových typizacích „mravně vadných“ se předpokládala genderová specifická jednotlivých „úchytek“. Mužům byly přisuzovány psychické a mravní „vady“ jako „výbušnost“, „ješitost a velikášství“, „bezcitnost a mravní apatie“. Ženy byly na druhou stranu „neurotické“, „neklidné“, „odevzdané a bez vlastní vůle“.³⁵⁶ Obdobně byly genderovány

korektní varianta byl navržen pojem „zmrzačelý“ či „zmrzačený“. Od staršího termínu „mrzák“ jej odlišovalo vztahování ke kategorii práce: „zmrzačelý“ jedinec, je ten, který (dočasně) není schopen vykonávat pracovní činnost. V dobové textové produkci se nicméně obou výrazů užívalo také ve smyslu určitých „stupňů postižení“. „Mrzák“ byl „postižený“ u nějž již nebylo možné očekávat návrat do „produktivního života“, zatímco „zmrzačelý“ mohl být prostřednictvím rehabilitace uschopněn k práci a tudíž i začleněn do společnosti. BARTOŠ, Augustin. Mrzák ve staré češtině a dnes. *Úchylná mládež*. 1930, VI(5-6), s. 152. Diskuzi shrnuje SATINOVÁ. *Reprezentace úchyly*. s. 66.

355 Viz například heslo „mrzáctví“ v Masarykově slovníku naučném: *Mrzáctví*, Masarykův slovník naučný, díl IV. 1929, s. 1073-1074. Obdobně také JEDLIČKA, Rudolf. *Péče o mrzáky*. Pražská lidová revue IX/7-8, s. 193-197.

356 Mužské a ženské „mravní úchytky“ takto kategorizoval německý psychiatr Kurt Schneider (1887-1967), na kterého se na stránkách *Úchylné mládeže* odvolávali také českoslovenští nápravní pedagogové: ZIKMUND, Adam. Psychopati asociální. *Úchylná mládež*. 1928, IV(5-6), 136-137. Citováno in SATINOVÁ. *Reprezentace úchyly*. s. 50-51.

i uvažované způsoby a cíle „nápravy“. „Uschopnění“ bylo koncipováno jako uschopnění k „ženským“ a „mužským“ pracovním činnostem. „Vadné“ ženy se měly stát dobrými hospodyněmi, zatímco pro muže byly vyhrazeny produktivní činnosti v drobném průmyslu, řemeslech a podobně.³⁵⁷ Kategorizace ne/způsobivosti i uvažované způsoby „nápravy“ tak byly významně genderované, přispívaly k reprodukci dobových představ o diferencích mezi muži a ženami a mohly tak rovněž reprodukovat a legitimizovat nerovné mocenské vztahy mezi pohlavími.

Představy o „úchylnosti“, produkované v expertních vědách o ne/způsobivosti se zároveň výrazně prolínaly s dobovým diskurzem chudoby. Již od prvního velkého výzkumu, iniciovaného sociálním odborem Policejního ředitelství v Praze v roce 1919, se soudilo, že problematika „úchytek“ souvisí především s dopady válečného konfliktu na nejnižší sociální vrstvy, obývající periferie velkých měst. Materiální nedostatek a špatné hygienické poměry v těchto lokalitách údajně způsobily postupný rozpad mravního řádu, především rozpad rodinných vztahů, a podnítily tak celkový mravní, duševní i tělesný úpadek těchto společenských skupin, a sice podle předpokladu, že „kde je bída sociální, je i bída duševní“³⁵⁸. Diskuze o hygieně, nemocech a „úchylnkách“, stejně jako diskurz rehabilitace, „nápravy“ a sociálního „léčení“ se tak jednoznačně vztahoval k vyjednávání třídních diferencí a hierarchií v meziválečné společnosti.

Konečně imaginace ne/způsobivosti – mravních, duševních a tělesných „úchytek“ – úzce souvisela také s představami o rasových rozdílech mezi jednotlivými skupinami obyvatel meziválečného Československa. Nejzřetelněji se toto prolnutí ukazuje na příkladu tzv. „cikánů“, která byla terčem stigmatizace, marginalizace a kriminalizace již před první světovou válkou. V období dvacátých a třicátých letformuloval československý stát represivní „proticikánské“ politiky, spočívající na představě o mravní, duševní a tělesné odlišnosti „cikánů“.³⁵⁹ Jednalo se přitom o konfuzní kategorii,

357 SATINOVÁ. *Reprezentace úchytky*. s. 54.

358 SATINOVÁ. *Reprezentace úchytky*. s. 48, 60. Ideologický význam debaty o mravním a tělesném úpadku dělnictva a obecně nižších sociálních tříd ukazuje také dobový zájem o problematiku tzv. nouzových kolonií. Jednalo se o živelně vznikající osídlení v blízkosti velkých pražských průmyslových podniků, která měla provizorně pojmout dělníky přicházející po válce z venkova za prací do hlavního města. Ačkoliv tyto kolonie obýval pouze zlomek pražských dělnických domácností, v dobovém tisku jim byla věnována mimořádná pozornost, především s ohledem na hygienické a sociální poměry v koloniích a na rizika, která tato sídliště údajně představovala pro zbytek města. HOLUBEC, Stanislav. *Lidé periferie: Sociální postavení a každodennost pražského dělnictva v meziválečné době*. Plzeň: Západočeská univerzita, 2009, s. 131-144.

359 Zmínit lze především zákon číslo 117 z roku 1927 *O potulných cikánech a jiných podobných tulácích*. Jeho úkolem bylo poskytnout legislativní oporu pro potírání „cikánského způsobu života“ československými úřady. Hlavním nástrojem sledování a kontroly „cikánů“ měla být jejich povinná registrace. Dodatky k zákonu pak stanovily také sankce, dopadající na přestupníky proti tomuto zákonu. Od roku 1928 mohli být „cikáni“ umístřováni do donucovacích pracoven (tzv. robotřen). Paragraf 15 příslušného zákona pak umožňoval také zbavení rodičovských práv, resp.

která v pojetí různých dobových aktérů zahrnovala jak příslušníky „cikánského plemene“, tak osoby žijící „po cikánsku“, tedy povětšinou osoby neusedlé, jako byly například kočovní provozovatelé zábavních podniků a poutových atrakcí, kteří svým způsobem života odporovaly představě o normativním československém občanu.

Představy o specifickém „cikánském způsobu života“, neslučitelném s občanským životem v moderním Československém státě, byly reprodukovány v řadě diskurzů, mimo jiné také v rámci věd o „úchylné mládeži“. Patrně nejvýznamnější osobou byl v tomto ohledu nápravný pedagog a antropolog František Štampach (1895-1976), který se v průběhu dvacátých let věnoval výzkumu Romské populace, publikoval o „zaostalosti“ a „úpadku“ československých Romů a navrhoval také řadu eugenických opatření, vedoucích k „zlepšení“ hygienické a civilizační úrovně Romů.³⁶⁰

Imaginace „úchyly“, propojené s představami o genderových, třídních a etnických rozdílech, se konečně vázaly také na určité regiony nově vzniklého státu. Na stránkách časopisu Úchylná mládež³⁶¹, ale například i v rámci dobového antropologického výzkumu³⁶², se často soudilo, že východní oblasti republiky, představují určité patologické (a patogenní) zóny československého národního státu. Především Slovensko a Podkarpatská Rus, ale také některé oblasti východní Moravy, byly zobrazovány jako oblasti spojené s chudobou, nakažlivými nemocemi a mravním i sociálním úpadkem. V diskuzích o některých skupinách mravně „vadných“, například putujících „dráteníků“ – „drotárů“ a dalších skupin migrujících za prací, se pak projevoval diskurz neurčitěho „ohrožení“,

odebrání dětí z „cikánských“ rodin a jejich umístění do „převýchovných“ zařízení. SHMIDT, Victoria. *Child Welfare Discourses and Practices in the Czech Lands: The Segregation of Roma and Disabled Children During the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Brno: Masaryk University, 2015, s. 39-40.

360 SHMIDT, Victoria. *Child Welfare Discourses and Practices in the Czech Lands: The Segregation of Roma and Disabled Children During the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Brno: Masaryk University, 2015, s. 39-40. Podrobněji k postavě Františka Štampacha a rovněž k reprezentacím Romů v dobovém kriminalistickém diskurzu: BALOUN, Pavel. „Cikáni – Metla venkova“: reprezentace cikánů v československé kriminalistice (1918-1939). *Bohemia* (v tisku).

361 Gabriela Satinová analyzovala několik dobových článků, v nichž se objevuje diskuze o „mravních“ vadách obyvatel Podkarpatské Rusi a o endemických duševních onemocněních, především tzv. kretenismu. Ve většině případů byly tyto vady dávány na vrub prostředí – tedy celkové zaostalosti, bídě a alkoholismu ve východních oblastech republiky. SATINOVÁ. *Reprezentace úchyly*. s. 48-49, 103-104.

362 Výzkumy českých, potažmo slovenských antropologů na Slovensku a Podkarpatské Rusi dosud nebyly prozkoumány a kriticky zhodnoceny. Zběžný pohled na výzkumné aktivity např. brněnských antropologů, vedených Vojtěchem Sukem (1879-1967), nicméně naznačuje, že se i oni podíleli na produkci orientalistické představy zaostalého, patologického „východu“. Zvláště zajímavá je v tomto směru Sukova teorie tzv. etnické patologie, která spojuje úvahy o degeneraci s představou o rasové biologii různých etnických skupin na území Podkarpatské Rusi a vytváří tak vlastně určitou rasovou hierarchii uvnitř Československého státu. Viz HERZA, Filip. *Conference presentation: Anthropology and the Discourses of Modernization - Expeditions of Vojtěch Suk into the Carpathian Ruthenia (1920s-1930s)*. Telciu, 2015.

přicházejícího z východu.³⁶³ V rámci různých expertních diskurzů se tak v průběhu dvacátých a třicátých let objevuje orientalizující imaginace „východu“ republiky jako místa, které je potřeba disciplinovat a civilizovat, a sice jak „v zájmu“ jeho obyvatel tak i zdraví a produktivity celého národního těla. Diskurzy civilizace pak ve svém důsledku legitimizovaly začlenění příslušných území do československého státu a rovněž zasahování ústředních orgánů republiky do lokálních záležitostí na Slovensku a Podkarpatské Rusi. Dlouho odkládané – a ve výsledku nikdy nenaplněné – udělení autonomie pro oblast Podkarpatské Rusi bylo například obhajováno právě s poukazem na zaostalost Rusínů, kteří si ještě nejsou schopni sami vládnout a musí být proto chráněni jejich „vyspělejšími“ západními „bratry“.³⁶⁴

Úloha konceptů ne/způsobivosti a patologizujících rétorik v procesu vyjednávání sociálních diferencí a hierarchií v meziválečném Československu zde mohla být pouze nastíněna a pro tuto chvíli je ponechávám pro další výzkum. Závěrem je nutné ještě jednou shrnout a zdůraznit, že koncepty ne/způsobivosti - mravní, duševní a tělesné „vady“ - hrály v meziválečném období důležitou úlohu. V kontextu kapitalistické ideologie individuálního výkonu a ideologie republikanismu jako kolektivního díla budování nového státu se tyto koncepty stávaly součástí imaginace ne/způsobivosti, která umožňovala legitimizovat existenci nového státu i mocenské nerovnosti mezi různými skupinami jeho obyvatel. Vznik konceptů duševní a mravní „vady“, resp. „mrzáctví“ a návazné struktury péče a převýchovy konečně v meziválečném období zproblematizovaly pozici přehlídek „lidských abnormit“, jejich provozovatelů a samotných performerů. Jak ukazuji v příslušné kapitole, vystoupení „kuriozit“ představovala pro některé současníky anachronismus, odkazující k „nemoderním“ a nehumánním způsobům zacházení s „mrzáky“. Patologizace a medikalizace „lidských kuriozit“, které se měly do budoucna stát klienty ústavů, případně měly být převychovány a uschopněny k „normální“ práci, se nicméně nedotýkala všech performerů rovnoměrně. Jak se opět ukáže v samostatné kapitole, určité performance „abnormit“ mohly být tolerovány – a sice především ty, které souzněly s dobovými ideologiemi práce a rehabilitace individuálního i kolektivního těla.

363 SATINOVÁ. *Reprezentace úchylky*. s. 106.

364 HOLUBEC, Stanislav. We bring order, discipline, Western European democracy, and culture to this land of former oriental chaos and disorder: Czech perceptions of Sub-Carpathian Rus and its modernization on the 1920s. In: HOLUBEC, Stanislav a Joachim VON PUTTKAMER, ed. *Mastery and Lost Illusions: Space and Time in the Modernization of Eastern and Central Europe*. München, 2014, s. 203-225.

3. Přehlídky „kuriozit“ v kontextu zábavní kultury 19. a 20. století

„V léta šedesátá i sedmdesátá přicházeli do Prahy i do větších měst venkovských albíni... Častěji tehda a v nejživějších ulicích ubytováni byli jiné zjevy nápadné a neobyčejné. Tak siláci, kteří trhali řetězy, jimiž byli spoutáni, a zas lidé nesmírně velicí, tlustí neb hubení, pouzí kostlivci kůží potaženi. Z tlustých byla to zejména „světová krasavice“ (podle slov žamputaře vyvolavače), „dívka“ prý teprv osmnáctiletá, která vážila plné tři centy tehdejší váhy, totiž asi sto padesát kil nynějších. Jmenovala se „donna Hyppolita“...

K největším toho druhu zjevům náležel Jan Drásal, prý Hanák, který měřil asi sedm stop, ne-li více. Tento velikán, před nímž i největší dlouhání z Prahy vypadali docela malicherně, byl člověk zdvořilý a mírný jako beránek ...

V ty doby nebylo ještě ani karlínského varieté, ba nestálo ani vinohradské teatro salone italiano, a tak i trpaslíci, kteří táhli světem, mohli se ukazovat jen v krámech na čas uprázdněných...

Časem v některých krámech ukazovali hady, hroznýše, aligátory, opice i poloviční panny – totiž dámy, kterým od pasu chyběla celá dolní část těla s nohama a jiné „atrakce“...

Také Praha let sedmdesátých měla podívanou na srostlá dvojčata – arcí to byly jen voskové figuríny v nějakém kabinetě rarit...

Další pozoruhodností, která v těch letech zavítala do Prahy byla figurina miss Juliany Pastrany... Bylat' ve tváři – ne li po celém těle – zarostlá hustou srstí a podobala se přímo orangutanu nebo gorille. Méně odpuzující byla živá vousatá dáma, která se v ta léta ukazovala v Novém bazaru na Příkopech a která měla dosti hustý plnovous asi dvacet centimetrů dlouhý...

Zvláštní zjev se představil Pražanům v nějakém krámě na třídě Ferdinandově někdy okolo roku osmdesátého, neklame-li mě paměť. Byl to statný, široplecí muž, který mohl býti nazván obrázkovou knihou, nebo bohatě illustrovaným číslem obrázkového časopisu... (tetovaný) Řek, o němž tu vyprávěno, byl asi nejzajímavější a nejsenzačnější ukázkou toho divošského umění, jaká se kdy Pražanům předváděla...“³⁶⁵

365 YPSILON. Před padesáti lety. *Národní listy: (literární příloha)*. Praha: Julius Grégr, 1923, **63**(268), 11. YPSILON. Před padesáti lety - dokončení. *Národní listy: (literární příloha)*. Praha: Julius Grégr, 1923, **63**(282), 11. Později vyšlo souborně jako: HERRMANN, Ignát. *Před padesáti lety: drobné vzpomínky z minulosti - Díl 1*. Praha: Topič, 1924.

Vzpomínky „pamětníků“ představují spolu s novinovými články, důležitý zdroj poznání o podobách populární zábavní kultury v průběhu minulých dvou století. Přesto jejich vypravování o „zmizelém světě staré Prahy“ a o pražských přehlídkách lidských „kuriozit“ nelze číst zcela neproblematicky, bez vědomí jejich žánrových specifik a historického kontextu jejich vzniku.

Autorem výše citovaného vzpomínkového vyprávění, které bylo publikováno v literární příloze Národních listů v říjnu 1923 pod pseudonymem „Ypsilon“, byl publicista a spisovatel Ignát Herrmann (1854-1935), který se na přelomu 19. a 20. století proslavil jako tvůrce v dobově velmi populárním žánru, který by mohl být označován nejspíše jako městský fejeton.³⁶⁶ Herrmann vyprávěl humorně laděné příběhy z městského života v minulosti i současnosti, které oslovovaly nejširší městské publikum, starousedlíky i nově příchozí, především přistěhovalce z venkova, kteří se teprve adaptovali na život v urbánním prostředí.³⁶⁷ Tyto příběhy, podobně jako zprávy v počínajícím senzačním tisku, umožňovaly svým čtenářům reflektovat jejich vlastní zkušenost života v rychle se proměňujícím prostředí města a přispívaly také k utváření imaginárního městského společenství, společné identity městských obyvatel.³⁶⁸ Součástí reprezentací města a formování tohoto imaginárního městského společenství bylo také utváření představ o specifickém koloritu a historii města, velmi často fixovaných právě na idealizované představy o „lidových“ zábavách, jarmarcích, trzích a také na nejrůznější dobové „postavičky“ či takzvané „městské typy“.³⁶⁹ K těm by bylo, mimo představitelů různých zanikajících či naopak nově vznikajících řemesel, možné přiřadit právě i provozovatele kočujících „atrakcí“, či přímo samotné lidské „kuriozity“.

HERRMANN, Ignát. *Před padesáti lety: drobné vzpomínky z minulosti - Díl 2*. Praha: Topič, 1925.

366 Herrmannovu dílu se v tomto ohledu zatím nikdo nevěnoval. Z novější literatury se zde nastíněné perspektivě blíží literární historička Dagmar Mocná, která analyzovala Hermannův nejslavnější román „Otec Kondelík a ženich Vejvara“ z roku 1898 specificky s ohledem na reprezentace urbánního prostředí a diskuzí o českém národním charakteru. MOCNÁ, Dagmar. *Případ Kondelík: (epizoda z estetiky každodennosti)*. Praha: Univ. Karlova Nakl. Karolinum, 2002.

367 Herrmannovy sebrané fejtony i romány vycházely v nakladatelství František Topič, které se specializovalo právě na populární knižní produkci pro široké městské vrstvy.

368 MACHEK, Jakub. Pocátky populární kultury v českých zemích na přelomu 19. a 20. století. In: DANIEL, Ondřej, Tomáš KAVKA a Jakub MACHEK, ed. *Populární kultura v českém prostoru*. Praha: Karolinum, 2013, s. 94. K diskuzi o utváření společné městské identity, různým způsobem přesahující třídní genderové, etnické difference srov. RÜHLEMANN, Martin W. *Varietés und Singspielhallen--urbane Räume des Vergnügens: Aspekte der kommerziellen populären Kultur in München Ende des 19. Jahrhunderts*. München: Martin Meidenbauer Verlagsbuchhandlung, 2012, s. 465-6, 479.

369 Srov. WIETSCHORKE, Jens. Urbane Volkstypen: Zur Folklorisierung der Stadt im 19. und 20. Jahrhundert. *Zeitschrift für Volkskunde*. 2014, **110**(2), 215-242.

Vyprávění Ignáta Herrmanna, či jeho o generaci mladšího následovníka, historika Prahy Antonína Novotného (1891-1978), je proto nutné číst kriticky, a sice právě s ohledem na specifika tohoto žánru. Přesto, Herrmannovy – a do jisté míry i Novotného – texty představují důležitý zdroj informací o proměnách populární zábavní kultury v Praze. Zvláště Ignát Herrmann, který žil v Praze od roku 1868, ve svých fejetonech zachytil celou řadu důležitých historických změn a trendů, především nástup masové populární zábavy ve dvou posledních desetiletích 19. století.

V následujícím výkladu se budu podrobněji věnovat právě změnám populární zábavní kultury v Praze od první poloviny 19. století až po meziválečné období, a sice specificky s ohledem na přehlídky „kuriozit“, především s ohledem na postupnou proměnu jejich podoby, proměnu postupů využívaných k reprezentaci jinakosti, proměny jejich publika a také proměny právně-organizačních kontextů, v jejichž rámci se tyto přehlídky odehrávaly. Dříve než se pustím do podrobnějšího zkoumání, bude nicméně nutné si ujasnit, co vlastně rozumím pod pojmem populární kultura. Různé konceptualizace populárního totiž s sebou zároveň nesou také různé představy o rozdílech mezi kulturou populární, kulturou elitní a kulturou lidovou, o vztazích mezi těmito kategoriemi, a případně také o diskontinuitách v jejich historickém vývoji. Debaty o populární či lidové kultuře se odvíjejí již přinejmenším od konce 18. století. S jistou mírou zjednodušení lze v těchto debatách rozeznat tři pozice, které byly zformulovány v určitých historických kontextech a odráží tak také určité ideologické představy o společnosti a společenských hierarchiích.

První z těchto pozic byla zformulována již na sklonku 18. století, kdy se skupiny osvěcenských vzdělavců začínaly vymezovat vůči lidové kultuře, pojímané převážně negativně, v pojmech zaostalosti, pověr a zpátečnictví. Dichotomie lidové a elitní kultury, v níž byla lidová či populární kultura pojímána negativně, se v průběhu 19. století stala ideologickým nástrojem liberální buržoazie, ustavující svou mocenskou hegemonii na představě vzdělání a pokroku, soupeřících s nevědomostí a pověrami. Tento boj vyvrcholil na konci 19. století, kdy se jednak objevila nová populární kultura, výrazně určovaná nejrůznějšími masově vyráběnými produkty, a kdy zároveň liberální buržoazie zápasila s novými politickými aktéry o společenskou dominanci. Boj proti „pokleslé“ populární kultuře, který měl řadu podob – v českém prostředí se například na počátku 20. století odehrávalo tzv.

„tažení proti braku“³⁷⁰ – měl opět legitimizovat hegemonní postavení liberálních buržoazních elit a potvrzovat stávající společenské hierarchie v rychle se proměňující společnosti.³⁷¹

V průběhu 60. let se v opozici vůči tomuto staršímu pojetí objevila nová konceptualizace populární kultury (*popular culture*), významně přehodnocující dosavadní převážně negativní pojmání populárního. Oproti pasivnímu konzumerismu, přisuzovanému lidové/populární kultuře v rámci staršího pojetí, byla naopak zdůrazněna kreativita a aktivita jednotlivců ve využívání masově vyráběných produktů. Zároveň byla lidová/populární kultura nově nahlížena nejen jako pole utvářené zásahy z venku, ale také jako místo utváření samostatné anti-kultury, stojící v opozici vůči kultuře dominantní. Toto pojetí, které bylo spojeno především s Birminghamskou školou kulturních studií a ovlivnilo také některé kulturní historiky, jako byli Peter Burke či Natalie Zemon Davis.

Nejnovější konceptualizace populární kultury konečně navazují na Rogera Chartiera a Lawrence W. Lewina, kteří v 90. letech nabídli alternativu ke dvěma výše zmiňovaným přístupům. Jejich koncepce především rozrušila dosavadní dichotomickou představu elitní versus populární/lidové kultury. Populární kultura by podle nich měla být uchopena jako průsečík masové produkce na jedné straně a kreativního využívání kulturních produktů historickými aktéry na straně druhé. Hranice této kultury, stejně jako kultury elitní, pak měly být podle nich pojímány jako prostupné a neustále vyjednávané.³⁷²

V následujícím výkladu budu využívat právě posledně jmenovaného chartierovského pojetí populární kultury. Populární kulturu tedy pojmám jako dynamický, neustále vyjednávaný prostor komunikace, v němž se reprodukuje nejrozličnější kulturní produkty a vzorce jednání, sdílené širokými společenskými vrstvami.³⁷³ Tato široce sdílená populární kultura vznikla v konkrétních historických

370 WÖGERBAUER, Michael, Petr PÍŠA, Petr ŠÁMAL a Pavel JANÁČEK. *V obecném zájmu: cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749-2014*. Praha: Academia, 2015.

371 Takto negativně vymezený koncept populární kultury, pojímaný dichotomicky ve vztahu k „elitnímu“, vstoupil ve 20. století také do sociálně-vědní teorie, především v diskuzi o masové kultuře (*Massenkultur*) u Theodora Adorna a dalších autorů Frankfurtské školy.

372 CHARTIER, Roger. Culture as Appropriation: Popular Culture Uses in Early Modern France. In: KAPLAN, Steven L. *Understanding Popular Culture: Europe from the Middle Ages to the Nineteenth Century*. Berlin-New York-Amsterdam: Mouton Publishers, 1984, s. 229-254. LEVINE, Lawrence W. The Folklore of Industrial Society: Popular Culture and Its Audiences. *The American Historical Review*. 1992, 97(5), 1369-1399.

373 Výše nastíněné vymezení populární kultury vychází z prací Jakuba Machka, který se zabýval počátky populární kultury v českých zemích na přelomu 19. a 20. století a Martina W. Rühlemanna, který sledoval proměny zábavní kultury v Mnichově 19. století. MACHEK, Jakub. *Počátky populární kultury v českých zemích: tištěná média a velkoměstská kultura kolem roku 1900*. Příbram: Pistorius, 2017. RÜHLEMANN, Martin W. *Varietés und Singspielhallen--urbane Räume des Vergnügens: Aspekte der kommerziellen populären Kultur in München Ende des 19. Jahrhunderts*. München: Martin Meidenbauer Verlagsbuchhandlung, 2012.

souvislostech. Objevila se v prostředí města v průběhu 19. století a byla, jak jsem již naznačil, výrazně ovlivněna především nástupem kapitalistického způsobu podnikání. Na jedné straně tak byla utvářena producenty zboží, motivovanými primárně ziskem, resp. snahou rozšiřovat odbyt nejrozličnějších produktů na co nejširší vrstvy obyvatelstva, a na druhé straně konzumenty, jejich specifickými potřebami, nároky a také způsoby, jakým si osvojovali masově vyráběné produkty a využívali jich k vlastním cílům a vlastnímu potěšení. Tato populární kultura, která se objevila v městském prostředí druhé poloviny 19. století, se odlišovala od tradiční kultury převážně venkovských komunit (*folk culture*, *Volkskultur*), a také od elitní kultury sdílené aristokracií a majetnými vrstvami městské buržoazie. Hranice mezi těmito kategoriemi byly nicméně propustné a vždy byly předmětem neustálého mocenského vyjednávání. Rovněž v rámci populární kultury samotné pak bylo možné sledovat na jedné straně homogenizační tlaky, spojené se stále častěji masově vyráběnými produkty a jejich konzumací, na straně druhé byla také prostorem protínání a vyjednávají nejrozličnějších sociálních diferencí: třídních, etnických, genderových atd..

S ohledem na zábavu jakožto součást populární kultury lze shrnout, že aktivity poskytující potěšení a umožňující odpočinek bezpochyby patřily k životu společnosti v různých historických obdobích. Představy o tom, co je zábava, jaké aktivity jsou zábavné, konkrétní způsoby navozování potěšení, stejně jako představy o časoprostorech zábavy se nicméně v průběhu dějin radikálně proměňovaly.³⁷⁴ Pro úvahy o zábavní populární kultuře 19. století jsou opět důležité komplexní společenské změny, které vedly k oddělení městské populární kultury na straně jedné a venkovské „lidové“ kultury na straně druhé, ačkoliv, jak jsem již zmínil, tento přechod nelze pojímat jako radikální zlom, ale spíše jako postupné vyznačování často nejasných a prostupných hranic. Jako nejdůležitější bývá v těchto souvislostech zmiňována změna pracovních rytmů a pojmání času, které úzce souviselo s ustavováním časoprostorů práce a zábavy.³⁷⁵ Zatímco pracovní rytmy v předmoderní, převážně vesnické společnosti výrazně ovlivňovalo zemědělské hospodaření a církevní kalendář, městská společnost 19. století stále častěji strukturovala svůj čas podle rytmů průmyslové výroby, zavádějící práci na směny a pravidelné střídání času práce a odpočinku. V prostředí města 19. století tak vzniká důsledné oddělení času práce a času zábavy, spojené rovněž s oddělením prostorů práce –

374 Přehledově k proměnám zábavy v evropských dějinách a především k nástupu masové zábavní kultury ve druhé polovině 19. století: MAASE, Kaspar. *Grenzenloses Vergnügen: der Aufstieg der Massenkultur 1850-1970*. Originalausg. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1997.

375 RÜHLEMAN, Varietés, s. 54an.

továrna, dílna, úřad – a sféry odpočinku. Populární zábavní kultura 19. století je tedy situována ve specifickém časovém a prostorovém uspořádání, charakteristickém pro průmyslová městská sídla, v nichž postupně v průběhu 19. století převažuje průmyslová výroba a kapitalistické podnikání. Principy spojené s maximalizací zisku prostřednictvím standardizace výroby a rozšiřování odbytu na co nejširší okruh konzumentů, charakteristické pro kapitalistické podnikání, pak v průběhu 19. století výrazně ovlivnily organizační principy a podobu zábavní kultury, stejně jako publikum, k němuž se tato populární zábavní kultura obracela.

V následující kapitole se zaměřuji na výše nastíněné proměny populární zábavní kultury v Praze, a to zhruba od první poloviny 19. století až do meziválečného období. Jak se pokusím ukázat, v tomto relativně dlouhém časovém období se terén pražské zábavní kultury proměnil zcela zásadním způsobem a spolu s ním se proměňovaly také přehlídky jinakosti. Postupný vývoj od starších forem zábavy k masovému zábavnímu průmyslu konce 19. století proměnil přehlídky jinakostí v mnoha různých ohledech.

Výrazně se proměňovalo především publikum těchto přehlídek, a sice od středních a nižších vrstev měšťanstva v pozdně feudální společnosti první poloviny 19. století k masovému publiku na konci 19. a v průběhu 20. století. Změny se nicméně týkaly také provozně organizačních principů těchto přehlídek a, v poněkud omezenější míře, také právních rámců jejich provozu. Ve sledovaném období můžeme na přelomu 19. a 20. století sledovat postupnou profesionalizaci a pokračující internacionalizaci přehlídek jinakosti. Všechny tyto změny ovlivňovaly také pracovně-právní vztahy mezi různými aktéry těchto přehlídek a nutně ovlivňovaly také jejich společenský status a profesní identity. V neposlední řadě uvedené změny ovlivnily i samotnou podobu těchto přehlídek. Zatímco v první polovině 19. století byly „atrakce“ předváděny poměrně malou skupinkou cestujících „vystavovatelů“, v období profesionalizace a internacionalizace zábavního průmyslu existovala již rozsáhlá síť institucí vystavujících „kuriozity“ a zároveň široká paleta nejrozličnějších forem a žánrů vystavování jinakosti, využívajících rovněž nová média, jako například film. Spolu s proměnou publika, organizačních principů a strategií reprezentace jinakosti se konečně proměňovaly i imaginace, k nimž se tyto přehlídky vztahovaly, což se odráželo také na proměnách slovníku, kterým byly označovány. Zatímco v první polovině 19. století byly přehlídky jinakosti označovány jako přehlídky „přírodních zvláštností / rarit“ (*Naturseltenheiten*), odkazující ještě k určité předmoderní představě o fungování řádu přírody, ve druhé polovině století již převažují výrazy jako „kuriozity“ (*Kuriositäten*) či

ještě později „abnormity“ (*Abnormitäten*), vztahující se explicitně k představě o ab/normalitě lidského těla.

V následujícím výkladu se naznačeným změnám věnuji podrobněji a snažím se je ukázat na konkrétních příkladech z pražské kultury vystavování lidských „kuriozit“. Výklad jsem přitom rozčlenil do tří kapitol, sledujících terén zábavní kultury a přehlídek jinakosti a) v období od první poloviny do zhruba 70. let 19. století, b) v období vzestupu masové zábavy od 80. let 19. století do první světové války a nakonec c) v období meziválečném.

3.1. Praha první poloviny 19. století

Populární zábavní kultura v Praze se v dlouhém období od první poloviny 19. století zhruba až do 80. let příliš neodlišovala od tradiční kultury venkovských komunit a rovněž dlouhou dobu neprocházela žádnou zásadnější změnou. Podobnou stálostí se vyznačovala i struktura městského obyvatelstva a konec konců i samotný fyzický prostor města.³⁷⁶ V předbřeznové stavovské společnosti přetrvávalo rozdělení elitní „vysoké kultury“, sdílené aristokracií a majetnými měšťany na straně jedné a lidové kultury jarmarků a cechovních slavností řemeslníků, tovaryšů a nemajetných vrstev městského obyvatelstva na straně druhé.³⁷⁷ Jistou proměnu přinesl až postupný nárůst městského obyvatelstva od třicátých, a výrazněji od šedesátých až sedmdesátých let 19. století, zvláště nárůst továrního dělnictva, spojený s intenzivnější industrializací Prahy. I přes tyto změny ovšem v tomto období zábavní kultura v Praze neprocházela výraznějšími změnami. Jak napsal Ignát Herrmann, píšící retrospektivně, tedy již se zkušeností s rychle se rozvíjející masovou zábavní kulturou počátku 20. století:

376 Postupný nárůst městského obyvatelstva v souvislosti s industrializací sice v případě Prahy započal již ve 30. letech 19. století, větší intenzity nicméně nabyl až v 70. a 80. letech. HORSKÁ, Pavla, Eduard MAUR a Jiří MUSIL. *Zrod velkoměsta: urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha: Paseka, 2002, s. 145, 197-201.

377 Zábavní kultura Prahy od 18. po 19. století se dosud nejpodrobněji věnoval historik Prahy Zdeněk Míka. Jeho obsáhlá monografie shromažďuje bohatý materiál, který se dochoval ve sbírkách Muzea hlavního města Prahy. Míkovo zevšeobecnující pojetí „zábavy“ nicméně neumožňuje sledovat dynamické vztahy mezi elitní, lidovou a populární kulturou a nedává rovněž prostor k sledování historické změny, především nástupu masové zábavní kultury na přelomu 19. a 20. století. MÍKA, Zdeněk. *Zábava a slavnosti staré Prahy: od konce 18. do počátku 20. století*. Praha: Ostrov, 2008.

„Stará, malá Praha let šedesátých a sedmdesátých, zvláště její tak zvané střední a drobné vrstvy lidové, spokojovaly se s malými lacinými požitky. Nervy ještě nebyly tak předrážděny, na útratu nebylo zbytečných peněz.“³⁷⁸

Jinými slovy, v období před vzestupem masové zábavní kultury, před vznikem podniků jako byly *Teatro salone italiano* či *Theatre Varieté* v posledních třech desetiletích 19. století, v Praze stále působily především malé zábavní podniky, které svým charakterem připomínaly atrakce z první poloviny 19. století. Neelitní populární zábava byla vázána na několik míst, tradičně spjatých se zábavou nižších městských vrstev a byla rovněž situována do období svátků, určených stále církevním kalendářem.³⁷⁹ V Praze byly těmito místy především náměstí a trhy: Senovážné náměstí (*Heuwaagsplatz*), Karlovo náměstí (Dobytčí trh / *Viehmarkt*) a dnešní Náměstí republiky (Josefský plácek / *Josefsplatz*). Dalšími tradičními lokalitami byla také prostranství kolem řetězového mostu Františka Josefa I. (zbudovaném v roce 1841), na městských hradbách a na ostrovech na Vltavě – Štvanici (*Hetzinsel*), Barvířském ostrově (dnešním Žofině / *Sophieninsel*) a na ostrově Sřteleckém (*Schützeninsel*).³⁸⁰

V období od konce 18. století, a patrně již i dříve, se zde mimo trhovců v určitých obdobích objevovaly také nejrůznější skupiny kočujících artistů, krasojedců, kouzelníků, a „komediantů“, předvádějících mechanické pohyblivé figury, voskové figuríny, divoká „exotická“ zvířata, prezentovaná v takzvaných zvěřincích či menažeriích³⁸¹, a konečně také putující podniky předvádějící „zvláštní jedince“ (*Merkwürdige Personen*).³⁸² Jednalo se konkrétně o „obry“ (*Riese*), „trpaslíky“ (*Zwergen*), extrémně urostlé děti, ale také příslušníky mimoevropských kultur³⁸³, kteří byli vystavováni

378 HERRMANN, Ignát. *Před padesáti lety: drobné vzpomínky z minulosti vypravuje Ignát Herrmann - Díl 3*. Praha: Topič, 1926, s. 9.

379 Konání zábav bylo zpravidla zakázáno v období předvelikonočního půstu. Viz: MÍKA, Zdeněk. *Zábava a slavnosti staré Prahy: od konce 18. do počátku 20. století*. Praha: Ostrov, 2008, s. 155.

380 HERRMANN, *Před padesáti lety*, s. 10. MÍKA, *Zábava a slavnosti staré Prahy*, s. 155.

381 Jednotlivé formy zábavní kultury přehledově představuje: MÍKA, *Zábava a slavnosti staré Prahy*, s. 155-162. K menažeriím podrobněji: JORDÁN, Hanuš. Cirkusy, menažerie, panoptika. In: PIORECKÁ, Kateřina a Václav PETRBOK, ed. *Cizí, jiné, exotické v české kultuře 19. století*. Praha: Academia, 2008, s. 387-404.

382 Ojedinělý zdroj pramenů k přehlídkám „zvláštních jedinců“ v první polovině 19. století představuje fond Policejního ředitelství v Praze (dále PŘ), které – jak vysvětluji níže – bylo v tomto období odpovědné za vydávání povolení, cenzuru a regulaci těchto přehlídek. Fond PŘ, který je dnes uložen v Národním archivu ČR, je chronologicky rozdělen do dvou částí, přičemž první polovinu 19. století pokrývá fond PŘ 1769-1855. č. fondu 874. Agenda týkající se povolování pouličních představení a jejich cenzury se přitom dochovala pouze pro krátké období ca. let 1813-1819. Dokumenty týkající se zbytku první poloviny 19. století bohužel k dispozici nejsou. Pro srovnání s materiály z pražského PŘ lze využít souboru několika plakátů různých přehlídek „rarit“ z první poloviny 19. století, které se dochovaly ve fondech Státního okresního archivu v Chebu.

bud' samostatně a nebo spolu s dalšími „přírodními raritami“ (*Natur-Seltenheiten*).³⁸⁴ Do této kategorie mimo „zvláštních lidí“ spadala také různá zvířata. Jednak zvířata neobvyklých tvarů, jako například dvouhlavá telata a jednak zvířata „cizokrajná“ (*fremde lebendige Thiere*), jako byli v dobovém pojetí například kamzíci, štíři, bazilišci či krokodýly. Mezi „přírodní rarity“ se konečně počítaly také nejružnější „podivuhodné“ přírodniny, jako vzácné nerosty nebo mušle mořských živočichů.³⁸⁵

Tyto prezentace „přírodních zajímavostí“, a „zvláštních lidí“ evidentně navazovaly na bohatou historickou tradici zájmu o „divy přírody“ a „monstra“, kterou lze sledovat v evropské kultuře již přinejmenším od vrcholného středověku. Představy o „monstrech“ a „divech přírody“, způsoby jejich interpretace, ale také jejich shromažďování a předvádění v tzv. kabinetech kuriozit v elitní a učenécké kultuře raného novověku představuje důležitý historický předstupeň přehlídek kuriozit 19. století. V procesu utváření populární zábavní kultury ve městech 19. století se tyto původně elitní kulturní prvky rozšířily na široké vrstvy městského obyvatelstva, které je specifickým způsobem recipovalo a reinterpretovalo pro vlastní potřeby a potěšení. Aby bylo možné uchopit přehlídky „zvláštních lidí“ v první polovině 19. století, bude tedy nutné alespoň stručně se seznámit také s touto starší tradicí reprezentací „monster“ a „podivuhodností“.

383 NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Povolení Jindřichu Hillovi předvádět v Praze rodinu indiánských divochů a Afričanku*, sig. 2050, karton 57.

384 NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Italienische Zwergen die aus Indien stammen*, sig. 2060, karton 57. NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Anthoin Moretti zu Rom ohne Arme geboren*, sig. 2062, karton 57. *Merkwürdige Personen – eine besondere Seltenheit der Natur*, publikováno in: ZDENĚK MIKA, *Zábava a slavnosti staré Prahy: od konce 18. do počátku 20. století*, Praha 2008, ilustrace č. 313.

385 NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Bewunderungswürdige Lebende Naturseltenheiten*, sig. 1867, 1871, karton 52. NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Naturseltenheiten*, sig. 2003, karton 56. NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Fremde lebendige Thiere*, sig. 2037, karton 56. NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Naturalien-Museum aus allen Reichen der Natur*, sig. 2087, karton 59.

3.1.1. Kabinety „kuriozit“ a přehlídky „přírodních zvláštností“ (18.-19. století)

Imaginace „monstrozity“ a dalších „divů přírody“ ve starších historických obdobích souvisela s proměnami představ o lidském těle i o podobě a fungování řádu světa a přírody. „Monstra“ přitom v nejrůznějších filosofických a teologických diskuzích vždy hrála důležitou symbolickou roli a to již od dob pozdní antiky.³⁸⁶ V diskuzích o „monstrózním“ se přitom postupně vyprofilovala dvě základní, vzájemně provázaná výkladová schémata, která určovala interpretaci „monster“ a jejich potenciál pro poznávání lidského těla a řádu světa až do 19. století.³⁸⁷

V první výkladové tradici, která navazovala na výklad monster u římského autora Plinia staršího (23-79 n.l.), byla „monstra“ vykládána jako bytosti předznamenávající – *demonstrující* – důležité události ovlivňující běh světa. V navazujících teologických interpretacích sv. Augustina a Isidora Sevillského se těmito událostmi staly boží zásahy do řádu stvoření, reagující na úpadek lidského pokolení, především na nárůst hříchu a nemravnosti. V pozdějších teologických výkladech, především v období reformace, pak byla „monstra“ vykládána jako eschatologická znamení, předznamenávající blížící se konec světa a druhý příchod Krista.

Vedle tohoto náboženského výkladu monster v evropské kultuře již od antiky figuroval také výklad zaměřující se na samotné tělo „monstra“. Aristoteles popsal původ „monstra“ jako odchylky ve fyziologickém vývoji lidského plodu a položil tak základ interpretacím, které se v průběhu raného novověku staly oblastí zájmu teratologie, systematického zkoumání monster, které se později v průběhu 19. století vyvinulo v medicínskou subdisciplínu, zkoumající příčiny a mechanismy vzniku vrozených tělesných „odchylek“.

386 FISCHER, Jean-Louis. *Monstres: histoire du corps et de ses défauts*. Paris: Syros-Alternatives, 1991. HAGNER, Michael. *Der falsche Körper: Beiträge zu einer Geschichte der Monstrositäten*. Göttingen: Wallstein Verlag, 1995. EWINKEL, Irene. *De monstis: Deutung und Funktion von Wundergeburten auf Flugblättern im Deutschland des 16. Jahrhunderts*. Tübingen: Niemeyer, 1995. COHEN, Jeffrey Jerome. *Monster theory: reading culture*. Minneapolis, Minn.: University of Minnesota Press, 1996. DASTON, Lorraine a Katharine PARK. *Wonders and the order of nature, 1150-1750*. Cambridge, Mass.: Distributed by the MIT Press, 1998. GEBHARD, Gunther, Oliver GEISLER a Steffen SCHRÖTER. *Von Monstern und Menschen: Begegnungen der anderen Art in kulturwissenschaftlicher Perspektive*. Bielefeld: Transcript, 2009.

387 Výklad přebírám z eseje Hany Matějkové, která se jako jedna z prvních věnovala problematice „monstrózních porodů“ a „monstrozity“ v českých zemích raného novověku: MATĚJKOVÁ, Hana. "Svět ke stonání táhne": Reflexe monstrózních porodů v raně novověkých jazykově českých naučných a homiletických pramenech a pramenech lidové provenience. *Dějiny - teorie - kritika*. Praha: Fakulta humanitních studií, 2011, (2), 203-218, zde s. 205-207.

V období od pozdního 17. století postupně sekulární interpretační model převážil nad modelem náboženským. „Monstra“ postupně ztratila svůj náboženský význam a začala být popisována jako odchylky od normálního vývoje lidského organismu. Jak nicméně upozorňuje řada autorek a autorů, vývoj od náboženského k sekulárnímu modelu zdaleka nebyl lineární.³⁸⁸ Ve spisech řady přírodních filosofů 17. a 18. století se vedle sebe objevovaly a prolínaly obě výkladové tradice: „monstra“ byla odchylkou od normálního lidského těla, zároveň ale byla interpretována jako „hříčky přírody“, jako díla přírody, překračující své vlastní přírodní zákony. Představy o abnormalitě a o řádu přírody, ovládaného přírodními zákony, se nicméně stále prolínaly také s náboženskými interpretacemi monster jako božských znamení a nadpřirozených zásahů do běhu světa. Co přetrvávalo, byla fascinace „monstry“, která byla sdílena nejen mezi učenici, ale také politickými elitami. Na panovnických a aristokratických dvorech raného novověku se „monstra“ a „zázračné předměty“ stávaly důležitými odznaky moci a společenského statusu svých majitelů. Řada panovníků vydržovala na svých dvorech dvorní „trpaslíky“ (*Hofzwergen*) či „mouřeníny“ (*Hofmohren*). Císařovna Marie Terezie nebo polský král Stanislav II. například na svých panovnických dvorech hostili slavného „trpaslíka“ Józefa Boruwlaského (1739-1837).³⁸⁹ Poměrně známý je také případ Angelo Solimana (1721-1796), který se stal slavným „mouřenínem“ na panovnickém dvoře ve Vídni 18. století.³⁹⁰ Dvorní „monstra“, prezentovaná jakožto odznaky moci a prestiže svých majitelů se nicméně zřejmě objevovala také na dvorech světské i duchovní aristokracie. Svého dvorního „trpaslíka“ měl na přelomu 18. a 19. století údajně také pražský arcibiskup Václav Leopold Chlumčanský z Přestavlk (1749-1830).³⁹¹

Podobně jako živá „monstra“ fungovaly v raném novověku také takzvané kabinety kuriozit – sbírky nejružnějších přírodních, ale také umělých, lidsky vytvořených „podivuhodností“. Vedle

388 DASTON – PARK, *Wonders*, s. 18. MATĚJKOVÁ, *Svět ke stonání táhne*, s. 205.

389 Josef Boruwlaski představuje velmi zajímavý případ, který do jisté míry předznamenává kariéru některých profesionálních lidských „kuriozit“ v 19. století. Boruwlaski byl příslušníkem zchudlé aristokracie, původem z Haliče. Svůj život strávil jako dvorní „trpaslík“ – nebyl ovšem připoután ke konkrétní panovnické rodině, nýbrž cestoval po celé Evropě, navštěvoval různé panovnické rodiny a pořádal také veřejná hudební vystoupení pro převážně aristokratické publikum. Boruwlaski rovněž sepsal vlastní autobiografii, která byla publikována hned několikrát, naposledy v roce 1820. Nejobsáhlejší zdroj informací o Josefu Boruwlaském stále představuje encyklopedie Wikipedia: Josef Boruwlaski. In: *Wikipedia.org* [online]. [cit. 2017-05-09]. Dostupné z: https://de.wikipedia.org/wiki/J%C3%B3zef_Boruw%C5%82aski

390 K případu Angelo Solimana již existuje poměrně bohatá literatura. Nejpodrobněji viz katalog výstavy ve vídeňském městském muzeu v roce 2011/12: BLOM, Philipp a Wolfgang KOS, ed. *Angelo Soliman: ein Afrikaner in Wien. [Wien-Museum Karlsplatz, 29. September 2011 bis 29. Jänner 2012]*. Wien: Brandstätter, 2011. V českém jazyce: MAUR, Eduard. Angelo Soliman – černý otrok, komorník, svobodný zednář a muzejní exponát. *Theatrum historiae*. Univerzita Pardubice, 2011, 9, 285-300.

391 Tento údaj pochází z článku uveřejněného v regionálním deníku Moravská orlice v druhé polovině 19. století. Informaci se mi prozatím nepodařilo ověřit. *Ze života trpaslíka*, Moravská orlice, 129/1879, s.1.

Mit Hoher Obrigkeitlicher Bewilligung
 hat
 Louis Tourniaire
 die Ehre,
 Einem Hochgeehrten Publikum anzuzeigen,
 daß er auf seiner Durchreise
 eine kleine Familie
 von
Italienischen Zwergen,
 welche aus Indien stammen,
 zeigen wird.

Diese Familie besteht aus einem Frauenzimmer von 33 Jahren, hoch 2 Fuß 6 Zoll; ihrer Schwester von 23 Jahren, hoch 2 Fuß 8 Zoll, und ihrem Vessin von 16 Jahren, hoch 23 Zoll italienischen Maaßes. — Das kleinere Frauenzimmer ist von der verstorbenen Herzogin von Parma erzogen.

Diejenigen, welche diese schon gesehen haben, waren immer über ihre Erwartung verwundert. Man glaubt zu sehen, daß die Natur, die ihnen die Gestalt der Pigmeen gab, sie zum Ersatz mit Ammut und Liebenswürdigkeit, die den Frauenzimmern eigen sind, belohnt hat. Sie haben dem berühmten Bildhauer Canova zum Modell gedient, und ihre Bilder stehen mitten unter den ausgezeichneten Kunstwerken der Akademie zu Rom. Die Herren Künstler, Litteratoren und Liebhaber können sich dessen überzeugen, sobald sie ihre in allen Theilen wohlgebaute Figuren sehen werden.

Diese einzigen und außerordentlichen Phänomene der Natur haben die Aufmerksamkeit mehrerer europäischen Monarchen, welchen sie das Glück hatten vorgestellt zu werden, auf sich gezogen, — und ihr Begleiter hat Attestate, die beweisen, daß sie nicht allein schön gestaltet sind, sondern auch viel Liebhaftigkeit und Kunst im Tanzen besitzen, und damit die Zuschauer belustigen.

Der schöne kleine Zwerg spielt ein sehr schönes für ihn gemachtes Instrument, tanzt mit vieler Annehmlichkeit, und spricht fünf Sprachen, nämlich Französisch, Deutsch, Italienisch, Dänisch und Schwedisch.

Uebrigens wird noch gezeigt: ein ausgerüstetes Kriegsschiff von 4 Zoll Länge und 1 Zoll Breite, welches von Buchsbaumholz mit der allergrößten Aufmerksamkeit gearbeitet ist, und welches verdient von Kennern und Liebhabern gesehen zu werden. Es ist die Frucht des Künstlers von einer sechsjährigen mühsamen Arbeit, und ist mit Figuren und einer Menge kleiner Objekte geziert.

Sie sind täglich, von 4 Uhr Nachmittags bis 8 Uhr Abends, zu sehen
 im Hôtel de St. Peterbourg.

Preise der Plätze:
 Erster Platz 50 Kop. S. M. — Zweiter Platz 30 Kop. S. M. — Dritter Platz 20 Kop. S. M.

Wenn eine verehrte Gesellschaft obige kleine Familie bey sich im Hause zu sehen wünscht, so macht man sich es zur besondern Ehre, dieselbe in der Zwischenzeit der hier nicht genannten Stunden auf Verlangen im Hause vorzustellen.

Ilustrace 1: Leták Tournierových "trpaslíků" z roku 1819. NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), Italienische Zwerger die aus Indien stammen, sig. 2060, karton 57.

artefaktů upomínajících na živá „monstra“ a „exotická“ zvířata – typickým předmětem zastoupeným v těchto kolekcích byl například roh jednorožce – se v těchto sbírkách objevovaly mimo jiné také úlomky meteoritů, zajímavě tvarované mořské mušle, ale například také důmyslně sestavené hodinové stroje. Tyto kabinety platily, podobně jako živá „monstra“, za mimořádně důležité zdroje poznání přírody a za doklady společenské prestiže svých majitelů. V raném novověku tak často patřily k majetku aristokracie, duchovních i zástupců měšťanstva.³⁹² Přírodní divy a „monstra“ se nicméně v již v průběhu 18. století objevovaly také v rámci městské zábavní kultury jarmarků a zasahovaly tak i širší publikum, především publikum městské. Podobně jako v případě jiných kulturních produktů a vzorců chování, charakteristických pro elity, byla i kultura monster postupně přejímána také nižšími společenskými vrstvami, především měšťanstvem, které se snažilo připodobnit aristokracii a upevnit tak svou mocenskou pozici ve společnosti.³⁹³ Přehlídky „zvláštních lidí“ a „přírodních zajímavostí“ v evropských městech první poloviny 19. století lze proto chápat jako formy, vycházející z elitní kultury kabinetů kuriozit, které byly postupně adaptovány a přetvořeny pro potřeby širšího městského publika.

Pokud lze z omezeného souboru dochovaných pramenů o těchto přehlídkách vyvozovat nějaké závěry, byla by to nejspíš skutečnost, že velká část takzvaných „zvláštních lidí“ (*Merkwürdige personen*) byla v Praze první poloviny 19. století předváděna jako „přírodní rarity“ (*Naturseltenheiten*). Když například podnikatel Adam Schryer v roce 1819 usiloval u Policejního ředitelství v Praze o získání povolení k předvádění své dcery, hovořil o jejím „malém vzrůstu“ jako o „přírodní zvláštnosti“.³⁹⁴ Obdobně byly jako „přírodní rarity“ označovány také další „kuriozity“, jako „obryně“ a „trpaslice“ předváděné Casparem Jordaanem v Praze mezi lety 1810-1820³⁹⁵ nebo „trpaslice“ předváděné Louisem Tournierem v roce 1819.³⁹⁶

Co dále propojovalo takřka všechna tato vystoupení, byly zážitky asociované s pozorováním těchto „přírodních zvláštností“. Údiv (*Bewunderung*) – emoce spojovaná tradičně s „monstry“ a divy raného novověku – byl rovněž klíčovým zážitkem, o němž se v souvislosti s pozorováním „zvláštních lidí“ často hovořilo i v první polovině 19. století. Tento údiv byl, podobně jako v raném novověku,

392 DASTON – PARK, *Wonders*, s. 68-108.

393 K přejímání kulturních produktů viz BURKE, Peter. *Lidová kultura v raně novověké Evropě*. Praha: Argo, 2005, s. 20-25, 79-84.

394 NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Povolení Adamu Schreyerovi ukazovat devítiletou dceru jako přírodní zvláštnost (malý vzrůst)*, sig. 2052, karton 57.

395 *Merkwürdige Personen – eine besondere Seltenheit der Natur*, publikováno in: ZDENĚK MIKA, *Zábava a slavnosti staré Prahy: od konce 18. do počátku 20. století*, Praha 2008, ilustrace č. 313.

396 NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Italienische Zwergen die aus Indien stammen*, sig. 2060, karton 57.

spojen s představou „rozmarů přírody“ (*Laune der Natur*), tedy s představou tvořivých sil přírody, která v některých případech porušuje své vlastní přírodní zákony. Tato interpretace se objevila například v letáku, propagujícím vystoupení rodiny indických trpaslíků (*„Eine kleine Familie von Italienischen Zwergen, welche aus Indien stammen“*), které v Praze v roce 1819 představil italský impresario Louis Tournier. Rodina, která se ve skutečnosti skládala ze tří dívek, tedy matky a dvou dcer, byla představena jako mimořádný přírodní fenomén (*„auserordentliche Phänomene der Natur“*). Obdiv přitom v tomto případě vyvolávala nevyzpytatelnost přírody, která vytvořila tyto pozoruhodné bytosti. Jak bylo uvedeno na plakátu: „Můžeme zde vidět, že příroda, která jim dala podobu pygmejů, obdařila je, coby náhradou, krásou a laskavostí, které jsou vlastní všemu ženskému pokolení“. (*„Man glaubt zu sehen, dass die Natur, die ihnen die Gestalt der Pigmeen gab, sie zur Ersas mit Anmuth und Liebenswürdigkeit die den Frauenzimmern eigen sind, belohnt hat.“*)

Za údivem, vyvolaným setkáním s „indickými trpaslíky“ se tedy skrývaly tři propojené představy: 1) představa o generických silách přírody, která vytváří nečekané „hříčky přírody“, 2) představa o ženské kráse, která je v textu vymezována prostřednictvím emocí (laskavost), ale také jako „soulměrnost“ tělesných proporcí (*„In allen Theilen wohlgebauten Figuren ... schön gestaltet“*) a konečně 3) představa o malém vzrůstu jako odchylce od ideálu krásy, který je navíc spojen s představou o etnických diferencích, tedy s evropanstvím na jedné straně a „pygmejstvím“ na straně druhé. V tomto konkrétním případě z roku 1819 se tedy ukazuje kontinuita starších imaginací „monstrózního“, které jsou sice již zbaveny náboženských významů, ovšem stále ještě připouští určitá nevyzpytatelnost přírody. Zároveň se zde objevuje genderovaná koncepce krásného ženského těla, které se vyznačuje soulměrností všech tělesných proporcí, tedy pojetí těla, které se od 18. století vyvíjelo v kontextu medicínského vědění a poukazovalo již směrem k vymezení lidského těla určovaného představou ab/normality.

Jediný případ pochopitelně nemůže uspokojivě reprezentovat tak dlouhé časové období, jakým byla celá první polovina 19. století, přesto vzhledem k relativnímu nedostatku pramenů bude nutné spokojit se prozatím s výše navrženými závěry a obrátit pozornost k jiným otázkám. V první řadě to bude otázka navazující na předchozí debatu o přejímání kultury „monster“ a kabinetů kuriozit v kontextu populární zábavní kultury města první poloviny 19. století, a sice jaké skupiny obyvatelstva tvořily publikum těchto přehlídek? Které skupiny městského obyvatelstva přejímaly původně elitní kulturu a imaginace „monstrozit“? Starší literatura se otázce publika přehlídek „zajímavostí“ příliš

nevěnuje či předpokládá všeobecnou dostupnost těchto přehlídek pro všechny vrstvy městského obyvatelstva. Všeobecně rozšířená představa o „šestákových“ atrakcích, dostupných v zásadě komukoliv, ovšem neobstojí, a to především při pozornějším sledování a porovnání cen vstupného.³⁹⁷ Ze srovnání dostupných pramenů vyplývá, že představení a výstavy „zajímavostí“ v Praze první poloviny 19. století zdaleka nepatřily k nejlevnějším druhům zábavy. Ceny vstupného do těchto zábavních podniků se pohybovaly od nejlevnějších míst za zhruba 15 krejcarů až po nejdražší místa v první řadě, za která se vybíralo vstupné ve výši až 40-50 krejcarů.³⁹⁸ Při srovnání s cenami vstupného do elitních divadelních institucí ve městě, jako bylo například Stavovské divadlo, vyplývá, že cena nejlevnějších vstupenek do přehlídek „zajímavostí“ v zásadě odpovídala výši ceny požadované za vstupenky střední či nižší kategorie, tedy sedadla na galerii či ve druhém parteru Stavovského divadla. Nejdražší vstupenky do muzea „zajímavostí“ pak cenově odpovídaly zhruba vstupnému do parteru Stavovského divadla, tedy na místa obsazovaná především majetnými příslušníky měšťanstva.³⁹⁹ S

397 Otázkám vstupného nebyla, poněkud překvapivě, v minulosti věnována větší pozornost, a to ani ve výzkumech věnovaných tradici severoamerických a britských freak shows. Ojedinělým pokusem určit sociální skladbu publika přehlídek jinakosti prostřednictvím výše vstupného představuje nedávná studie Waltera Sauera, který se zabýval „etnografickými“ přehlídkami ve Vídni před rokem 1848. Právě s ohledem na výši vstupného se mu podařilo zjistit, že vystoupení „exotů“ zdaleka nepatřila mezi nejlevnější druhy zábavy, naopak poměrně vysokými cenami se přibližovaly vstupnému do elitních kulturních institucí, jako byla měšťanská divadla. Sauer proto odhaduje, že přehlídky „exotů“ v přebřeznové Vídni cílily především na publikum ze středních a případně nižších měšťanských vrtev. SAUER, Walter. *Exotische Schaustellungen in Wiener Vormärz: Zwischen Voyerismus und früher Rassentheorie. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2016, (124/2), 391-417, zde s. 402.

398 Vyčíslení tohoto cenového rozpětí se bohužel opírá o srovnání údajů z pouhých čtyř plakátů různých přehlídek „přírodních zajímavostí“ a „zajímavých lidí“ z období let 1817-1819. Nejde tedy o srovnání reprezentativní ani zcela spolehlivé, přesto dává alespoň přibližnou představu o cenách tohoto druhu zábavy v první polovině 19. století. Prakticky všechna tato představení nabízela diferencované vstupné, které se odvíjelo od pořadí míst – místa v první řadě tak byla vždy dražší než místa v druhém a dalším pořadí. V mnoha případech byla nabízena zvýhodněná výše vstupného pro děti. Na výši vstupného mělo dále vliv, zda byly v konkrétním případě součástí produkce pouze předměty a reprodukce „zajímavostí“ (nerosty, preparovaní živočichové, vyobrazení „exotických“ zvířat), či zda byla součástí přehlídek také vystoupení živých zvířat a performerů. Ceny vstupného u muzeí a přehlídek „zajímavostí“ se přitom výrazně nelišily od nejrůznějších artistických a kouzelnických vystoupení. Pro srovnání a vyčíslení průměrné ceny vstupného byly použity následující prameny: NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Bewunderungswürdige Lebende Naturseltenheiten*, sig. 1867, 1871, karton 52. NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Fremde lebendige Thiere*, sig. 2037, karton 56. Dále přetisky plakátů v knize MÍKA, Zábava a slavnosti staré Prahy, ilustrace číslo: 293 (*Bachova krasojezdecká společnost 1818*), č. 294 (*Loutkové divadlo marionet Carla Riebeho 1823*), č. 296 (*Gymnastické představení v Konviktu kolem 1825*), č. 297 (*Velké fyzikální umělecké divadlo mechanika Weise v Konviktu 1831*) a č. 313 (*Vystavování obryně a trpaslice v domě Na Příkopech č. 58, 1. pol. 19. století*). SokA Cheb, fond č. 1, *Eine große Gallerie von Kunst und Naturgegenständen*, karton 255, fasc. 327, složka A 961.

399 Ceny vstupného (a předplatného) do Stavovského divadla a jejich dlouhodobý vývoj v průběhu 19. století shrnuje MARKÉTA BARTOS TAUTRMANOVÁ. *Eine Arena deutsch-tschechischer Kultur: das Prager Ständetheater 1846 - 1862*. Berlin: Lit Verlag, 2012, s. 80-84.

přihlédnutím k výši mezd a cenám v průběhu první poloviny 19. století⁴⁰⁰ lze tedy odhadovat, že převážnou část publika produkcí „zajímavostí“ tvořili především příslušníci nižších a středních tříd měšťanstva – drobní úředníci, řemeslníci a tovární mistři, kvalifikovaní dělníci, jejich ženy a děti. Naopak vzhledem k cenám vstupného nelze v publiku předpokládat početnější zastoupení nejchudších vrstev městského obyvatelstva, včetně drobných řemeslníků, dělníků, nádeníků, služek a dalšího pomocného personálu. Naznačenému sociálnímu profilu publika by nasvědčovaly i strategie pořadatelů těchto přehlídek, kteří se snažili přilákat především příslušníky městské nobility, kteří byli jednak schopní a ochotní zaplatit vyšší vstupné a jejich přítomnost zároveň zvyšovala prestiž těchto přehlídek. Na plakátech přehlídek se tak často objevovala informace o tom, že příslušníci aristokracie⁴⁰¹ platí podle vlastního uvážení („*Standespersonen zahlen nach Belieben*“).⁴⁰² Příslušníci vrchnosti se navíc objevovali i na samotných plakátech přehlídek „zajímavostí“. Na dřevorytu, který byl součástí plakátu Tournierových indických „trpaslíků“ z roku 1819, se například objevuje výjev ze samotného představení, na němž lze poměrně jasně identifikovat třídní příslušnost jednotlivých členů publika. (Viz ilustrace č. 1). V převážné většině jde právě o příslušníky měšťanstva či aristokracie. Strategií pořadatelů tedy jednoznačně bylo prezentovat tyto přehlídky jako důstojnou zábavu pro publikum z vyšších společenských vrstev. Převážnou část publika nicméně, s ohledem na výši cen, tvořili příslušníci středních a nižších vrstev měšťanstva, které se zřejmě účastí na těchto přehlídkách symbolicky identifikovali s vyššími vrstvami měšťanstva a aristokracie a naopak se vymezovali vůči nižším vrstvám městského obyvatelstva, pro něž byl přístup do těchto přehlídek spíše omezen. Snaha prezentovat přehlídky „lidských zvláštností“ jako zábavu důstojnou slušného, měšťanského publika nesloužila nicméně pouze k přilákání solventního publika. Zdůrazňování „jedinečnosti“ vystavovaných předmětů či jedinců a poukazování na ušlechtilou povahu zábavy, spojené s jejich obdivováním, bylo

400 Alespoň přibližný přehled o příjmu a majetku příslušníků různých povolání v průběhu 19. století shrnují MACHAČOVÁ, Jana a Jiří MATĚJČEK. *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781-1914*. V Praze: Karolinum, 2010, s. 38-51.

401 Výraz *Standespersonen* označoval v dobovém kontextu především příslušníky aristokracie („*Personen von dem höhern Adel*“). Podle dobových slovníků nicméně docházelo rovněž k zneužívání tohoto označení, především mezi měšťanstvem, které si údajně neprávem přisvojovalo úctu, náležející pouze aristokracii. Viz slovník bratří Grimmů: *Standesperson*. *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm* [online]. Leipzig, 1971 [cit. 2017-10-18]. Dostupné z: http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/wbgui_py?sigle=DWB&mode=Vernetzung&lemid=GS40513#XGS40513.

402 Plakáty většinou uvádějí, že aristokracie platí podle vlastního uvážení: „*Standespersonen zahlen nach Belieben*“. Viz.: NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Bewunderungswürdige Lebende Naturseltenheiten*, sig. 1867, 1871, karton 52. NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Fremde lebendige Thiere*, sig. 2037, karton 56. SokA Cheb, fond č. 1, *Eine große Gallerie von Kunst und Naturgegenständen*, karton 255, fasc. 327, složka A 961.

také důležitou strategií, kterou pořadatelé těchto přehlídek reagovali na regulace a cenzuru zábavní kultury ze strany různých dohlížejších autorit. Provozovateli přehlídek „přírodních zvláštností“ v Praze první poloviny 19. století – v pramenech bývají označováni nejčastěji jako „majitelé výstavních exponátů“ (*Eigenthümer der Schaugegenstände*), později jako *Schausteller*, tedy jako „vystavovatelé“ – byli zpravidla cizinci z nejrůznějších částí Evropy.⁴⁰³ Převážně se jednalo o muže, i když z dochovaných pramenů lze minimálně v jednom případě identifikovat jako provozovatele také ženu.⁴⁰⁴ Ve všech případech se přitom jednalo o putující podniky, které se v Praze zdržovaly pouze přechodně, ať již z důvodu postupného vyčerpání pozornosti místního publika, tak kvůli různým omezením, zaváděným místními autoritami.

Právě skutečnost, že se v převážné řadě případů jednalo o cizince, navíc o osoby neusedlé – kočující a tedy nepodléhající vrchnosti, vedlo v první polovině 19. století ke snaze omezovat a kontrolovat jejich pohyb po území habsburské monarchie. Řada nařízení vydávaných nejprve místními autoritami, především zemskými policejními ředitelstvími, byla na přelomu let 1835-1836 nahrazena dekretem prezidia dvorské kanceláře ve Vídni (*Hofkanzley-Präsident*), který sjednocoval všechna dosavadní opatření a stanovoval závazné normy pro všechny korunní země habsburské monarchie. Dekret s názvem „*Zásady policejního dohledu nad kočovnými skupinami herců, provazochodců, gymnastických umělců, hudebníků a pod.*“⁴⁰⁵ jasně artikuloval obavy ústředních orgánů ohledně nekontrolovaného pohybu cizinců po území monarchie: ohroženy byly údajně především mravy (*Moralität*) obyvatelstva, které se jednak mohlo stát terčem nepřátelské protistátní či protináboženské agitace, případně mohlo být sváděno k zahálce a nicnedělání (*Hange zum Müssigkeit*). „Blaho obyvatelstva“ (*Wohlstand der Einwohner*) bylo dále podle dekretu ohroženo také dlouhodobým pobytem kočujících skupin ve městech a vesnicích, který byl údajně často doprovázen nejrůznějšími drobnými krádežemi a dalšími konflikty.⁴⁰⁶

403 V dokumentech PŘ figurují v období 1813-1819 vystavovatelé, které by bylo podle jména (Louis Touriner, Bernardo Vulsi, Antonio Moretti, Hieronimus Verino) možné alespoň předběžně identifikovat jako Italy a Francouze, v jednom případě (Caspar Jordaan) se jednalo o vystavovatele z Holandska (Nizozemí), v jednom o ženu z německojazyčné oblasti (Elisabeth Schmidt).

404 Jednalo se o Elisabeth Schmidt, která v Praze představila své „přírodní zvláštnosti“ v únoru 1819. NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Naturseltenheiten*, sig. 2024, karton 56.

405 Hofkanzley-Präsident-Decret Nr. 5 vom 6. Januar 1836, an sämtliche Länder-Präsiden: *Grundlage hinsichtlich der polizeylichen Ueberwachung herumziehender Schauspieler-Truppen, Seiltänzer, gymnastischer Künstler, Musikanten u.*, s. 8–12, in: *Gr. k. k. Majestät Ferdinand des Ersten politische Gesetze und Verordnungen für sämtliche Provinzen des Oesterreichischen Kaiserstaates, mit Ausnahme von Ungarn und Siebenbürgern*, Band 64, Wien: k. k. hof- und Staats-Aerial-Druckerey.

406 Tamtéž, s. 8-9.

K zabránění obdobným excesům a v zájmu zachování blaha a mravnosti proto dekret zaváděl několik závazných opatření. V první řadě upravoval mechanismus udělování povolení k obdobným produkcím (*Bewilligung*), která měla napříště vydávat Zemská prezidia (*Länder-Präsidien*) v součinnosti se zemskými policejními ředitelstvími, jakožto jejich výkonnými orgány. Při udílení těchto povolení mělo být přihlíženo k platným policejním a cenzurním opatřením. Cizinci se proto museli prokazovat platným cestovním pasem a dobrozdáním pro sebe i svůj doprovod a jejich vystoupení nesměla ohrožovat mravy a morálku obyvatelstva. Dekret dále určoval, že doba konání jednotlivých produkcí musí být vždy regulována – a sice s ohledem na jejich hodnotu, jedinečnost a zájem publika („*durch den Werth, das Interesse, die Seltenheit der Vorstellungen oder der Schaugenestände*“) a rovněž s ohledem na bezpečnostní a jiné poměry v daném místě (*Verhältnisse des Ortes*). Rozhodujícím orgánem bylo, jak výše zmíněno, Zemské prezidium, roli kontrolních orgánů zastávala policie a další místní úřady včetně starostů, kterým bylo pod hrozbou pokuty zapovězeno tolerovat zakázaná představení v jejich obcích.⁴⁰⁷

Nařízení centrálních orgánů monarchie dále rozvíjely a doplňovaly místní autority. Ve Vídni například dolnorakouské zemské úřady po roce 1836 ještě zpřísnily regulaci „komediantů“ a dalších putujících podniků, a to tak, že byly stanoveny a následně vyžadovány určité minimální muzikální dovednosti kočujících hudebníků, nebo že byly stanoveny určité standardy pro zacházení s předváděnými zvířaty. Cílem všech těchto opatření bylo, v duchu výše zmiňované vyhlášky, především „zachování mravnosti“. ⁴⁰⁸ V případě Prahy v období od první poloviny 19. století se obdobná nařízení, navazující na dvorský dekret z roku 1836 prozatím nepodařilo dohledat. Z dokumentů Policejního ředitelství z let 1813-1819 a několika dalších případů lze nicméně přiblížit, jak vypadala praxe prosazování cenzurních opatření ještě před rokem 1836 a velmi pravděpodobně také v období následujícím.

⁴⁰⁷ Tamtéž, s. 9-12.

⁴⁰⁸ Regulaci a cenzuru přehlídek jinakosti ze strany státních a místních autorit obecně ve studiu freak shows nebývá v literatuře věnováno příliš pozornosti, byť tato opatření podobu těchto přehlídek výrazně určovala. Výjimku tvoří článek Waltera Sauera, který se věnoval přehlídkám „exotických“ jedinců ve Vídni v první polovině 19. století, a to mimo jiné právě s ohledem na otázky jejich regulace a cenzury. Jak uvádí ve svém článku, pozice cenzury byla v Rakousku, potažmo v hlavním městě Vídni, mimořádně silná a podnikatelé tak byly nuceni přizpůsobovat podobu svých přehlídek různým požadavkům: jednak poptávce různých skupin publika – nižších vrstev, měšťanského publika a stále častěji také různých expertů (lékařů, etnografů, antropologů) – a jednak právě požadavkům cenzury. SAUER, Walter. Exotische Schaustellungen in Wiener Vormärz: Zwischen Voyerismus und früher Rassentheorie. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2016, (124/2), 391-417, zde s. 406-407.

V zájmu „zachování mravnosti“ a „blaha“ obyvatel bylo v letech 1813-1819 v Praze zcela zakázáno či významně regulováno hned několik představení spadající do kategorie putovních zábavních podniků, respektive přehlídek „přírodních zajímavostí“. V jednom případě byla manželům Pierovým zamítnuta žádost o povolení veřejné produkce s ochočenými hady, a sice z důvodu ohrožení bezpečnosti publika. Ve druhém případě šlo o zachování „mravnosti“ a důstojnosti náboženství, a to v případě kdy bylo zakázáno předvádět v kabinetu voskových figurín postavy Napoleona Bonaparte a Ježíše Krista. Obdobně bylo postupováno také v případě Jakuba Knilliga, kterému bylo zakázáno vystavit figuríny slavných lupičů a vrahů Jana Jiřího Grasela, Ignáce Stangela a Jakuba Fähdinga.⁴⁰⁹

Zvýšená pozornost úřadů byla nicméně věnována také lidským „raritám“. Policejní ředitelství si ke zvláštnímu slyšení povolalo podnikatele Julia Kalumeta, který chtěl v Praze vystavovat „vousatou dívku“ Miss Lefortovou. Komise měla přitom posoudit, zda tato „zvláštnost“ neohrožuje mravy pražského obcenstva.⁴¹⁰ Konečně čtvrtý a nejzajímavější případ představovala produkce takzvaného „šupinatého člověka“ a dalších „zajímavostí“ Bernarda Vulsioho v Platýzu v květnu 1819. Policejní ředitelství v tomto případě nařídilo lékařskou prohlídku „šupinatého člověka“, který údajně budil odpor publika. Přístup veřejnosti k této „zvláštnosti“ byl následně zapovězen, a sice s výjimkou lékařů a studentů medicíny.⁴¹¹ Případ tak dokládá nejen zvýšenou pozornost úřadů, snažících se ochránit veřejný pořádek a blaho obyvatelstva, ale také narůstající autoritu expertů – zde konkrétně lékařů – kteří rovněž tvořili součást publika přehlídek „zajímavých lidí“.

Censurní pravidla a další regulace ze strany dohlízejících autorit tedy v první polovině 19. století prokazatelně ovlivňovala provoz a podobu přehlídek „zajímavostí“ a rovněž strategie využívané provozovateli těchto cestujících podniků k oslovení různých skupin publika, nižších městských vrstev na jedné straně a měšťanů případně příslušníků vrchnosti na straně druhé. Méně zřejmé zůstává, zda a jak případně cenzurní a regulační nařízení ovlivňovala pracovní vztahy mezi jednotlivými aktéry těchto přehlídek, konkrétně mezi vystavovatelem (*Schausteller*) a vystavovanými jedinci.

Z pramenů dochovaných k první polovině 19. století je obecně velmi těžké usuzovat na vztahy mezi podnikateli a vystavovanými. Otázky po tom, jak byly vystavované osoby vázány k osobě podnikatele, jak a zda vůbec byly za své vystupování odměňovány a jaký byl jejich podíl na přípravě samotných prezentací, nelze pro první polovinu 19. století zcela uspokojivě odpovědět. Přesto, z

409 MÍKA, *Zábava a slavnosti staré Prahy*, s. 158.

410 Tamtéž, s. 159.

411 NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Fremde lebendige Thiere*, sig. 2037, karton 56.

dochovaných materiálů lze usuzovat, že alespoň v některých případech hráli vystavovaní jedinci důležitou a samostatnou roli, případně že byly sami vystavovateli, a tudíž měli plnou kontrolu nad svou sebe-/prezentací. Z dochovaných případů se jednalo o případ Antonio Morettiho, bezrukého performeru z Říma, který v Praze vystupoval v listopadu 1819. Jak vyplývá z policejního spisu k tomuto vystoupení, Moretti sám vyjednával s místními autoritami o podmínkách svého vystoupení v Praze a žádost o povolení svého vystoupení také opatřil vlastním podpisem.⁴¹² Zda se v tomto případě jednalo o výjimku či zda v této době působilo více samostatných „kuriozit“ bohužel opět nelze kvalifikovaně posoudit vzhledem k nedostatku pramenného materiálu.

412 NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Anthoin Moretti zu Rom ohne Arme geboren*, sig. 2062, karton 57.

3.2. Populární zábava a přehlídky „kuriozit“ v Praze ve druhé polovině 19. století

Druhá polovina 19. století, zvláště jeho závěrečná dekáda, významně proměnily podobu Prahy i jejího obyvatelstva. Jestliže v roce 1850 Praha stále připomínala spíše město předmoderní s populací kolem 157 tisíc obyvatel, do roku 1890 se počet obyvatel zdvojnásobil a zároveň město výrazně změnilo svou podobu. Na okrajích historických městských částí postupně vyrostly nové průmyslové čtvrti jako Smíchov, Libeň nebo Holešovice, lákající do města za prací venkovské obyvatelstvo. Po zrušení a postupném zbourání městských hradeb, které začalo v roce 1874, vznikly také zcela nové obytné čtvrti v bezprostřední blízkosti městského centra a postupně také hromadná doprava, propojující jednotlivé části města s předměstskými obcemi. Nejintenzivnější nárůst městského obyvatelstva v Praze probíhal v samotném závěru 19. století. V letech 1891-1900 se počet obyvatel v širší aglomeraci Prahy zvýšil o celou čtvrtinu⁴¹³ a dosáhl tak kolem roku 1900 na zhruba 514 tisíc obyvatel.⁴¹⁴ Zároveň se – spolu s pokračující migrací z venkova do měst, urychlenou ještě hospodářskou a agrární krizí 70. a 80. let – výrazně proměňovala také sociální struktura městského obyvatelstva. Na jedné straně postupně přibývalo množství dělníků a zaměstnanců ve službách, na druhé straně – vzhledem k důležitosti Prahy jako regionálního centra monarchie – narůstal také počet úředníků, zaměstnaných v průmyslových podnicích, bankách a zemské státní správě. Na samém konci 19. století tak ve struktuře obyvatelstva Prahy výrazně převážily především nižší a střední třídy – dělníci, řemeslníci, pomocný personál a nejrůznější úředníci.⁴¹⁵

Právě v souvislosti s demografickými změnami, urbanizací a rozvojem kapitalismu lze hovořit o vzniku masové populární kultury v Praze na přelomu 19. a 20. století.⁴¹⁶ Existence poměrně homogenního městského obyvatelstva, disponujícího dostatečnými finančními prostředky a volným časem umožnila úspěšné uvedení a diseminaci nových kulturních produktů a forem, určených právě pro tyto skupiny městského obyvatelstva. Na přelomu století se tak setkáváme například s populárním ilustrovaným tiskem, který v Praze od roku 1893 reprezentoval obrázkový deník *Pražský ilustrovaný*

413 HORSKÁ-MAUR. *Zrod velkoměsta*. s. 201.

414 MACHEK, *Počátky populární kultury v českých zemích*, s. 100.

415 HORSKÁ-MAUR. *Zrod velkoměsta*. s. 210.

416 MACHEK, *Počátky populární kultury v českých zemích*, s. 100.

kurýr, zaměřený na nejširší vrstvy městského obyvatelstva. Postupně se ovšem v Praze prosadily také další formy masové zábavní kultury, jako například „šestákové“ (kolportážní) romány⁴¹⁷, populární divadla a varieté, později kabarety a biografy.

Proměny zábavní populární kultury v Praze pochopitelně v průběhu druhé poloviny 19. století, a zvláště pak v jeho samotném závěru, zasáhly také tradici vystavování „zvláštních jedinců“ a dalších „přírodních podivuhodností“. V průběhu tohoto dlouhého období se vyvinula celá řada nejrozličnějších forem vystavování jinakosti, zaměřená na různé skupiny publika. Obecně lze nicméně vyzdvihnout dva důležité trendy, které ovlivňovaly podobu těchto přehlídek ve druhé polovině 19. století: jednak kontinuitu, spojující praxe vystavování jinakosti v první a druhé polovině století, a jednak důležité inovace a nové formy vystavování, které přinesl nástup masové zábavní kultury konce století.

Jak jsem zmiňoval již v předchozím výkladu, významnou překážku ve zkoumání dějin přehlídek „kuriozit“ v Praze představuje fragmentárnost dochovaných pramenů. Pro druhou polovinu 19. století sice máme k dispozici celkově bohatší pramennou základnu než pro období předcházející, přesto některá období zůstávají prozatím zcela nepokryta. Jedná se zvláště o první dvě desetiletí druhé poloviny 19. století, pro která nemám k dispozici prakticky žádné doklady o konání obdobných přehlídek v Praze, a to jak ve spisech policejního ředitelství, tak ve sbírkách Národního muzea či Muzea hlavního města Prahy. Absence veškerých zmínek o lidských „zvláštnostech“ může být pochopitelně způsobena pozdějšími politikami uchovávání archivního materiálu, které preferovaly určité dokumenty nad jinými, přičemž prameny populární provenience nebyly shledány dostatečně důležitými, a tedy hodnými archivování. Skutečnost, že se zmínky o přehlídkách „kuriozit“ neobjevují ani na stránkách dobových pražských deníků – jako byla německojazyčná *Bohemia* (vycházející od roku 1830) nebo českojazyčné *Národní listy* (od roku 1861) – mohla být způsobena užším zaměřením těchto titulů na události lokální a celostátní politiky, především v počátcích působení těchto deníků v 60. a 70. letech.

Lidské „kuriozity“ se ve veřejném diskurzu objevují opět od konce 70. let a zdá se, že se jejich provozovatelům postupně podařilo získat mezi své příznivce jak nově se utvářející masové publikum, tak i společenské elity. Strategie, kterých vystavovatelé využívali k získání přízně různých skupin

⁴¹⁷ Jednalo se o romány vycházející formou sešitů publikovaných na pokračování. Jednotlivé výtisky a předplatné celých sérií zprostředkovávali čtenářům tzv. kolportéři (z franc. *colporteur*, tj. roznáška). Tento typ románů vycházel v českých zemích již od 60. let 19. století, masové obliby ovšem dosáhl až na přelomu 19. a 20. století. BAUER, Zdeněk. Obchodní formy kolportáže na našem území. In: *Kolportaz.cz* [online]. [cit. 2017-10-19]. Dostupné z: <http://www.kolportaz.cz/>.

publika, přitom využívaly jak starších postupů, využívaných již v tradici populárních přehlídek první poloviny 19. století, tak nové způsoby komunikace s publikem, rozvíjené na přelomu 19. a 20. století. Jakýsi vrchol popularity přehlídek „abnormit“ konečně přichází kolem roku 1900, kdy se vystavovatelům „kuriozit“ podařilo oslovit značnou část pražské veřejnosti. Ne náhodou přitom tento vrchol popularity freak shows spadá do období, kdy se imaginace ab/normálního staly důležitým prizmatem uvažování o člověku, společnosti i o kolektivním těle českého národa.

V následujících podkapitolách se budu podrobněji věnovat různým formám vystavování jinakosti v průběhu druhé poloviny 19. století. Nejprve podnikům, které bezprostředně navazovaly na starší tradici přehlídek „zajímavých lidí“: anatomickým muzeím a panoptikům, posléze pak novým formám vystavování jinakosti z konce 19. století, jako bylo varieté a později kabaret. Všimát si budu nejen proměn imaginací jinakosti, ale podobně jako v předchozí kapitole také proměny právních rámců, organizačních principů, strategií komunikace s místními autoritami a diváky a proměně vztahů mezi různými aktéry těchto přehlídek.

3.2.1. Anatomická muzea, panoptika a přehlídky „abnormit“ 1870-1914

Po krátké odmlce 60. a první poloviny 70. let 19. století se s přehlídkami „lidských abnormit“ v Praze opět setkáváme na samém konci sedmdesátých let. „Liliputáni“, „obři“, „vousaté dámy“ a další „zvláštní lidé“ – v druhé polovině 19. století již většinou označovaní jako „atrakce“ či „abnormity“ – se v tomto období objevují v rámci několika různých forem zábavní kultury. Jednak v rámci „tradičních“ forem, navazujících na přehlídky popisované již v kapitole věnované první polovině 19. století, a jednak v rámci zcela nových forem populární zábavní kultury, jako bylo varieté či takzvané etnografické přehlídky. Svou pozornost nejprve zaměřím na formy, které v rámci přehlídek „zajímavých lidí“ a „přírodních zvláštností“ vykazovaly nejdelší kontinuitu.

Když v Praze v únoru 1883 impresario J. Sedlmayer vystavoval „liliputána“, údajného markýze Jindřicha Wolgeho spolu s jeho manželkou, markýzou Louisou, vše stále ještě velmi připomínalo přehlídky „zajímavých lidí“, známé z první poloviny 19. století. Putovní skupina performerů vystupovala ve městě jen krátkou dobu. Vystavování se odehrávalo v hostinci Saský dvůr a vstupné ve výši 30 korun za místo v první řadě, respektive 20 korun na místech dalších, svědčilo o zacílení

přehlídky na střední a nižší vrstvy publika. Konečně rovněž strategie využívané k získání legitimacy, důvěryhodnosti a atraktivitu vystoupení zůstávaly v zásadě stejné: v inzerátu, propagujícím vystoupení Jindřicha Wolgeho, publikovaném na inzertní a reklamní straně Národních listů, se poukazovalo, že oba dva „liliputáni“ před nedávnem vystoupili na císařském dvoře ve Vídni, kde se představili samotné císařovně.⁴¹⁸ Jedinou novinkou, spojenou s touto konkrétní přehlídkou, tak bylo využití denního tisku jako platformy pro komunikaci s potenciálním publikem. Vzhledem k významnému nárůstu novinové produkce a rozšiřování čtenářské obce od zhruba 60. let 19. století se jednalo o logický postup. Starší způsoby propagace prostřednictvím cedulí a plakátů umístěvaných ve veřejném prostoru doplnila propagace v prostoru mediálním, k němuž měly přístup stále větší skupiny čtenářů, zvláště těch, které se přehlídky „kuriozit“ snažily oslovit, tedy buržoazie. Poměrně malé množství samostatně působících vystavovatelů jednotlivých kuriozit, jako byl Jindřich Wolge⁴¹⁹, nicméně svědčí o tom, že se tento starší model prezentace v druhé polovině století postupně vyčerpal, respektive že přinejmenším v kontextu rychle se rozvíjejícího městského prostředí nemohl dlouhodobě obstát v konkurenci s novějšími formami zábavy.

Úspěšnější formu, která navazovala na starší vzory, známé již z první poloviny století, představovala takzvaná panoptika voskových figurín, respektive anatomická muzea. Putující kolekce voskových figurín, vystavujících známé dobové osobnosti, především členy panovnických rodin, slavné vojevůdce a často také biblické postavy, jsou známy již z první poloviny 19. století. Patrně nejznámější z obdobných kolekcí představuje dodnes londýnská sbírka Madame Tussaud, vytvořená z části švýcarským lékařem Philipem Curtiem (1737-1794), z části jeho žačkou Marií Tussaud (1761-1850) a dalšími členy její rodiny. Tato kolekce byla na počátku 19. století vystavována po Evropě, od roku 1835 pak byla umístěna v Londýně.⁴²⁰ Tussaud inspirovala v první polovině 19. století celou řadu vystavovatelů, kteří se s podobnými kolekcemi voskových figurín vydávali po celé Evropě. V Praze byla obdobná výstava voskových figur k vidění již v roce 1807. Joachim Lion z Drážďan zde vystavoval sbírku čítající na sto padesát exponátů, mimo jiné postavy Imanuela Kanta či Benjamína Franklina. Součástí expozice byly nicméně i rozsáhlejší aranžované scénérie, jako například interiér

418 *Liliputáni*, Národní listy 46/1883, 23.2., s. 4.

419 Mimo markýze Wolgeho se mi pro toto období podařilo prozatím dohledat pouze vystoupení „obra“ (*Riese*) a „trpaslíka“ (*Zwerg*) v ulicích Starého města, které bylo inzerováno v německojazyčném deníku Prager Tagblatt: *Riese Goliath und Zwerg Piccolo*, Prager Tagblatt, 132/1885, s. 17. Obdobný charakter měla nicméně v 60. a 70. letech 19. století také vystoupení slavného „Hanáckého obra“ Josefa Drásala, kterým se věnuji v kapitole 4.1.

420 PILBEAM, Pamela M. *Madame Tussaud and the history of waxworks*. New York: Hambledon and London, 2003.

pohřební kaple nedávno zemřelého pruského prince Ludvíka Ferdinanda, včetně voskové kopie nebožtíkova těla na pohřebním katafalku.⁴²¹

Ve druhé polovině století byl dosavadní model panoptika významně rozšířen. Od 60. let 19. století se postupně etabloval model stálých panoptik, která na jedné straně navazovala na již delší dobu existující tradici elitních muzeí, a na straně druhé využíval formátů, které se vyvinuly v rámci populární zábavní kultury. Přinejmenším pro oblast střední Evropy byl v tomto ohledu důležitý zvláště podnik bratrů Louise (1828-1909) a Gustave (1836-1899) Castanových, otevřený v roce 1869 v Berlíně pod názvem Castanovo panoptikum (*Castans Panopticum*). Jednalo se o podnik zcela nového typu, který spojoval tradiční galerii figurín slavných osobností s přehlídkou anatomických modelů lidského těla, včetně takzvaných „abnormit“, a zároveň návštěvníky seznamoval také s příslušníky cizích, mimoevropských kultur.⁴²² Snahou podnikatelů tedy evidentně bylo využít již existující zájem publika o slavné a „zajímavé jedince“ a zároveň prostřednictvím vztažení se k expertnímu vědění – především dobové medicíně a přírodovědě – získat respekt a důvěryhodnost, nutnou k oslovení širších skupin potenciálních diváků. Prostřednictvím spolupráce bratrů Castanových s vědci – oba byli například členy Berlínské společnosti pro antropologii, etnologii a pravěk (*Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*) zal. 1869⁴²³, tedy ve stejném roce jako Castanovo panoptikum – se jim postupně podařilo přilákat široké vrstvy publika, včetně středních a vyšších vrstev buržoazie. O úspěchu a vlivu panoptika a anatomického muzea bratrů Castanových svědčí, že se jim postupně v průběhu 70. let dařilo expandovat také do dalších měst v říši i v zahraničí – mimo jiné do Vratislavy, Kolína nad Rýnem, Drážďan a Bruselu. Otevírání poboček ve více různých městech přitom nebylo vedeno pouze snahou oslovit početnější skupiny potenciálního publika, i když maximalizace zisku pochopitelně byla jedním z jejich nejdůležitějších cílů. Vybudování sítě podniků, nabízejících podobné expozice, doplněné pravidelně se obměňujícím programem, nabízelo rovněž možnost vyměňovat si exponáty a performery mezi jednotlivými lokalitami a značně tak ekonomizovat provoz celé sítě

421 Tradici panoptik voskových figurín se dlouhodobě věnuje Hanuš Jordán. Zde vycházím především z jeho článku JORDAN, Hanuš. *Lidové kabinety doktora Caligariho*. Divadelní noviny, roč. 16, 2007, č.15, s. 10.

422 O Castanově panoptiku se, především v souvislosti s reprezentacemi „rasových kuriozit“ v kontextu německých etnografických přehlídek, respektive koloniálních imaginací, zmiňují: DREESBACH, Anne. *Gezähmte Wilde: die Zurschaustellung "exotischer" Menschen in Deutschland 1870-1940*. New York: Campus, 2005. CIARLO, David. *Advertising empire: race and visual culture in imperial Germany*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2011.

423 Archeologie, etnografie a antropologie se jakožto vědecké disciplíny s příslušnou autoritou a institucionální strukturou etablovaly ve většině evropských zemí později než medicína a přírodověda. V 60. letech ještě platily především za třídne specifické – buržoazní volnočasové aktivity, kterým se velmi často věnovali právě lékaři a přírodovědci.

Castanových zábavních podniků. Jak ještě budu mít příležitost ukázat v následujících kapitolách, propojování velkých zábavních podniků od třetí čtvrtiny 19. století postupně směřovalo k utvoření mezinárodního komplexu zábavního průmyslu, který značně proměnil podobu populární zábavní kultury v Evropě. Velká panoptika byla – vedle tzv. varieté, kterými se budu zabývat níže – jedněmi z prvních institucí tohoto nového typu. Vývoj od malých kočovných panoptik první poloviny 19. století k moderním panoptikům, zapojených do mezinárodních profesních sítí, nicméně zdaleka nebyl lineární. Oba dva modely po dlouhou dobu působily vedle sebe, mnoho konkrétních případů, i z prostředí českých zemí, by bylo možné označit za případy přechodové, vykazující jak kontinuitu se starší tradicí, tak některé prvky moderních zábavních podniků.

Ilustrace 2: Inzerát Gabrielova (dříve Meiselova) panoptika. Gabrielovo panoptikum, Budivoj 9/1888, s. 4.

Z období od 80. let 19. století existuje pro Prahu několik případů panoptik a anatomických muzeí, které ve valné většině připomínaly spíše podniky z první poloviny 19. století, svým programem nicméně imitovaly věhlasnější instituce typu výše zmiňovaného Castanova panoptika.⁴²⁴

V listopadu 1886 se například v Praze objevilo kočovné panoptikum a anatomické muzeum Karla Gabriela.⁴²⁵ Podnik, po jistou dobu sídlil v Celetné ulici č.p. 602, nedaleko Staroměstského náměstí, později zřejmě Prahu opustil a putoval do dalších měst. Znovu se z ním lze setkat například v Českých Budějovicích, v lednu 1888.⁴²⁶ Jak je patrné z upoutávky publikované v Národních listech, Gabriel kladl mimo klasických figurín slavných osobností velký důraz především na prezentaci anatomických modelů (*anatomických preparátů lidských*) a na figuríny „exotických“ jedinců. Na upoutávce z budějovického deníku Budivoj (viz ilustrace č. 2) se objevuje lidská kostra, dále voskový model znázorňující svalstvo lidského těla a také postava předvádějící tradiční artistický trik, polykání mečů – zde „vědecky“ vysvětlený s pomocí voskového anatomického modelu. Na rozdíl od panoptika osobností byl přístup do anatomického muzea regulován. Vstup do tohoto „zvláštního oddělení“ byl zpoplatněn zvláštním vstupným a přístup do něj byl oficiálně omezen věkem návštěvníků. Důvodem pro tyto restriktce byla patrně stále platná cenzurní nařízení, zmiňovaná v předchozí kapitole, která měla chránit pořádek a mravnost obyvatelstva. Jak je patrné v tomto konkrétním případě, představa mravnosti byla také výrazně genderovaná. Přístup do anatomického muzea byl sice umožněn oběma pohlavím, ovšem vždy odděleně. Společná návštěva mužů a žen na přehlídce dotýkající se lidského těla byla tedy patrně považována za mravně problematickou. V zájmu zachování mravnosti proto byly ženám nabídnuty zvláštní prohlídky muzea, odbavované ženským personálem a mužům prohlídky s personálem mužským.⁴²⁷

424 Mimo Gabrielova (dříve Meiselova) panoptika se v Praze v roce 1896 objevilo také Moskevské panoptikum, vystavující údajně sbírku asi 300 voskových figur. *Moskevské panoptikum*, Národní listy, 38/1896, s. 7. Poměrně známý je také příklad panoptika manželů Stejskalových z počátku 20. století. Putující přehlídka, která byla v provozu až do 60. let 20. století vystavovala rovněž anatomické modely a figury „kuriozit“. „Mořská panna“, „vousatá dáma“ a další postavy z tohoto panoptika se, včetně dalšího zařízení, dochovaly ve sbírkách Národního muzea v Praze a dnes jsou vystaveny v Muzeu české loutky a cirkusu v Prachaticích. Více o panoptiku Stejskalových viz. JORDÁN, Hanuš. Lidové kabiny doktora Caligariho. *Divadelní noviny*. 2007, 16(15).

425 V upoutávkách panoptika se často objevuje upřesnění, že se jedná o původní Meiselovo panoptikum. Je tedy pravděpodobné, že kolekce již byla v Praze známá z dřívější doby a pouze čas od času měnila své majitele.

426 *Gabrielovo panoptikum*, Národní listy 318/1886, s. 6. *Gabrielovo panoptikum*, Budivoj 9/1888, s. 4.

427 Za pozornost přitom stojí, že během ženské prohlídky podával ženský personál muzea „vědecká vysvětlení“. Odkaz na autoritu vědy byl obvyklou strategií k získávání legitimacy a respektu přehlídek „kuriozit“. Přisouzení schopnosti podávat vědecký výklad o lidské anatomii ženě je ovšem v tomto období spíše neobvyklý.

O praxi provozu panoptik a anatomických muzeí, ale také o tom, jak byly přehlídky anatomických modelů v tomto období vnímány, zvláště s ohledem na nebezpečí ohrožení mravnosti publika, se zmiňuje také Ignát Herrmann, který v jednom ze svých textů popsal návštěvu v anatomickém muzeu Crassé. Vyprávění bylo přitom situováno do autorova dětství, tedy přibližně do období 70. let 19. století.

„Jindy se na Senovážném náměstí usadilo „světoznámé“ kočovné anatomické museum, jehož majetníkem byl pan Antonio Crassé. Ale tehdy ještě dávno nebylo vydáno heslo „sexuelle Aufklärung“ čili „otevřte mládeži oči o věcech pohlavních“ - jinak by tam vodili celé školy, aspoň žáky středních od kvinty počínajíc. Na průčelí muzea byl velký nápis, že přístup je povolen pouze „osobám od šestnácti let“. Pro „dámy“ byl vyhrazen určitý den. Jen úkradmo tam zapadávali mladíci, a dlouho postávali před budovou obzírající krajinu, aby jich nikdo známý neviděl. Mnohý si tu přilhal rok, aby jej dovnitř pustili, a dobrý patron podniku se po křestním listě nepídil.

Sám jsem boudu drahnou chvíli obcházel, než jsem se osmělil k pokladně, přemítaje, uvěří-li mi pan Antonio Crassé, že mi je šestnáct, ježto mi do nich ještě pár měsíců chybělo... Z boudu jsem se po prohlídce „muzea“ vypotácel jako zkoprnělý ze všeho, co jsem tam viděl, zvláště v tak zvaném tajném kabinetě, do něhož se kromě dvoušestákového vstupného vybíral extra desetník... nikdo z nás ani na mučidlech by se nebyl přiznal otcům nebo starším bratrům, strýcům nebo poručníkům, že byl v anatomickém muzeu. V očích starších a starých lidí byla tato podívaná bohapustou věcí, která neměla být ani trpěna.“⁴²⁸

Pokud byla, jak popisuje Herrmann, panoptika považována za zábavu neslučitelnou s dobovým vkusem a mravy, je na místě se ptát, jak si vysvětlit vzestup jejich popularity v následujících dvou desetiletích. Především na samotném konci 19. století a v období před první světovou válkou totiž v Praze dochází k významnému nárůstu nejrozličnějších institucí vystavujících lidské „kuriozity“. Mimo zcela nových zábavních formátů, kterým se budu věnovat v další kapitole, to byla také panoptika a anatomická muzea, kterým se v tomto období podařilo oslovit nově se etablující masové městské

428 HERRMANN, Ignát. *Před padesáti lety: drobné vzpomínky z minulosti - Díl 1.* Praha: Topič, 1924, s. 11-12.

publikum. V následujícím oddíle se zaměřím právě na tato nová panoptika a pokusím se ukázat příčiny jejich dobového úspěchu.

3.2.1.1 Panoptikum a anatomické muzeum Kosmos

Na přelomu 19. 20. století a v následující dekádě působilo v Praze hned několik podniků, inzerovaných jako panoptika a anatomická muzea. Mimo jedné z cestujících poboček Castanova panoptika, která Prahu navštívila na přelomu podzimu a zimy roku 1902⁴²⁹, zde dlouhodoběji působilo také panoptikum provozované Annou Karlasovou ze Žižkova.⁴³⁰ Zdaleka nejúspěšnější projekt v tomto období nicméně představovalo panoptikum Kosmos podnikatele Heinricha Trabera, působící na různých pražských adresách po dobu celých pěti let. O tomto podniku bylo v Praze zřejmě poprvé slyšet v listopadu 1898, kdy se Traberovo panoptikum a anatomické muzeum usídlilo na Václavském náměstí v č. p. 53. Jednalo se o poměrně rozsáhlou sbírku, údajně až 1000 voskových figurín, zobrazujících nejruznější slavné osobnosti minulosti i současnosti. Podobně jako v případě staršího Gabrielova panoptika z druhé poloviny 80. let byly součástí expozice také anatomické modely. Jak uváděla reklama v dobovém tisku, návštěvníci Traberova muzea mohli například obdivovat modely lidských orgánů zasažených dýmějovým morem.⁴³¹ Součástí programu muzea byla nicméně také vystoupení živých performerů, především právě lidských „abnormit“, velmi často pocházejících ze zámořských „exotických“ oblastí, zejména z Indie. Expozice a program panoptika Kosmos tak připomínaly obdobné přehlídky, které byly – ve větším měřítku – prezentovány v podnicích typu Castanova panoptika v Berlíně.

Působení panoptika Kosmos v Praze bylo výrazně určováno platnými legálními normami, především stále platným dvorským nařízením z roku 1836, a zároveň proměňujícími se poměry v centru města, které na konci století procházelo různými přestavbami. Impresário Heinrich Traber (nar.

429 *Castanovo panoptikum*, Národní listy 323/1902, s. 3.

430 Muzeum „zvláštností“ Anny Karlasové (za svobodna Dobrovolné, nar. 1867), která byla ve spisech Policejního ředitelství zaznamenána jako „majitelka panoramy“, sídlilo na jaře roku 1907 na adrese Vodičkova č.p. 44. Muzeum předvádělo mimo jiné „tetovanou cizozemskou dámu – Miss Creola“, „obrovského 2m 25cm vysokého černocho Abdula Samatu“ a další „lidské abnormality“. Viz článek v Pražském ilustrovaném kurýru: Světoznámý podnik, Pražský ilustrovaný kurýr 24.4. 1901, s. 3.

431 *Trabrovo museum a panotpikum*, Právo lidu, 317/1898, s. 7.

1859 v Landstuhlu, Porýní-Falc)⁴³², provozovatel panoptika, byl proto během svého působení v Praze nucen manévrovat mezi platnými předpisy, omezujícími pobyt zábavních podniků na jednom místě a zároveň pro své muzeum zajistit výhodný pronájem v lokalitě, kde mohl očekávat dostatek návštěvníků.⁴³³ Původně, od listopadu 1898 do února 1899, sídlilo panoptikum na Václavském náměstí č. p. 53, odkud se stěhovalo na svou vůbec nejdelší stálou adresu v Praze v domě na Ferdinandově třídě č. p. 116/II. Když došlo na jaře roku 1901 k plánovanému stržení budovy (na jejím místě později vyrostla nová budova se známou kavárnou Louvre), byl Traber nucen přemístit muzeum do venkovního stanu. Jak vyplývá ze zprávy stavební komise, která byla svolána radnicí a Policejním ředitelstvem ke kolaudaci objektu, jednalo se o konstrukci z dřevěných latí o rozměrech 8 x 40 metrů, potaženou nepromokavou plachtou. Stan měl několik vchodů a byl osvětlen acetylenovým plynem. S tímto stanem se Traber, vždy po několika měsících, přesouval z jednoho místa v Praze na druhé. Od jara roku 1901 do konce roku 1902 stál stan na nádvoří bývalé kadetní školy na Josefském plácku – opět se přitom jednalo o místo dočasně uvolněné před plánovanou demolici budovy. Odtud putovalo panoptikum na několikaměsíční pobyt v Plzni, aby se do Prahy opět vrátilo v dubnu 1904. Poslední známá působiště panoptika se nacházela v širším centru Prahy: nejprve na Bělského třídě v Praze VII (dnes ulice Dukelských hrdinů) a konečně na náměstí Jiřího z Poděbrad na Královských Vinohradech, kde podnik zůstal do konce roku 1904.

Dlouhé působení panoptika Kosmos v Praze – celých téměř pět let – svědčí o tom, že se jednalo o poměrně úspěšný projekt, pro který v Praze na konci 19. století existovala jistá poptávka. Heinrichu Traberovi se dařilo udržet nepřetržitý provoz podniku, opakovaně pro něj zajistit povolení úřadů a zejména udržet pozornost pražského publika. Klíčem k tomuto úspěchu byla zřejmě kombinace vhodně zvolených strategií sebe-legitimizace, propagace a konečně také dobře zvolená dramaturgie, která korespondovala se senzibilitou a potřebami masového městského publika.

Traber se v tomto ohledu zjevně inspiroval úspěšnými modely ze zahraničí, zvláště již zmiňovaným panoptikem bratří Castanových. Rozsáhlá expozice voskových modelů byla průběžně aktualizována o nové figury znázorňující například postavy zločinců známých z aktuálních

⁴³² Patrně se mohlo jednat o člena rozvětvené německé rodiny, jejíž členové vlastnili různé zábavní podniky. Viz NAGEL, Stefan. *Schaubuden: Geschichte und Erscheinungsformen* [online]. Münster, 2016 [cit. 2017-05-22], s. 25. Dostupné z: www.schaubuden.de. Údaje o Heinrichu Traberovi a jeho rodině viz digitalizovaná databáze policejních přihlášek 1850-1914 (konskripce) z archivu Policejního ředitelství Praha, dostupná na stránkách: <http://digi.nacr.cz/prihlasky2/>.

⁴³³ V dokumentech Policejního ředitelství se proto nachází řada žádostí o udělení či prodloužení povolení k provozu Traberova panoptika, a sice pro různé lokality ve městě i v předměstských čtvrtích Prahy. NA ČR, Policejní ředitelství Praha I – všeobecná registratura (874), Trabera Jindřich, karton 8468, sig. T180/96.

kriminálních kauz.⁴³⁴ Mimo voskových figurín a anatomických modelů pak Traber nabídl také živá vystoupení hostujících performerů, která se střídala vždy po několika měsících. V převážné většině případů se přitom jednalo o postavy, které sám Traber označoval jako „abnormity“.

V únoru 1899 se v panoptiku objevila „tetovaná Američanka“, vystupující jako „La Belle Irene“.⁴³⁵ O měsíc později, v březnu 1899 pak mělo publikum příležitost obdivovat údajně „nejmenší trpaslici na světě“, dívku, která vystupovala jako „pricezna Topaze“.⁴³⁶ V následujícím roce se pak v panoptiku Kosmos objevila zřejmě záměrně nesourodá dvojice „abnormit“: Janagatto, „poločlověk“ z Indie a spolu s ním Marie Jouzková „zázračné dítě ze Selce“, vážící ve věku 4 let „mimořádných 65 kilo“.⁴³⁷ V lednu 1901 se publiku představily další dvě „indické kuriozity“: „dvojitý člověk Permal-Permaloo“ a „trpaslík Sopraniem“.⁴³⁸ Řadu performerů, vystupujících v panoptiku na jeho adrese ve Ferdinandově třídě, pak zakončila opět „indická kuriozita“, Delphi, „dívka s pomerančovou hlavou“, vystupující jako „napůl člověk – napůl zvíře“. V Traberově panoptiku vystupovala v průběhu března roku 1901.⁴³⁹

Ačkoliv by se z uvedeného výčtu mohlo zdát, že se prezentace jinakosti z přelomu 19. a 20. století příliš nelišily od vystoupení „zvláštních jedinců“ z první poloviny 19. století, konkrétní příklady z panoptika Kosmos ukazují na důležité významové posuny a proměňující se trendy v reprezentacích jinakosti, odrážející proměnu představ o ab/normálním v samotném závěru 19. století. Některá vystavovaná těla byla sice stále popisována jako „hříčky přírody“ – v jejich pozadí lze tedy stále identifikovat imaginaci nespoutaných tvořivých sil přírody, která se objevovala již v reprezentacích monster a „přírodních zvláštností“ ve starších historických obdobích. Převážná většina případů z panoptika Kosmos byla nicméně prezentována jako „abnormity“, tedy jako případy jistým způsobem „odchýlené“ od normy. Reprezentace „kuriozit“ v Traberově panoptiku, ale i v dalších zábavních podnicích z tohoto období, tedy spočívala na představě o ab/normální lidské tělesnosti, definované určitými tělesnými a estetickými charakteristikami.

434 V Traberově panoptiku se například v zimě roku 1900 objevily voskové figuríny pražských lupičů Zemana a Hály, známých z hojně medializované kauzy pouliční bitky se strážníky Václavem Kabátníkem a Janem Váňou, která se odehrála v Letenské ulici na Praze VII v lednu 1900. *Lupiči Zeman a Hala*, Pražský ilustrovaný kurýr, 23.1. 1900.

435 MHMP, *La Belle Irene, die schone tetovierte Amerikanerin*, inv. č. 42570.

436 *Princezna Topaze*, Národní listy 79/1899, s. 3.

437 MHMP, *Jagannato – Jouzková*, inv. č. 42564-1.

438 MHMP, *Permaloo – Sopraniem*, inv. č. 42564-2.

439 *Záhadná smrt dámy s pomerančovou hlavou*, Národní listy 44/1901, s. 3.

Jak je dále patrné, významnou úlohu sehrávala v reprezentacích „abnormit“ také rasová jinakost, což vynikne například při srovnání dvou „abnormit“, inzerovaných na plakátě muzea z roku 1901 (ilustrace č. 3). Marie Jouzková, „české zázračné dítě ze Selce“, vážící 65 kilo byla představena spolu s indickým „poločlověkem“ Jagganatem z Indie. Marie Jouzková – označovaná zde explicitně jako „české zázračné dítě“ (resp. „*das böhmische Wunderkind*“) – představovala sice „abnormálního“ jedince, zároveň ale mohla být popisována také v kategoriích krásy. Jak bylo uvedeno na plakátech: „*Zázračné dítě ze Selce – abnormální, obrovské a přece milé a krásné.*“ Indický performer Jaganatto, který byl na plakátu prezentován v exotizujícím kostýmu, s turbanem a v cirkusovém úboru, byl naopak prezentován jako „poločlověk“ (*Halbmensch*). Ačkoliv zde bylo patrně míněno, že dotyčnému jedinci schází dolní i horní končetiny, titul zřejmě odkazoval také k jeho původu a přinejmenším naznačoval, že příslušníci cizích kultur náleží k inferiorním rasám polo-lidí, které se nachází na nižších vývojových stupních v evoluci lidstva.

Intersekcce tělesné a rasové difference se objevovalo také v případě dalších performerů, prezentovaných v Traberově podniku. Zvláště názorně v případě Delphi, takzvané „dívky s pomerančovou hlavou“ z Bombaje, která se v panoptiku objevila v únoru 1901. Dívka, která během svého působení v Praze za neznámých okolností zahynula, byla popisována jako názorný případ zaostalosti a patologičnosti: „*dívka vynikala velmi malou hlavičkou... mluvit neuměla a s těžší ze sebe vydala několik výkřiků*“. Jak bylo poukazováno v článku, který popisoval její „záhadnou“ smrt v Praze: „*Učenci v dobrozdání svém uvedli, že jest to tvor, nalézající se na rozhraní mezi nejnížší třídou lidskou a nejvyšší třídou zvířecí.*“⁴⁴⁰ Vzájemné posilování rasové, genderové a tělesné difference, vztažené ke koncepci evoluce, respektive k teorii o existenci „chybějícího článku“, dokazujícího spojení mezi člověkem a primáty, přitom na přelomu 19. a 20. století představovalo jednu ze základních reprezentačních strategií, jak naznačují i další případy z evropské, ale i pražské tradice vystavování lidských „kuriozit“.

440 Záhadná smrt dámy s pomerančovou hlavou, Národní listy 44/1901, s. 3.

KOSMOS,
největší anatomické | grösstes anatomisches
MUSEUM

Ferdinandova třída č. 20 n. | Ferdinandsstrasse Nr. 20 n.
Přes 1000 podívání hodných předmětů. | Uiber 1000 Ausstellungsobjecte.

Nové! - Nové! | Neu! Neu!

Zázrak Barnumův!
Nepravidelnosti, jež v cirku
Barnumově vzbuzovaly velký
obdiv.

**Jagannatto,
poločlověk**
z Indie.

Mimo to:
Marie Jouzkova,
české
zázračné dítě
ze Selce,
4 roky staré, 65 kilo těžké.
Abnormální, obrovské a přece
milé a krásné.

Hála a Zeman,
drzí lupiči z Letenské
ulice.

Žádné zvýšené vstupné.
K vidění od 9 do 12 a od 2 do 8 hod. večer.
V pátek pouze pro dámy.
Vstupné 20 kr.

Barnums Wunder!
Abnormitäten, welche in Bar-
nums Circus grosses Aufsehen
machten.

**Jagannatto,
ein Halbmensch**
aus Indien.

Ferner:
Maria Jouzek,
das böhmische
Wunderkind
aus Selc,
4 Jahre alt, 65 Kilo schwer.
Abnorm, colossal und doch
lieblich und schön.

Hála u. Zeman,
die beiden Einbrecher aus der
Belvederegasse.

Ohne Extra - Entrée
zu sehen von 9—12 Uhr und von 2—8 Uhr.
Freitags nur für Damen.
Entrée 20 kr.

Tiskem Antonína Renna v Praze. — Druck von Anton Renna in Prag.

Ilustrace 3: Plakát panoptika a anatomického muzea Kosmos z roku 1901. MHMP, Jagannatto – Jouzková, inv. č. 42564-1.

Na vystoupení „dívky s pomerančovou hlavou“ v panoptiku Kosmos navázalo v listopadu a prosinci následujícího roku vystoupení dobově vůbec nejslavnější „kuriozity“, prezentovaného na přelomu 19. s 20. století jako *missing link*: Krao Farini (1876-1926). Jednalo se o dívku, dovezenou v roce 1883 z oblasti tehdejší Indočíny⁴⁴¹ kanadským impresáři G. A. Farinim, který Krao vystavoval po celé Evropě i ve Spojených státech. Vystoupení Krao Farini přitom v různých etapách jejího života a v různých politicko-ideologických kontextech odkazovala právě k vzájemně propojeným představám evoluce, civilizace a rasové difference.⁴⁴² V Praze se Krao představila jako hostující „kuriozita“ Castanova panoptika, které pobývalo od listopadu do prosince 1902 v Novém Bazaru v ulici Na Příkopě č. 27.⁴⁴³ Jak dosvědčují zprávy z dobového tisku, v Praze, podobně jako jinde v Evropě, byla její vystoupení čtena právě prizmatem Darwinovy evoluční teorie, respektive koncepce „chybějícího článku“. Novináři z lokálního německojazyčného deníku Politik například poukazovali na kontrast mezi civilizovaným, chováním, které si Krao údajně osvojila během svých cest po Evropě, na druhé straně ovšem zdůrazňovali její opičí a obecně zvířecí znaky: dvojí řadu zubů, tzv. lícní torby umožňující schraňování potravy a především ochlupení po celém povrchu těla.⁴⁴⁴ Lokální reprezentace Krao se tak, podobně jako jinde v Evropě, opíraly o autoritu přírodních věd a participovaly na dobové diskuzi o evoluční teorii. Ne náhodou bylo pražské vystoupení Krao Farini následováno o několik dnů později, dne 19. listopadu 1902, veřejnou přednáškou zoologa Aloise Mrázka (1868-1923) *O theorii descendenční (učení Darwinově)*, organizovanou v rámci cyklu Lidových přednášek na Přírodovědecké fakultě české univerzity.⁴⁴⁵ Ačkoliv pro toto období chybí podrobnější výzkum recepce evoluční teorie v dobové populární kultuře, na základě zmiňovaných případů lze konstatovat, 1) že byl darwinismus v prostředí Prahy přelomu 19. a 20. století zřejmě poměrně široce sdílen a diskutován, a 2) že se diskuze

441 Tato oblast zahrnovala britské a francouzské kolonie v jihovýchodní Asii.

442 Prolínání těchto ideologií, ale také proměnu strategií spojených s prezentací Krao Farini na přelomu 19. a 20. století nejlépe popsala Nadja Durbach in: Durbach, Nadja. 2008. „The Missing Link And The Hairy Belle: Krao And The Victorian Discourses Of Evolution, Imperialism, And Primitive Sexuality“. In *Victorian Freaks: The Social Context Of Freakery In Britain*, 134-153. Columbus: Ohio State University Press.

443 Castanova panoptikum, Národní listy 323/1902, s. 3.

444 ...Die Hände sind in gleicher Weise beweglich wie die Pfoten der Schimpanze, die einzelnen Glieder lassen sich vollständig nach oben umbiegen, ohne das Krao Schmerzen empfindet. Ihre beiden Backen enthalten viele Höhlen, in denen sie Sveisen Tage lang aufzuspeichern vermag, die obere Zahnreihe ist doppelt. Die Behaarung entspricht nicht minder der Affen. Das Haupthaar geht bis zu den augenbrauen herab die Oberlippen und Backe schmückt ein wohlentwickelter Bart. Auch der übrige Theil des Gesichtes ist behaart, der Körper ist vollständig mit Haar bedeckt... Das Affenmädchen Krao, Politik 317/ 18.11. 1902, s. 4.

445 Lidové přednášky české univerzity, Pražský ilustrovaný kurýr, 317/1902, s. 10.

o descendenční teorii přinejmenším částečně prolínala také s představami o rasových diferencích mezi různými lidskými „plemeny“.⁴⁴⁶

Neutuchající popularita vystoupení „abnormit“ v pražském panoptiku Kosmos tedy obecně dokazuje zvýšenou pozornost, která byla mezi obyvateli Prahy na počátku 20. století věnována otázkám hranic mezi normální a abnormální tělesností, rozdíly mezi lidskými rasami, respektive mezi zvířetem a člověkem. Dobovou srozumitelnost a závažnost těchto témat naznačuje i skutečnost, že Traberova představení, alespoň podle dochovaných dokumentů, nikdy nepostihly cenzurní zásahy a omezení. Zdá se proto, že byly přehlídky „abnormit“ na počátku 20. století považovány za zcela legitimní součást zábavní populární kultury či přímo za důležité prostředky poučení a všeobecné osvěty nejširšího publika.

Jestliže rozšíření diskurzů o ab/normálním tvořilo předpoklad úspěšnosti přehlídek „kuriozit“ na počátku 20. století, o skutečném úspěchu rozhodovala především schopnost jejich provozovatelů vyjednávat a potvrzovat legitimitu těchto přehlídek a zajistit pro ně pozornost různých skupin publika. K tomuto účelu mohlo posloužit množství různých komunikačních kanálů a strategií. Heinrich Traber využíval jak tradičnějších metod oslovování publika, tak nových způsobů komunikace, umožněných rozvíjejícím se masovým populárním tiskem. Panoptikum Kosmos taky bylo propagováno na plakátech, na letácích distribuovaných v ulicích města, a také prostřednictvím reklamních sdělení v denním tisku. V případě Prahy se jednalo o nejčtenější deníky v obou zemských jazycích, v Národních listech a Národní politice, respektive v deníku Bohemia, přičemž reklama se zde objevovala ve dvou podobách. Jednak jako reklamní sdělení, umístěná na inzertní straně novin či v bezprostřední blízkosti rubriky věnované událostem v kultuře, tedy vedle programů divadel, lidových arén a varieté. Druhou skupinu propagačních textů pak tvořily krátké noticky o dění v panoptiku Kosmos, které se objevovaly nejčastěji v rubrice „Denní zprávy“. Není zcela jasné, kdo tato sdělení psal, je nicméně pravděpodobné, že se jednalo o jeden z dalších způsobů propagace, a že za ně provozovatel panoptika redakci platil, podobně jako za reklamu otištěnou v inzertní části novin. Tato krátká sdělení byla sestavována za účelem oživování pozornosti publika a využívala proto strategie, kterou do zábavního průmyslu a

⁴⁴⁶ Tuto tezi by dokládal i další obdobný případ z roku 1903, kdy Pražský ilustrovaný kurýr referoval o „opičí dívce“ z dolnorakouského Hütteldorfu, jejíž vlasy a ochlupení údajně připomínaly „vlasy černochoů“. *12 letá „opičí“ dívka*, Pražský ilustrovaný kurýr, 15.4.1903, s. 3.

obecně reklamy uvedl jeden ze zakladatelů severoamerických freak shows P. T. Barnum, podnikatel který svůj úspěch zakládal na umění rozpoutat rozruch, či v dobovém jazyce: „humbuk“.⁴⁴⁷

Parametrům barnumovského hambuku například odpovídala zpráva, která se v souvislosti s panoptikem Kosmos objevila 19. ledna 1901 v Národních listech. Titulek zprávy zněl: „Dvojitý člověk z Traberova musea shořel“.⁴⁴⁸ Nadpis článku byl přitom záměrně zavádějící, neboť jak se později ukázalo, ve skutečnosti shořel pouze poutač s podobiznou dvojitého člověka, vyvěšený z okna panoptika do Ferdinandovy třídy. Podobný efekt upoutání pozornosti a vyvolání rozruchu měla spustit i již výše zmiňovaná zpráva o záhadné smrti „dámy s pomerančovou hlavou“ z února téhož roku. Záměrem bylo v obou případech upoutat pozornost městského publika, vystaveného na počátku 20. století ve stále větší míře nejružnějším, stále agresivnějším stimulům, především reklamě ve veřejném i mediálním prostoru.

Mimo zviditelnění se v prostoru zábavní kultury a obecněji v prostoru města bylo pro provozovatele freak shows důležité rovněž zajistit si legitimitu v očích dohlížejících autorit. Nejčastější strategií legitimizace, a zároveň způsobem zvyšování atraktivity pro potenciální publikum, bylo navázání přehlídek na dobové expertní vědění, respektive na autoritu moderní vědy. Heinrich Traber, podobně jako jiní podnikatelé s „abnormitami“ prezentoval své muzeum jako osvětovou a vzdělávací instituci, která je napojena na aktuální výzkum v oborech jako patologická anatomie, antropologie a etnografie, a která tudíž představuje důstojnou a obohacující zábavu pro všechny společenské vrstvy. Součástí této strategie, která se uplatňovala prakticky ve všech tištěných materiálech panoptika

447 Výraz *humbuk* (*humbug*) označoval ve druhé polovině 19. století rozruch, vyvolávaný cíleně, především prostřednictvím reklamy, s cílem upoutat pozornost publika či zákazníka. V dobové imaginaci byl spojen s rozšiřováním polopravd, spekulací a s falšováním skutečnosti pomocí manipulace obrazů a využívání dalších triků k oklamání publika. Ostentativní klamání publika stejně jako veřejné odhalování zfalšovaných skutečností se postupně stalo jakousi kreativní hrou, která přinášela potěšení publiku a neustálou pozornost podnikatelům s „kuriozitami“. Princip hambuku byl spojován především s podnikatelem Phineasem Taylorem Barnumem (1810-1891) a se severoamerickým zábavním průmyslem. Na konci 19. století byl nicméně koncept znám i v českých zemích, především díky populárním biografiím P. T. Barnuma. Jeho životopis, který byl zároveň svého druhu manifestem kapitalistického podnikání v zábavním průmyslu, byl publikován v Lipsku již v roce 1855 jako: BARNUM, Phineas Taylor. *Barnum, der Kaufmann, Journalist und Raritätenmann oder, So macht man Geschäfte und so wird man reich: eine Selbstbiographie*. Leipzig: Otto Wiegand, 1855. V roce 1885 se pak objevil český překlad Barnumovy příručky o podnikání: BARNUM, Phineas Taylor a Alois KALENDA. *Jak se dělají peníze: užitečné rady a pokyny od P.T. Barnuma*. Praha: Edv. Beaufort, 1885. Heslo „humbuk“ se konečně objevilo také v XI. Vydání Ottova slovníku naučného z roku 1897, kde bylo vysvětleno jako „podvod“, nejčastěji v souvislosti s „přepjatou reklamou“, jejímž cílem je „vylákat z obecenstva peníze“. *Humbuk*. Ottův slovník naučný, díl XI. 1897, s. 876. K „umění hambuku“ a kariéře P. T. Barnuma srov. především: COOK, James W. *The arts of deception: playing with fraud in the age of Barnum*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2001.

448 *Dvojitý člověk z Traberova musea shořel*, Národní listy 19/1901, s. 3.

Kosmos, bylo neustálé odkazování na různé vědecké autority. Uvádění konkrétních jmen známých antropologů, patologů a dalších vědců mělo vystaveným „abnormitám“ přidat na atraktivitě a mělo také dokazovat jejich autenticitu. V případě vystavování „dvojitého člověka“ v panoptiku Kosmos se například uvádělo, že jej „*za účelem vědeckým podrobil obšírné prohlídce*“ berlínský antropolog Rudolf Virchow.⁴⁴⁹ Autorita respektovaného vědce potvrzovala, že se v daném případě nejedná o podvod, ale o skutečnou a z vědeckého hlediska zajímavou „abnormalitu“. Posvěcení autoritou moderní vědy tak legitimizovalo zábavu spojenou s pozorováním „kuriozit“ a dost možná také rozptylovala potenciálně nepříjemné pocity a nejistoty návštěvníků těchto přehlídek.

Napojení na diskurz a autoritu moderních věd o člověku nicméně nebylo pouhou rétorickou strategií uplatňovanou provozovateli těchto přehlídek. Jak je známo z jiných případů, například právě ze spolupráce antropologa a lékaře Rudolfa Virchowa s Castanovým panoptikem a řadou dalších podniků předvádějících „kuriozity“, vědci se o dobové přehlídky „kuriozit“ velmi zajímali a skutečně tyto „abnormity“ také zkoumali.⁴⁵⁰ Mezi podnikateli vystavujícími „kuriozity“ a vědci se tak v průběhu druhé poloviny 19. století rozvinula oboustranně výhodná spolupráce, ve které jedni „dodávali“ výzkumný materiál pro vědecká zkoumání, a druzí svou vědeckou autoritou stvrzovali legitimitu populárních přehlídek „kuriozit“.

Oboustranně výhodnou spoluprací mezi vědci na jedné straně a podnikateli s „abnormitami“ na straně druhé lze sledovat rovněž v případě Traberova panoptika Kosmos. „Dvojitý člověk“ a „trpaslík“, kteří byli v Praze vystavováni v lednu 1901, byli krátce po svém příjezdu do Prahy angažováni Spolkem českých lékařů pro speciální schůzi spojenou s veřejnou demonstrací těchto „abnormit“. Údajně „hojně navštívené“ schůze 14. ledna se účastnily klíčové osobnosti české medicíny a věd o ab/normálním, mj. patolog Jaroslav Hlava, psychiatr Antonín Heveroch a lékař Rudolf Jedlička. Záznam z tohoto zasedání později vyšel tiskem v Národních listech a posloužil tak jako vítaná propagace pro podnik Heinricha Trabera.⁴⁵¹

Prostřednictvím spolupráce s těmito experty se Traberovi podařilo nejen získat důvěryhodnost dohlízejících orgánů, ale také výrazně rozšířit možný okruh publika. Pokud byla v 60. a 70. letech 19. století panoptika a anatomická muzea po jistou dobu zavrhována jako nemravná zábava nedůstojná

449 *Dvojclověk přijde!* Národní politika, 9/1901, s. 6.

450 Rudolfu Virchowovi a dalším německým vědcům se v tomto ohledu věnovala Birgitte Stammberger v knize STAMMBERGER, Birgit. *Monster und Freaks: eine Wissensgeschichte aussergewöhnlicher Körper im 19. Jahrhundert*. Bielefeld: transcript, 2011.

451 *Srostlé dvojče*, Národní listy 18/1901, s. 3.

vkusu „lepší společnosti“, autorita vědy jim na přelomu 19. a 20. století opět dodala respekt a legitimitu, potřebnou k získání středních a vyšších vrstev městského obyvatelstva.

Jak přesně vypadala struktura návštěvníků panoptika Kosmos, je možné pouze odhadovat. Vzhledem ke komunikačním kanálům, zvoleným k inzerci podniku – nejčtenějším deníkům v obou zemských jazycích – lze ovšem usuzovat na nejširší společenské vrstvy. Zároveň je potřeba vzít v úvahu, že vstupné do Traberova podniku nebylo vůbec laciné. Cena vstupenky ve výši 15 korun, respektive 10 korun pro děti a „vojsko“ poměrně výrazně převyšovala ceny v jiných zábavních podnicích počátku 20. století. Vstupné do populárních divadel jako byla Švandova aréna na Smíchově nebo Uranie v Královské oboře (na Výstavišti) se pohybovalo již od 40 haléřů za místo na stání až po nejdražší vstupenky do lóže za 5 korun. Vstupné do panoptika Kosmos tedy dalece převyšovalo vstupné do populárních divadel a bylo naopak v zásadě v podobné výši, jako vstupné do karlínského Theatre Varieté a jako vstupné na místa střední kategorie v elitních divadelních institucích jako Národní divadlo či Německé divadlo (dnešní Stavovské divadlo).⁴⁵² Lze tedy předpokládat, že publikum panoptika a anatomického muzea Kosmos tvořili především lépe situovaní obyvatelé Prahy, čemuž by nasvědčovaly i lokality, v nichž se muzeum objevovalo po roce 1902, v prostoru Letné, respektive na Královských Vinohradech.

⁴⁵² Pro srovnání cen zábavních podniků bylo použito informací z dobového průvodce Prahou z roku 1900. *Knappův průvodce po Praze a okolí*. Praha-Karlín: M. Knapp, 1900.

3.2.2. Etnografické přehlídky v Praze 1870-1913

Součástí proměňující se kultury vystavování „kuriozit“ v Praze byly již od počátku 19. století také přehlídky takzvaných divochů (*Wilde*), ve druhé polovině 19. století často označované jako přehlídky „etnické“ či „etnografické“.⁴⁵³ S představeními „zvláštních jedinců“ (*Merkwürdige Personen*), respektive „abnormit“ je spojovala celá řada důležitých vazeb. Příslušníci mimoevropských etnik z nejrůznějších částí světa byli v Evropě od konce 18. století vystavováni po boku „obrů“, „trpaslíků“ a dalších „kuriozit“ jako „zajímavosti“, dosvědčující rozmanitost lidstva i řádu přírody. Zhruba od 70. let 19. století se „etnografické“ přehlídky vydělily z freak shows jako samostatný, komplexní žánr zábavní kultury s vlastním repertoárem reprezentačních strategií, s oblíbenými skupinami „exotů“, cestujícími po celé Evropě a s výraznými podnikatelskými osobnostmi, jako byl hamburský impresáριο Carl Hagenbeck. S freak shows nicméně „etnografické“ spektakly stále spojoval základní princip těchto přehlídek, spočívající v konfrontaci publika s inscenovanou jinakostí. Jinakost příslušníků mimoevropských etnik, formulovaná v dobových termínech ne/civilizovanosti a rasové odlišnosti, byla zpravidla vázána na jejich těla, vystavená pohledu publika. Postavy „exotů“ proto, podobně jako lidské „abnormity“, fungovaly jako projekční plocha pro nejrůznější představy o diferencích mezi lidmi a ideologický efekt těchto přehlídek tak rovněž spočíval v potvrzování i k problematizaci kolektivních a individuálních identit publika.

Dnes již poměrně rozsáhlý výzkum k dějinám „etnických“ přehlídek v Evropě zasazuje imaginace „exotické“ jinakosti nejčastěji do kontextu koloniálního panství, respektive popularizace kolonialismu v různých evropských státech. Jako druhý důležitý kontext pak bývá zdůrazňován rozvoj vědy, především přírodních věd o člověku, ovlivněných darwinismem a rozvojem rasové antropologie. Přehlídky „exotů“ bývají opět, podobně jako freak shows, interpretovány jako místa produkce a diseminace tohoto vědění, respektive jako místa vyjednávání autority moderních věd o člověku. V obou jmenovaných ohledech se pak má za to, že prezentace „exotického“ jiného vytvářela a potvrzovala

⁴⁵³ Různé názvy, kterými byly tyto přehlídky opatřovány, odkazují jednak k různým modelům vystavování a jednak k různým způsobům sebe-legitimizace provozovatelů těchto přehlídek. Dnes hojně užívané výrazy jako „lidská ZOO“ (*Human Zoo*) vznikly až ve 20. století, a sice jako převážně negativně konotované pojmy, využívané ke kritice komerčního vystavování příslušníků cizích kultur. Dobová označení, jako „etnická“ či „etnografická“ představení (*Ethnische Schau-/Aus-stellungen*) naopak sloužila k legitimizaci tohoto druhu zábavy, prostřednictvím jejich asociace s vědou a vzděláváním.

dobovou koncepci civilizační nadřazenosti Evropanů nad „jinými“ etniky a ospravedlňovala tak jejich koloniální nadvládu.

„Etnografické přehlídky“ nabývaly v průběhu 19. století řady nejrozličnějších podob a rovněž jejich ideologické významy se v jednotlivých částech Evropy v různých obdobích značně odlišovaly. V následující podkapitole bych se rád věnoval proměnám tradice vystavování „divochů“ v kontextu Prahy, a sice především s ohledem na jejich obecnější vývoj, proměnu organizačních principů a publika těchto přehlídek. V samostatné kapitole – případové studii – věnované přehlídkám „Afričanů“⁴⁵⁴ na přelomu 19. a 20. století se pak pokusím blíže prozkoumat diskuze spojené na jedné straně s prezentacemi Afriky a „Afričanů“ v Praze a na druhé straně s představami o kolektivním těle národa v českých zemích na přelomu 19. s 20. století.

Jedinci či menší skupinky obyvatel, pocházejících ze vzdálených částí světa, jako byla Afrika či Severní Amerika, se v Evropě začali objevovat již od dob zámořských plaveb a objevů od konce 15. století. Cestovatelé jako Kryštof Kolumbus, při své druhé plavbě do Ameriky v roce 1493, nebo později James Cook, při objevení Tahiti v roce 1774, přiváželi do Evropy ze svých cest živé příslušníky nativního obyvatelstva. Tito „domorodci“ sloužili jako svého druhu „trofeje“ objevitelů a zároveň jako „důkazy“, potvrzující existenci nově objevených zemí a kontinentů.⁴⁵⁵ Někteří z takto dovezených „divochů“ se později stali součástí evropských panovnických dvorů a podobně jako „dvorní trpaslíci“ pak sloužili především coby odznaky moci a prestiže svých pánů.

Kultura dvorských „mouřeníků“ a „bláznů“ později na přelomu 18. a 19. století inspirovala zábavní formy určené širším vrstvám obyvatelstva: přehlídky „divochů“ na tržištích, případně v hostincích a na jiných veřejných a polo-veřejných místech evropských měst. Jedny z prvních přehlídek tohoto typu se v Praze prokazatelně odehrály v roce 1813.⁴⁵⁶ Impresário Heinrich Hill představil tohoto roku svou skupinu afrických „Bušmenů“ (*Buschmenschen*), se kterými cestoval po velkých městech

454 K označení dobových názvů etnických skupin, vystupujících v „etnografických“ přehlídkách, používám důsledně uvozovek. Snažím se tak naznačit, že dobové výrazy používané Evropany často neodpovídaly lokálním názvům a identifikacím nativního obyvatelstva. Druhým důležitým momentem je nejistota ohledně skutečného původu performerů a performerek, kteří sice byli prezentováni např. jako „Ašanti“, ve skutečnosti však mohli pocházet z jiných oblastí Afriky, či se dokonce mohlo jednat o migranty a jejich děti, žijící již delší dobu v Evropě.

455 CIARLO, David. *Advertising empire: race and visual culture in imperial Germany*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2011, s. 67.

456 Opět je potřeba připomenout, že komplexnější pojednání nejstarších dějin těchto přehlídek v Praze limituje nedostatek dochovaných pramenů.

Evropy, včetně Vídně a Prahy.⁴⁵⁷ Ve stejném roce se v Praze ukazoval také „Hotentot“, který byl předváděn impresáři Jordanem, spolu s blíže nespecifikovanou „obryní“ v sále hotelu Saský dvůr (*Hotel de Saxe*).⁴⁵⁸ O charakteru těchto přehlídek bohužel není z dochovaných pramenů možné zjistit nic bližšího. Vystoupení nicméně zřejmě probíhala podobně jako jiná představení „přírodních zajímavostí“ a „zvláštních lidí“, které jsem popisoval na počátku této kapitoly. Poznatky o možné podobě těchto nejstarších přehlídek „divochů“ je nicméně možné čerpat z geograficky i kulturně blízkých kontextů, především z Vídně. Hlavní město monarchie má navíc tu nespornou výhodu, že zde zpravidla vystupovaly stejné skupiny, které během svého putování Evropou navštívily také Prahu.⁴⁵⁹

Ve Vídni se podobně jako v Praze objevovaly menší skupinky „divochů“, vystavované dlouho po boku ostatních „kuriozit“, jako byli „obři“, „trpaslíci“ a další „zajímavé zjevy“. Prezentace „divochů“ se nicméně od inscenací jiných „kuriozit“ lišily, a sice tak, že zdůrazňovaly rasovou jinakost „exotů“: jejich tělesnou ale i kulturní „odlišnost“, která byla povětšinou popisována jako „necivilizovanost“ či „zaostalost“. Představy o lidských rasách, jejich historickém vývoji, vzájemných vztazích, případně hierarchiích představovaly na počátku 19. století komplikované ideologické pole, které se vyznačovalo značnou nejasností klíčových pojmů a množstvím často nesouvisajících či vzájemně si protiřečících teorií. Populární přehlídky „Bušmenů“, „Ašantů“ a dalších „divochů“ zpravidla neodkazovaly k žádné konkrétní dobové teorii nebo konceptu rasy. Prezentace „divochů“ spíše využívaly rostoucí důležitosti debat o rozdílech mezi lidmi a sami k těmto debatám přispívaly tím, že šířily imaginace rasové difference mezi stále širší vrstvy publika.⁴⁶⁰

Odvolávání se na autoritu věd o člověku bylo nicméně opět důležitou strategií sebe-legitimizace těchto přehlídek a získávání potenciálního publika. Již v první polovině 19. století došlo, podle Sauera, k přeorientování obdobných přehlídek na širší vrstvy publika, zahrnujících také vyšší vrstvy městského obyvatelstva.⁴⁶¹ Součástí tohoto procesu byla nutně snaha získat legitimitu v očích potenciálního

457 NOVOTNÝ, Antonín. *Staropražští komedianti a jiné atrakce: 1800-1850*. 1. vyd. Praha: Atlas, 1944, s. 159an. Impresáři Hill se do Prahy vrátil také roku 1819, kdy zde předváděl rodinu „indiánských divochů“ a „Afričanku“. Viz NÁČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Povolení Jindřichu Hillovi předvádět v Praze rodinu indiánských divochů a Afričanku*, sig. 2050, karton 57.

458 NÁČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Povolení p. Jordanovi k veřejnému předvádění divokého hottentota a obryně v hotelu de Saxe*, sig. 1514, karton 46.

459 SAUER, Walter. Exotische Schaustellungen in Wiener Vormärz: Zwischen Voyerismus und früher Rassentheorie. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2016, (124/2), 391-417.

460 Tamtéž, s. 397, 413an.

461 Sauer používá výrazu „Verbürgerlichung“ žánru „exotických“ přehlídek. Tamtéž, s. 402.

publika i dohlízejících státních orgánů. Tuto legitimitu poskytovaly právě dobové vědy o člověku, především fyzická antropologie. Spolupráce s vědci umožnila prezentovat obdobné přehlídky jako „vzdělávací“ programy, které údajně sloužily k „osvětě“ veřejnosti a mohly se tak stát součástí repertoáru zábav měšťanstva.

Snaha prezentovat vystoupení „divochů“ jako vzdělávací a osvětové aktivity určovala podobu těchto vystoupení i ve druhé polovině 19. století, kdy dochází k vyprofilování samostatného žánru „etnografického“ spektaklu, již zcela odděleného od přehlídek „abnormit“. Osobností, která je nejvýrazněji spojena s proměnou tohoto žánru zábavní kultury byl hamburský podnikatel a obchodník se zvířaty Carl Hagenbeck (1844-1913).⁴⁶² Podobně jako P. T. Barnum nebo bratři Castanové, jimž se ve druhé polovině 19. století podařilo vybudovat masové zábavní podniky, vycházející ze starších forem zábavní kultury, Hagenbeck v 70.–80. letech výrazně proměnil dosavadní tradice prezentace živých zvířat v zoologických zahradách a rovněž tradici vystavování „divochů“ v evropských metropolích. V stále intenzivněji se propojujícím světě druhé poloviny 19. století se Hagenbeckovi postupně podařilo vybudovat síť agentů, koloniálních úředníků, lovců a námořních kapitánů v Africe i Asii, díky nimž byl schopen zásobovat řadu evropských zoologických zahrad a cirkusů živými „exotickými“ zvířaty. Později – zřejmě také pod dojmem setkání s P. T. Barnumem, ke kterému mělo dojít v roce 1872 v hamburském St.–Pauli⁴⁶³, se Hagenbeck rozhodl rozvinout další aktivity ve vznikajícím zábavním průmyslu. Nejznámější zůstává dodnes jeho aktivita v prezentaci živých zvířat ve zcela novém typu zoologických zahrad, které imitovaly přirozené životní prostředí jednotlivých zvířecích druhů a nabídly do té doby nevídaný zážitek bezprostřední konfrontace diváka se zvířetem.⁴⁶⁴ Hagenbeck nicméně mimo zvířata dovážel a vystavoval také příslušníky „exotických“ kultur. Počátkem 70. let přivezl do Evropy skupinku Sámů (označovaných tehdy jako „Laponci“ či „Eskymáci“) s živými soby a později také další skupiny „divochů“. V roce 1876 to byli Nubijci ze Súdánu a v roce

462 AMES, Eric. *Carl Hagenbeck's empire of entertainments*. Seattle: University of Washington Press, 2008. THODE-ARORA, Hilke. *Für fünfzig Pfennig um die Welt: die Hagenbeck'schen Völkerschauen*. New York: Campus, 1989.

463 CIARLO, *Advertising empire*, s. 86-87.

464 Revolučnost Hagenbeckových zoologických zahrad, z nichž jako první vznikl *Tierpark Hagenbeck* v Hamburku, byl nový způsob inscenace diváckého zážitku. Divák měl bezprostřední přístup ke zvířatům, odděleným pouze mřížemi nebo vodním příkopem. Celá zahrada pak byla uzpůsobena tak, aby co nejvěrněji připomínala krajinu, ze které daná zvířata pocházela. Základním principem prezentace tak byla snaha o vytvoření dojmu autenticity. AMES, *Carl Hagenbeck's empire*, s. 141a. ROTHFELS, Nigel. *Savages and beasts: the birth of the modern zoo*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002.

1880 labradorští Inuité, s nimiž údajně Hagenbeckova společnost navštívila mimo Hamburku, Paříže, Berlína a Frankfurtu také Prahu.

Hlavním principem Hagenbeckových přehlídek, ať již se jednalo o vystoupení zvířat či „domorodců“ byla autenticita. Zvířecí i lidské performeři byli inscenováni tak, aby v publiku vzbudili dojem autenticity. Návštěvník měl být vytržen ze své každodenní reality a přenesen do příslušných „exotických“ krajin. „Ponoření se“ do „jiného“ světa bylo přitom sugerováno zručnou prací s kulisami a dalšími divadelními postupy. Nejčastějším, byť ne jediným modelem, využívaným Hagenbeckem a dalšími podnikateli k inscenování autenticity byla „etnografická vesnice“. Jednalo se o uměle postavený model „domorodé vesnice“, v jejíchž kulisách „divoši“ předváděli „svůj“ každodenní život, „tradiční“ řemesla a zvyky svého etnika. Návštěvníkům bylo umožněno volně procházet vesnicí, pozorovat „divochy“ při nejrůznějších činnostech a různým způsobem s nimi interagovat. Program byl pak zpravidla doplněn pravidelně se opakujícími vystoupeními, při nichž „domorodci“ předváděli předem secvičený program – velmi často se jednalo o hudební a taneční vystoupení.

Divácký zážitek byl v případě „etnografických vesniček“ inscenován jako svého druhu výprava do „jiného světa“. V éře, kdy cestování na větší vzdálenosti stále ještě nebylo příliš běžné ani dostupné, se jednalo o jeden z mála kanálů, prostřednictvím nichž se mohlo obyvatelstvo středoevropských měst dozvídat o cizích krajích a jejich obyvatelstvu. Návštěva v „domorodé vesnici“ přitom byla zároveň koncipována jako svého druhu „etnografická“ expedice. Pozorování domorodců při práci a dalších činnostech bylo prezentováno jako kvazivědecká činnost, při které se návštěvníci sami stávali etnografy či etnografkami. Tištěný průvodce, který byl zpravidla návštěvníků k dispozici za příplatek ke vstupnému, vysvětloval podrobnosti vystoupení, seznamoval návštěvníky s geografickými a národopisnými souvislostmi daného „exotického“ regionu a poskytoval tak diváků určitý „návod“, jak „číst“ představení, které mají právě před očima. S použitím tohoto „návodu“ se návštěvník sám na chvíli proměňoval v diletujiícího etnografa.

Důraz na „vědeckost“ a edukativní potenciál byl pochopitelně součástí snahy přitáhnout pozornost středních a vyšších vrstev liberální buržoazie. Hagenbeck, který byl sám členem již zmiňované Berlínské společnosti pro antropologii etnologii a pravěk, dlouhodobě rozvíjel oboustranně výhodnou spolupráci s vědci, jako byli fyziolog a antropolog Rudolf Virchow (1821-1902) nebo Felix von Luschan (1854-1924). Autorita vědy měla „posvětit“ prezentaci Hagenbeckových přehlídek jako vzdělávacích aktivit, které nabízí důstojnou zábavu pro příslušníky středních tříd. Jak ukazují počty

návštěvníků těchto přehlídek, udávané v dobovém tisku, přehlídky Carla Hagenbecka a různých jeho napodobitelů⁴⁶⁵ ve třetí čtvrtině 19. století skutečně poutaly značnou pozornost nejširší veřejnosti.⁴⁶⁶ Zároveň postava samotného Carla Hagenbecka, vynalézavého podnikatele, vědce, cestovatele a krotitele „dravé zvěře“ postupně získala status jistého modelového vzoru ideálních vlastností mužského příslušníka liberálních středních tříd konce 19. století, mezi které se počítala vzdělanost, odvaha, schopnost samostatně se rozhodovat a jednat.⁴⁶⁷

„Etnografické“ přehlídky se v průběhu 70.–90. let 19. století mnohokrát objevily také v Praze. Samotný Hagenbeck zavítal do Prahy se svými přehlídkami hned několikrát. V roce 1878 se v zábavním podniku Tivoli Averino na ostrově Velké Benátky (jeden z vltavských ostrovů v prostoru dnešní Štvanice) produkovali jeho „Nubijci“. „Domorodá vesnice“ byla v tomto případě postavena přímo na jevišti a v přízemí divadelní arény.⁴⁶⁸ O sedm let později se ve speciálně postavené aréně na tehdejší náměstí Jana Evangelisty Purkyně (dnes Náměstí Míru) představila Hagenbeckova „Cejlonská karavana“, přehlídka, která představila „exotické“ „Sinhálce“ a živá zvířata z ostrova Srí Lanky.⁴⁶⁹

465 Mezi další významné podnikatele, provozující ve třetí čtvrtině 19. století „etnografické“ přehlídky patřili mj. například Charles a Henry Reich, R. A. Cunningham, impresário John Hood nebo firma Böhle & Willardt. CIARLO, *Advertising empire*, s. 77.

466 Werner Schwarz podrobně popsal úspěch Hagenbeckovy Cejlonské karavany ve Vídni v roce 1878. SCHWARZ, *Anthropologische Spektakel*, s. 83an.

467 Tamtéž, s. 79, 96. Zhruba v tomto duchu byla Hagenbeckova postava oslavována i v kontextu českých zemí. Obdivný článek, vyzdvihující Hagenbeckovu odvahu a podnikavost publikoval například spisovatel Josef Kořenský v časopise Lumír. KOŘENSKÝ, Josef. Ze života praktického zoologa. *Lumír*. 1899, **XVII**(11), 123-125. KOŘENSKÝ, Josef. Ze života praktického zoologa (Dokončení). *Lumír*. 1889, **XVII**(12), 137-140.

468 JAVORIN, Alfred. *Pražské arény: lidová divadla pražská v minulém století*. Praha: Orbis, 1958, s. 209.

469 Tamtéž, s. 220an.

3.2.2.1 „Samojedi“ v Praze 1882

Bližší představu o podobě etnografických přehlídek pořádaných v Praze třetí čtvrtiny 19. století a o reakcích lokálního publika na tyto prezentace jinakosti lze ukázat na případu vystoupení skupinky takzvaných Samojedů (*Samoieden*)⁴⁷⁰ na Střeleckém ostrově v srpnu roku 1882. Tato přehlídka cílila zřejmě převážně na pražské buržoazní publikum⁴⁷¹ a byla inscenována podle Hagenbeckovského vzoru, tedy jako „etnografická vesnice“, která divákům umožňovala „navštívit“ vzdálené kraje a seznámit se s jejich „exotickými“ obyvateli. Jak se objevilo v jednom z nadšených dobových komentářů:

*„Pražanům se v těchto dnech nabízí příležitost poznat každodenní život Samojedů – zajímavého malého národa, který obývá pobřeží Severního ledového oceánu, zvláště deltu řeky Pečora – a to vše aniž by se publikum muselo vydat na nákladnou polární expedici, která je spojena s řadou nepříjemností, zvláště pro osoby slabší tělesné konstituce.“*⁴⁷²

470 Výraz „Samojedi“ vznikl jako převážně pejorativní označení původních kultur severní a východní Sibíře, kolonizovaných postupně již od 17. století imperiálním Ruskem.

471 Z dochovaných dokumentů bohužel není možné odhadnout zacílení této přehlídky prostřednictvím ceny vstupného. Články o „Samojedech“ se nicméně objevovaly především v lokálních denících zaměřených převážně na buržoazní publikum (Bohemia, Národní listy, České noviny) a lze tedy s jistou rezervou usuzovat na jejich zacílení na střední vrstvy pražské společnosti.

472 *Den Pragern bietet sich gegenwärtig gelegenheit, ohne eine kostspielige Polarreise unternehmen zu müssen, welche übrigens besonders für verweichlichte Naturen nicht mit sehr viel Annehmlichkeit verbunden sein soll, das leben und treiben der Samojeden, jenes interessanten Völkchens, das die Gestade des Nördlichen Polarmeers bewohnt und namentlich die Mündungen der Petschoria bevölkert, im kleinen kennen zu lernen.* In: *Samoieden*, Bohemia, 220/1882, s. 6.

Ilustrace 4: Tzv. Samojedi v zoologické zahradě v Lipsku v roce 1883. *Die Samojeden*, *Die Gartenlaube* 6/1883, Leipzig: Verlag von Ernst Kail, s. 95-97.

Skupinku těchto „Samojedů“ tvořily podle dobových zpráv dvě rodiny. Vasil Kanjuk, který byl nazýván také familiárním jménem Vasko (*Wasko*), Njeja, jeho žena a jejich syn Ortje. Mladší pár pak tvořili Ideräch a Pirpitja.⁴⁷³ Spolu s nimi přicestovalo do Prahy také 14 polárních sobů a sibiřský polární Špic.⁴⁷⁴ Skupina rozbila tábor na Střeleckém ostrově, tedy na místě, které bylo tradičně vyhrazeno lidovým zábavám. Pro „etnografické“ přehlídky bylo toto místo vhodné hned z několika důvodů. Zdejší vegetace umožňovala snadněji inscenovat dojem přenesení do „exotických“ krajín. Zároveň skutečnost, že se na dohled nacházel také Pražský hrad, Národní divadlo a další dominanty

⁴⁷³ U všech jmen platí, že se nemusí krýt se skutečnými jmény vystavených osob. V praxi vystavování se často objevovala zkrácená, upravená či zcela smyšlená jména (*stage names*). V tomto případě je navíc třeba přičíst ještě německý, respektive český přepis těchto jmen, který mohl zásadně změnit jejich původní podobu.

⁴⁷⁴ *Samojeden*, *Bohemia*, 220/1882, s. 6. Obdobně: *Samojedi v Praze*, *České noviny*, 201/1882, s. 2. *Samojedi v Praze*, *Národní listy*, 220/1882, s. 3.

města, umocňovala dojem kontrastu mezi údajně „zaostalými“ domorodci a jejich „civilizovaným“ publikem. Podobu tábora „Samojedů“ lze přibližně rekonstruovat z vyobrazení obdobného vystoupení v zoologické zahradě v Lipsku, kterou v roce 1883 publikoval německý obrázkový časopis *Die Gartenlaube* (viz ilustrace č. 4). Jak je patrné z obrázku i z dobových popisů pražského vystoupení, návštěvníci mohli volně procházet tábořištěm a pozorovat jeho obyvatele při každodenních činnostech: výrobě nejrůznějších nástrojů, vaření a krmení sobů. Jednou za hodinu pak mladší ze „samojedských“ mužů vyzýval publikum k projížďce na saních kolem celého ostrova.⁴⁷⁵

Provádění laického etnografického pozorování, k němuž byli návštěvníci přehlídky vybízeni, odkazovalo k několika důležitým otázkám, které se z úzké oblasti expertního vědění postupně dostávaly do povědomí širší veřejnosti. Jednak to byla obecnější otázka o rozdílech mezi různými lidskými rasami a jejich porovnávání, které se řídilo eurocentrickým měřítkem „vyspělosti“ a „civilizovanosti“. V případě „Samojedů“ nicméně velmi důležitou úlohu hrály také dobové diskuze o vlivu prostředí, respektive klimatu na život, zdraví a podobu jedinců i celých lidských ras.

Důležitou oblastí, která byla zkoumána v souvislosti s klimatickými vlivy, byly právě oblasti „dalekého severu“, k jejichž výzkumu v 70. a 80. letech 19. století přispěly cestovatelské expedice různých evropských států, včetně Rakouska-Uherska. Rakouská polární expedice z let 1872-1874, vedená Juliem Payerem (1841-1915) a Carlem Weyprechtem (1838-1881), která byla ve své době prezentována jako triumf rakouské vědy a jako příkladná spolupráce mezi různými národy Habsburské monarchie, zaznamenala ve své době značnou pozornost a rozšířila povědomí o arktických oblastech mezi nejširší veřejnost.⁴⁷⁶ Obdobně se oblastem „dálného severu“ věnovali také další cestovatelé a publicisté, například český pedagog a cestovatel Josef Kořenský (1847-1938), který v roce 1883 publikoval „etnologickou“ studii o Laponsku a Laponcích.⁴⁷⁷ Častou otázkou, která se řešila v souvislosti s arktickými oblastmi a jejich obyvatelstvem, byla právě otázka účinků drsného severského klimatu. Obecnější otázku představoval v kontextu rasových teorií vliv prostředí na podobu

⁴⁷⁵ *Samoieden*, Bohemia, 220/1882, s. 6.

⁴⁷⁶ Ulrike Spring sledovala imaginace arktických oblastí, zvláště představy o tzv. polární záři, které se ve Vídni a dalších částech monarchie rozvinuly během triumfálního návratu rakousko-uherské polární výpravy v roce 1874. Diskurz o arktických oblastech podle ní umožňoval formulovat ambice rakouské liberální buržoazie, jejich pojetí pokroku a civilizovanosti, spočívající mimo jiné také v překonávání rozdílů mezi jednotlivými národy monarchie. SPRING, Ulrike. Between Spectacle and Science: The Aurora in Central Europe, 1870s–1880s. *Acta Borealia*. 2012, **29**(2), 197–215. SCHIMANSKI, Johan a Ulrike SPRING. *Passagiere des Eises: Polarhelden und arktische Diskurse 1874*. Wien: Böhlau, 2015.

⁴⁷⁷ KOŘENSKÝ, Josef. Laponsko a Laponci (ethnologická studie). *Osvěta: listy pro rozhled v umění, vědě a politice*. 1883, (230).

jednotlivých ras, především na barvu jejich kůže, vlasů a očí. Druhou důležitou otázkou, která souvisela s rasovými charakteristikami, byla schopnost aklimatizace, neboli možnost „přesazovat“ jednotlivé rostlinné, živočišné a lidské druhy z jednoho prostředí do prostředí jiného.⁴⁷⁸ Tato otázka byla pochopitelně důležitá v kontextu rozvoje koloniálního podnikání, které vyžadovalo neustálý pohyb jednotlivců i větších skupin mezi geograficky vzdálenými lokalitami, což souviselo mimo jiné s využíváním dříve jen řídce obydlených oblastí, kde se nacházely nejrůznější přírodní zdroje a suroviny a také s experimentálním „přesazováním“ různých živočišných a rostlinných druhů z míst jejich původního výskytu do lokalit, které slibovaly možnost maximalizovat jejich produkci. Součástí těchto úvah a experimentů byly také spekulace o schopnostech jednotlivců i jednotlivých ras adaptovat se na náročné klimatické podmínky.⁴⁷⁹

V případě „Samojedů“, prezentovaných v Praze v roce 1882 se diskuze o vlivu prostředí a nepřímo také o možnostech aklimatizace vedla přímo v souvislosti s popisem těl vystavených jedinců. Mimo charakteristik, které měly odkazovat k rasové jinakosti „Samojedů“ – mezi nimiž byl zmiňován „malý vzrůst“, „nízké čelo“, „široký nos a ústa“, „šikmé oči“⁴⁸⁰, díky nimž údajně „Samojedi“ připomínali „Čiňany“⁴⁸¹ – se často zmiňoval právě vliv extrémních životních podmínek a klimatu, který různým způsobem poznamenával těla jednotlivých „Samojedů“. Zvláště byla zdůrazňována „sešlost“ těl, vystavených extrémním klimatickým podmínkám. Jak uváděly Národní listy: „*Obyvatelé tamějších nad míru drsných a mrazivých krajín dosahují málokdy stáří 50 roků, tak že je stáří šedesáti let u nich zjevem velmi vzácným. Samojedi nejsou také plodní a není tudíž daleka doba, kdy kmen jejich úplně vymře.*“⁴⁸²

478 Otázkou možností aklimatizace se zabývala celá řada jedinců a institucí zapojených ve třetí čtvrtině 19. století do struktur koloniálního panství. Jednou z nejstarších z nich byla pařížská *Jardin Zoologique d'Acclimatation*, založená v roce 1860 Napoleonem III. V následujících letech zde byly, pod vedením ředitele Geoffroy Saint-Hillaire, syna teratologa a přírodovědce Etiéna Geoffroy Saint-Hillaire, inscenovány také přehlídky „Nubijců“, „Hotentotů“, „Zuluů“ a dalších „divochů“, především z různých oblastí Afriky.

479 Na souvislost „etnografických“ produkcí s diskuzemi o aklimatizaci správně upozornil Werner Schwarz. Jeho interpretace, která zdůrazňuje strach Evropanů z údajně „snadno přizpůsobivých“ a tudíž rovněž „rychle se množících“ ras (především „Židů“ a „Černochoů“) a naopak vymírání „bílých rasy“ se mi naopak pro 70. léta 19. století jeví jako anachronická. V prostředí Prahy se každopádně s obdobnými interpretacemi nesetkáváme. SCHWARZ, *Anthropologische Spektakel*, str. 22-23. Obecně k teoriím aklimatizace v koloniálním kontextu viz OSBORNE, Michael A. *Acclimatizing the World: A History of the Paradigmatic Colonial Science*. *Osiris*. 2000, **15**, 135-151.

480 *Samojeden*, *Bohemia*, 220/1882, s. 6.

481 *Samojedi v Praze*, *Národní listy*, 220/1882, s. 3. *Samojedi v Praze*, *České noviny*, 192/1882, s. 2.

482 *Smrt Samojeda v Praze*, *Národní listy*, 230/1882, s. 2.

Vliv extrémních podmínek se nejnázorněji ukazoval na těle nejstaršího ze „Samojedů“, Vasila Kanjuka, který podle jednoho z dobových článků: „*působil již velmi sešlým dojmem a mimo to mu chyběla jedna noha, tři prsty na pravé a dva prsty na levé ruce, které ztratil v boji s polárním medvědem*“.⁴⁸³ Prostřednictvím postavy Vasila Kanjuka, který v Praze, podobně jako mnoho jiných „divochů“ dovezených do Evropy zemřel, zřejmě na následky nákazy tuberkulózou, se v dobovém tisku rozvinula komplexní diskuze o možnostech aklimatizaci a o přednostech evropské civilizace.

Smrt Vasila Kanjuka přitom nebyla dávána do spojitosti s hygienickými a zdravotními poměry v Praze. Na vině byla podle tisku především Vasilova celková sešlost, způsobená extrémním životním prostředím v jeho „vlasti“, kterou ještě umocňovala údajná necivilizovanost „Samojedů“.⁴⁸⁴ Jak uváděly Národní listy: „(Vasko) *ve své domovině neměl ani ponětí o nejnovějších vynálezech, berlích atd. A byl nucen chodit po kolenách, vlastně po čtyřech, což působilo dojmem dosti trapným*“. Také základní hygienické návyky – symbolizované v evropské imaginaci 19. století mimo jiné používáním mýdla – údajně nebyly Vaskovy známy.⁴⁸⁵ Na jeho špatném zdravotním stavu se tak odrážela celková „necivilizovanost“ „Samojedů“, kteří z evropské kultury údajně přijímali jen ty zcela negativní prvky, především střelný prach a alkohol.⁴⁸⁶

Pokusy „civilizovat“ „Vaska“ v průběhu (a prostřednictvím) jeho léčby, kdy mu byla místo údajně obvyklé stravy „Samojedů“, skládající se údajně ze syrových, poloshnilých ryb a krve zvířat, nabídnuta chutná pražská kuchyně⁴⁸⁷, sice zpočátku slibovala určité, byť jen chvilkové zotavení, Vasil Kanjuk nicméně nakonec podlehl nakažlivé chorobě a zemřel 20. srpna 1822.⁴⁸⁸

483 „*Wasko, welcher sehr gealtert aussieht präsentiert sich blos mit einem Fuße. Der anderen soll er nebst (?) drei Fingern an der rechten und zwei Fingern an der linken Hand im Kampfe mit einem Eisbären verloren haben.*“ *Samoieden, Bohemia*, 220/1882, s. 6.

484 Deník České noviny uváděl: „*Samojedi jsou nevzdělaní, bázlivý a nepřístupní, náboženství vůbec neznají, zato však mají mnoho prapodivných zvyků a obyčejů.*“ In: *Samojedi v Praze*, České noviny, 192/1882, s. 2. „Civilizační deficit“ se přitom v jejich případě projevoval nejen neznalostí, z pohledu Evropanů „základních hygienických návyků“, ale především deficitem mravním. Kritizovány byly především rodinné poměry „Samojedů“, které neodpovídaly evropské představě normativního manželství. To mohlo být u „Samojedů“ údajně kdykoliv vypovězeno: „*Die Ehe werden bei den Samoieden auf Widerruf geschlossen*“. In: *Samoieden, Bohemia*, 220/1882, s. 6.

485 *Den Gebrauch der Seife kennen sie gar nicht, da das "Waschen" bei ihnen nicht eingeführt ist.* *Samoieden, Bohemia*, 220/1882, s. 6.

486 *Smrt Samojeda v Praze*, Národní listy, 230/1882, s. 2.

487 „*Ačkoliv Samojedi jedí jen poloshnilé maso, zvykl si nemocný na naši stravu, která mu dobře chutnala.*“ *Samojedi v Praze*, České noviny, 192/1882, s. 2.

488 Mrtvola Vasila Kanjuka byla po jeho smrti převezena do Anatomického ústavu Karlo-Ferdinandovy Univerzity, kde ji, ve snaze určit příčinu úmrtí, pitvali lékaři Wach a Gellner, za přítomnosti vrchního městského fyzika Hynka (Ignáce) Pelce (1844-1915). Tělo bylo posléze uloženo na ústřední pražský hřbitov. O deset let později byl hrob exhumován

Jak jsem měl možnost ukázat, převažující interpretace „Samojedů“, které se dochovaly v pražském tisku, zdůrazňovaly rasovou a kulturní jinakost těchto „divochů“, která se ukazovala přímo na jejich tělech, poznamenaných extrémními klimatickými podmínkami a údajným nedostatkem „civilizovanosti“. Jejich vystoupení na Střeleckém ostrově inscenovala konfrontaci rozdílných ras, které se údajně nacházely na různém stupni civilizačního vývoje. Návštěvníci, jimž byla v rámci přehlídky připisována role etnografa, pozorujícího a posuzujícího vystavené „exoty“, se díky této přehlídce mohli identifikovat jako příslušníci „bílé, civilizované rasy“, která je nadřazená rasám mimoevropským. Ve vztahu k lokálním kolektivním identitám pak konání těchto přehlídek umožňovalo také symbolické začlenění Prahy mezi ostatní metropole „civilizovaného“ světa. Konání etnografických přehlídek v jistém smyslu potvrzovalo, že Pražané participují na širším mezinárodním dění a že jsou tudíž plnohodnotnými členy „západní civilizace“.

3.2.2.2 Profesionální divoši?

Doposud jsem se zabýval převážně návštěvníky etnografických přehlídek, jejich interpretacemi „divošských“ vystoupení, a širšími diskuzemi o rasové a kulturní jinakosti v proměňujícím se kontextu Prahy třetí čtvrtiny 19. století. Kdo však byli tito „divoši“ a „divošky“, prezentovaní jako „Nubijci“, „Sinhálci“ nebo právě „Samojedi“? Jak se tito jedinci dostávali do Evropy a za jakých podmínek zde vystupovali? Na rozdíl od výzkumu reprezentací „divochů“, k němuž je k dispozici množství materiálu v dobovém tisku, představují tyto otázky nepoměrně náročnější výzvu. Ojedinělým pramenem, který dává nahlédnout do praxe provozu těchto přehlídek a do každodenní praxe jejich aktérů a akterek, představují deníkové zápisy. Jednak deníky agentů, kteří pro evropské podnikatele vyhledávali potenciální performery a jednak paměti samotných vystavovaných „divochů“.

Nejobsáhlejší poznámky po sobě zanechali agenti pracující pro Carla Hagenbecka, mezi které patřil mj. norský dobrodruh a etnograf Johana Adriana Jacobsena (1853-1947), který pro Hagenbecka

antropologem Jindřichem Matiegkou. Lebka Vasil Kanjuka se posléze stala součástí antropologických sbírek. V samostatném článku, který Matiegka publikoval v časopise Vídeňské antropologické společnosti v roce 1893, pak tato lebka posloužila jako srovnávací materiál k stanovování fyzických rozdílů mezi různými rasami. Příklad dokládá jak byly populární přehlídky „divochů“ důležité pro dobovou vědu, především antropologii. Samozřejmost, s jakou si Matiegka přivlastnil ostatky Vasil Kanjuka nicméně ukazuje také na převažující „nadřazený“ postoj Evropanů k příslušníkům mimoevropských etnik a na jejich objektivizaci coby „ukázkových příkladů“ rasové jinakosti. MATIEGKA, Jindřich. Der Schädel des Samojeden Wasko. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*. 1893, (23), 62-63.

počátkem 80. let zajistil skupinu labradorských Inuitů a který pracoval také na sběru exponátů pro berlínské *Museum für Völkerkunde*. Podobnou úlohu plnili na konci 19. století i Hagenbeckův bratr John Hagenbeck (1866-1940), který podnikal v jižní Indii a zásoboval svého bratra „exotickými“ zvířaty a performery, nebo Johannes Madsen, který byl s podobným pověřením vyslán do různých částí světa zoologickou zahradou v Kodani.⁴⁸⁹

Jak vyplývá z poznámek těchto agentů, rekrutování „divochů“ v různých částech světa představovalo poměrně náročný úkol. Evropští podnikatelé typu Hagenbecka poptávali zvláště zručné řemeslníky a jedince s nadáním vystupovat před publikem: tanečníky a tanečnice, fakíry, a kouzelníky. Když se již agentům podařilo potenciálně zajímavé performery vyhledat, většinou jen malá část z nich byla ochotná vycestovat do zahraničí. Angažování nativních obyvatel navíc často komplikovaly i koloniální úřady a další instituce, především církve, zvláště pokud se v případě potenciálních „divochů“ jednalo o pokřtěné jedince.⁴⁹⁰ Nejčastějším způsobem přesvědčování nativního obyvatelstva k angažmá v Evropě bylo nabídnutí příslušného finančního ohodnocení. Únosy lidí byly zřejmě jen zcela výjimečné. Podmínky, za kterých byli různí jednotlivci a skupinky angažovány a vystavovány se nicméně značně lišily.

Jak uvádí Andreassen, skupina „Austrálců“, která byla získána pro *Cannibal exhibition* v Kodani v roce 1886 například vystupovala bez písemné smlouvy a je možné uvažovat o tom, že byla do Evropy zavlčena či nalákána pod falešnými přísliby, aniž by kdy explicitně souhlasila se svým vystavováním. Oproti tomu, skupinka „Číňanů“, angažovaná Madsenem pro kodaňský zábavní park Tivoli v roce 1902 měla písemnou smlouvu, která skupině mj. zaručovala, že si Číňané mohou ponechat spletené copy, a že jejich ženy nemusí předvádět publiku své nohy, ovázané tradiční bandáží, pokud nebudou sami chtít.⁴⁹¹

Rozmanitost osobních motivací k cestě do Evropy, různé příklady praxe vystavování, nastavení smluvních vztahů mezi „divochy“ a podnikateli ukazují také dochované autobiografické texty samotných vystavovaných jedinců.⁴⁹² Patrně nejznámější je případ Abrahama Ulrikaba, příslušníka labradorského kmene Inuitů, který byl spolu se svou celou rodinou v roce 1880 J. A. Jacobsenem

489 Postavám agentů se nejpodrobněji věnovala Rikke Andreassen, z jejíž knihy čerpám rovněž většinu poznatků k autobiografickým textům vystavovaných „divochů“. ANDREASSEN, Rikke. *Human exhibitions: race, gender and sexuality in ethnic displays*. Ashgate, 2015, zde s. 28an.

490 Andreassen zmiňuje kauzu vyjednávání angažmá skupiny grónských Inuitů s J. A. Jacobsenem, kterému bránila místní misie Moravských bratří, s odvolání na skutečnost, že by bylo nedůstojné vystavovat křesťany v zoologické zahradě (vedle zvířat a nepokřtěných „pohanů“). ANDREASSEN, *Human exhibitions*, s. 92an.

491 ANDREASSEN, *Human exhibitions*, s. 108-109.

získán pro Hagenbeckovu zoologickou zahradu v Hamburku. Skupina po jistou dobu putovala po různých evropských městech, údajně včetně Prahy, kde se měli Inuité objevit v průběhu roku 1880. Převážná část skupiny nicméně postupně během evropského turné podlehl neštovicím, včetně Abrahama Ulrikaba, který zemřel v lednu 1881 v Paříži.⁴⁹³

Abraham Ulrikab si během celé cesty po Evropě psal deník, který byl po jeho smrti z inuitského jazyka přeložen Carlem Gottliebem Kretschmerem, jedním z misionářů působících v Ulrikabově farnosti v Hebronu na poloostrově Labrador. Mimo německého překladu byly v průběhu 19. století publikovány také překlady do angličtiny a francouzštiny, které v poměrně nedávné době znovu objevili a v komentované edici publikovali Hilke Tode-Arora z Mnichova a Hartmut Lutz z univerzity v Greifswaldu.⁴⁹⁴

Deník ukazuje, že hlavní motivací pro cestu do Evropy byl pro Abrahama Ulrikaba příslib výdělků, který by mu umožnil splatit jeho dluhy zděděné po otci. Svou roli nicméně hrála i zvědavost a touha navštívit Evropu, o které se Ulrikab dozvídal od křesťanských misionářů. Co se týče samotného vystavování, pocit zadostiučinění ze solidního výdělků kazily Ulrikabovy nepříjemné pocity frustrace, spojené s vystavováním se pohledům návštěvníků a rovněž s údajným obtěžováním ze strany evropského publika.⁴⁹⁵ Jak uvádí Rikke Andreassen, která se zabývala rovněž autobiografickými texty dalších osob, vystavených v Evropě přelomu 19. a 20. století jako „divoši“, jejich pocity byly velmi často ambivalentní. Na jedné straně lze nalézt nadšení ze snadného výdělků, na druhé frustrace a znechucení z ponižující situace, kterou někteří z performerů údajně tlumili alkoholem.⁴⁹⁶

Autobiografické texty a další historické dokumenty nicméně dokládají ještě jednu důležitou skutečnost. „Divoši“ nebyli pouhými pasivními oběťmi, vystavenými kvůli agentů a utlačujícím pohledům evropského publika. Řada dokumentů ukazuje, že i za často velmi nepříznivých okolností, měli tito jedinci schopnost vyjednávat o podmínkách vystavování a že často svým jednáním podvraceli představy evropského publika o rozdílech mezi rasami, respektive mezi „civilizací“ a „divošstvím“. Někteří z performerů například ve volném čase navštěvovaly přehlídky jiných „divochů“, procházeli se

492 Mimo níže rozebíraných deníků Abrahama Ulrikaba lze zmínit také dokumenty několika „Samoanů“, cestujících po Evropě v letech 1895-1911: THODE-ARORA, Hilke. *From samoa with love?: Samoan travellers in Germany 1895-1911*. München: Hirmer, 2014.

493 Zodpovědnost za smrt celé skupiny přitom padá na hlavu agenta J. A. Jacobsena, který „Inuity“ nenechal očkovat, ačkoliv to dobové zákony v Německu vysloveně vyžadovaly.

494 LUTZ, Hartmut. *The Diary of Abraham Ulrikab: Text and Context*. Ottawa: University of Ottawa Press, 2005.

495 ANDREASSEN, *Human exhibitions*, s. 102.

496 Tamtéž, s. 101-103.

v evropských městech v „evropských šatech“ a jiným způsobem narušovali ustálené představy o radikálních rozdílech mezi Evropany a „divochy“.⁴⁹⁷

V jistém smyslu šlo přitom o následky nevyhnutelného vývoje evropského trhu s „exotikou“. Dlouhodobá poptávka po „exotických“ performerech zřejmě postupně vytvořila podmínky pro vznik skupiny „profesionálních divochů“, kteří opouštěli své domovy a velkou část svého života trávili v Evropě v angažmá „etnografických“ přehlídek. Výzkum tohoto specifického typu pracovní migrace, individuálních příběhů těchto migrantů a utváření komunity „profesionálních divochů“ představuje mimořádně zajímavou badatelskou problematiku, která je ovšem zpravidla omezena nedostatkem dochovaných pramenů.

3.2.3. Nové formy zábavy: Theatre salone italiano a Theatre Varieté

V případě panoptik a anatomických muzeí přelomu 19. a 20. století bylo možné sledovat působení zábavních podniků, které do značné míry navazovaly na starší formy zábavní kultury. Tyto starší zábavní formy postupně uzpůsobovaly vkusu a potřebám nově se utvářejícího masového publika v Praze, přičemž často čerpaly inspirace z úspěšných vzorů v zahraničí, jako bylo Castanovo panoptikum v Berlíně. Postupná proměna zábavní kultury v Praze, spojená s utvářením masového publika a s pokračujícím rozvojem soukromého podnikání přinesla nicméně také vznik zcela nových zábavních forem, oslovujících masové městské publikum. Jednou z nich bylo i varieté – takzvané divadlo rozmanitostí.

Varieté se vyvinula jako specifická forma populární zábavy nejprve v Británii a Francii, zhruba v polovině 19. století.⁴⁹⁸ Do jisté míry navazovala na starší tradici cirkusu, kočovných přehlídek „kuriozit“ a populárních hudebních podniků, jako byli francouzské *Café chantan* či britské *Music halls* a také na tradici německých *Singspielhalle*, v Praze třetí čtvrtiny 19. století označovaných jako „zpěvní

⁴⁹⁷ Tamtéž, s. 104-107.

⁴⁹⁸ GÜNTHER, Ernst. *Geschichte des Varietés*. Henschel, 1978. RÜHLEMANN, Martin W. *Varietés und Singspielhallen--urbane Räume des Vergnügens: Aspekte der kommerziellen populären Kultur in München Ende des 19. Jahrhunderts*. München: Martin Meidenbauer Verlagsbuchhandlung, 2012. K varieté ve Vídni: EBERSTALLER, Gerhard. *Zirkus und Varieté in Wien*. Wien/München: Jugend & Volk, 1974. LINHARDT, Marion. *Residenzstadt und Metropole zu einer kulturellen Topographie des Wiener Unterhaltungstheaters (1858 - 1918)*. Tübingen: Niemeyer, 2004. K tradici britských Music Halls: BAILEY, Peter. *Music hall: the business of pleasure*. Philadelphia: Open University Press, 1986. Pro USA: BARTH, Gunther. *City people: the rise of modern city culture in nineteenth-century America*. Oxford: Oxford University Press, 1982.

síně“. Oproti těmto starším zábavním formám se ovšem v případě varieté jednalo o stálé podniky, vytvářející zcela nový formát zábavy, určený pro masového konzumenta. Jak napovídá již samotný název varieté či divadlo rozmanitostí (z anglického *variety* – rozmanitost), případně divadlo specialit (z německého *Spzialitäten Theater*), nabízelo program sestavený z různých žánrů zábavy: divadelních a hudebních vystoupení, akrobacie, vystoupení zvířat, komických výstupů klaunů, kouzelníků, demonstrací technologických novinek a konečně také „lidských kuriozit“. Tyto jednotlivé prvky byly uspořádány v souvislé pásmo krátkých výstupů, střídajících se v rychlém sledu, rytmizovaném hudbou, akustickými a světelnými signály. Tempo a dramaturgie programu, střídajícího napětí a uvolnění publika, atakujícího jej řadou vizuálních a zvukových podnětů, do jisté míry korespondovalo se zkušeností diváka, přivykajícího ve třetí čtvrtině 19. století životu v moderním městském prostředí.⁴⁹⁹

Médium varieté čerpalo svou popularitu z napojení na každodenní zkušenost městského člověka, vytvářelo ale také experimentální prostor pro zcela nové zážitky a zároveň otevíralo také nový prostor pro vyjednávání různých sociálních diferencí.⁵⁰⁰ Přinejmenším v případě varietních podniků v Británii, Francii a Německu se jednalo se o instituce, které byly od počátku otevřeny téměř všem příslušníkům městské společnosti, bez ohledu na gender a třídní příslušnost, což byla v kontextu druhé poloviny 19. století významná novinka. Varietní divadla se proto stala místem setkávání a vzájemné konfrontace různých skupin publika. Příslušníci nižších společenských tříd se zde prostřednictvím konzumu alespoň na chvíli přibližovali světu majetných podnikatelů a aristokracie. Prostor varieté, který byl rozčleněn na různé zóny, přístupné různým skupinám publika, nicméně stejně tak umožňoval, aby se bohatší návštěvníci, usazení v ložích na prvním balkoně a v parteru vymezovali vůči příslušníkům nižších tříd, usazeným typicky na galerii a aby tak potvrzovali svou mocenskou převahu a dominanci.⁵⁰¹

Varieté konečně poskytlo také experimentální prostor odrážející proměnu genderových imaginací ve třetí čtvrtině 19. století. Jednalo se vůbec o jednu z prvních zábavních institucí, která otevírala prostor pro ženy – konzumentky, užívající si zábavu a obveselení, aniž by přitom nutně musely být pod dohledem mužských partnerů. Přítomnost osamocených žen v ulicích měst, především žen z nižších společenských tříd, byla ve druhé polovině století úzce navázána na moralizující diskurzy

499 RÜHLEMAN. *Varietés und Singspielhallen*, s. 34.

500 Tezi o varietních institucích jako o experimentálních prostorech střetávání různých sociálních skupin doložil na příkladu mnichovských zábavních podniků Walter Rühlemann. RÜHLEMAN. *Varietés und Singspielhallen*, s. 451, 479.

501 Tamtéž, s. 461.

o prostituci a úpadku mravů.⁵⁰² Varieté byla v tomto kontextu jednou z prvních zábavních institucí otevřených ženám ze všech společenských vrstev, a byť se ani zde osamocené ženy nemohly vyhnout různým formám sexuálního obtěžování, prostor varieté umožňoval jejich aktivní participaci na zábavě ve veřejném prostoru, která byla v předchozích obdobích jasně limitována jejich sociálním původem.⁵⁰³

Otevřenost různým skupinám publika byla základní strategií varieté jakožto obchodního modelu, zaměřeného na masové publikum. Provoz těchto divadel byl finančně náročný a byl proto závislý na jedné straně na vysoké návštěvnosti, na druhé na „optimalizaci výroby“. V samotném závěru století se proto ve varieté ustálil takzvaný „mezinárodní styl“ – standardizovaná podoba programových pásem i jednotlivých čísel, umožňující výměnu programů mezi jednotlivými zábavními institucemi v různých zemích.⁵⁰⁴ Svět zábavní kultury v Evropě se tak na samém přelomu století značně propojil a sjednotil. Postupně vznikla mezinárodní síť spolupracujících podniků, agentur zprostředkujících výměnu umělců mezi jednotlivými podniky i mezinárodní asociace zastupující zájmy jednotlivých aktérů varietního umění.

V Habsburské monarchii začaly podniky varietního typu postupně vznikat v 70. letech 19. století, nejprve ve Vídni, Budapešti a dalších větších městech.⁵⁰⁵ V Praze se první podnik varietního typu objevil již v polovině 70. let 19. století. Vznik tohoto podniku inicioval italský impresario Eugenio Averino, podílela se na něm nicméně také řada lokálních investorů, kteří financovali výstavbu dřevěné arény za městskými hradbami, v prostoru pozdějšího Purkyňova náměstí (dnes Náměstí míru). Podnik otevřel pod názvem Theatre Salone Italiano v roce 1875.⁵⁰⁶ K dispozici zde bylo hlediště s dvěma tisíci místy a s restauračním zařízením, zajišťujícím občerstvení publika v průběhu představení. Program měl charakter varietních podniků známých ze zahraničí – souvislé pásmo kratších výstupů: pantomimy, hudebních a tanečních čísel a vystoupení komiků. Důležitou úlohu hrála v programu divadla exotika a také „lidské kuriozity“. V Theatre Salone Italiano se například jako „kuriozity“ objevila skupina

502 K diskurzům a politikám prostituce v habsburské monarchii: WINGFIELD, Nancy M. *The world of prostitution in late imperial Austria*. New product edition. New York, NY: Oxford University Press, 2017.

503 Tamtéž, s. 414an.

504 Tamtéž, s. 34.

505 Ve Vídni fungovaly od 70. let 19. století varietní podniky Danzers Orpheum (varietní program zde začal být uváděn od roku 1872), divadlo Ronacher (zbudováno 1871-72) a Apollo-Thater (v provozu od roku 1904). EBERSTALLER, Gerhard. *Zirkus und Varieté in Wien*. Wien/München: Jugend & Volk, 1974. LINHARDT, Marion. *Residenzstadt und Metropole zu einer kulturellen Topographie des Wiener Unterhaltungstheaters (1858-1918)*. Tübingen: Niemeyer, 2006.

506 Působením Eugenia Averina v Praze se zabýval: JAVORIN, Alfred. *Pražské arény: lidová divadla pražská v minulém století*. Praha: Orbis, 1958.

čínských performerů s „obrem“ Ling Čangem. Při jiné příležitosti zde údajně vystupovala skupina „negrů“.⁵⁰⁷

Ceny vstupného do Theatre Salone Italiano byly nastaveny od nejdražších vstupenek za 8 zlatých po nejlevnější za 20 krejcarů, provozovatelé tak evidentně cílily na co nejširší vrstvy publika. Skutečnost, že Averino byl nucen z finančních důvodů ukončit provoz divadla již v roce 1877, ovšem ukazuje, že pro tuto zábavní formu ještě v Praze v polovině 70. let neexistovalo dostatečně početné solventní publikum.⁵⁰⁸ Podmínky pro otevření stálého varieté v Praze „dozrály“ až na počátku osmdesátých let 19. století, kdy bylo vybudováno a otevřeno karlínské divadlo Theatre Varieté.⁵⁰⁹

Osobností, která stála za vznikem divadla, byl kavárník a obchodník s realitami Eduard Tichý (1822-1891), který se patrně k založení varieté inspiroval během svých obchodních cest v zahraničí. Pro vybudování zábavního podniku podle zahraničních vzorů si zvolil místo s výhodnou polohou – na Palackého třídě v Karlíně, v prostoru za nedávno zbořenými městskými hradbami. Místo bylo snadno přístupné jak z centra, tak z lidnatých předměstských čtvrtí Karlína a Žižkova. Zároveň se nacházelo také nedaleko centrálního nádraží Františka Josefa I.

Stavba divadla probíhala v letech 1880-1881 podle plánů architekta Otto Ehlena. Budova pojala divadelní zázemí, restauraci, kavárnu a hlediště pro 2000 návštěvníků, částečně uzpůsobené ke stolovému sezení umožňujícímu obsluhu publika během představení. Rozměrné jeviště bylo vhodné jak pro komornější představení, tak produkce velkých cirkusů, čemuž odpovídalo i zázemí budovy, umožňující ustájení koní a dalších zvířat.⁵¹⁰ Program Theatre Varieté v prvních letech obstarávaly převážně právě hostující cirkusy: cirkus Eduarda Wulffa, který zahajoval první sezónu divadla v roce 1881, dále cirkusy Corty-Althoff, Krembsen, Oroszy nebo Suhr.

⁵⁰⁷ Tamtéž, s. 173.

⁵⁰⁸ Podnik fungoval pod vedením Josefa Carmasiniho a Karla Seltmanna ještě dva roky. V roce 1880 bylo však divadlo definitivně zrušeno a budova byla stržena, aby uvolnila místo pro stavbu kostela sv. Ludmily. JAVORIN, s. 175-176.

⁵⁰⁹ Dějinám karlínského Theatre Varieté se v minulosti věnoval historik umění a někdejší ředitel Muzea hlavního města Prahy Antonín Novotný (1891-1978). Kniha vydaná z jeho pozůstalosti v roce 2001 přináší řadu důležitých postřehů o dějinách divadla a jeho provozu. Poněkud problematičtější se jeví skutečnost, že Novotný zásadně nedokladoval svůj výklad odkazy na příslušné prameny. Viz NOVOTNÝ, Antonín. *Karlínské divadlo Varieté*. Praha: Bystrov, 2001. Nejnověji se dějinám karlínského divadla věnoval Pavel Bár. Jeho výklad spočívá do značné míry na knize Antonína Novotného, slouží ale jako poměrně bohatý zdroj pramenů – programů a propagačních materiálů divadla – které jsou jinak obtížně dostupné. BĀR, Pavel. *Hudební divadlo Karlín: Od varieté k muzikálu*. Praha: Brána, 2016. Archiv samotného Theatre Varieté se nedochoval. Jednotlivé dokumenty lze dohledat v divadelní sbírce Národního muzea. K mapování provozu divadla lze využít také dokumentů z Policejního ředitelství v Praze, ve složce vedené na rodinu Eduarda Tichého. NA ČR, Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna 1921-1930, karton 3760, signatura T434/2.

⁵¹⁰ BĀR, Hudební divadlo, s. 14-18.

Skutečný varietní program začal být v Karlíně provozován až v roce 1885 a to po drobnějších stavebních úpravách a po výměně ve vedení varieté, kdy Eduarda Tichého postupně vystřídal jeho syn Karel (1859-1891) a později jeho mladší synové Rudolf (1865-1897) a Eduard ml. (1867-1933). V průběhu jejich působení se divadlo značně proměnilo. Především došlo k dalším přestavbám a modernizaci budovy, které měly jednak uspokojit požadavky dohlížejících orgánů na bezpečnost v divadle, měly ale také do divadla přivést movitější klientelu. Přestavbu Theatre Varieté v roce 1897, při které budova získala nový neobarokní interiér a celou řadu technických novinek, jako elektrické osvětlení, systém ventilace a teplovzdušné topení, ale také nové pohodlnější lóže v hledišti, lze proto vnímat jako součást procesu uzpůsobování varieté buržoaznímu publiku. Nové uspořádání hlediště celkově omezilo počet míst – z dvou tisíc na tisíc dvě stě padesát – a zároveň rozšířilo množství míst nejdražší kategorie. První balkon s třiceti luxusními lóžemi získal vlastní foyer s občerstvením.⁵¹¹ Přístup na tato místa byl dále zřízen po zvláštním schodišti, tak aby se „lepší hosté“ nemuseli potkávat s ostatními návštěvníky podniku. Publikum varieté tak v 90. letech zřejmě skutečně tvořily téměř všechny vrstvy tehdejší městské společnosti, včetně nejvyšších vrstev buržoazie, což konečně odráží i výše vstupného. Nejlevnější vstupenky na galerii bylo možné v roce 1900 pořídit již za 80 haléřů, vstupné do přízemí za 1 – 2 koruny, tedy za cenu dostupnou téměř pro všechny.⁵¹² Luxusnější místa v lóžích na prvním balkóně a v blízkosti jeviště pak přišly na 5 korun, celá lóže pak na 12 korun, což již byla cena srovnatelná se vstupným do lóží v Národním či v Německém zemském divadle.⁵¹³

Co se týče programu, Theatre Varieté bylo v provozu pouze v divadelní sezóně, tedy v období od září do dubna. Představení se hrála každý den od osmi hodin večer, o nedělích a svátcích byla přidávána také odpolední představení od čtyř hodin. Podobně jako v případě zahraničních varieté byl program uspořádán jako pásmo rychle se střídajících výstupů s dramatickými vrcholy umístěnými nejčastěji před první pauzou a v závěru celého pásma. Tempo představení, které jak jsem již zmiňoval, do jisté míry korespondovalo s každodenní zkušeností návštěvníků divadla, bylo chápáno jako zásadní prvek, odlišující varieté od jiných zábavních forem. Hodinový ciferník se dokonce stal oficiálním

⁵¹¹ Tamtéž, s. 20.

⁵¹² Sociální příslušnost některých návštěvníků lze určit také z krátkých novinových zpráv o různých událostech a konfliktech ve Varieté. V únoru 1895 byl například za asistence policie vyveden 18 letý slévač Antonín Šiller, který údajně působil výtržnosti a kouřil. Výtržnost. *Národní listy*. Ed. Grégr, 1895, (56), 3.

⁵¹³ Pro srovnání cen bylo opět využito přehledu cen divadel v dobovém průvodci Prahou. *Knappův průvodce po Praze a okolí*. Praha-Karlín: M. Knapp, 1900.

symbolem karlínského Theatre Varieté, bylo jej možné najít v záhlaví reklam v dobovém tisku a na dalších propagačních materiálech podniku. (Viz ilustrace č. 5)

Ilustrace 5: Upoutávka na vystoupení sester Blažkových v Theatre Varieté s logem podniku. Pražský ilustrovaný kurýr, 8.5./1910, s. 6.

Čísla uváděná ve varieté zahrnovala, podobně jako v obdobných podnicích v zahraničí, vystoupení artistů, tanečníků a zpěváků, komické scénky a demonstrace technických novinek, jako byl film, poprvé zde údajně promítaný v roce 1896.⁵¹⁴ Přinejmenším část vystoupení se nicméně opírala také o stylizované inscenace jinakosti, především v souvislosti s „exotickými“ performery z cizích zemí. Častá byla vystoupení artistů, kouzelníků či jiných účinkujících z Blízkého východu, Asie nebo Severní Ameriky. Vyjednávání sociálních a genderových diferencí, ke kterému docházelo mezi jednotlivými skupinami v hledišti a dalších prostorách varieté, se tedy odehrávalo i v konfrontaci

⁵¹⁴ BĀR, *Hudební divadlo*, s. 26.

hlediště s jevištěm, na kterém defilovaly skupiny těch „druhých“, předvádějících svou jinakost kódovanou v kategoriích rasy, civilizace a tělesné abnormality. Přestože však dynamika „zírání“ na jinakost zřejmě fungovala podobně jako v panoptikách a anatomických muzeích, reprezentace „kuriozit“ ve varieté se od těchto starších forem také výrazně odlišovaly. Obecně lze říci, že varieté angažovala jiné performery než panoptika nebo anatomická muzea, vyžadovala od nich jiné performance a spolupracovala s nimi zřejmě také na základě odlišných smluvních podmínek.

V karlínském Theatre Varieté získalo v období před první světovou válkou angažmá několik lidských „kuriozit“.⁵¹⁵ V osmdesátých letech to byl opakovaně liliputánský soubor Karla Rosenfelda a Maxe Mauthnera, a sice v letech 1893 (?), 1899, 1901 a 1910. Opakovaně zde vystupovaly také „srostlé sestry“ Josefa a Růžena Blažkovy a „bezruký zázrak“ Carl Hermann Unthan. Ve všech uvedených případech se přitom jednalo buď o populární „liliputánské“ soubory nebo o „kuriozity“ světového věhlasu. Unthan (1848-1929) byl na počátku 20. století všeobecně velmi známou osobností.⁵¹⁶ Proslavil se jako bezruký houslista již v průběhu 60. let 19. století, kdy koncertoval s různými orchestry v Německu i ve Vídni. Později začal vystupovat jako „kuriozita“ a proslavil se nejen v Evropě, ale i v Severní Americe, Rusku, Mexiku, na Kubě a v Jižní Americe. Od roku 1886 bydlel Unthan v Praze v Hálkově třídě 22 (dnešní Kodaňské ulici) a ačkoliv se zde zdržoval pouze v krátkých pauzách mezi svými zahraničními turné, byl v Praze poměrně známou osobností.⁵¹⁷ Podobně, sestry Blažkovy, jejichž profesionální kariéru popisují v samostatné kapitole, platily na konci 19. století za hvězdy světového formátu. Jejich vystoupení, podobně jako performance Unthana, se přitom výrazně lišila od vystoupení některých jiných „kuriozit“. Blažkovy nevystavovaly pouze svou jinakost, ale demonstrovaly také různé dovednosti: hrály na housle a další hudební nástroje, jedna druhou doprovázela při zpěvu populárních písní a předváděly také dramatické výstupy. Unthan se rovněž proslavil hrou na housle, ale také dalšími činnostmi, prováděnými bez rukou: střelbou z pušky a pistole,

515 Patrně se nejedná o konečný výčet „kuriozit“, které se v divadle představily, pouze o nejvýraznější případy, které ve své knize zaznamenal Karel Novotný, a které se mi později podařilo dohledat v dobovém tisku.

516 Údaje o Unthanově kariéře a především o jeho sebe-prezentaci lze čerpat z jeho autobiografie, publikované roku 1925 ve Stuttgartu jako UNTHAN, Carl Hermann. *Das Pediskript: Aufzeichnungen aus dem Leben eines Armlosen*. Stuttgart: R.Lutz, 1925.

517 Údaje o Unthanově pobytu v Praze lze získat z policejních pobytových přihlášek 1850-1914 (konskripce) z archivu Policejního ředitelství Praha. Digitalizované přihlášky jsou dostupné na stránkách: <http://digi.nacr.cz/prihlasky2/>. V Praze žil Unthan až do roku 1918. Po vzniku samostatného Československa se Unthan přestěhoval do Berlína, kde zemřel v roce 1929.

plaváním a distingovaným stolováním. Jak sestry Blažkovy, tak Unthan tedy v pražském varieté předváděli vystoupení, která kladla značné nároky na jejich dovednosti jakožto varietních umělců.

O podmínkách angažmá Unthana a Blažkových v Theatre Varieté bohužel neexistují žádné doklady. S přihlédnutím k jejich působení v jiných podnicích lze nicméně předpokládat, že jejich vystoupení nejspíše zprostředkovával divadelní agent, který umělce zastupoval při vyjednávání s divadlem. Smlouvu o účinkování ve varieté mohli nicméně dojednávat také sami. Výši honoráře lze pouze odhadnout. V roce 1880 údajně sestry Blažkovy za své dvou a půl leté angažmá u impresária Paravaciniho pobíraly 40 zl denně (respektive 50 a 70 zl za druhý a třetí rok). Částka uvedená v dobovém tisku mohla být ovšem záměrně značně nadsazená.⁵¹⁸ Smlouva na měsíční účinkování v berlínském Passage Panoptiku, navržená v roce 1900 impresáři panoptika Rosenfeldem, počítala s částkou 3 000 marek za měsíc.⁵¹⁹ V obou případech se každopádně jednalo o poměrně vysoké honoráře.

Jak se zdá, případy sester Blažkových a Carla Hermanna Unthana ukazují na obecnější trend proměny světa divadel a populární zábavy na konci 19. století. Spolu s utvářením mezinárodních divadelní a zábavní scény, na kterém se výrazně podílela právě varieté, postupně došlo k diferenciaci uvnitř divadelní profese. Z masy převážně lokálně působících herců, zpěváků a hudebníků se postupně vydělila skupina mezinárodně uznávaných „celebrit“.⁵²⁰ Kultura uctívání celebrit, osobností, které se těšily mimořádné publicitě a zájmu publika, hraničícím často až s uctíváním, postupně vznikala v průběhu 19. století. V dlouhém procesu přechodu od stavovské, vertikálně uspořádané společnosti, k společnosti občanské, se celebrity staly důležitým nositelem představ o úspěchu jedince v kapitalistické společnosti. Konzum kultury celebrit – který byl spojen především s dobovým tiskem, později s produkcí pohlednic, fotografií a s filmem – umožňoval dobovému publiku promítat vlastní touhy po úspěchu a společenském vzestupu na tyto vysoce medializované postavy. Navazováním „intimního“ vztahu k celebritám, prostřednictvím nahlížení do jejich soukromí a každodenního života, bylo možné zachytit alespoň odlesk slávy těchto slavných osobností a symbolicky se tak pozvednout nad svůj stávající společenský status.⁵²¹ V řadách celebrit, oslavovaných dobovým tiskem, se nejčastěji objevovaly osobnosti ze světa umění: literáti a literátky, herci a herečky, operní pěvkyně a pěvci. Na

518 *Sestry Blažkovy*, České noviny, 7.9. 1880, s. 3.

519 *Josefa a Růžena Blažkovy – Contract*, sbírky Muzea Milevsko, neoznačené.

520 RÜHLEMANN. *Varietés und Singspielhallen*, s. 403.

521 BERLANSTEIN, Lenard R. Historicizing and Gendering Celebrity Culture: Famous Women in Nineteenth-Century France. *Journal of Women's History* [online]. 2004, 16(4), 65-91, zde s. 65-67.

rozdíl od respektovaných osobností veřejného života a politiky se přitom ve většině případů jednalo o postavy vysoce kontroverzní, zvláště v případě ženských celebrit, významně překračujících dobové normy řádné femininity.⁵²² Přesto, v určitých kontextech mohly být některé z těchto skandálních a aférami opředených celebrit také prezentovány jako „národní výtečníci“.

Proces postupného oddělování uměleckého „proletariátu“ a světa mezinárodních celebrit se na konci 19. století evidentně dotknul i lidských „kuriozit“. Na jedné straně lze hovořit o více méně anonymní skupině performerů, velmi často mimoevropského původu, vystupujících v lokálních podnikcích typu panoptika Kosmos či panoptika Anny Karlasové. Řada z těchto performerů sice rovněž působila internacionálně, neplatily ovšem za mezinárodní „celebrity“. Jejich pozice při vyjednávání podmínek, za jakých budou vystavováni, proto patrně nebyla příliš silná. V některých případech se lze domnívat, že agenti, impresáři a velmi často také různí rodinní příslušníci zcela ovládali profesní dráhu i osobní život těchto jedinců, zvláště v případech jedinců mimoevropského původu, dětí a nezletilých. Situace byla nicméně v každém případě poněkud odlišná.

Důležitou úlohu patrně ve většině případů hrála právě nejužší rodina potenciálních „kuriozit“, a to logicky především v počátcích jejich kariéry, která zpravidla začínala již v jejich dětství. Jak se zdá z ojedinělých dobových zpráv řada rodin, především těch hůře sociálně situovaných, byla na konci 19. století ochotna předat své děti za úplatu nejrozličnějším agentům, kteří je následně po několik let nabízeli různým zábavním institucím, přičemž rodině i impresáři z tohoto kontraktu plynul pravidelný příjem. O tom, že tento „prodej“ dětí představoval v českých zemích na přelomu 19. a 20. století poměrně běžně rozšířenou praxi, informoval již v roce 1906 právník Bohuslav Gebauer (1868-1950), který dlouhodobě sledoval takzvané nechanické harfenictví. Agenti „harfenistáři“ vyhledávali na počátku 20. století děti z chudých rodin a po dohodě s rodiči je vysílali do ciziny žebrot a vydělávat peníze pouliční hrou na hudební nástroje, případně prostitucí. Rodiče dítěte přitom nejprve obdrželi jako „závdavek“ část celoroční mzdy dítěte (ca. 200-300 Korun), ostatní mzda jim pak byla zasílána

⁵²² Povolání herečky nebylo dlouho považováno za slučitelné s životem „poctivé“ ženy – manželky a matky. Ženské celebrity 19. a počátku 20. století proto představovaly mimořádně transgresivní postavy vystavené sexuální objektifikaci a veřejnému ostouzení z nemravnosti. Právě proto také jejich aféry nepřestávaly poutat pozornost veřejnosti. BERLANSTEIN. *Historicizing and Gendering Celebrity Culture*, s. 67, 70.

poštou. Část mzdy si pak pro sebe strhával sám „harfenistář“.⁵²³ Obdobně zřejmě fungovala spolupráce mezi rodinami a agenty i v případě některých lidských „kuriozit“.

V březnu 1895 informovaly Národní listy o případu zadržení agenta Jana Procházky⁵²⁴, který se při policejním výslechu přiznal, „...že se zabývá kupováním malých, nevyvinutých dětí pro jistého Rittra z Neumünsteru v Holštýnsku, kde se dívky učí rozmanitým kouskům, aby pak jako liliputáni bavily velkoměstské obecenstvo na výstavách a divadlech.“⁵²⁵ Jak bylo dále zjištěno, Procházka v nedávné době takto koupil dvě nezletilé dívky od jistého Václava Hloupého, obuvníka ze Sezemic na Pardubicku. Podle smlouvy, která byla údajně u Procházky nalezena, mělo být rodičům vyplaceno po 200 zlatých za každou dívku během prvních třech let jejich vystavování, v dalších letech pak 500 zlatých ročně. Procházka odměna pak byla stanovena na 50 zlatých za hlavu. Jak bylo dále uvedeno ve smlouvě, „v případě že by se dívky za liliputány nehodily, budou poslány zpět rodičům, při čemž firma není nikterak vázána za správné jich odevzdání“.

Případ je zajímavý hned v několika ohledech. Mimo jiné znovu dokazuje, že pro vykonávání profese „kuriozity“ bylo zapotřebí více než pouhé nestandardní tělesné dispozice, ale také určitého nadání a přípravy. Dále z něj vyplývá, že honoráře „řadových“ kuriozit, především „liliputánů“, na zábavním trhu příliš nepřevyšovaly honoráře jiných performerů, například výše uvedených „harfenistů“.⁵²⁶ Konečně případ poukazuje také na dobové postoje k tomuto druhu podnikání. Zdá se, že ojedinělé kritiky zavedené praxe necílily ani tak na samotné přehlídky jako takové, jako spíše na „surové“ a „nelidské“ zacházení s vystavovanými jedinci ze strany jejich rodičů a impresáriů, zvláště v případě že se jednalo o děti.⁵²⁷ O tom, že tato praxe nicméně nebyla v rozporu s platným právem, a že

523 Gebauer tento fenomén pojmenoval podle Nechanic, jedné z východočeských vesnic, z nichž bylo na přelomu 19. a 20. století údajně rekrutováno až 1 200 dětí působících v zahraničí „na harfě“, především v Rusku, na Balkáně, ale také v Egyptě nebo Mandžusku. GEBAUER, Bohuslav. *Východočeské otrokářství*. Praha: Lidové družstvo tisk. a vyd. Borový, 1906. GEBAUER, Bohuslav. *Východočeské otrokářství. Česká revue: Měsíčník Národní strany svobodomyšlné věnovaný veřejným otázkám*. Praha: Nákladem Národní strany svobodomyšlné, 1908, 1907-1908, 499-503, 549-563.

524 O osobě tohoto agenta se bohužel prozatím nepodařilo nic zjistit. Dobové články uváděly, že se jednalo o agenta ze Žižkova. Jeho jméno nicméně nefiguruje v pražských pobytových přihláškách.

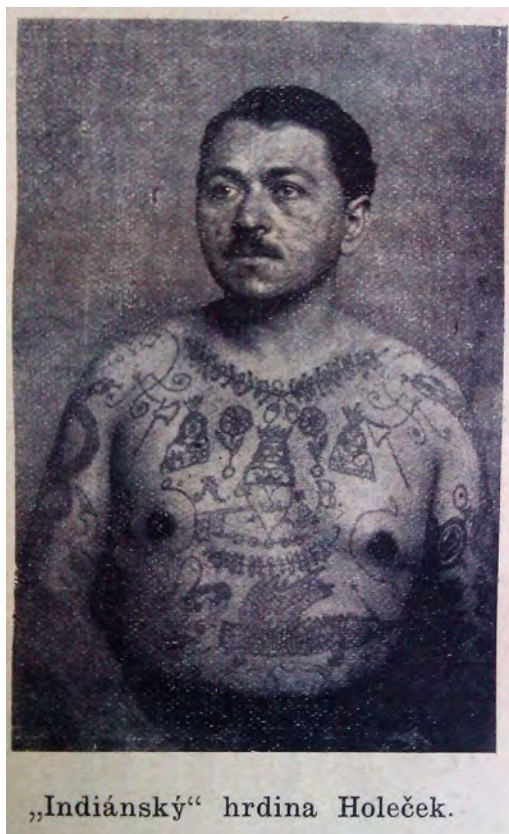
525 Odkud pocházejí „liliputáni“? *Národní listy*. Praha, 1895, (56), 3. Zprávu otiskl v nezměněné podobě, ovšem s jiným titulkem, také olomoucký deník *Našinec*: Obchod malými nedospělými dítkami. *Našinec*. Olomouc, 1895, XXXI(25), 3.

526 Při přibližném přepočtu 1zl. = 2 Koruny vydělávali „liliputáni“ asi jedenkrát tolik co „harfenisti“.

527 Zpráva o obdobném případě, který se stal v Anglii, při kterém ovšem vystavené dítě zemřelo, obdobně kritizovala „surové“ zacházení a „krkavčí povahu“ matky dítěte. Trpaslík a jeho matka. *Národní listy*. Praha: Jul. Grégr, 1884, (245), 3.

byla naopak úřady tolerována, nakonec svědčí to, že byl Procházka po předložení dokladů a smlouvy opět propuštěn na svobodu.⁵²⁸

V případě Jana Procházky a Václava Hloupého šlo pochopitelně o specifický případ, který se vztahoval k určitému sociálnímu zázemí dotyčných aktérů, určitým rodinným vztahům a rovněž k určitým tělesným předpokladům k performancím jinakosti. V jiných případech mohla být situace značně odlišná, i když, jak ukazují v kapitole věnované sestrám Blažkovým, rodina měla zřejmě důležitou roli i v případech dobových freak celebrit. V dobovém tisku lze nicméně nalézt i případy zcela samostatných jedinců, kteří se dobrovolně stali součástí světa „kuriozit“ a dařilo se jim utvářet vlastní kariéru relativně nezávisle na rodině a na divadelních agentech.

Ilustrace 6: Indiánský hrdina – Alois Holeček, Pražský illustrovaný kurýr 11/1912, s. 11.

⁵²⁸ Odkud pocházejí „liliputáni“? *Národní listy*. Praha, 1895, (56), 3.

Pražský ilustrovaný kurýr například přinesl v lednu 1912 zprávu o „tetovaném muži“, který navštívil Prahu spolu s cirkusem Barnum and Bailey v roce 1901. Údajně se mělo jednat o jistého Aloise Holečka, původem z Krušnohoří, který se v Německu nechal potetovat, aby mohl později účinkovat v přehlídkách „abnormit“ jako údajná oběť svatebního rituálu severoamerických indiánů. Zároveň se v průběhu své kariéry předváděl také jako „železný muž“, trhající ocelové řetězy a jako „krotitel hadů“. Podle Kurýra se Holeček na počátku 20. století střídavě přesouval mezi různými zeměmi a kontinenty a vykonával řadu různých zaměstnání, a to nejen v přehlídkách „kuriozit“.⁵²⁹ Ačkoliv by tedy bylo možné označit Holečka spíše za postavu na okraji společnosti, zároveň se jednalo o jedince, který si na tomto společenském okraji vydobyl prostor svobodného pohybu a sebe-stylizace, která mu přinášela obživu a zřejmě i potěšení. (ilustrace č. 6)

Oproti těmto „řadovým kuriozitám“ se, jak jsem již naznačil, postupně od třetí čtvrtiny 19. století etablovala skupina mezinárodně známých „kuriozit“ jako byly právě sestry Blažkovy nebo Carl Hermann Unthan. Tyto celebrity působily převážně mezinárodně, ve spolupráci s agenty, řediteli zábavních podniků a dalšími aktéry vznikajícího mezinárodního zábavního průmyslu. Není sice zřejmé, zda se některé z těchto freak celebrit zapojovaly také do činnosti prvních oborových asociací pracovníků v zábavním průmyslu, byly nicméně považovány za součást utvářející se mezinárodní profesní komunity. Dokladem jejich zapojení do této profesní sítě jsou mimo jiné publikace Hermanna Otto (1863-1941) alias Signora Saltarina⁵³⁰, který na konci 19. století podrobně popsal scénu populární zábavní kultury v Evropě ve svém *Artisten-Lexikonu* (1895) a v publikace *Fahrend Volk* (1895).⁵³¹ Tyto publikace představily významné osobnosti světa varietní a cirkusové zábavy – artisty, krasojezdce, akrobaty, klauny a také „abnormity“ – v titulu *Lexikonu* označené jako „speciality“. Mimo jiných se zde objevily také sestry Josefa a Růžena Blažkovy, Carl Hermann Unthan a také Josef Drásal, „hanácký obr“, kterému se rovněž budu věnovat v jedné ze samostatných kapitol.

529 *Indiánská historie – moc napínavá a poučná*, Pražský ilustrovaný kurýr 8/1912, s. 6. Fotografie Holečka se v deníku objevila o několik dní později. *Indiánský hrdina – Alois Holeček*, Pražský ilustrovaný kurýr 11/1912, s. 11.

530 Hermann Otto (1863-1941) pracoval od konce 70. let 19. století v různých evropských cirkusech, zároveň působil jako publicista. O roku 1886 se stal šéfredaktorem profesního časopisu cirkusových a varietních umělců *Die Artist* v Düsseldorfu.

531 SALTARINO, Signor. *Fahrend Volk: Abnormitäten, Kuriositäten und interessante Vertreter der wandernden Künstlerwelt*. Leipzig: Verlagsbuchhandlung von J. J. Weber, 1895. SALTARINO, Signor. *Artisten-Lexikon: Biographische Notizen über Kunsttreiter, Dompteure, Gymnastiker, Clowns, Akrobaten, Specialitäten etc. aller Länder und Zeiten*. 2. Auflage. Düsseldorf: Ed. Lintz, 1895.

Postupné oddělení „běžných“ „abnormit“, vystupujících v menších podnicích typu panoptika Kosmos, a „abnormit“ se statusem celebrit, působících na velkých varietních scénách, se v období těsně před první světovou válkou ukázalo jako z dlouhodobého hlediska velmi významné. Zatímco malé podniky vystavující „abnormity“ postupně mizely, varieté si udržela svou popularitu až do meziválečného období a spolu s nimi si svou popularitu udržely i slavné „kuriozity“ předválečného období. Již v posledních několika letech před první světovou válkou vystavování „kuriozit“ v Praze dominovaly především slavné světové freak celebrity. V roce 1910 rozvířila pozornost publika zpráva o narození syna dcer Josefy a Růženy Blažkových. Následujícího roku navštívil Prahu slavný ruský obr Feodor Machnow (1878-1912)⁵³², který vystupoval jako „největší člověk který kdy žil“ v kabaretu Lhotka.⁵³³ Ve stejném podniku pak o rok později, v dubnu 1912, vystoupil další slavný performer: Stefan Bibrowski (1890-1932), muž-lev, napůl člověk-napůl zvíře, hvězda cirkusu Barnum and Bailey (ilustrace č. 7).⁵³⁴ Celkově se tedy počet přehlídek bezprostředně před první světovou válkou poněkud snížil, zároveň začaly kultuře vystavování „kuriozit“ dominovat produkce slavných mezinárodních celebrit.

532 Feodor Machnow byl performer narozený v roce 1878 na území ruského císařství. Na počátku 20. století vystupoval v USA a Evropě jako „Ruský obr“. Prahu zřejmě navštívil v roce 1911, rok před svou smrtí.

533 MHMP, Plakát Machnow, inv. č. 103486. Kabaret Lhotka, později známý jako Veselý kabaret U Lhotků, se nacházel na rohu Vodičkovy ulice a Václavského náměstí.

534 Stefan Bibrowski se narodil v roce 1890 v Bielsku, v části Polska okupované ruským císařstvím. Od počátku 20. století vystupoval v různých zábavních podnicích v Evropě jako „Lví muž Lionel“. Jeho prezentace byly založeny na očividném kontrastu mezi jeho kultivovaným chováním na straně jedné a jeho „zvířecím“ vzhledem na straně druhé. Zvířeckost „lvího muže“ byla přitom, podobně jako v případě jiných „kuriozit“, inscenována prostřednictvím divadelních postupů a strategií reprezentace. Především se jednalo o úpravu jeho vlasů a vousů, které nosil učešané tak, aby připomínal skutečného lva. Dalším obdobným prostředkem byly také kostýmy. Bibrowski se například často nechal ukazovat a zpodobňovat v cirkusové livreji, který obvykle nosili krotitelé divé zvěře.

Ilustrace 7: Stephan Bibrowsky v Praze. NM, Divadelní sbírka, H6p-13/2004.

3.3. „Abnormity“ v meziválečném období

Do dějin rozvíjejícího se zábavního průmyslu v Rakousku první poloviny 20. století výrazně zasáhla první světová válka. Mezinárodní spolupráce, na které byl postaven provoz většiny velkých varieté a divadel v monarchii, byla, přinejmenším v prvních letech války, nuceně přerušena. Ředitelům zábavních podniků bylo postupně znemožněno angažovat příslušníky „nepřátelských“ států. V rámci válečného nasazení pak byl na samém počátku války provoz zábavních podniků zcela zastaven, v zájmu zachování vážnosti a symbolického „pokládání obětí“, které bylo vyžadováno od civilního obyvatelstva jakožto výraz solidarity a souladu „domácí fronty“ s válčícími rakouskými jednotkami. Spolu s pokračováním válečného konfliktu a postupným zhoršováním životních podmínek ve válečném zázemí se nicméně situace měnila. Výpadky zásobování ve velkých městech postupně podkopávaly důvěru obyvatelstva v autoritu státu a zpochybňovaly legitimitu válečného úsilí.⁵³⁵ Populární zábava

⁵³⁵ K situaci na „domácí frontě“ a obecněji ke ztrátě loajality obyvatelstva vůči habsburské monarchii viz: pro české země KUČERA, Rudolf. *Život na příděl: válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914-1918*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2013. Pro celé Rakousko-Uhersko srov. CORNWALL., Mark, ed. *The last years of Austria-Hungary: a multi-national experiment in early twentieth-century Europe*. Rev. and expanded ed. Exeter:

proto byla postupně znovu povolována, a sice jako prostředek uklidnění obyvatelstva, které mohlo jejím prostřednictvím alespoň na chvíli uniknout z každodenní reality nedostatku a válečného strádání. Zábavní kultura se pod dohledem státních orgánů mohla stát také prostředkem válečné propagandy, pozvedající morálku na „domácí frontě“.⁵³⁶

Ředitelé zábavních podniků, včetně bratrů Tichých, se postupně adaptovali na novou situaci. Pochybnosti o vhodnosti zábavy v podmínkách války byly postupně rozeznány symbolickými úlitbami v podobě charitativních představení na podporu rakouského válečného úsilí. Ve spolupráci s ústředními orgány monarchie se pak podařilo válku zakomponovat přímo do programů varieté, především prostřednictvím válečných filmových týdeníků. Zpracování války jako svého druhu spektakulární zábavy, které zřejmě dosáhlo svého vrcholu na Válečné výstavě ve Vídni v roce 1916, mělo publiku navrátit ztracenou důvěru ve smysluplnost válečných obětí a mělo rovněž zdůraznit schopnost rakouského státu zajistit účinnou nápravu vzniklých válečných škod. Jedním z ústředních objektů tohoto diskurzu regenerace a rehabilitace se stávala těla válečných veteránů. Ve filmových týdenících, promítaných v divadlech a varieté byla opakovaně zdůrazňována schopnost státu „postarat se“ o „válečné poškozence“. Na zmiňované válečné výstavě pak byl příznačně představen samostatný „Protetický pavilon“, prezentující návštěvníkům pokroky v medicíně a ve vývoji protetických pomůcek umožňujících návrat rakouských válečných invalidů do normálního života.⁵³⁷ Diskurz rehabilitace válečných veteránů, který byl navázán na ideologii rehabilitace kolektivního těla národa, se stal důležitou součástí politik rovněž v nástupnických státech rakouské monarchie, včetně nově se formujícího Československa.

Zlom v imaginacích „postižení“ způsobený zkušeností první světové války, především dominance diskurzů rehabilitace a rozvoj politik sociálního státu bývají často zmiňovány jako klíčové důvody postupného úpadku popularity přehlídek „kuriozit“ v meziválečném období. Jak se shodně domnívaly Rosemary Garland Thomson a Nadja Durbach, zábava a požitek spojený na přelomu 19. a 20. století s pozorováním „kuriozit“ měly být postupně nahrazeny soucitem. Z kdysi obdivovaných freak celebrit se postupně staly „osoby tělesně vadné“. Starší formy zábavy, jako cirkusy a přehlídky

University of Exeter Press, 2002.

536 HEALY, Maureen. *Vienna and the fall of the Habsburg Empire: total war and everyday life in World War I*. New York: Cambridge University Press, 2004. Obecněji k propagandě: CORNWALL, Mark. *The undermining of Austria-Hungary: the battle for hearts and minds*. New York: St. Martin's Press, 2000.

537 Úspěšnost medicíny a protetiky při rehabilitaci zraněných vojáků měl dosvědčovat také hudební soubor, složený z proteticky upravených válečných poškozenců, který vystupoval v průběhu celé výstavy HEALY, *Vienna and the fall of the Habsburg Empire*, s. 87-121.

„kuriozit“ pak měly být postupně nahrazeny novými formami masové zábavy, především nastupujícím médiem filmu, ve kterém již „kuriozity“ neměly místo.⁵³⁸

Ačkoliv tyto argumenty jistě nepostrádají svou důležitost, vývoj praxe vystavování „kuriozit“ v Praze první poloviny 20. století ukazuje, že vývoj od fascinace k soucitu zdaleka nevystihuje komplexnost reprezentací „kuriozit“ po první světové válce. Rovněž argument zdůrazňující roli filmu jakožto média, které postupně nahradilo starší formy populární zábavy nelze přijmout zcela bez výhrad. Řadě dobových freak performerů a podnikatelů se – podobně jako majitelům zábavních podniků ve válečné Vídni – dařilo úspěšně adaptovat na změněné podmínky a zapojit se také do vznikajícího filmového průmyslu.

Jako příklad může v tomto ohledu posloužit Carl Hermann Unthan, který se ještě v období před první světovou válkou objevil hned v několika filmech. V roce 1913 ztvárnil vedlejší roli bezrukého umělce v populárním filmu Augusta Bloma *Atlantis*, natočeném podle předlohy nositele Nobelovy ceny Gerharta Hauptmanna (1862-1946)⁵³⁹. Ještě téhož roku Unthan natočil také vlastní celovečerní film, ve kterém vystupoval v hlavní roli. *Muž bez rukou* (*Der Mann ohne Arm – Ein Artistendrama*) byl v podstatě převedením Unthanových vystoupení na filmové plátno. Film se odehrával v prostředí Varieté a Unthan v něm předváděl své nejslavnější výstupy. Jak uváděla dobová reklama pražského kina Lucerna, kde byl film promítán od listopadu 1913, Unthan se ve filmu „*bez cizí pomoci obléká, holí se, připravuje si snídani, píše perem i na stroji.*“⁵⁴⁰ Podobně jako ve filmu *Atlantis* zde konečně Unthan předváděl také jeden ze svých nejslavnějších výstupů – plavání, respektive záchranu tonoucího. Zda byl film promítán i po vypuknutí první světové války není zcela jasné. Unthan se nicméně dokázal rychle adaptovat na válečné podmínky a podobně jako další podnikatelé v zábavním průmyslu učinil válečnou propagandu součástí svých vystoupení. Během svých návštěv v německých válečných lazaretech údajně povzbuzoval morálku vojáků a poskytoval cenné životní rady válečným

538 Rosemary Garland Thomson vysvětluje úpadek freak show v USA v souvislosti se ztrátou jejich popularity pro středostavovské publikum. Na počátku 20. století se podle ní postupně převážil sentimentální diskurz zdůrazňující soucit nad obdivem. Freak show zároveň nemohla dlouhodobě obstát v konkurenci s novými formami vizuální populární kultury, především s filmem. GARLAND-THOMSON. *Freakery*, s. 13. Nadja Durbach uvádí obdobné důvody postupného úpadku freak shows také pro britský kontext: vznik kategorie „postižení“ po první světové válce a postupující medikalizace společnosti podle ní postupně vedly k patologizaci „kuriozit“ i zážitků spojovaných v předchozím období s jejich sledováním. DURBACH, *Victorian Freaks*, s. 171, 180-81.

539 Film byl natočen v dánské produkci (Nordisk Film Kompagni) podle literární předlohy německého dramatika a nositele Nobelovy ceny Gerharta Hauptmanna (1862-1946). Jednalo se o dobrodružný příběh ztroskotání dánské lodi na cestě do Spojených států. Unthan ve filmu ztvárnil vedlejší postavu bezrukého houslisty.

540 *Biograf Lucerna, C.H. Unthan*, Národní listy 326/1913, s. 3.

„poškozencům“.⁵⁴¹ Také v Praze, kde během války pobýval zřejmě častěji než dříve, se spekovalo o jeho zapojení do činnosti spolku „válečných poškozenců“ v pozdějším Jedličkově ústavu na Vyšehradě.⁵⁴² Díky jeho zapojení do válečného úsilí a pochopitelně také díky přetrvávající diskuzi o „válečných poškozencích“ a možnostech jejich rehabilitace v období po skončení válečného konfliktu, se Unthanovi podařilo udržet si popularitu veřejnosti i v meziválečném období. Vydání jeho autobiografie s názvem *Das Pediskript: aufzeichnungen aus dem leben eines armlosen* ve Stuttgartu v roce 1925 vzbudilo značnou pozornost veřejnosti.⁵⁴³

Unthanův příklad ukazuje schopnost některých předválečných „kuriozit“ adaptovat se na změněné poměry v průběhu světové války i po jejím skončení. Zároveň ale také ukazuje, že úspěch „kuriozit“ v poválečném období jednoznačně závisel na jejich schopnosti napojit vlastní reprezentace na proměňující se imaginace ne/způsobivosti, směřující postupně k modelu postižení definovaného prostřednictvím kategorie „invalidity“ a sentimentálních rétorik rehabilitace. Bezruké zázraky demonstrující překonávání vlastního tělesného „znevýhodnění“ již v období před válkou, byly v tomto ohledu ideálními postavami.⁵⁴⁴ Prostřednictvím jejich performancí mohl být v období budování poválečného Československa vyprávěn příběh o rehabilitaci individuálních těl i kolektivního těla národa. Překonávání limitů vlastní tělesnosti byly zároveň v souladu s nastupující kapitalistickou ideologií individuálního výkonu a produktivity, napojenou na diskurz budování československé liberální demokracie.⁵⁴⁵ Jak se ovšem v tomto kontextu prosazovaly jiné předválečné „kuriozity“?

541 Unthan byl rovněž autorem „příručky“ *Ohne Armen durchs Leben*, která měla motivovat válečné veterány k překonávání životních překážek a začleňování se zpět do společnosti. Viz SCHMITZ, Coleen. *Ein leben ohne Arme: Carl Hermann Unthan und seine Arbeit zur Motivation Kriegsinvaliden in Deutschland*. In: LARNER, Melissa, James PETO a Collen M. SCHMITZ, ed. *Krieg und Medizin*. Göttingen, 2009, s. 61-69.

542 Unthan v *německých lazaretech*, Národní listy 88/1915, s. 5.

543 UNTHAN, Carl Hermann. *Das Pediskript: aufzeichnungen aus dem leben eines armlosen: mit 30 bildern*. Stuttgart: Lutz, 1925.

544 Přetrvávající popularitu „bezrukých zázraků“ v meziválečné Francii dává do souvislosti s diskurzy rehabilitace také Diana Snigurovicz: SNIGUROWICZ, Diana. *The Phenoménés Dilemma: Teratology and the Policing of Human Anomalies in Nineteenth- and Early-Twentieth-Century Paris*. In: TREMAIN, Shelley, ed. *Foucault and the Government of Disability*. University of Michigan Press, 2005, s. 172-188.

545 Obdobné ideologické momenty posala Lucie Storchová v případě slavného prvorepublikového „bezrukého zázraku“ Františka Filipa (1904-1957). Dodnes jeden z nejznámějších „odchovanců“ Jedličkova ústavu, se v meziválečném období proslavil především svými přednáškami pro školní mládež, v nichž zdůrazňoval hodnoty sebepřekonávání, sebekázně a cílevědomé práce jako základů úspěšného života a občanských ctností. STORCHOVÁ, Lucie. „Z našich neúplných těl vytryskovala chuť k práci.“: Gender, normalita a produktivita v autobiografickém psaní prvorepublikových „bezrukých zázraků“. *Dějiny - teorie - kritika*. Praha: Fakulta humanitních studií, 2011, (2), 239-260.

Karlínské Theatre Varieté bylo po první světové válce postupně nacionalizováno. Kosmopolitní, národně indiferentní rodina Tichých byla po vleklém právním sporu vyvlastněna, byť se pokoušela svůj byznys udržet i v nových podmínkách, mimo jiné přejmenováním podniku na Divadlo Varieté.⁵⁴⁶ Nový majitel divadla, kterým se po různých peripetiích stal podnikatel Gustav Pley, jej ve 20. a 30. letech pronajímal různým divadelním souborům. Od poloviny 20. let do roku 1928 ve Varieté působil Karel Hašler (1879-1941), který zde experimentoval s novou formou zábavní kultury, navazující na varietní programy: revue.⁵⁴⁷ Jednalo se, podobně jako ve varieté, o pásmo jednotlivých výstupů, které byli nicméně provázány jednotící dějovou linií.

„Lidské kuriozity“ byly součástí varietního a revuálního programu i po první světové válce. Příznačně se ovšem jednalo pouze o dva konkrétní typy abnormit: o „liliputánské soubory“ a o již zmiňované „bezruké zázraky“. V letech 1926 a 1930 například vystupoval ve Varieté „bezruký, zázračný univerzální umělec“ Mr. Elroy.⁵⁴⁸ V roce 1928 pak ve varieté vystoupil slavný „liliputánský“ soubor z USA, *The Singers Midgets*, který vystoupil v jedné z revue Karla Hašlera s názvem „Červená stát“.⁵⁴⁹ Jak popisují v samostatné kapitole, „liliputáni“ tvořili specifickou skupinu freak performerů, prezentovanou nejčastěji prostřednictvím komické rétoriky pohrávající si s motivy „velikosti“ a „malosti“, „dětinskosti“ a „dospělosti“, které mohly být vztaženy rovněž k dobovým představám o kolektivním těle československého národa, jeho velikosti a vyspělosti.

O konání přehlídek „kuriozit“ ve 20. a 30. letech, mimo půdu karlínského Divadla Varieté, se v dobovém tisku a archivech nepodařilo dohledat žádné doklady. Obdobné přehlídky tedy mohly v tomto období skutečně postupně vymizet a nebo přinejmenším ztratily přitažlivost a důvěryhodnost pro „seriózní“ média, která o nich následně přestala informovat.

Ztrátě prestiže pražských přehlídek „kuriozit“ by nasvědčoval rovněž trend jejich parodického napodobování, který se v meziválečném období rozvíjel v rámci kultury populárních zpěváků, komiků

546 Požadavek na vyvlastnění Varieté vzešel od členů vinohradské Lidové zpěvohry, která v poválečných letech postrádala vlastní stálou scénu. Argumentace proti rodině Tichých byla přitom vedena z nacionalistických pozic. Rodině byla vyčítána jejich přílišná kosmopolitnost a lhostejnost k českému národnímu hnutí. Spor, který byl veden u Nejvyššího správního soudu trval poměrně dlouhou dobu a rodina Tichých se během něj, ještě před zabavením, pokusila prodat Varieté podnikateli Gustavu Pleyovi. Po vyvlastnění žila část rodiny Tichých v Praze, a sice až do roku 1945, kdy byly definitivně vypuzeny ze země. Vnuk zakladatele lékař Emanuel Tichý zahynul během pouličních protiněmeckých výtržností na jaře 1945, zbylí členové rodiny byli odsunuti do Německa. BÁR, *Hudební divadlo*, s. 43, pozn. č. 14, 15.

547 Tamtéž, s. 32.

548 *Divadlo varieté*, Národní listy 42/1926, s. 5. *Divadlo varieté*, Národní listy 256/1930, s. 4.

549 Vytoupení se podrobněji věnuji v kapitole 4.4 a v samostatném eseji HERZA, Filip. *Singer's Midgets v Karlínském divadle Theatre Varieté. Dějiny Teorie Kritika*. Praha: Fakulta humanitních studií, 2011, (2), 219-237.

a kabaretních umělců. Řada kupletů a komických výstupů publikovaných tiskem v nakladatelstvích pražských populárních komiků Josefa Švába Malostranského (1860-1932), Ludvíka Ratolísky (1886-1953), nebo Karla Ballinga (1889-1972) otevřeně parodovala tradici přehlídek „kuriozit“, jejich exaltovanou rétoriku a snahu o ohromení publika. Ve výstupu s názvem „Zázračné dítě z Ameriky“, který byl doprovázen obrázkem „vyvolávače“, demonstrujícího publiku novorozence s mohutným knírem (viz. ilustrace č. 8), například pronáší postava označená jako „Mr. Koks“ monolog parodující rétoriku typickou pro přehlídky „kuriozit“.

„Dámy a pánové, podařilo se mně získati zázračné dítě z Ameriky. Toto dítě má báječné nadání. Toto dítě je tak moudré, že se obávám, že samou moudrostí zblbne. Toto dítě sotva spatřilo světlo světa, už mluvilo. Jeho první slova byla: „Hergot, to mám žízeň, dejte mi jednu tvrdou.“ Pak chtělo ženskou obsluhu. O něho se zajímají všichni lékaři světa, ano i zvěrolékaři. Toto dítě vytáhne denně 10 plzeňských a vykourí pět viržinek. Týdně musí míti novou kojnou, neboť tvrdí, že se jedna strava přejí. Věda lékařská tvrdí, že se bude muset v šesti letech oženit a v desíti zemře sešlostí věkem. Abych vás přesvědčil, dám mu několik otázek. Načež následuje dialog vyvolavače se „zázračným dítětem“.⁵⁵⁰

⁵⁵⁰ RATOLÍSTKA, Ludvík. *Rukopisné novinky Ludvíka Ratolísky* [hudebnina]. 1 sv. Praha: Ratolíška, Nedatováno (pravděpodobně z 20. let 20. století).

Ilustrace 8: RATOLÍSTKA, Ludvík. Rukopisné novinky Ludvíka Ratolísky [hudebnina]. 1 sv. Praha: Ratolíška, Nedatováno (pravděpodobně z 20. let 20. století).

Vystoupení, které reprodukovalo rétoriku i reprezentační postupy freak shows ke komickému kontrastování dětství a nevázané, pijácké maskulinity, přitom bylo koncipováno jako scénář a obsahovalo tedy rovněž praktický návod k provedení tohoto dramatického čísla. V úvodu bylo popsáno jakými prostředky dosáhnout kýženého komického efektu a sice tak, že: „*Na silné lepence je namalované dítě v peřince. Místo hlavy je vyříznut oválný otvor do něhož předvádějící, který hraje dítě, vstrčí hlavu.*“

Obdobně, opět s použitím malovaných kulis, se publiku nabízelo ztvárnit postavy „liliputánů“ ve výstupu „Liliputánské divadlo“ z dílny kabaretních umělců F. J. Frankla (1849-1888) a Josefa Bachmanna (1858-1887), které vydal z Bachmanovi pozůstalosti Josef Šváb Malostranský.⁵⁵¹ Své parodie se nicméně v meziválečném období dočkaly také sestry Josefa a Růžena Blažkovy, které žily od roku 1922 v Chicagu, domácí tisk se nicméně často zmiňoval o jejich osudech v zahraničí. V průběhu 20. let se objevily dva různé komické výstupy odkazující na sestry Blažkovy. V prvním případě se jednalo o vystoupení z názvem: „*Srostlé sestry Flaškovy*“, s podtitulem „*kostýmní duetto pro pány*“.⁵⁵² Ve druhém o „*komické duetto pro dva pány*“ s názvem „*Nová srostlá dvojčata, sestry Laškovíc*“.⁵⁵³ Ve všech zmiňovaných případech se tedy jednalo o parodické reprodukce zábavního formátu freak show, které byly zřejmě určeny specifickému publiku: mužům, scházejícím se v hospodách, kavárnách a kabaretech meziválečné Prahy.

551 FRANKL, F. J. a BACHMAN. *Liliputánské divadlo: komické duetto pro dva pány v osmi obrazech* [hudebnina]. Praha: vlastním nákladem Jos. Švába, [mezi 1911 a 1931?]. 1 partitura (15 stran). Švábových hudebních humoristických listů; číslo 3, 39.

552 TURINEK, Rudolf. *Srostlé sestry Flaškovy: kostýmní duetto pro pány* [hudebnina]. 2. vyd. Praha: J. Šváb, [19--]. [2] s. Veselé a oblíbené písně; č. 477.

553 BEJŠOVEC, J. *Nová srostlá dvojčata, sestry Laškovíc: komické duetto pro dva pány* [hudebnina]. Smíchov: Vaněk a Votava, [18--?]. [3 s.]. Nejnovější kuplety, veselé písně a sol. výstupy; 34.

3.4. Medikalizace, patologizace a úpadek freak kultury ve střední a východní Evropě 1930-1945

Přehlídky „kuriozit“ prošly v období od první světové války po začátek 30. let významnou proměnou. Menší podniky – panoptika a anatomická muzea – postupně vymizely, přinejmenším z Prahy a větších měst v Čechách a na Moravě. Jistou popularitu si udržely předválečné freak celebrity, které se stále objevovaly na scéně karlínského Divadla Varieté, ovšem jen za podmínky, že jejich performance reflektovaly dobové proměny imaginací ne/způsobivosti. Úspěšné „abnormity“, jako byl Carl Hermann Unthan a některé „liliputánské“ skupiny, ve svých vystoupeních zdůrazňovaly především motivy individuálního výkonu, překonávání překážek a cílily na závažná dilemata, nejistoty a tužby jejich meziválečného publika. Odkazování na autoritu moderní vědy a medicíny, které bylo významnou součástí strategií sebe-legitimizace freak shows ještě na přelomu 19. a 20. století, přitom bylo v kontextu pokračujících debat o „invaliditě“ a „tělesných vadách“ ve 20. s 30. lety stále ožehavější. Spolu s prosazováním představy ne/způsobivosti, definované rétorikami soucitu a především rehabilitace, se veřejné vystavování „kuriozit“ postupně stalo anachronismem, který měl být nahrazen péčí poskytovanou profesionální medicínou a institucemi sociální politiky, jak se například již v průběhu 1. světové války domníval Rudolf Jedlička, jeden z hlavních propagátorů profesionální sociální péče a rehabilitace.⁵⁵⁴

Medikalizace „lidských kuriozit“ započala již v poválečném období, jistého vrcholu nicméně dosáhla ve třicátých letech. Hospodářská krize, jejímž následkem se řada obyvatel Československa ocitla v tíživé sociální situaci, motivovala ústřední orgány státu aktivněji rozvinout systematické sociální politiky namířené k podpoře různých znevýhodněných skupin obyvatelstva, včetně „válečných poškozců“, „úchylné mládeže“ a osob „tělesně a duševně vadných“.⁵⁵⁵ Spolu s rozvojem sociální péče se stále výrazněji prosazovali rétoriky soucitu a nápravy, které byly do značné míry propojeny s

554 „Panoptika“ a „žebrota“ byly pro Jedličku neblahou součástí staršího přístupu společnosti k „mrzákům“, vůči němuž Jedlička vymezoval vlastní projekt moderní sociální péče, výchovy a především uschopnění jedince k práci. „*Chudý mrzák je dnes u nás odkázán na bídu, nouzi a žebrotu a žebrota je i v naší zemi výnosnější může-li poukázati na zmrzačené údy! A je-li tělo mrzákovo zvláště pěkně zkroucené – máme pro něj panoptika – pro zábavu obecnstva.*“

JEDLIČKA, Rudolf. Péče o mrzáky. *Pražská lidová revue*. Praha: Josef Pávek, 1915, IX(7-8), 193-197.

555 KODYMOVÁ, Pavla. *Historie české sociální práce v letech 1918-1948*. V Praze: Karolinum, 2013, s. 17.

autoritou medicíny a dalších věd o člověku, především prostřednictvím působení těchto expertů v institucích jako byl Sociální ústav ČSR při Ministerstvu sociální péče.⁵⁵⁶

V kontextu rozvoje sociální péče a medicínsko-sociálních politik ne/způsobivosti, ale také dopadů hospodářské krize na provoz zábavních podniků v Československu postupně z pódíí varieté zmizely i poslední lidské „kuriozity“. V textech věnovaných postupně mizejícím přehlídkám „abnormit“ v dobovém tisku pak převažuje hlas odborníků, popisujících „kuriozity“ jednoznačně negativním způsobem, jako patologické případy.

V článku Národní politiky ze září roku 1933 se například pisatel zamýšlel nad „duševními poruchami“ u „abnormálně vyvinutých jedinců“. Autor citoval z výzkumu anglického psychologa Wesley Peacocka, který se věnoval hvězdám britských a severoamerických freak shows.⁵⁵⁷ Údajně časté psychické poruchy těchto jedinců připisoval Peacock psychologickému mechanismu „sebeobrany“. „Trpaslíci“, jako například slavný Barnumův performer Tom Thumb, vykazovaly podle něj negativní psychologické charakteristiky – marnivost, přehnané sebevědomí, náladovost a zákeřnost – které měly za cíl zakrýt jejich pocity „méněcennosti“. Podobně i další „lidské abnormity“ vykazovaly podle článku různé psychické poruchy. „Nejošklivější žena světa“, pravděpodobně Julia Pastrana (1834-1860), která se podle Peacocka „následkem poruchy žláz stala takřka lidským netvorem“, „domýšlí si že má zvláštní přitažlivost, sní o lásce a uctívání muži právě tak, jako nejkrásnější žena světa.“ Téměř na každé dobové „kuriozitě“ se Peacockovi podařilo najít nějakou závažnou psychickou či charakterovou „poruchu“, která potvrzovala jeho tezi o tom, že „v abnormálním těle – též abnormální duch“. Také „groteskní hvězdy a primadony filmu Zrůdy“, amerického filmu z roku 1932, ve kterém se objevily všechny hvězdy severoamerické freak scény⁵⁵⁸, byly podle Peacocka značným problémem pro režiséra filmu Toda Browninga, především pro svou údajnou „žárlivost“ a „hněvivost“.

⁵⁵⁶ Tamtéž, s. 21-22.

⁵⁵⁷ V *abnormálním těle též abnormální duch: nálady zrůdných lidí*, Národní politika 257/1933, s. 6.

⁵⁵⁸ Film *Freaks* (1932) z produkce společnosti Metro Goldwin Meyer představuje zajímavou kapitolu v dějinách přehlídek „kuriozit“ i amerického filmu vůbec. Tod Browning (1880-1962), který byl sám původně cirkusovým performerem a později úspěšným režisérem němých i zvukových filmů, se zde pokusil přenést na filmové plátno atmosféru severoamerických freak shows. Do hlavních rolí obsadil množství dobových populárních kuriozit jako byla slavná „siamská dvojčata“ Daisy a Violet Hilton (1908-1969), „živoucí kostlivec“ Peter Robinson (1874-1947) nebo „poloviční muž“ John Eckhardt Jr. (1911-1991). Drama s kriminální zápletkou, využívající exoticismu cirkusového světa, bylo v době svého vzniku zásadním způsobem cenzurováno. V mnoha amerických státech pak bylo jeho promítání zcela zakázáno, což mj. dokazuje proměňující se vztah veřejnosti k přehlídkám „kuriozit“. Film byl znovu objeven až v 60. letech, kdy se z něj postupně stal kultovní snímek a popkulturní legenda, která dodnes inspiruje řadu napodobitelů. Viz HAWKINS, Joan. "One of Us": Tod Browning's *Freaks*. In: THOMSON, Rosemarie Garland, ed. *Freakery: Cultural Spectacles of the Extraordinary Body*. NYU Press, 1996, s. 265-276.

Medikalizace a patologizace „kuriozit“ se v průběhu 30. let promítla také do dalších článků v denním tisku. Časté bylo poukazování na nejrůznější excesy, spojené s „liliputány“. Ti byly často označováni jako „zahořklí“, a tudíž „násilničtí“ a „zákeřní“. Pocity „méněcennosti“, zmiňované již Peacockem, je údajně vedly k nespokojenosti s vlastním životem, depresím a v krajním případě ke spáchání sebevraždy. Tento motiv rozvíjel například článek v deníku Bohemia ze srpna 1936.⁵⁵⁹ *„Es ist etwas tragisches um das Schicksal abnorm großer oder kleiner Leute“* zamýšlel se autor článku a podal několik příkladů slavných abnormit, které předčasně ukončily svůj život, včetně slavného obra Roberta Wadlowa (1918-1940), který údajně „nechtěl dále snášet těžkosti svého osudu“. Ačkoliv Wadlow ve skutečnosti zemřel až v roce 1940 následkem infekce po těžkém úrazu kotníku, motiv a psychické deprivace a sebevraždy přetrvával napříč různými případy. O několik let později, již v průběhu 2. sv. v., se v Národní politice objevila následující zpráva:

*„V noci na čtvrtek byl nalezen v Kutné Hoře na Palackého náměstí v tratolišti krve 44letý Jan Nesvadba, který si podřezal žíly v zápěstí... jako motiv sebevraždy udal, že je velmi nervosní a je nespokojen s osudem liliputána.“*⁵⁶⁰

Zmínka o tragické události by mohla být chápána jako další reprodukce motivu „zoufalého liliputána“. Tato znepokojující historická epizoda nicméně zároveň dobře vystihuje význam, který měla pro dějiny freak shows ve střední a východní Evropě druhá světová válka a nacistická okupace. Zatímco v Británii a Spojených státech pokračovala kultura vystavování „kuriozit“ také ve 30. a 40. letech, v Německu byly tyto přehlídky spolu s nástupem národního socialismu postupně omezovány.

Jak ukázal Hans Scheugel, již v průběhu druhé poloviny 30. let byla v Německu prosazena opatření regulující provoz přehlídek „lidských kuriozit“. Vystavování „nemocných“ (*Kranken*) a „chromých“ (*Krüppel*) bylo zakázáno. Nadále bylo umožněno vystupovat pouze těm, kteří získali lékařské potvrzení, dokladující, že se nejedná o osoby „nemocné“ či „chromé“.⁵⁶¹ Do procesu selekce se nicméně promítala také určitá estetická hlediska. Nadále tak bylo umožněno, alespoň po jistou dobu,

559 *Eine Zwergin geht in den Tod*, Deutsche Zeitung Bohemia, 7. srpna 1936, s. 3.

560 *Zoufalý lilipután*, Národní politika 96/1940, s. 1.

561 Hans Scheugl odkazuje ve svém shrnutí nacistických opatření vůči lidským „kuriozitám“ na články v dobovém tisku, např.: *Menschliche Heufresser verschwinden aus Schaubuden: Keine Geschäfte mit Krippeln – Polizei säubert Vergnügungsorte*. 8 Uhr Blatt (Berlin), 3.2. 1938. In SCHEUGL, Hans. *Show freaks & monster: Sammlung Felix Adanos*. DuMont Schauberg, 1974, s. 20. Osudy freak performerů v Německu a dalších státech, zasažených vládou národního socialismu obecně představují málo prozkoumanou problematiku, vyžadující další výzkum.

vystupovat „liliputánů“ a „obrů“, jejichž těla odpovídala představě o souměrnosti normálního lidského těla, pouze s tou výjimkou, že se jednalo o jejich „zvětšeniny“ či naopak „zmenšeniny“. Do profesního i osobního života freak performerů, kteří se nemohli prokázat uvedeným lékařským osvědčením a nespádali tak do kategorie tolerovaných „abnormit“, pak patrně zasáhly eugenické politiky, zaváděné postupně v Německu počínaje nástupem národního socialismu k moci.

Zákon o prevenci reprodukce dědičně zatížených osob z července 1933 v Německu legalizoval principy eugeniky, prosazované v zájmu očištění árijské rasy a ulehčení sociálnímu systému Říše, prostřednictvím likvidace údajně „nežádoucích“ jedinců. Počínaje rokem 1934 probíhaly v Německu nucené sterilizace osob s tělesným a duševním postižením. V říjnu 1939 pak byla legalizována eutanazie. V rámci tajné operace nesoucí kódové označení T4 bylo v následujících letech zavražděno několik tisíc pacientů německých psychiatrických ústavů a ústavů pro tělesně postižené. Akce, na které se podíleli vysoce postavení lékaři i personál ústavů, byla zastavena v srpnu 1941 na nátlak církve a veřejnosti. Likvidace „méněcenných“ nicméně pokračovaly v utajení až do konce války, a to nejen na území Říše, ale i v okupovaných státech, kde příslušníci *Einsatzgruppen* (SS a zvláštních útvarů policie) prováděly cílené útoky na pacienty různých ústavů.⁵⁶²

Vyhlažovací politiky namířené proti „méněcenným“ jedincům byly zaváděny i na okupovaných územích střední a východní Evropy, včetně území Sudet a Protektorátu Čechy a Morava.⁵⁶³ O tom, zda a jak zasáhly do života jedinců, vystupujících v předválečné Praze jako lidské „kuriozity“ prozatím není jasné. Příklady ze zahraničí ovšem naznačují, že se vyhlažovací politiky dříve či později dotkly i populárních „kuriozit“, včetně „liliputánů“, zvláště těch, kteří byli, podle nacistické rasové teorie označeni za osoby židovského původu.⁵⁶⁴ „Liliputánský“ performer Zoli Hirsch (1885-1944) se podobně jako „liliputánská rodina“ Ovitzových, ocitnul v koncentračním táboře Osvětim. Po jistou dobu se mu dařilo využívat svého talentu varietního umělce k tomu, aby na svou stranu získával přízeň táborových dozorců a zároveň si udržel vlastní hrdost v ponižujících podmínkách vyhlažovacího

562 WEINDLING, Paul. *Health, race, and German politics between national unification and Nazism, 1870-1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

563 ŠIMŮNEK, Michal a Dietmar SCHULZE, ed. *Die nationalsozialistische "Euthanasie" im Reichsgau Sudetenland und Protektorat Böhmen und Mähren 1939-1945: Nacistická "eutanázie" v říšské župě Sudety a protektorátu Čechy a Morava 1939-1945 = Nazi "Euthanasia" in the Reich District of Sudetenland and Protectorate of Bohemia and Moravia 1939-1945*. Červený Kostelec: Ve spolupráci s Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR Praha vydalo nakl. Pavel Mervart, 2008. Práce z dějin vědy.

564 KÉRCHY, Anna. From Showbiz to the Concentration Camp: The Fabulous Freakish Life of Hungarian Jewish "Dwarf" Performers Zoli Hirsch and the Ovitz Family. In: KÉRCHY, Anna a Andrea ZITTLAU, ed. *Exploring the Cultural History of Continental European Freak Shows and 'Enfreakment'*. Cambridge Scholars Publishing, 2013, s. 211-232.

tábora. Na rozdíl od Ovitzových, kteří se staly výzkumnými subjekty osvětimského lékaře Josefa Mengeleho, byl nicméně Hirsch v roce 1944 zavražděn v plynové komoře. Jeho „abnormalní vzrůst“ nebyl dědičný, a nebyl tudíž shledán atraktivním pro nacistické vědecké pokusy. Ovitzovi se naopak staly součástí Mengeleho pseudo-vědeckých experimentů a díky tomu válku přežili.

Pro plastičtější představu o osudech lidských „kuriozit“ za války a okupace by bylo potřeba sledovat rovněž osudy dalších historických aktérů. Z popsanych příkladů je nicméně zřejmé, že politiky zaváděné nacionálně-socialistickým režimem v Říši a okupovaných územích významně urychlily úpadek freak shows ve střední a východní Evropě. Část performerů zřejmě padla za obět holokaustu a vyhlazovacímu programu T4, jiným se podařilo uprchnout do severní Ameriky. Zatímco v Británii a Spojených státech tak tradice přehlídek „kuriozit“ v různých podobách pokračovala i po válce, v poválečném Československu a dalších státech střední a východní Evropy se mi, alespoň prozatím, žádné zmínky o konání přehlídek „kuriozit“ dohledat nepodařilo.

4. Případové studie z pražské freak kultury

4.1. Josef Drásal (1841-1886): Typický Čech/Češka a proporce národního těla

Těsně před Vánoci roku 1886 se na stránkách Národních listů objevila zpráva o úmrtí Josefa Drásala, který zemřel ve věku pouhých čtyřiceti pěti let v moravském Holešově. Podobně jako v případě jiných veřejně známých osobností, se redakce liberálního deníku cítila povinována připomenout čtenářům při této příležitosti Drásalovu biografii, dílo a jeho největší životní úspěchy. Z dnešního pohledu se přitom poněkud překvapivě nejednalo o významného politika, vědce, literáta ani umělce, ale o slavného profesionálního „obra“.

„Z Holešova na Moravě dochází zpráva, že v pátek dne 17.t.m. zemřel tam po delší nemoci obr Josef Drásal v 45. roce věku svého. Ačkoliv pocházel z Moravy a zemřel na Moravě, byl Drásal osobou světovou a proto o něm mluvíme na tomto místě. Obrovskou svojí výškou, měřilť 7^{1/2} stop, vzbuzoval senzaci po celé Evropě a navštívil skorem všechna čelnější města evropská... Drásal ukazoval se vždy v malebném svém kroji hanáckém a pokud nám známo, nemluvil nikdy jinak než hanácky.“⁵⁶⁵

Josef Drásal, který žil v letech 1841–1886, skutečně patřil k populárním „lidským kuriozitám“, které se objevovaly v zábavních podnikcích v českých zemích i v zahraničí. Jak naznačuje výše citovaný nekrolog, Drásalova popularita spočívala v kombinaci dvou charakteristik: jednak jeho „obrovské výšky“ a jednak jeho původu. V následující kapitole sleduji jak a jakými prostředky Josef Drásal a jeho impresáři vytvářeli obraz „Hanáckého obra“, a jak tento obraz rezonoval v kontextu imaginací „venkova“ a „venkovského lidu“, produkovaných v liberální éře českého nacionalismu. Profesionální kariéru a reprezentace Josefa Drásala zde budu porovnávat s jinými slavnými „obry“ a „obryněmi“ druhé poloviny 19. století. Pokusím se sledovat kde a za jakých podmínek Drásal vystupoval a nakonec ukážu, proč Drásalova kariéra neskončila ani jeho smrtí v roce 1886.

565 Obr Drásal mrtev, Národní listy 26/353, 22.12. 1886, s. 5.

Josef Drásal se narodil 4. července 1841 jako třetí z celkem pěti dětí do rodiny Jana (Johanna) Drásala (1811-1852) a Magdalény Drásalové (rozené Maternové, 1811-1886) v obci Chromeč (něm. *Krumpisch*) nedaleko severomoravského Šumperka.⁵⁶⁶ Rodina patřila k nemajetnému venkovskému obyvatelstvu, tzv. chalupníkům, čemuž odpovídalo i Drásalovo první zaměstnání jako pomocného zemědělského dělníka – nádeníka – na chromečském a později nedalekém bludovském velkostatku. Po smrti otce se Josef Drásal spolu se svou matkou přestěhoval do Holešova, kde společně žili od roku 1860.

Kdy a za jakých okolností se Drásalův dosavadní život změnil v život profesionálního „obra“, není zcela jisté. Podle regionálního spisovatele Antonína Březiny získal Drásal první angažmá v roli „obra“ již během 50. let, tedy ještě před svým odchodem do Holešova. K vystupování jej údajně získal majitel blíže Březinou nespecifikované „panorámy“, tedy nejspíše kočovné expozice „kuriozit“, hostující v nedalekém Šumperku. Spolupráce nicméně podle Březiny netrvala dlouho, neboť Drásal po neshodách s impresáři panoptikum po třech týdnech opustil a odešel opět do nádenické služby,

⁵⁶⁶ Podobně jako u jiných "lidských kuriozit", i v případě Josefa Drásala naráží zájem o jeho život a profesionální kariéru na limity, kladené množstvím a především charakterem dochovaných pramenů. Obecně se při zjišťování podrobností o Drásalově životě nelze bezvýhradně spoléhat na životopisné zprávy a další materiály, které vznikly pro účely propagace jeho veřejného vystupování. Ty jsou pochopitelně vhodné především k analýze způsobů reprezentace Drásalovy jinakosti, méně však již pro zjišťování „objektivních“ informací o jeho životě. Obdobně problematické jsou rovněž dobové novinové články, které v mnoha případech přejímají rétoriku a reprezentační postupy uplatňované organizátory samotných freak shows. Rovněž v případě faktograficky koncipovaných článků z pozdější doby narážíme na nekritické přejímání některých informací o Drásalově profesní kariéře a na reprodukci množství stereotypů spjatých s Drásalovou osobou a obecně s prezentací tzv. „obrů“ v dobové zábavní kultuře. Nejobsáhleji se Drásalově životu a profesionální kariéře „obra“ v minulosti věnovali Antonín Březina a Josef Skutil. Rymický farář Březina (1881-1949), který svůj článek o Drásalovi otisknul v roce 1903 v *Časopise vlasteneckého muzejního spolku olomouckého*, měl zřejmě i po 18 letech od Drásalovy smrti stále možnost vyslechnout některé pamětníky. Vzhledem k tomu, že Březinova publikace vznikla v období kdy byla kultura vystavování „abnormit“ stále živá a populární, pracuji s ní nicméně v následujícím výkladu jako s dobovým pramenem. BŘEZINA, Antonín. Obr Josef Drásal. *Časopis vlasteneckého muzejního spolku olomouckého*. Olomouc, 1903, (20), 12-15. Březinův článek revidoval a o poznatky vlastního výzkumu v roce 1964 doplnil brněnský archeolog Josef Skutil (1904-1965). Podařilo se mu ověřit některé údaje z Březinova článku a doplnit celou řadu nových poznatků týkajících se Drásalova života. Skutilův zájem byl nicméně primárně antropologický, pátral tedy především po informacích, které by napomohly k lepšímu popsání - diagnostikování Drásalovy „abnormální“ tělesnosti. SKUTIL, Josef. *Zapomenutý moravský obr Josef Drásal z Holešova*. Zpravodaj československé antropologické společnosti. 1964, 6-8. Konečně v nedávné době se osobě Josefa Drásala obsáhleji věnovala kurátorka Moravského vlasteneckého muzea v Olomouci Veronika Hrbáčková. Ve dvou publikacích z několika posledních let shrnula dosavadní poznatky o Drásalovi a zabývala se také materiálními artefakty vztahujícími se k osobě Josefa Drásala, které se v posledních letech ocitly ve sbírkách olomouckého muzea. Především jde o figurínu a původní kroj Josefa Drásala, které prošly v uplynulých letech kompletní rekonstrukcí a jsou nyní vystaveny v prostorách olomouckého muzea. HRBÁČKOVÁ, Veronika. Největší Hanák - obr Josef Drásal. *Krok: kulturní revue olomouckého kraje*. 2014, 11(2), 42-46. HRBÁČKOVÁ, Veronika. Josef Drásal: rarita ve sbírce Vlastivědného muzea v Olomouci aneb několik poznámek k dosud neznámým skutečnostem s vazbou na sbírkové předměty. *Zprávy Vlastivědného muzea v Olomouci*. 2012, (304), 92-97.

tentokrát v asi sto kilometrů vzdáleném Holešově.⁵⁶⁷ Zde se Drásal v průběhu 60. let seznámil s holešovským hostinským Josefem Janochem (nar. 1845?)⁵⁶⁸, který se stal Drásalovým impresáriem, pomáhal organizovat Drásalova veřejná vystoupení a působil také jako jeho agent pro některá zahraniční angažmá.⁵⁶⁹

Jak uvádí Josef Skutil, vzhledem k tomu, že se nedochoval Drásalův cestovní pas, zprávy o jeho zahraničních cestách a vystoupeních lze bohužel ověřovat pouze prostřednictvím dobového tisku.⁵⁷⁰ Březina uvádí, že Drásal se svým průvodcem Janochem procestovali Rakousko, Německo, Rusko, Turecko, a že se rovněž zúčastnily světové výstavy v Paříži v roce 1867.⁵⁷¹ Obdobné výčty cizích zemí a zahraničních měst, která měl Drásal údajně během svého putování Evropou navštívit, lze nalézt v mnoha dobových člancích a tiskových materiálech, propagujících Drásalova vystoupení. Není přitom zřejmé, zda Drásal uvedená místa skutečně navštívil, či zda měl výčet významných evropských metropolí sloužit spíše k umocnění Drásalovy výjimečnosti v očích jeho publika. Z inzerátů a z Drásalových propagačních materiálů, kterých se bohužel zachoval pouze zlomek, lze spolehlivě určit, že Drásal v průběhu svého působení navštívil přinejmenším řadu měst v Čechách a na Moravě, v Rakousku, Uhrách, Německu a ve Velké Británii. V 70. letech 19. století Drásal prokazatelně vystupoval mimo jiné v Jindřichově Hradci (1874)⁵⁷², v Praze (1875)⁵⁷³ a téhož roku také v Uhrách.⁵⁷⁴ V listopadu 1880 vystupoval ve vídeňském zábavním podniku Hornick's Universum⁵⁷⁵ a v roce

567 BŘEZINA. *Obr. Josef Drásal*, s. 13. Důvod Drásalova stěhování do Holešova, který se nachází asi sto kilometrů jihovýchodně od Chomče, není dosud znám.

568 Janoch bývá v literatuře zpravidla uváděn jako Drásalův impresario. K jeho osobě se zatím bohužel podařilo ověřit pouze jeho jméno a datum narození a rovněž to, že si na holešovském náměstí v dotčeném období pronajímal vlastní byt. Za dohledání informací o Janochovi děkuji Ondřeji Machálkovi z muzea v Holešově.

569 Dalším jménem, které se objevovalo v souvislosti s Drásalovým vystupováním, byl impresário Felix Kopf. Jeho jméno figuruje například v článku: *Dva velcí lidé z Moravy*. Našinec 21.11. 1880, č. 138, s. 3. Podle Hermanna Waldemara Otta (Signora Saltarina) se impresário Kopf specializoval právě na vyhledávání a prezentaci „obru a obryň“. Mezi jeho „svěřence“ údajně patřily také Marie Wedde (Marianne Wehde) (1866 – 1884), *Riesin Rosita* z Vídně (1865-1893) a Elisabeth Lyska, skutečným jménem Elisaveta Philipovna (nar. 1877), které rovněž vystupovaly jako „obryně“. SALTARINO, Signor. *Fahrend Volk: Abnormitäten, Kuriositäten und interessante Vertreter der wandernden Künstlerwelt*. Leipzig: Verlagsbuchhandlung von J.J. Weber, 1895, 46-47.

570 SKUTIL. *Zapomenutý moravský obr Josef Drásal z Holešova*, s. 6.

571 BŘEZINA. *Obr. Josef Drásal*, s. 14.

572 *Velikán Drásal*, Ohlas od Nežárky, 15.8.1884, s. 2.

573 *Český Herkules J. Drásal*, Národní listy 30.3. 1875, s. 2.

574 Slovenské Národní noviny ze září 1875 uvádějí, že Drásal vystupoval v uherském městě Sigály-Simlyove. Jedná se nejspíš o menší město Szilágysomlyó v Transylvánii (tehdy součást Uher, dnes součást Rumunska). Národní noviny 6/1875, č. 110, s. 3. Vzhledem k tomu že se dochoval Drásalův plakát v německém a maďarském jazyce lze předpokládat, že v Zalitavsku vystupoval častěji.

575 Viz upoutávka ve vídeňském satirickém listu Kikeriki: Kikeriki, 25.11.1880, s. 3.

následujícím hned ve dvou podobných podnicích v Berlíně, v kavárně-šantánu Walhala⁵⁷⁶ a ve slavném panoptiku bratří Castanových na berlínské Friedrichstraße.⁵⁷⁷ Z upoutávky v dobovém tisku je dále zřejmé, že Drásal hostoval ve speciálním vánočním programu v londýnských zábavních podnicích *South London Palace* a *Royal Music Hall* v sezóně 1882.⁵⁷⁸ O dva roky později, v roce 1884, se pak Drásal opět objevil ve Vídni v podniku *Schwenders Kolloseum*.⁵⁷⁹

Jak je patrné již z tohoto přehledu Drásalovo vystupování v zásadě nabývalo dvou různých podob. V případě vystoupení v českých zemích a v Praze, kde na rozdíl od Berlína a Vídně v období 60.-80. let 19. století dosud neexistovaly stále zábavní podniky typu divadla rozmanitostí (*Theatre Varieté*), si Drásal vlastní vystavování organizoval sám, ve spolupráci se svým impresáři. Jak uvádí Antonín Březina, po českých zemích Drásal cestoval od města k městu, buď vlastním kočárem, nebo později vlakem. Na každém místě svého turné se zpravidla ubytoval v reprezentativním hotelu, nechal se uvést do společnosti a později přijímal publikum v prostorách samotného hotelu.⁵⁸⁰ Takto popisoval vlastní zkušenost s návštěvou Josefa Drásala jeden z očitých svědků jeho vystoupení, student, který navštívil Drásalovo představení v hotelu Goliath na Horním náměstí v Olomouci v roce 1876.

*„Plní zvědavosti vkročili jsme do prvního pokoje v průjezdu nalevo. Obr se vztyčil; sahali jsme mu po pás, za chvíli usedl, slova nepromluviv, a my bez dvacítky opouštěli světnici a cestou jsme se těšili, že jsme viděli hanáckého obra, známého téměř v celé Evropě.“*⁵⁸¹

Drásalova vystoupení v hotelích a hostincích tedy, jak se zdá, nabývala charakteru jakési inscenované „audience“, při které mohlo docházet k nejrozličnějším interakcím mezi Drásalem a jeho publikem. Podrobnější informace k podobě těchto „audiencí“ bohužel nemáme. Vzhledem k tomu, že Drásalovy propagační materiály uvádějí jeho znalost několika cizích jazyků – lze očekávat, že součástí „audience“ mohl být také rozhovor, při kterém se měli návštěvníci možnost ptát na podrobnosti z Drásalova života.

576 *Největší muž tohoto věku okraden*, Národní listy 45/1881, 22.2., s. 2.

577 O Drásalových vystoupeních v Berlíně referoval australský deník Mercury, 23.4. 1881, s. 1.

578 Inzerát lze dohledat v digitálních sbírkách britské národní knihovny (*British Library*), ve sbírce k dějinám zábavní kultury v Londýně "*The Evanion Collection*". South London Palace, Lambeth. Christmas Variety Performance, 1882, přístupné z: <http://www.bl.uk/catalogues/evanion/Record.aspx?EvanID=024-000000932&ImageIndex=0> (Poslední přístup 14.10. 2016). A The Royal Music Hall 1882. <http://www.bl.uk/catalogues/evanion/FullImage.aspx?EvanID=024-000001630&ImageId=50609> (Poslední přístup 14.10. 2016)

579 Viz inzerát ve vídeňském deníku Morgen Post: *Schwenders Kolloseum*, Morgen-Post, 20.2. 1884, s. 4.

580 BŘEZINA. *Obr Josef Drásal*, s. 14.

581 KOVÁŘOVÁ. Stanislava. O hanáckém obru z Chomče. Právo. s. ???.

V případě Drásalova angažmá v již zavedených zábavních podnicích v zahraničí byla jeho vystoupení zřejmě inscenována odlišně. V podnicích jako bylo Schwenderovo Kolloseum ve Vídni nebo londýnské podniky *Royal Hall* či *South London Hall* byl program nejčastěji uspořádán podle vzoru divadla rozmanitostí, tedy jako série jednotlivých divadelních a hudebních čísel. V případě vystoupení tzv. „obrů“ byla oblíbená především jejich společná vystoupení s performery malého vzrůstu, tzv. „liliputány“. Vizuální kontrast tělesné výšky „obřích“ a „trpasličích“ herců býval často zdůrazňován prostřednictvím různých divadelních prostředků, například pomocí kostýmů. Jeden z performerů, většinou „lilipután“ býval například oblečen v nejmodernějším městském obleku a naopak „obr“ vystupoval v lidovém kroji. Takto se Josef Drásal v prosinci 1882 objevil na scéně londýnských zábavních podniků *Royal Hall* a *South London Hall* po boku „trpaslíka“, který vystupoval pod jménem Colonel Dietrich Ulpts (1860 - ???).⁵⁸² Příznačně, Drásal s Ulptsem vystupovali v Londýně jako dvojice údajně pocházející z rakouského Tyrolska, resp. jako „německý, „tyrolský obr“ (*German Giant, Tyrolese Giant*) a jako „tyrolský trpaslík“ (*Tyrolese Midget/Dwarf*). Oběma charakteristikám, tedy údajnému původu z Tyrolska, resp. Hané a především skutečnosti že Drásal vystupoval po celou svou kariéru v lidovém kroji, se budu podrobněji zabývat v následující kapitole, která podrobně zkoumá reprezentační postupy a stereotypy využívané ve druhé polovině 19. století k prezentaci tzv. „obrů“ a speciálně Josefa Drásala jako „Hanáckého obra“.

4.1.1. Strategie reprezentace Josefa Drásala

Jak jsem měl možnost naznačit již v předchozím oddíle, postava Josefa Drásala byla prezentována za použití řady dramaturgických postupů, jejichž prostřednictvím bylo jeho tělo inscenováno jako tělo „obra“. Mezi tyto postupy bylo možné zařadit především stylizovaná srovnání Drásala s ostatními „kuriozitami“ – nejčastěji s tzv. „liliputány“ – a také se samotným publikem.

⁵⁸² Viz. poznámka č. 13. Plakát k vystoupení, na němž se objevují oba performeři je k nahlédnutí na webové stránce: Joseph Drásal. In: www.thetallestman.com [online]. [cit. 2016-10-21]. Dostupné z: <http://www.thetallestman.com/josephdrazel.htm> K osobě Colonelu Dietrichu Ulptse se mi bohužel nepodařilo dohledat bližší údaje.

Obdobných postupů bylo k stylizaci „obřího“ těla využíváno také v dalších reprezentacích, které vznikaly v souvislosti s Drásalovým vystupováním. V první řadě šlo o Drásalovy propagační materiály: plakáty, letáky, pohlednice a reklamy v dobovém tisku. Převážná část těchto materiálů sloužila k propagaci Drásalových vystoupení a objevovala se proto ve veřejném prostoru, ať už na ulicích nebo na stránkách dobového tisku.

Základní představu o rétorických postupech užívaných v třetí čtvrtině 19. století k reprezentaci „obřího“ těla si lze udělat z plakátu, oznamujícího vystoupení Josefa Drásala někdy koncem 60. let 19. století (Viz obrázek č. 9).⁵⁸³ Plakát je vertikálně rozdělen do dvou polí. Na levé straně je vyvedeno zobrazení Drásala v doprovodu druhé postavy. „Obrova“ výška přitom vyniká právě až v porovnání s touto druhou postavou. Jak můžeme sledovat, tato postava svou výškou dosahuje zhruba k „obrovu“ pasu, zatímco Drásalova natažená paže, sloužící jako určité měřítko, převyšuje druhou postavu nejméně o hlavu. Kontrast mezi oběma postavami dále umocňuje jejich oblečení. Zatímco Drásal je zobrazen v lidovém kroji, druhá postava, v cylindru a s procházkovou hůlkou, evidentně reprezentuje městského člověka z vyšších společenských vrstev. Na pravé straně plakátu je pak uveden doprovodný text v německém a maďarském jazyce, shrnující základní informace o osobě Josefa Drásala a o podrobnostech jeho vystoupení. Text je uveden přesným vyčíslením výšky tohoto „obřího“ těla, dále se dozvídáme o původu Josefa Drásala, jeho rodišti, rodičích a sourozencích. Následující pasáže pak specifikují místo a čas vystoupení, přičemž se snaží potenciální publikum nalákat k jeho návštěvě příslibem ohromného zážitku za nesrovnatelně nízké vstupné.⁵⁸⁴ Součástí reklamní strategie je rovněž zdvořilé upozornění, že Drásal pobývá na tomto místě jen po omezenou dobu, a že by tudíž nikdo neměl váhat s jeho případnou návštěvou.⁵⁸⁵

583 Zmiňovaný plakát je volně dostupný na internetu, náhled na: Joseph Drásal. In: www.thetallestman.com [online]. [cit. 2016-10-21]. Dostupné z: <http://www.thetallestman.com/josephdrazel.htm>

584 „*Ein Hochgeehrtes Publikum wird höflichst eingeladen, den außergewöhnlichen Riesen, der nicht nur in der Größe, sondern auch in der Schwere, alles schon dagewesenen übertrifft, gegen obenstehenden äußerst billig gestellten Eintrittspreis anzusehen.*“

585 „*Da der Gefertigte sich bloß auf der Durchreise befindet, so macht er ein hochgeehrtes Publikum besonders darauf aufmerksam, daß der Aufenthalt nur kurze Zeit dauert.*“

Itt még soha nem volt!
Az óriás Drasal
28 éves, 7 láb 4 hüv. magas, súlya 310 font.
Már 11 éves korában atyja orvosa, s 12 éves korában már rendkívüli nagysággal bírt. Született Moravországi olomúti kerületben, fia Drasal Jánosnak, ki csak 5 láb 3 hüvelyk magas, anyja egy gyengélkedő nő, 4 1/2 láb magas. Különösen megjegyzendő, hogy s hasonlithatlan óriás anyjának harmadik gyermeke, s hogy többi testvérei általában erőtleneek.
Látható *Beni Waza, Aladár, Laxson*
naponként reggeltől 9-től 12-ig és délután 2-től 8-ig.
Belépti díj: 20 kr., gyermekeknek 10 kr.
A n. é. közönség tisztelettel meghívatik, hogy s rendkívüli óriást, ki nem csak nagysága, de nobélisége által is minden eddigti jóval felülmúl, s csekély belépti díj mellett megtekinteni sávoskedjék.
Mégis ajánlottak csak álmában van, s n. é. közönséget figyelmezteti, hogy itt tartózkodása csak rövid időre fog tartani.
Drasal, az óriás.

Noch nie dagewesen!
Der Riese Drasal
28 Jahre alt, 7 Fuss 4 Zoll hoch, im Gewichte von 310 Pfund, hatte schon in seinem 11. Jahre die Kraft seines Vaters, im 12. Jahre jedoch schon eine außerordentliche Größe gezeigt. Gebürtig aus Olmütz im Mähler Kreise. Sohn des Johann Drasal, der bloß die Größe von 5 Fuß 3 Zoll hatte; die Mutter ist eine schwächliche Frau von 4 1/2 Fuß. Besonders zu bemerken ist, daß dieser unvergleichliche Riese das dritgeborene Kind ist und seine drei Geschwister Schwächlinge sind.
Zu sehen
täglich von 9 bis 12 Uhr Mittags und 2 bis 8 Uhr Abends.
Entrée 20 kr., für Kinder 10 kr.
Ein hochgeehrtes Publikum wird höflich eingeladen, den außerordentlichen Riesen, der nicht nur in der Größe, sondern auch in der Schwere alles schon dagewesene übertrifft, gegen obenstehenden äußerst billig gestellten Eintrittspreis anzusehen.
Da der Gesehrte sich bloß auf der Durchreise befindet, so macht er ein hochgeehrtes Publikum besonders darauf aufmerksam, daß der Aufenthalt nur kurze Zeit dauert.
Um zahlreichen Zuspruch bittet
Der Riese Drasal.

Ilustrace 9: Plakát inzerující vystoupení Josefa Drásala, ca. 60.-70. léta 19. století. Joseph Drásal.

In: www.thetallestman.com [online]. [cit. 2016-10-21]. Dostupné z:

<http://www.thetallestman.com/josephdrasel.htm>

Postava Drásala jako „obra“, je v tomto případě reprezentována za použití několika jednoduchých rétorických postupů. Jednak je konstruována již samotným užitím označení „obr“ a s ním souvisejících metafor. Drásalova výjimečnost je dále reprezentována prostřednictvím vyčíslení jeho tělesných rozměrů. Třetím rétorickým prostředkem konstrukce „obřího“ těla je konfrontace „obří“ postavy s postavou „běžnou“ a posledním pak užití dalších srovnání a přirovnání, poukazujících k Drásalově výjimečnosti a neobvyklosti.

Označení „obr“ (*der Riese*) či „velikán“ a případně metafory a hyperboly jako „obří“ a „obrovský“, se k Drásalově charakterizaci používala po celé období jeho profesionálního kariéry a, jak ještě ukážu, rovněž po jeho smrti. Označení „obr“ symbolicky vyčleňovalo postavu Josefa Drásala z řádu běžného a situovala jej mezi věci a jedince „výjimečné“ (*außergewöhnlich*). V dobových imaginacích spojovalo označení „obr“ postavu Josefa Drásala s fantazijními světy západní literární

tradice, případně s konkrétními mytologickými postavami z minulosti, jako byl například starověký hrdina Herákles (nebo také počestěle: Herkules), ke kterým byl Drásal v některých případech přirovnáván.⁵⁸⁶

Dalším rétorickým prostředkem konstrukce „obřího“ těla bylo převedení jeho tělesné výšky na dobově srozumitelné jednotky míry. Na uvedeném plakátu a obdobně také ve většině dalších pramenů ze 70.-80. let 19. století se objevovalo nejčastěji vyčíslení v řádu „střevíců“, alternativně „stop“, „palců“ a „liber“. Například článek v olomouckém deníku – Moravské orlici z dubna 1864, uvádí: „Josef Drásal, 22 let starý, 7 střevíců a 4 palce vysoký, váží 310 liber“.⁵⁸⁷ Údaje vyčíslené v centimetrech se naproti tomu objevují až od 90. let 19. století, tedy až po Drásalově smrti, a sice v souvislosti s vystavením Drásalovy figuríny na Národopisné výstavě československé v roce 1895.

Jak jsem ukázal již na předchozím plakátu, reprezentace „výjimečné“ výšky „obřího“ těla dále spočívala na – často hyperbolizovaném, tedy různým způsobem zvýrazněném – srovnání „obřího“ těla s tělem jiných postav. Tento rétorický postup byl využíván v převážné většině Drásalových textových i vizuálních reprezentací. V případě novinových článků se nejčastěji objevovala srovnání s jinými postavami, které v dobové imaginaci vynikaly mimořádnou výškou a silou. Opakovaným motivem bylo například srovnávání Drásala s vojáky. Během Drásalovy návštěvy Petrohradu, o jejíž existenci bohužel neexistují žádné doklady, se měl „moravský obr“ hned podle několika zpráv setkat s příslušníky carské granátnické gardy, jejíž členové údajně dosahovali Drásalovi „jedva pod kyčli“.⁵⁸⁸ Rovněž Moravská orlice uváděla v roce 1864, že „Postaví li se vedle obra toho voják s čákem na hlavě jde mu právě jen pod paží“.⁵⁸⁹ Srovnání, umožňující artikulovat Drásalovu výjimečnost a „obří“ rozměry jeho těla nicméně nemuselo nutně spočívat na srovnání s jinými osobami. V textech se objevovala také další srovnání, jako například často se opakující informace o tom, že si Drásal během svého pobytu v Praze „zapaloval doutník o plynové svítily“⁵⁹⁰.

586 Označení „obr“, případně „velikán“ se objevovalo ve všech pramenech, se kterými jsem pracoval. Odkaz na antického hrdinu Herákla v souvislosti s Drásalovou postavou a také s jeho výjimečnou silou viz: *Český Herkules J. Drásal*, Národní listy 30.3. 1875, s. 2.

587 *Moravští obrové*, Moravská orlice, 2/90, 20.4. 1864, s. 3. Se stejnou měrnou soustavou pracují rovněž následující články: *Český Herkules J. Drásal*, Národní listy 30.3. 1875, s. 2. *Velikán Drásal*, Ohlas od Nežárky, 33/1874, 15.8., s. 2. Antonín Březina, *Obr Josef Drásal*, Časopis vlasteneckého muzea v Olomouci 77/1903, s. 14.

588 *Obr Drásal mrtev*, Národní listy 26/353, 22.12. 1886, s. 5. *Český Herkules J. Drásal*, Národní listy 30.3. 1875, s. 2.

589 *Moravští obrové*, Moravská orlice, 2/90, 20.4. 1864, s. 3.

590 *Obr Drásal mrtev*, Národní listy 26/353, 22.12. 1886, s. 5.

Drásal „v mladých letech“, asi kolem roku 1861, skleněný negativ, fotoarchiv VMO, č. neg. 9908 A.

Ilustrace 10: Josef Drásal, ca. 1861, skleněný negativ, fotoarchiv VMO, č. neg. 9908 A.

Ilustrace 11: Kabinetka s Josefem Drásalem, ca. 1880, fotoateliér Carl Dittrich, Drážďany, skleněný negativ, fotoarchiv VMO, č. neg. 7369 C.

Různým způsobem hyperbolizovaná srovnání tvořila základní strategii reprezentace také ve vizuálních zpodobněních Josefa Drásala. Mimo již zmiňovaného plakátu z konce 60. let lze zmínit dvě kabinetní fotografie Josefa Drásala, které se dochovaly v archivu Vlastivědného muzea v Olomouci. První z nich (Obr. č. 10), zřejmě z 60. let 19. století, zobrazuje mladého Drásala v doprovodu druhé osoby, zachycené společně v prostředí fotografického salónu. Obdobně jako v případě výše zmiňovaného plakátu zde byl kontrast mezi oběma figurami zdůrazněn jejich vzájemným postavením. Vizuální vodítko pro pozorovatele přitom tvořila židle umístěná na levé straně snímku, která umožňovala posoudit výšku samotného Drásala i jeho společníka. Kontrast, obdobně jako v předchozím případě zdůrazňovalo rozdílné oblečení zobrazených postav. Drásal se zde objevil opět v lidovém kroji, jeho doprovod v oblečení městském. Obdobou scénu zachycovala i druhá z fotografií (Obr. č. 11), pořízená v ateliéru Carla Dittricha v Drážďanech v průběhu 80. let 19. století.⁵⁹¹ Drásal zde byl opět zpodobněn po boku druhé postavy, měřítko přitom poskytovaly předměty zpodobněné na iluzorním, malovaném pozadí. Radikální kontrast opět zdůrazňovaly rozdílnosti v oblečení obou postav, a v tomto případě také rozdílná úprava zevnějšku. Drásalův dlouhý vous zřejmě odkazoval k jeho „venkovskému“ původu, zatímco upravené licousy a oděv druhé postavy jasně signalizovaly její „civilizovanost“, resp. vyšší společenský status.

⁵⁹¹ Někteří autoři se domnívají, že na obou fotografiích vystupoval společně s Drásalem právě jeho impresário Josef Janoch. Tuto domněnku nicméně nelze nijak potvrdit.

4.1.2. Tradice vystavování „obřů“ v Evropě

Josef Drásal pochopitelně nebyl jediným performerem, který ve druhé polovině 19. století vystupoval coby profesionální „obr“. Právě naopak, vystoupení takzvaných „obřů“ byla již od počátku 19. století běžnou součástí přehlídek „kuriozit“, v jejichž kontextu představovali „obři“ a „obryně“ určitý specifický subžánr. Rétorické postupy inscenace a zobrazování „obřů“ a „obryň“ přitom vykazovaly značnou historickou kontinuitu a podobnost napříč jednotlivými případy. Užití označení „obr/obryně“, přesné vyčíslování rozměrů a hyperbolizovaná srovnání, která měla za cíl zdůraznit výjimečnost „obřího“ těla, patřila ke standardním rétorickým postupům užívaným při prezentaci takřka všech dobových „obřů“ a „obryň“. Jak se ukazuje při srovnání jednotlivých případů, typickým prvkem jejich reprezentace pak byly také nejrůznější kostýmy – velmi často právě lidové kroje.

Pokud na chvíli odhlédneme od individuálních zvláštností, obecně lze říci, že se v rámci tradice přehlídek „kuriozit“ v druhé polovině 19. století v zásadě objevovaly tři skupiny „obřů“ a „obryň“. V prvním případě šlo o performery či performerky, kteří byli jednoznačně prezentováni jako příslušníci vyšších společenských tříd. Tato skupina byla přitom vždy tvořena výhradně „bílými“ jedinci. V případě „kuriozit“ s jinou než bílou barvou kůže byl naopak zdůrazňován jejich mimoevropský původ, mimo jiné právě užitím exotizujících kostýmů. Tyto dvě skupiny, respektive dva způsoby reprezentace „obřů“ a „obryň“, dominovaly především v tradici severoamerických přehlídek „kuriozit“.⁵⁹² V kontinentální Evropě, a zvláště v oblastech střední a východní Evropy převažoval jiný způsob prezentace „obřů/obryň“. Byť se i zde setkáváme s „exotickými“, rasovými kuriozitami – jako například s vystoupeními „obřů“ Chang Yu Singa (1840-1893) a „Egyptřana“ Hassana Aliho (1878-???) – velká část „obřích“ performerů v Evropě vystupovala v lidových krojích, tedy jako představitelé a představitelky kultury venkova.⁵⁹³

592 Robert Bogdan hovoří v tomto smyslu o tzv. grandiózním (*aggrandized*) modu vystavování, který byl charakteristický pro „bílé“ performery a performerky a o exotickém (*exotic*) modu vystavování, který se uplatňoval v případě rasových „kuriozit“. BOGDAN, Robert. *Freak Show: Presenting Human Oddities for Amusement and Profit*. Chicago-London: University of Chicago Press, 1988, s. 94an.

593 Na popularitu venkovských „obřů“ a „obryň“ ve Vídni upozornila ve své diplomové práci Gabriele Edelmanna: EDELMANN, Gabriele. *Zurschaustellungen von ‚Abnormitäten‘ und ‚Freaks‘ in Wien: Eine Untersuchung der Aufführungspraxis von Prodigien*. Wien, 2009. Diplomová práce. Universität Wien. Vedoucí práce Ao. Univ.-Prof. Dr. Brigitte Marschall, s. 35.

Encyklopedie Hermanna Otto (Signora Saltarina) i další sekundární zdroje uvádějí, že v období Drásalova života působilo v Evropě hned několik profesionálních „obrů“ a „obryň“, kteří/teré se prezentovali jako „venkované“ či „venkovanky“.⁵⁹⁴ Příznačně většina z nich údajně pocházela ze sociálních a geografických periferií tehdejších střeoevropských států, především z horských oblastí Rakouska a Německa, (případně pak z Ruska). Za příklad mohou posloužit bavorský Thomas Hasler (1851-1876), „obr od Tagernsee“, nebo dolnorakouský Franz Winkelmaier (1860-1887), kteří oba vystupovali v lidových krojích. Z ženských performerek je možné zmínit Elisabeth Lisku (nar. v Rusku v roce 1877 jako Elisaveta Philipovna) nebo Marii Faßnauer (1879-1917), která od roku 1906 vystupovala jako „tyrolská obryň“, rovněž v tyrolském lidovém kroji.

Obliba těchto „venkovských obrů“ a „obryň“ zřejmě obecně souvisela s vzrůstajícím zájmem o folklór a lidovou kulturu, který se rozvíjel v souvislosti s nástupem různých evropských národních hnutí. Každý jednotlivý případ je nicméně nutné zkoumat v jeho úzce vymezeném kontextu. Imaginace venkova a venkovanů mohly v jednotlivých národních diskurzích nabývat různou podobu a mohly se také různým způsobem vztahovat k mocenským dynamikám uvnitř těchto národních hnutí. Úkolem následující kapitoly proto bude prozkoumat, jak byla postava Josefa Drásala jako „hanáckého obra“ zapojována do českých nacionalistických diskurzů, jak se v konkrétních reprezentacích Drásala objevovaly odkazy k různým sociálním diferencím, a jak se na základě těchto imaginací vypovídalo o kolektivním těle českého národa.

4.1.3. Drásal a reprezentace venkova

Jestliže jsem výše ukázal, že způsoby reprezentace tzv. „obrů“ a „obryň“ v různých evropských zemích vykazovaly značnou podobnost, je dále potřeba ptát se, jakými významy byly postavy „obrů“ a „obryň“ opatřovány v konkrétních historických a regionálních kontextech. V případě Josefa Drásala, který byl po celou svou kariéru reprezentován jako příslušník „venkovského lidu“, jako „Hanácký“ případně jako „Tyrolský obr“, byly patrně klíčové dvě vzájemně provázané imaginace, prostupující nacionalistické diskurzy v období převahy liberálního buržoazního nacionalismu. Jednak imaginace třídní a kulturní difference mezi městem a venkovem, a jednak obecnější imaginace tělesné

⁵⁹⁴ Viz SALTARINO, Signor. *Fahrend Volk: Abnormitäten, Kuriositäten und interessante Vertreter der wandernden Künstlerwelt*. Leipzig: Verlagsbuchhandlung von J.J. Weber, 1895, s. 41-49.

ne/způsoblosti. Drásalův příklad ukazuje na historickou proměnu imaginací venkova v období od 60. do 90. let 19. století a názorně také ukazuje, jak se v českém prostředí v třetí čtvrtině 19. století postupně etabloval koncept ab/normálního lidského těla.

Klíčovým prvkem, který zasazoval Drásalova vystoupení do kontextu nacionalistických imaginací venkova, byl po celou dobu jeho profesionálního působení (i po jeho smrti) především jeho kostým, který byl při různých příležitostech označován jako „moravský“ či „hanácký“ (v případě Drásalových zahraničních vystoupení také jako „tyrolský“) „lidový kroj“. Při srovnání dvou výše zmiňovaných pohlednic a plakátu ze 70.-80. let se ukazuje, že se Drásalův kostým v průběhu jeho profesionální kariéry příliš neproměňoval. Již od 60. let tvořily jednotlivé součásti tohoto „kroje“ vysoké kožené holinky s ozdobnými „štruplemi“⁵⁹⁵, kalhoty, vyšívaná košile s vázankou a vyšívaná vesta. V následující dekádě doplnily Drásalův kostým také klobouk s květinou a široký pás s ozdobně vyvedeným nápisem „Josef Drásal“. Podobně jako ostatní prvky Drásalova kostýmu, rovněž tento pás vycházel z lokálních tradic a lokální módy v oblasti jeho bydliště, Holešova. Zhotovování podobných opasků, zdobených jménem jejich majitele, vyvedeným tzv. „ringlemi“, tedy pobíjením kovovými cvočky, případně zdobením dalšími materiály, jako barevným hedvábím či pavím peřím, se na Hané stalo mimořádně populárním právě od 70. let 19. století.⁵⁹⁶ Tento ozdobný prvek ovšem mohl, jak se domnívám, dobře sloužit také při Drásalově vystupování, a sice tak, že potvrzoval autenticitu tohoto „obřího“ performeru, „skutečného hanáckého obra“ Josefa Drásala v očích jeho obcenstva.

Jak se zdá, Drásalův „kroj“ skutečně vycházel z lokálních tradic a zvyklostí zhotovování mužských oděvů a byl také přinejmenším z části vyroben místními řemeslníky.⁵⁹⁷ Otázkou zůstává, zda se tento kroj v období 60.– 80. let stále běžně nosil, respektive zda a jak se v tomto období proměňovaly lokální oděvní tradice. V průběhu postupující industrializace českých zemí ve druhé polovině 19. století obecně průmyslová produkce v mnoha oblastech postupně nahrazovala tradiční řemeslné výrobky, což se týkalo pochopitelně i výroby oděvů.⁵⁹⁸ Zvláště na střední Moravě, kde

595 „Štruple“ byly dobovým výrazem pro textilní poutka, umožňující snadnější nazouvání holinek. Často byla tato poutka vyvedena v barevném provedení a měla tedy nejen funkční, ale i ozdobnou, reprezentativní funkci. Viz. HRBÁČKOVÁ, Veronika. Josef Drásal: rarita ve sbírce Vlastivědného muzea v Olomouci aneb několik poznámek k dosud neznámým skutečnostem s vazbou na sbírkové předměty. *Zprávy Vlastivědného muzea v Olomouci*. 2012, (304), 92-97.

596 Viz LUDVÍKOVÁ, Miroslava. *Lidový kroj na Hané*. Přerov: Muzeum J.A. Komenského, 2002, s. 17-18.

597 Na základě dochované poznámky od ševce bylo zjištěno, že Drásalovy kožené holinky šil František Horák z Holešova v roce 1874. Viz. HRBÁČKOVÁ, Veronika. *Josef Drásal*, s. 93-94.

598 Industrializaci oděvní výroby v českých zemích popisují: BENDA, Jiří. *Oděvní průmysl v českých zemích*. [Sv.] 1. Ústí nad Orlicí: Výzkum. ústav bavlnářský, 1984. PŘÍHODOVÁ, Eva, Václav TALAŠ a Miroslava ŠTÝBROVÁ. *Textil*,

vznikly na přelomu 50.– 60. let velké oděvní závody v Prostějově, byla postupně řemeslná oděvní výroba nahrazována konfekcí.⁵⁹⁹ Drásalův lidový kroj, vykazující řadu tradičních prvků, tedy již přinejmenším od 80. let 19. zřejmě působil v očích jeho současníků, především těch, kteří žili ve větších městech, značně anachronicky. Lze se proto domnívat, že Drásal využíval tohoto „lidového kroje“ jako svého druhu divadelního kostýmu.

Obzvláštní přitažlivost mohl tento kostým příslušníka mizející venkovské kultury získávat především mezi tehdejší městským publikem, okouzleným „lidovou kulturou“ českého a moravského venkova. V souvislosti postupného mizení tradičních lidových krojů a řemesel vlivem industrializace totiž rostl také zájem o tuto mizející kulturu, a to především v řadách liberální městské buržoazie, angažované v českém národním hnutí. Sbírání a archivování mizející kultury venkova se začalo odvíjet již od první poloviny 19. století, výrazný rozvoj však zaznamenalo právě v 80.– 90. letech 19. století, spolu s rychlým rozvojem českého národního hnutí. Samotná představa „české lidové kultury“ jako jasně odlišitelného souboru materiální i nemateriální kultury, který je jasně ohraničitelný, homogenní a zároveň bohatý na regionální specifika, byla produktem národopisného zájmu několika generací badatelů a badatelek. První pokusy o zkoumání a muzealizaci tradiční vesnické kultury spadají do období pozdně osvícenské vědy první poloviny 19. století. Na tyto první pokusy, které byly motivovány především zemským patriotismem tehdejší aristokracie a části měšťanstva, navázala v polovině 19. století generace badatelů a badatelek, nejčastěji literátů jako byli Karel Jaromír Erben (1811-1870) a Božena Němcová (1820-1862), spojených s rozvíjejícím se českým národním hnutím. Nejintenzivněji se pak zájem o lidovou kulturu rozvinul v období liberálních nacionálních politik, především v období od 80. let 19. století, kdy byla představa „lidové kultury“ explicitně vztažena k představě emancipujícího se českého národa a stala se tudíž svého druhu politikem.⁶⁰⁰ Tradiční lidová kultura venkova byla považována za stále živý pozůstatek „české národní kultury“, potlačované údajně od 17. století násilnou germanizací českých zemí pod vládou habsburských panovníků. Tato „lidová kultura“ měla v představách českých nacionalistů posloužit jako zdroj národního „obrozování“, které umožní opět navázat ztracenou / násilně přerušenu historickou kontinuitu českého národa a státnosti, sahající údajně až k počátkům slovanského osídlení českých zemí.

oděvnictví, obuvnictví. Praha: Scientia, pedagogické nakladatelství, 2004.

599 LUDVÍKOVÁ, Miroslava. *Lidový kroj na Hané*, s. 88-89.

600 Nárůst zájmu o „lidovou kulturu“ a její ideologický význam v rámci českého národního hnutí shrnují: PARGAČ, Jan a Stanislav BROUČEK. *Mýtus českého národa, aneb, Národopisná výstava československá 1895*. Praha: Littera Bohemica, 1996.

Dobový zájem o postavu Josefa Drásala a významy, kterými byla postava tohoto „Hanáckého obra“ opatřována, je nutné interpretovat právě v kontextu všeobecného zájmu o „lidovou kulturu“. Postava Josefa Drásala v tomto kontextu referovala obecně k české národní identitě, hrála ovšem důležitou symbolickou roli také v nacionalistických imaginacích venkova. V konkrétních příkladech lze konečně sledovat také spojení postavy „Hanáckého obra“ s partikulárními regionálními identitami, které v tomto období rovněž zažívaly dynamický vývoj.

Postava Josefa Drásala patrně hrála v období 70.-80. let 19. století jistou roli v symbolické konstrukci regionální identity na střední a jižní Moravě. „Hanácký obr“ mohl být zobrazován jako svého druhu reprezentant místní regionální kultury, dosvědčující její (národopisnou) svébytnost. Místní regionální deníky, jako brněnská Moravská orlice nebo olomoucký Našinec skutečně o Drásalovi referovaly jako o „našem“ Hanáku Drásalovi⁶⁰¹, případně jako o „našem vynikajícím krajanovi“⁶⁰². Postava holešovského „obra“ se tak zřejmě stávala součástí regionálního diskurzu o Hané a Hanácích, kteří – jak argumentuje Miroslava Ludvíková – sami sebe údajně chápali a prosazovali jako dominantní etnickou skupinu, reprezentující český národ na území Moravy.⁶⁰³ Ke kritickému posouzení této domněnky a Drásalova významu v diskurzech hanácké regionální identity bohužel v tuto chvíli nemáme dostatek relevantní literatury, symbolický potenciál této postavy je ovšem v tomto směru nepopíratelný. Na následujících stranách se podrobněji obrátím k reprezentacím „Hanáckého obra“ v obecnějších nacionalistických diskurzech a imaginacích venkova v éře liberálních národních politik.

Jestliže o možných příčinách Drásalovy mimořádné výšky kolovaly v dobovém tisku konce 19. století nejasnosti a nejrůznější spekulace, všichni tehdejší publicisté byli v zásadě zajedno ve dvou bodech: totiž v tom, že Drásal byl „Hanák“⁶⁰⁴, a že tudíž představoval určitý typus venkovské či rolnické maskulinity, vyznačující se určitým souborem vlastností, představujících v zásadě antitezi maskulinity městské, resp. buržoazní. Tato imaginace „obřího venkovana“ dominovala reprezentacím Josefa Drásala po celé období liberálních nacionálních politik i v období nástupu radikálnějšího nacionalismu v polovině 90. let 19. století. Představy o Drásalovi – venkovanovi obecně vykazovaly značnou kontinuitu, při podrobnějším pohledu lze nicméně odhalit také drobné významové posuny,

601 *Někomu to svědčí, druhému to škodí*, Moravská orlice, 267/1880, 20.11. 1880, s. 3.

602 *Obr Drásal*, Našinec, 150/1887, 21.12. 1887, s. 3.

603 Ludvíková tuto svou domněnku bohužel dokládá pouze odkazem na regionálního etnografa a přírodovědce Josefa Klvaňu, který hovořil o významu Hanáků jako předních reprezentantů Moravy. LUDVÍKOVÁ, Miroslava. *Lidový kroj na Hané*, s. 92. Problematice konstrukce regionálních identit ve vztahu k národnímu hnutí a jeho vnitřním mocenským dynamikám se dosud nikdo podrobněji nevěnoval.

604 Viz. již citovaný nekrolog z Národních listů, pozn. 561.

kteřé zřejmě souvisely s proměňujícími se imaginacemi venkova a venkovanů v českém národním hnutí. Obecně lze říci, že se v případě reprezentací Josefa Drásala setkáváme od 90. let 19. století se dvěma historickými dynamikami: s uplatňováním konceptu tělesné ab/normality a s imaginacemi venkova, které umožňovaly na jedné straně idealizaci venkova jako místa „autenticity“ a obecně „nezkaženého“, „přirozeného“ života, a na druhé straně jako zóny „zaostalosti“ a patologických jevů.

V období 60.-80. let 19. století byla součástí reprezentací Drásala jako venkovana představa venkovské maskulinity charakterizovaná především (hrubou) fyzickou silou, nízkým intelektem, emocionalitou, ale také určitou „poctivostí“. Tuto představu názorně shrnoval narativ o Drásalově návštěvě v Berlíně, který se začátkem 80. let 19. století objevil na stránkách řady deníků v českých zemích i v hlavním městě monarchie, Vídnu.⁶⁰⁵ Podle jedné z verzí tohoto vyprávění byl Drásal, neznalý poměrů panujících v moderním velkoměstě, okraden zkušeným berlínským kapsářem.

*„Bodřý Hanák Josef Drásal... byl v Berlíně, kdež ukazuje se v Café chantanu Wallhalla, okraden. Přitočil se totiž v jedné tamější restauraci k naivnímu dosud Prostějovanu nějaký obratný berlínský poberta a vyfoukl mu z kapsy toboleku, v níž nalézala se celá úspora Drásalova, obnášející dobře sečtených 1 500 marků... Drásal, rozmrzelý nad příhodou touto, chtěl okamžitě Berlín opustiti a vrátiti se opět k pluhu, jen na naléhavou domluvu svého impresaria, odhodlal se zkusiti to ještě jednou.“*⁶⁰⁶

Josef Drásal v těchto zprávách vystupoval jako „naivní“ venkovan, neznalý městských poměrů a tudíž jako snadná kořist protřelého kapsáře. Zároveň se zde ukazovala jeho údajná vznětlivost, neschopnost kontrolovat vlastní emoce a také určitá fixace na jeho domácí venkovské prostředí. Ta mohla být ovšem vnímána i pozitivně. Práce s „pluhem“ zde mohla znamenat také „poctivější“ způsob obživy, který byl v kontrastu k „pochybným“ živnostem moderního velkoměsta, včetně samotných přehlídek „kuriozit“. Drásal tedy v těchto zprávách ve všech ohledech představoval protipól tehdejšího městského člověka, schopného orientovat se ve složitém prostředí velkoměsta, racionálně zvažovat možná rizika a reagovat přiměřeně dané situaci. Symbolický potenciál Drásalovy postavy nicméně spočíval i v možnosti kritické reflexe městského prostředí v kontrastu s „nezkaženým“ venkovem.

605 V Praze o události informovaly Národní listy: *Největší muž tohoto věku okraden*, Národní listy 45/1881, 22.2., s. 2. Ve Vídni: *Der Riese Drasal bestohlen*, Die Presse, 50/1881, 20.2.1881, s. 13. *Der Riese Drasal bestohlen*, Neuigkeits-Weltblatt, 43/1881, 23.2.1881, s. 4.

606 *Největší muž tohoto věku okraden*, Národní listy 45/1881, 22.2., s. 2.

Na přelomu století, v období kdy již byl samotný holešovský „obr“ již několik let po smrti, se jeho postava stále objevovala v dobových médiích. Ve většině těchto posmrtných reprezentací se přitom stále uplatňovala imaginace Drásala jako „obřího venkovana“, která se nicméně obohacovala o nové motivy. Jeden z nejobsáhlejších článků věnovaných Josefu Drásalovi představil v roce 1903 Antonín Březina (1881-1949), a sice na stránkách časopisu olomouckého muzejního spolku. V Březinově podání se Drásal – venkovan vyznačoval vlastnostmi vytyčenými obvyklým kontrastem mezi jeho zázračnou silou a naopak nízkým intelektem, případně „jednoduchou vesnickou povahou“.⁶⁰⁷ Článek nicméně podrobně zpracovával také další Drásalovy vlastnosti, z nichž byla celá řada explicitně odsouzena jako problematická či přímo patologická.

V případě Drásalova mimořádného apetitu, který byl zpravidla zmiňován v souvislosti s jeho silou a mimořádnými pracovními výkony, nabýval Drásal jednoznačně necivilizované, v krajním případě až nelidské podoby. Jako příklad uváděl Březina příhody z bludovského statku, kde byl Drásal jako nádeník zaměstnán v 60. letech 19. století. Drásal měl údajně během své služby ujídat předzpracované obilniny, určené k přípravě destilátů. Při jiné příležitosti měl pak podle Březiny konzumovat brambory určené ke krmení hospodářských zvířat.⁶⁰⁸ Obr – venkovan, vyznačující se mimořádným apitem, neregulovaným jakýmikoliv civilizačními návyky, tak ztělesňoval představu o necivilizovaném, nekulturním venkovském obyvatelstvu, které je přímým opakem sofistického městského člověka.

S údajnou necivilizovaností Drásala, a jeho prostřednictvím všech „vesničanů“, souvisely rovněž další „špatné návyky“, spojované se stravováním a obecněji se životosprávou: prostá a nezdravá strava a především závislost na alkoholu. Drásal podle Březiny: „*Rád jídal slaninu, křen, česnek, cibuli.*“ Co však bylo podstatnější, hned na několika místech považoval Březina podstatné zdůraznit, že Drásal byl sice „*povahy mírné, dobrácké... (byl) ale alkoholik.*“⁶⁰⁹ Postava Josefa Drásala tak na sebe poutala další z negativních charakteristik, připisovaných „venkovánům“, přinejmenším počínaje publikacemi liberálních sociálních reformátorů Karla Adámka a národohospodáře Albína Bráfa –

607 Březina uvádí celou řadu dokladů Drásalovy mimořádné síly, především z doby jeho služby na bludovském a později holešovském velkostatku. O Drásalově „jednoduché povaze“ a „naivitě“ pak podle Březiny svědčilo také to, že údajně „*Ve spolku se židy podnikal také špekulace, ale prodělal.*“ BŘEZINA, Antonín. Obr Josef Drásal. Časopis vlasteneckého muzejního spolku olomouckého. Olomouc, 1903, (20), 12-15, zde s. 15.

608 „*Když vařili reť na kořalku, udělal si Josef dřevěnou lžíci a hltal uvařenou reť jako omáčku*“; „*Snědl také často zemáky pro prasata přichystané*“. In: BŘEZINA, Obr Josef Drásal, Časopis vlasteneckého muzea v Olomouci 77/1903, s. 12.

609 Tamtéž, s. 15. Oproti tomu článek v časopise Budivoj z roku 1896 sice potvrzoval Drásalův mimořádný apetit, uváděl ovšem, že „*v pití býval Drásal mírný*“. In: *Tělesná povaha českého lidu*, Budivoj 7/1896, 23.1. 1896, s. 1 (příloha).

alkoholismus. V případě Drásala, který podle Březiny „*Hned z rána píjíval náruživě silné lihoviny*“, byla situace o to závažnější, neboť tohoto „zlovyku“ nebyl ochoten zanechat, „*ač ho lékaři silně varovali, že mu to bude na zkázu*“.⁶¹⁰ Součástí představy necivilizovaného venkovského obyvatelstva, upadajícího zhoubným vlivem alkoholismu tedy byla rovněž představa nedisciplinovanosti a nedůvěry k autoritě moderní medicíny, která měla v představách liberálních reformátorů přispět k „pozvednutí“ a civilizaci venkovanů.

Katalog negativních vlastností Josefa Drásala, a jeho prostřednictvím symbolicky všech „venkovanů“, uzavíral jeho problematický vztah k ženám. V podání mnoha různých publicistů se v průběhu celé Drásalovy kariéry i po jeho smrti opakoval narativ konfrontace „obřího Hanáka“ se ženami. Často se opakujícím motivem byl například Drásalův nečekaný výstup ve vídeňské dvorní opeře. Drásal, který do opery dorazil jako jeden z běžných návštěvníků, byl údajně po první pauze zřízencem opery uveden na jeviště, aby vystoupil spolu s místním baletním souborem. Mezi baletkami údajně vyvolalo toto setkání značné zděšení, neboť ačkoliv byly zvyklé spolupracovat s mužskými kolegy, „*vůči tomuto reprezentantu silnějšího pohlaví pozbyly úplně své kuráže*“.⁶¹¹ O tom, že Drásal byl skutečně reprezentován jako určitý hypermaskulinní jedinec, jako příslušník specifické venkovské maskulinity – vyznačující se hrubou silou, omezeným intelektem a také neobratným jednáním se ženami – svědčí také Antonín Březina, který uváděl dva další případy dramatických setkání Drásala se ženami. Mimo jiné píše, že „*mnozí lidé, zvláště ženské se Drásala pro jeho velikost bály*“, o čemž údajně měla svědčit také událost v Plzni, kde „*služka nesoucí mu jídlo omdlela, když ho uzřela*“.⁶¹² Právě z těchto důvodů měl mít také Drásal problém najít si vhodnou životní partnerku. Jak uváděl Antonín Březina, Drásal se po několika marných pokusech o seznámení údajně rozhodl zkusit štěstí mezi profesionálními „obryněmi“. Ani tento pokus však podle Březiny neskončil úspěšně. Opět, podobně jako v případě dalších informací o Drásalovi, ani zde se nelze na vyprávění o Drásalově osobním životě příliš spoléhat. Zprávy o Drásalově potenciálních vztazích s ženskými „kuriozitami“ byly pochopitelně součástí jeho (sebe)prezentace a měly tak za úkol především umocňovat jeho výjimečnost a upoutat pozornost publika.

⁶¹⁰ BŘEZINA, *Obr Josef Drásal*, s. 14.

⁶¹¹ Autor zde patrně naráží také na profesi ženy herečky/baletky, která byla v dobovém kontextu vnímána jako morálně značně problematická. Konkrétně se zde uvádí, že „*Kněžky Terpsichovy* (tj. služby antické múzy tance Terpsichoré, zde baletky) *nebývají zpravidla ostýchavy ani vůči „novým mužům*“.“ *Obr Drásal mrtev*, Národní listy 26/353, 22.12. 1886, s. 5.

⁶¹² Obdobná situace se měla podle Březiny opakovat také na Přerovské faře, kde při setkání s Drásalem omdlela farářova posluhovačka. BŘEZINA, *Obr Josef Drásal*, s. 14.

4.1.4. Drásal a Národopisná výstava československá 1895

Jak jsem měl příležitost ukázat, Drásal, který zemřel v roce 1886, vystupoval v průběhu 60. – 80. let 19. století jako obr – venkovan, jehož veřejná prezentace příliš nevybočovala ze zavedeného žánru reprezentace profesionálních obrů ve střední Evropě. V průběhu jeho kariéry se strategie jeho reprezentace příliš neproměňovaly. Drásal byl prezentován jako „obří venkovan“, představitel specifické vesnické maskulinity vyznačující se fyzickou silou, emocionalitou, nízkým intelektem a svázaností s vesnickým prostředím. V průběhu let – a zvláště po jeho smrti – se tyto vlastnosti dále opisovaly a často přitom získávaly negativní konotace. V souladu s přesvědčením městských národních liberálů, kteří často hovořili o vesnickém a dělnickém obyvatelstvu jako o upadajícím a necivilizovaném, se Drásal stal představitelem patologického vesnického prostředí, venkovánem, vůči němuž mohla být v kontextu liberálních nacionálních politik vymezena identita městských národně smýšlejících liberálů.

Zdaleka nejpůsobivějšího využití postavy Drásala jako obra-venkovana dosáhli na samém konci éry liberálního národního hnutí tvůrci Národopisné výstavy československé, konané v Praze roku 1895. Josef Drásal, který byl v době konání výstavy již téměř deset let po smrti, zažil při této příležitosti příslovečné „zmrtvýchvstání“. Vosková figurína, zhotovená podle dochovaných fotografií a dalších dokladů o jeho podobě, se totiž objevila jako jeden z ústředních exponátů v antropologické expozici této výstavy. Postava „obřího Hanáka“ se tak po několika letech opět ocitla na očích publika, aby byla prostřednictvím výstavy zapojena do tří vzájemně provázaných narativů. Do narativu o lidové, převážně vesnické, kultuře, narativu o ab/normálním těle a narativu o kolektivním těle českého národa.

Již víme, že Národopisná výstava československá, organizovaná staročeským křídlem liberálního národního hnutí, představovala důležitý pokus vytvořit ucelené vyprávění o českém národě, jeho minulosti a jeho kultuře, a že v tomto vyprávění hrála klíčovou roli právě, vnitřně značně ambivalentní představa „vesnického lidu“.⁶¹³ „Lid“ byl národními liberály na jedné straně oslavován jako možný zdroj národního obrození, na druhou stranu byl ovšem reprezentován také jako odnárodněný a zaostalý a tyto imaginace tak zpětně legitimizovaly mocenskou hegemonii městských liberálů v českém národním hnutí. Postava Drásala-venkovana pochopitelně, tak jako v období jeho

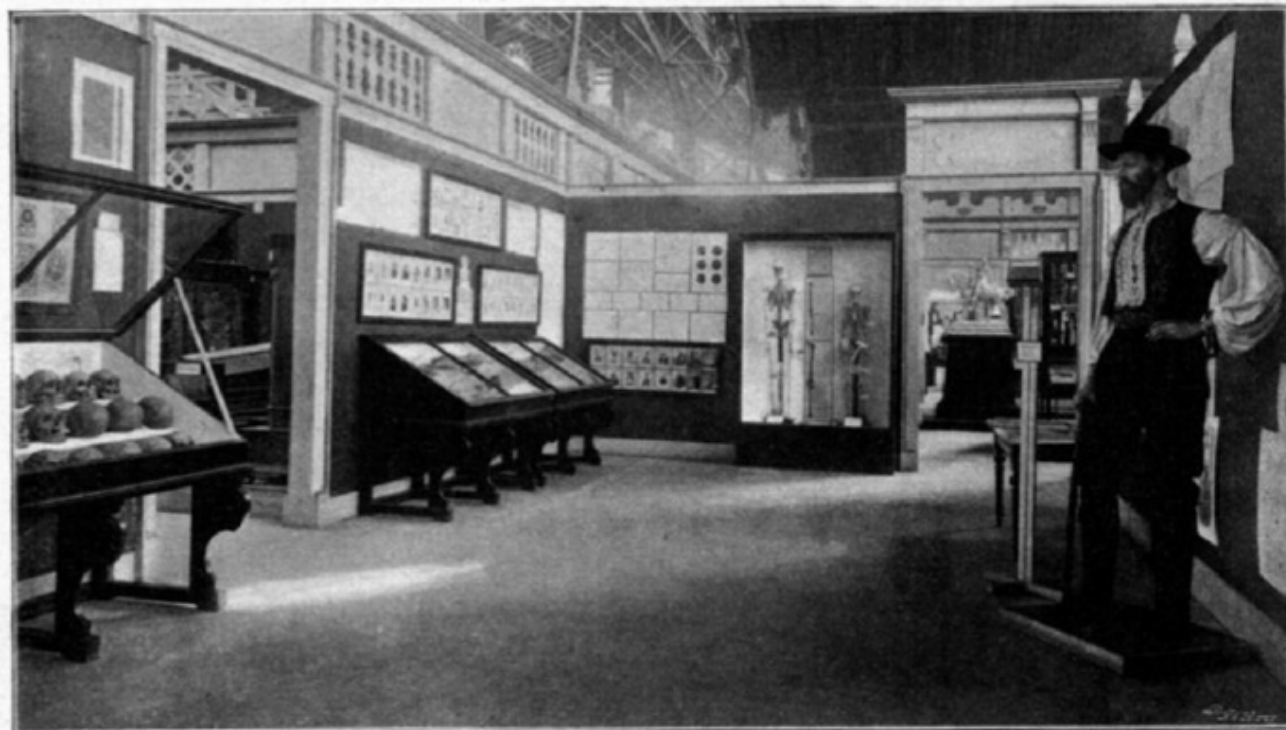
613 Viz. kapitola 2.3.2.

života, přispívala k této ambivalentní imaginaci venkova a venkovanů. V kontextu Národopisné výstavy československé ovšem hrála ještě daleko komplexnější úlohu, neboť byla součástí antropologické prezentace, zaměřené na problematiku tzv. „českého typu“ a na vlastnosti imaginárního kolektivního těla českého národa.

V kapitole věnované antropologickému vědění jsem ukázal, že Jindřich Matiegka rozdělil antropologickou výstavu na tři vzájemně provázané části. První z nich byla věnována prehistorii osídlení českých zemí, druhá charakteristikám českého etnického typu a třetí statistickému zpracování podoby a vlastností současné české populace. Figurína Josefa Drásala, oblečená v jeho původním „hanáckém“ kroji⁶¹⁴, se objevila právě v sekci výstavy věnované českému etnickému typu. Podle dobových fotografií lze určit, že figurína byla nainstalována v ústřední části výstavního prostoru v blízkosti dalších exponátů, vztahujících se k „českému typu“: výstavy rasových lebek, koster typického Čecha a Češky, tabulek s výsledky průzkumu školní mládeže (Obr. č. 12). Na panelech v bezprostředním okolí figuríny pak byly umístěny mapy vizualizující výsledky statistického průzkumu současné české populace. Samotná vosková figurína Josefa Drásala byla nainstalována čelem k výstavnímu prostoru (viz obrázek č. 13), s levou rukou založenou v bok, pravou opřenou o hrubě řezanou vycházkovou hůl, která, podobně jako kroj, patřila k Drásalově pozůstalosti. Jak je zřejmé z fotografií, vedle figuríny byl umístěn stojan s popiskem, který měl publiku usnadnit interpretaci tohoto výstavního objektu. Stojan byl opatřen centimetrovou škálou, která podle doplňujícího popisku znázorňovala „průměrnou výšku lidu českomoravského“. Podobně jako v případě jiných objektů, které měly v různých vizuálních reprezentacích Josefa Drásala umožňovat porovnání jeho výšky s „běžnou“ mírou, i zde sloužila škála k posouzení jeho „mimořádné“ výšky. Zároveň ovšem návštěvníka

614 Z dochovaných pramenů se mi bohužel nepodařilo zjistit kdy a kým byla figurína Josefa Drásala vyrobena. Jindřich Matiegka v oficiálním průvodci antropologické výstavy na NVČ uvedl, že figurína byla zhotovena podle dochovaného Drásalova kroje, fotografií a zaznamenaných rozměrů jeho těla. MATIEGKA, Jindřich a Vladimír PREININGER. *Anthropologie: Tělesná povaha českého lidu*. In: KOVÁŘ, Emanuel (ed.). *Národopisná výstava Československá v Praze 1895*. Praha: Jan Otto, 1895, s. 71. Zda byla figurína vyrobena při příležitosti NVČ, či zda byla zhotovena již dříve a s jakým záměrem, se mi bohužel z dochovaných pramenů prozatím zjistit nepodařilo. Figurína se v letech následujících po NVČ objevila také na regionální Valašsko-Hanácké výstavě v Holešově v roce 1914. Později se stala součástí sbírek Vlasteneckého muzea v Olomouci, stejně jako další předměty z Drásalovy pozůstalosti. V roce 2014 organizovalo olomoucké muzeum ve spolupráci se senátorem Ing. Martinem Tesaříkem veřejnou sbírku na projekt s názvem „Oblečme obra Drásala“. Díky shromážděným prostředkům bylo možné restaurovat jednotlivé části Drásalova kroje a figuríny. Ta je od roku 2015 vystavena v expozici Vlastivědného muzea v Olomouci jako součást jeho národopisných sbírek. HRBÁČKOVÁ, Veronika. Největší Hanák - obr Josef Drásal. *Krok: kulturní revue olomouckého kraje*. 2014, 11(2), 42-46.

informovala také o normativním těle příslušníka českého národa, a sice v jeho mužské a ženské variantě.

Pohled do oddělení anthropologického.

Die fotografie Otty Večerníka, člena K. Č. F. A.

Ilustrace 12: Fotografie z antropologické expozice na NVČ 1895, autor Otta Večerník. Fotografie byla otištěna v průvodci výstavou. KOVÁŘ, Emanuel (ed.). Národopisná výstava Československá v Praze 1895. Praha: Jan Otto, 1895, s. 74.

Ilustrace 13: Figurina Josefa Drásala v antropologické expozici na NVČ 1895. Autor Fotografie: Moritz Adler. Fotografie je dostupná na internetu: https://cs.wikipedia.org/wiki/Josef_Dr%C3%A1sal (Poslední návštěva 6.12.2016).

Podle samotného Jindřicha Matiegky měla Drásalova figurína doplňovat právě výklad o průměrné výšce příslušníků českého národa a tedy i o fyzických vlastnostech „českého typu“.⁶¹⁵ Jak jsme měli možnost vidět v kapitole o antropologickém věděni, formulaci tohoto českého typu umožňovalo vztažení ke konceptu normálního jedince a zároveň vymezení se vůči skupinám, které byly reprezentovány jako národně, kulturně a zdravotně „odlišné“. Vůči českým Němcům, Židům a především vůči příslušníkům romského etnika, respektive lidem s tělesnými a mentálními dispozicemi, odlišujícími se od představy „normálního jedince“. Drásalova pozice v kontextu tohoto vyjednávání ab/normálních identit nebyla zdaleka jednoznačná. Drásal totiž jednak představoval „odchylku“ od normy, díky, které mohla být vymezena představa „normálního jedince“ a spolu s ní rovněž představa „českého typu“, zároveň ale, jak uváděl samotný Matiegka, Drásal „vyšel z lůna českého lidu“ a tudíž představoval také reprezentanta českého národa.⁶¹⁶

Drásal byl v první řadě prezentován jako abnormální jedinec. Jestliže v období jeho veřejného působení v období 60. – 80. let 19. století ještě nebyl v reprezentacích „obřího Hanáka“ explicitně zmiňován koncept normy – ab/normálního lidského těla, v kontextu Národopisné výstavy již tvořila tělesná ab/normalita jeden z hlavních výkladových rámců jeho osoby. Mimo samotnou výstavu a doprovodné materiály – průvodce a popisy výstavy, jejichž autorem byl nejčastěji sám Jindřich Matiegka – se pojednání o Drásalovi jako o abnormálním jedinci objevovala také v dobovém tisku. Samostatný článek v populárním časopise Světozor věnoval Josefu Drásalovi lékař a publicista Duchoslav Panýrek (1867-1940), publikující pod pseudonymem Jaroslav Květ.⁶¹⁷ Článek s názvem *Český olbřím na Národopisné výstavě československé* s podtitulem *Z výstavních táček lékařových* bohatě čerpal z dobového medicínského věděni, především z rozvíjející se patologické anatomie.⁶¹⁸ Panýrek se, vlastními slovy, s důvěrou obracel na „kompetentní kruhy“, „lékaře a přírodníky“, obecněji „moderní vědu“, kteří byli v článku o Drásalovi prezentováni jako výhradní autority, schopné

615 MATIEGKA, Jindřich a Vladimír PREININGER. *Anthropologie: Tělesná povaha českého lidu*. In: KOVÁŘ, Emanuel (ed.). *Národopisná výstava Československá v Praze 1895*. Praha: Jan Otto, 1895, s. 71.

616 MATIEGKA, PREININGER. *Anthropologie*, s. 71.

617 Duchoslav Panýrek (1867-1940), lékař a publicista. Na přelomu století se hojně věnoval popularizaci zdravotní hygieny v dobových časopisech i ve vlastních samostatných publikacích. Ve 30. letech 20. století se stal zdravotním radou hlavního města Prahy.

618 KVĚT, Jaroslav. *Český olbřím na Národopisné výstavě československé: Z výstavních táček lékařových*. Světozor. 1895, XXIX(38), 450-451. Panýrek zde mj, odkazuje také na Ladislava Haškovce, resp. na jeho výzkum dvou jedinců postižených tzv. „akromegalií“, tedy v dobovém pojetí abnormálního zvětšení („hypertrofie“) jedné či více částí lidského těla.

objektivně stanovovat normy fyzických a psychických dispozic člověka a zkoumat odchylky od těchto norem. Jak napsal sám Panýrek:

„Padesáticentimetrový člověk novorozený je jistě normou. Sto padesát centimetrů délky u tvora lidského dorostlého není jistě žádnou odchylkou. Leč jak si vysvětliti případy, kde délka tato je mnohem větší, přesahujíc normální vzrůst ne snad jen o jeden nebo dva centimetry, nýbrž o celou lidskou postavu?“⁶¹⁹

Jak se ukazuje, podle Panýrka to byla právě moderní věda, která umožňovala stanovit charakteristiky člověka „normálně zbudovaného“ a člověka u kterého si „rozmarňá příroda odbočila od svých nezměnitelných zákonů“. Tito „odchylní“ jedinci, jejichž měl být Drásal podle Panýrkova článku ukázkovým případem byli, v souladu s dobovou vědeckou terminologií, označeni jako osoby trpící „gigantismem – obrovským vzrůstem povšechným“, a mohli tak být v Panýrkově podání zařazeni do kategorie „zrůdností (monstra)“. Drásalova prezentace v antropologické sekci Národopisné výstavy měla podle Panýrka seznámit laického diváka s těmito poznatky moderní vědy a poučit jej o konceptu ab/normálního lidského těla, s jehož pomocí bylo možné vysvětlit Drásalovu výjimečnost. Jak shrnul sám Panýrek: „Drásal je 213,5 cm vysoký, a udané průměrné míry lidské, které vedle loutky poučují diváka o výšce normálního člověka (muže a ženy) dokazují, že si tu příroda nutně odbočila z mezí.“⁶²⁰

Prostorové uspořádání výstavy a využití popisků tak jak je popisoval Panýrek, a jak jej můžeme pozorovat také na dochovaných fotografiích, přitom ukazuje velmi zajímavý moment. Prakticky každý návštěvník či návštěvnice, procházející antropologickou expozicí, musel/-a projít kolem figuríny Josefa Drásala, umístěné v ústřední části výstavy a poměřit se přitom jak s touto postavou, označovanou explicitně jako abnormální, tak s mírou vyznačující průměrnou výšku českého muže/ženy. Expozice tak v podstatě reprodukovala rétorický postup, charakteristický pro dobové přehlídky „kuriozit“, zvláště takzvaných „obrů“, které rovněž využívaly inscenované konfrontace publika s vizuálně zvýrazněným performerem. Podobně jako při populárních přehlídkách kuriozit, i zde bylo možné prostřednictvím konfrontace s „abnormálním“ a naopak identifikace s jasně vyznačenou „normou“ subjektivně potvrdit vlastní „normální“ identitu návštěvníka výstavy. Toto vymezení se vůči postavě Josefa Drásala zároveň

619 Tamtéž, s. 450.

620 Tamtéž, s. 451.

umožňovalo také reprodukci třídní difference. Drásal byl totiž prezentován jako „abnormální“ jedinec a zároveň jako „Hanák“, jako příslušník „venkovského lidu“. Návštěvníci výstavy, mezi něž zřejmě patřili příslušníci různých společenských vrstev z města i venkova, tak mohli vůči tomuto „abnormálnímu vesničanovi“ vymezovat svou vlastní třídní a genderovou identitu a vztahovat se zároveň ke konceptu „abnormálního“.

Drásal nebyl nicméně reprezentován pouze jako tělesně a třídně/kulturně „odlišný“. Podobně jako jiní „venkované“ byl i on zobrazován jako nedílná součást českého „lidu“, byť s tím rozdílem, že se zde jednalo o údajně „abnormálního“ jedince. Oproti ostatním „vesničanům“, kteří se objevovali v ostatních expozicích Národopisné výstavy, mimo jiné také jako voskové figuríny, se Drásal nicméně také poměrně významně odlišoval. Jeho osoba byla totiž zřejmě symbolicky asociována s kolektivním tělem českého národa a jeho imaginárními charakteristikami.

Jak bylo zmíněno již v předchozích kapitolách, antropologická sekce výstavy prezentovala mimo jiné také statistické údaje o nejrůznějších charakteristikách současné populace v českých zemích. Na samotné výstavě byla zjištění tohoto statistického šetření vizualizována prostřednictvím diagramů a map, znázorňujících mimo jiné: úmrtnost, porodnost, rozložení zrakových a sluchových postižení v jednotlivých oblastech království a dále data zachycující způsoblost mužské populace v českých zemích k vojenské službě.⁶²¹ Výsledky tohoto shrnutí přitom byly interpretovány značně tendenčním způsobem. Ačkoliv se data týkala všech obyvatel království bez ohledu na jejich národní identitu, Preininger s Matiegkou využili výsledků šetření, aby na základě přibližného rozdělení „převážně německých“ a „převážně českých“ oblastí vypovídali o biomocenských kvalitách těchto dvou národností. Ze srovnání pochopitelně podle Matiegky vycházely lépe oblasti české. Ty měly sice v porovnání s převážně německými oblastmi, které se kryly s územím zatíženým intenzivní průmyslovou výrobou, výhodu lepšího životního prostředí, přesto byly podle Matiegky rozdíly mezi českými a německými oblastmi „do očí bijící“.⁶²² Postava „hanáckého obra“ Josefa Drásala, která byla umístěná v bezprostřední blízkosti těchto map a diagramů svým způsobem rovněž vypovídala o české populaci. Postava obra, obdařeného v dobových podáních mimořádnou velikostí a silou fungovala v kontextu antropologické expozice jako metafora, která na sebe brala kvality připisované kolektivnímu tělu českého národa, především velikost a fyzickou sílu.

621 MATIEGKA, Jindřich a Vladimír PREININGER. *Anthropologie: Tělesná povaha českého lidu*. In: KOVÁŘ, Emanuel (ed.). *Národopisná výstava Československá v Praze 1895*. Praha: Jan Otto, 1895, s. 71an.

622 Tamtéž, s. 76.

O tom, že byl Josef Drásal pojímán jako svého druhu reprezentant českého národa, svědčí také skutečnost, že byl často porovnáván s obry jiných evropských národů. Výše již zmiňovaný Duchoslav Panýrek porovnával údaje o Drásalově výšce s údaji o jiných evropských „obrech“, aby pak na konci tohoto srovnávání mohl vítězoslavně prohlásit, že „*Náš je přece větší!*“⁶²³. Také další autoři si všímali tělesných proporcí různých „obrů“ a sestavovali jakési „žebříčky“ / pořadí, v nichž jednotlivé evropské národy „soutěžily“ o nejvyššího muže světa. Kroměřížské noviny z roku 1887 tak jen s nelibostí reprodukovaly informaci o tom, že byl „*Holešovský Josef předstihnout*“, a sice hornorakouským „obrem“ Winkelmaierem.⁶²⁴

Kariéra Josefa Drásala jako profesionálního „obra“ se odvíjela po několik dlouhých desetiletí, napříč prakticky celou érou liberálního nacionalismu a neukončila ji ani jeho smrt v roce 1886. O několik let později Drásal zažil své zmrtvýchvstání a jako „obří Hanák“ znovu zazářil na Národopisné výstavě československé, tedy v době postupné proměny nacionálních politik a vzestupu nových masových politických hnutí. Drásal si po celé toto dlouhé období udržoval popularitu a pozornost publika svou schopností využívat exotismu mizející lidové kultury, která se v poslední čtvrtině 19. století stala důležitou součástí představ o českém národě a o možnostech jeho budoucí emancipace. Prezentace Drásala jako zástupce určitého typu „venkovské maskulinity“, umožňovala vyjednávání třídních (a kulturních) identit uvnitř českého národního hnutí a v podání některých autorů dosvědčovala nutnost hegemonie a dohledu městských liberálů nad „zaostalými venkovany“. V kontextu Národopisné výstavy 1895 se tento exotismus venkova propojil s expertními antropologickými koncepty tělesné ab/normality, českého etnického typu a české populace. Jak jsem měl možnost ukázat, vosková figurina Josefa Drásala přitom měla návštěvníky expozice nejen informovat o „průměrné výšce“ příslušníků českého národa, způsob, jakým byla nainstalována, je přímo nutil porovnat vlastní tělesné charakteristiky s údajnou „normou“.

623 KVĚT, Český olbřím, s. 451.

624 *Holešovský Josef předstihnout*, Kroměřížské noviny, 12/1887, 11.2.1887, s.3. Kroměřížské noviny zřejmě odkazovaly na Franze Winkelmaiera (1860-1887), kterého jsem zmiňoval v úvodní části této kapitoly.

4.2. Dahomejské amazonky, Ašanti a Habešané: ne/civilizovanost, rasa a čistota národního těla 1892-1908.⁶²⁵

„Šli jsme se tedy podívat na Habešany. Byla jsem hrozně zklamaná. Jsou hubení a nehezcí. Ašanti to bylo něco jiného. Jen jeden se mi líbil. Měl krásné bílé zuby, černé vlasy a jiskrné oči. Přála jsem si vždycky černého hochy. Ale osudu nedá se poroučet. Černoch se na mne usmíval, vyplazoval jazyk, a sahal na moje prstýnky. Rudyho to rozčílilo a napřáhl na Habešana holí. Mohla být z toho pěkná mrzutost. Měli jsme nejvyšší čas, že jsme zmizeli.“

(Výstavní táčky – z deníku slečny Flory, Národní politika 173/1908, str. 1)

V období mezi Zemskou jubilejní výstavou v roce 1891 a vypuknutím první světové války, se v Praze uskutečnila celá řada takzvaných etnografických přehlídek. Vystoupení „divochů“ byla sice součástí pražské freak kultury již od první poloviny 19. století, teprve od konce 70. let se nicméně etabloval samostatný model „etnografických“ přehlídek, které byly spojeny především s aktivitami Carla Hagenbecka a dalších evropských obchodníků s „exotikou“. Jak jsem ukázal již v jedné z předchozích kapitol, „etnografické“ přehlídky bývají nejčastěji zkoumány v kontextu kolonialismu. Jejich prostřednictvím byly reprezentovány vztahy mezi koloniemi a jejich obyvatelstvem na jedné straně, a metropolemi koloniálních říší na straně druhé. Přehlídky „divochů“, které se sebe-stylizovaly jako naučná etnografická představení, spočívaly na dobových teoriích rasové odlišnosti a rasové hierarchie, formulovaných v přírodních vědách o člověku. Populární přehlídky jinakosti přenášely tyto koncepty rasové difference do širšího povědomí veřejnosti a zároveň legitimizovaly existenci koloniálního panství, založeného na ovládnutí a paternalistické ochraně údajně zaostalých, necivilizovaných obyvatel zámořských kolonií.

„Etnografické“ přehlídky třetí čtvrtiny 19. století spadají do období postupné internacionalizace zábavní kultury, tedy do doby vzniku (masového) zábavního průmyslu v Evropě. Do značné míry se

⁶²⁵ Kapitola je z části přepracovanou verzí článku publikovaného v roce 2016 jako: HERZA, Filip. Black Don Juan and the Ashanti from Asch: Representations of “Africans” in Prague and Vienna, 1892–1899. In: JÚNOVÁ MACKOVÁ, Adéla, Lucie STORCHOVÁ a Libor JÚN. *Visualising the Orient: Central Europe and the Near East in the 19th and 20th Centuries*. Prague: Academy of Performing Arts in Prague (AMU), Film and TV School of Academy of Performing Arts in Prague (FAMU), 2016, s. 95-106.

proto jednalo o mezinárodně standardizovaný formát zábavy, určený pro buržoazní a později masové publikum po celé Evropě. I přes standardizovanou podobu vystoupení, objevujících se koncem 19. století v různých evropských městech, je nicméně důležité sledovat také lokální kontexty, respektive různé podoby recepce těchto přehlídek v podmínkách různých evropských zemí. V případě Českých zemí, potažmo Rakouska-Uherska, by se jako nejvýraznější specifikum mohlo jevit to, že Habsburská monarchie nebyla na konci 19. století významnou koloniální velmocí, a že zde tudíž imaginace „exotického jiného“ nutně hrály jinou úlohu než v jiných zemích, bezprostředně zapojených do struktur koloniální nadvlády.

Je nicméně rovněž důležité připomenout, že neexistence vlastních zámořských kolonií v žádném případě nevydělovala Rakousko a České země z globálních struktur koloniálního panství. Zmínit lze především angažmá Rakouska v Bosně a Hercegovině, která se od roku 1878 (formálně od roku 1908) stala v podstatě rakouskou kolonií. Jak dále ukázal výzkum s poslední doby, Rakousko přispívalo ke kolonialismu aktivitami řady svých občanů – rakouských firem a individuálních obchodníků, cestovatelů a vědců – i obchodními projekty v zahraničí, iniciovanými samotným rakouským státem.⁶²⁶ Rakousko-Uhersko bylo pochopitelně rovněž zapojeno do struktur globálního trhu s koloniálním zbožím a v neposlední řadě právě také do obchodu s „exotickými“ zvířaty a příslušníky „cizích“ kultur. Jak nedávno ukázaly Alison Frank⁶²⁷ a Michaela Appeltová⁶²⁸, Rakousko bylo prostřednictvím svých aktivit ve Středozezemním moři přímo napojeno na mezinárodní obchod s „exotikou“, respektive obchod s lidmi. Rakouský Terst, hrál na přelomu 19. a 20. století důležitou úlohu, jakožto přístav, do nějž připlouvaly lodi se severní Afriky a východního středomoří, přivážející „exotická“ zvířata a skupiny „exotických“ performerů. Ti byli následně prostřednictvím rakouské železniční sítě transportováni přes území Uher, Rakouska a Českých zemí do Berlína, Hamburku a

626 Srov především tématické číslo časopisu *Austrian Studies: Colonial Austria: Austria and the Overseas*. *Austrian Studies*. Modern Humanities Research Association, 2012, (20). Související problematiku představují rakouské diskurzy a aktivity ve vztahu k tzv. Orientu, respektive orientalismu: BORN, Robert a Sarah LEMMEN. *Orientalismen in Ostmitteleuropa: Diskurse, Akteure und Disziplinen vom 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg*. Bielefeld: Transcript, 2014. JÚNOVÁ MACKOVÁ, Adéla, Lucie STORCHOVÁ a Libor JÚN, ed. *Visualizing the Orient: Central Europe and the Near East in the 19th and 20th Century*. Egypt and Austria X. Prague: AMU, FAMU, FHS UK, 2016.

627 Alison Frank popsala zapojení rakouských firem do obchodu s otroky v oblastech východního Středomoří: FRANK, Alison. The Children of the Desert and the Laws of the Sea: Austria, Great Britain, the Ottoman Empire, and the Mediterranean Slave Trade in the Nineteenth Century. *The American Historical Review*. 2012, **117**(2), 410-444.

628 Michaela Appeltová zkoumá zapojení Rakouska a českých zemí do struktur globálního obchodu s „exotikou“ a také reakce veřejnosti na vystoupení skupinky „Swahilců“, která se objevila na Zemské jubilejní výstavě v Praze v roce 1891. V této kapitole čerpám z jejího dosud nepublikovaného článku. Děkuji tímto Michale, že se se mnou podělila o své důležité poznatky. APPELTOVÁ, Michaela. *Germans into Swahilis: Showbiz Imperialism and Czech Nationalism at the 1891 Prague Jubilee Exhibition*. (nepublikováno).

dalších evropských metropolí. Země střední Evropy tedy figurovaly jako poměrně důležitá oblast na mapě koloniálního obchodu s „exotikou“.

Napojení na síť koloniálního obchodu a na diskurzy „exotické“ jinakosti navíc hrálo důležitou roli i v sebe-definici příslušníků českého národního hnutí. Jak jsem naznačil již v předchozí kapitole, zájem domácího publika o dění v koloniích a rovněž jeho participace na „etnografických“ přehlídkách zřejmě souvisely s vyjednáváním statusu Čechů jakožto „vyspělého“ národa, který může stanout po boku ostatních progresivních národů Evropy, zapojených do koloniálního projektu. Přítomnost „etnografických“ přehlídek v Praze a dalších městech habsburské monarchie nicméně vyvolávala také další důležité debaty, vztahující se k vyjednávání různých společenských diferencí a představ o kolektivním těle národa.

Werner Schwarz poukázal na to, jak vystoupení „divochů“ ve Vídni, respektive jejich interpretace lokálním publikem, referovaly k probíhajícím třídním a národnostním konfliktům v hlavním městě monarchie. V kontextu selhání liberalismu a nástupu křesťansko-sociálního starosty Karla Luegera (1844-1910) do čela vídeňské radnice, se přehlídky „exotiky“ staly součástí širšího diskurzu jinakosti, zaměřeného proti Židům a přistěhovalcům ze „slovanských“ oblastí monarchie.⁶²⁹ Brigitte Fuchs si ve své knize všímala toho, jak prezentace „divochů“ a především „divošek“ zasahovaly do dobových diskuzí o rase, maskulinitě a femininitě, respektive jak se prostřednictvím konceptu „primitivní sexuality“ utvářely genderové imaginace konce 19. století, do nichž výrazně zasahovaly také aktivity první vlny feministického hnutí.⁶³⁰ Konečně Michaela Appeltová navrhl, že postavy „exotických“ Swahilců, vystavených na Zemské jubilejní výstavě v Praze 1891, umožňovaly pražskému publiku využít diskurzu „exotické“ jinakosti ke kritice různých národnostně „cizorodých prvků“. Prostřednictvím zmínek o „podivné“ swahilské řeči mohla být kritizována převažující praxe bilingvismu, čímž byla přímo kritizována také národnostní indiference či nedostatek národního uvědomění uvnitř i vně národního hnutí. Jako „cizorodý“ prvek mohlo být konečně označováno také německojazyčné obyvatelstvo v českých zemích a především v Praze.

V této kapitole se pokusím blíže prozkoumat, jaké významy byly připisovány různým skupinám „divochů“ a divošek, prezentovaných v Praze v post-liberálním období let 1891-1914. Jak se ukáže, v převážné většině případů se jednalo o vystoupení „Afričanů“ a „Afričanek“, kteří byli v pražském tisku

629 SCHWARZ, *Anthropologische Spektakel*, s. 178.

630 FUCHS, Brigitte. „Rasse“, „Volk“, *Geschlecht: anthropologische Diskurse in Österreich 1850-1960*. Frankfurt am Main: Campus, 2003, s. 153.

přelomu 19. a 20. století nejčastěji prezentovány prostřednictvím diskurzu primitivní sexuality. Níže argumentuji, že tyto reprezentace „atraktivitu“ a „smyslné sexuality“ „divochů“ a „divošek“ poukazovaly na dobové představy o rasové jinakosti, genderovém řádu a o ohrožení „čistoty“ národního těla. V kratším exkurzu se zaměřím také na dobová využití diskurzu „exotické“ jinakosti k formulování představ o diferencích mezi Čechy a Němci a k využití motivů „divoštství“ k „barbarizaci“ národnostních nepřátel v českém tisku.

4.2.1. Afrika, africká horečka a přehlídky „divochů“ v Praze

Druhá polovina 80. let 19. století otevřela novou kapitolu v dějinách evropských koloniálních impérií, jejímž dějištěm se měla stát Afrika. Představitelé evropských mocností, shromáždění v letech 1884-1885 z popudu kancléře Bismarcka na konferenci v Berlíně, rozhodli o novém rozdělení sfér vlivu na tomto kontinentě. Jednání otevřela dveře intenzivnějšímu pronikání Evropanů do vnitrozemí afrického kontinentu, což se plně projevilo v průběhu následujícího desetiletí, které se neslo ve znamení intenzivnější kolonizace Afriky, mj. včetně řady ozbrojených konfliktů a válek vedených koloniálními armádami evropských mocností s nativním obyvatelstvem. Prostřednictvím nejrozličnějších médií – denního tisku, knih, fotografií a pohlednic – se koloniální události v Africe stávaly rovněž součástí povědomí obyvatel evropských metropolí. Zájem o Afriku, živý již v předchozích desetiletích množstvím nejrozličnějších cestopisů, ale také aktivitami prvních podnikatelů s „exotikou“, tak na přelomu 19. a 20. století ještě zesílil. „Africká horečka“ postupně zachvátila řadu evropských zemí a stala se důležitou součástí vznikající masové kultury. Postavy „černých Afričanů“ se postupně objevily v reklamě, prodávající nejrozličnější konzumní zboží, od „exotických“ komodit jako byla káva či čokoláda, po domácí a hygienické potřeby jako bylo slavné mýdlo Charlese Pierce.⁶³¹ „Afričanky“ a „Afričané“ postupně začali dominovat také v žánru „etnografických“ přehlídek. Jestliže v 70. letech

631 Úlohou „zbožního rasismu“ (*commodity racism*) v šíření rasové teorie a legitimizaci kolonialismu ve Velké Británii se zabývala především Anne Mc Clintock: MCCLINTOCK, Anne. *Imperial leather: race, gender, and sexuality in the colonial contest*. New York: Routledge, 1995. V kontextu Rakouska se nedávno diskutovalo také o slavném logu vídeňské firmy Julius Meinl z roku 1924, zpodobňující postavu „černocho“ (*Meinl Mohr*). Iniciativa *Mein Julius* upozornila v roce 2007 na historické spojení imaginací Orientu s rasismem a kolonialismem a kritizovala také nostalgii spojenou se současnými komemorací imperiálních dějin. KOCINA, Erich. Meinl-Mohr – Symbol des Rassismus? *Die Presse* [online]. 2007 [cit. 2017-08-04]. Dostupné z: <http://diepresse.com/home/wirtschaft/economist/349610/MeinlMohr-Symbol-des-Rassismus>

Hagenbeck oslňoval publikum v celé Evropě především svou cejlonskou karavanou, o deset let později již raději vsadil na východoafrické Swahilce a na „dahomejské amazonky“.

Jak jsem naznačil již v úvodu kapitoly, Rakousko a České země sice nepatřily ke koloniálním mocnostem, podobně jako jiné evropské země nicméně tvořily součást globálních struktur koloniálního panství. Příznaky „africké horečky“ lze proto diagnostikovat rovněž v oblastech střední a východní Evropy. Specificky v případě českých zemí je třeba zmínit především aktivity cestovatele Emila Holuba (1847–1902), který podnikl dvě výzkumné cesty do jižní Afriky v 70. a 80. letech 19. století.⁶³² Jakožto soukromý cestovatel, byť podpořený řadou domácích mecenášů a zemských institucí, byl Holub, podobně jako celá řada dalších cestovatelů, závislý na obchodu s „exotikou“. Prostředky na cestování získával jednak prodejem „exotických“ předmětů, „nasbíraných“ během svých cest a jednak pořádáním výstav pro širokou veřejnost. Největší z těchto výstav, Holubova africká výstava, kterou představil v letech 1891 a 1892 ve Vídni a Praze přitom značně připomínala „etnografické“ přehlídky inscenované od konce 70. let Carlem Hagenbeckem. Návštěvníci Průmyslového paláce na pražském výstavišti – dějišti velkých pražských výstav v letech 1891, 1895 a 1908 – měli příležitost prohlédnout si „domorodou“ vesnici jihoafrického kmene Maškalumbů. Živé „domorodce“ sice v tomto případě nahrazovaly „pouze“ jejich voskové figuríny, efekt přehlídky byl nicméně podobný.⁶³³ Pražské obecnstvo se zde mohlo opět přesvědčit o nejružnějších rozdílech mezi Evropany a „exotickými Afričany“ a zároveň se ujistit o tom, že Praha patří mezi významné světové metropole, zapojené do mezinárodního koloniálního dění.

Na úspěch Holubových a Hagenbeckových „etnografických“ přehlídek navázaly ve dvou následujících desetiletích další populární přehlídky „divochů“, jejichž prostřednictvím se mohly v českých zemích rozvinout specifické imaginace Afriky a „Afričanů“. Vystoupení „Dahomejců“, „Ašantů“, „Habešanů“ a dalších skupin v Praze přelomu 19. a 20. století přitom nepoukazují pouze k nárůstu důležitosti Afriky, ale také k důležitým změnám v rámci samotného žánru „etnografických“ přehlídek. Spolu s celkovou proměnou zábavní kultury a vznikem masového zábavního průmyslu v Evropě na přelomu 19. s 20. století, se postupně proměňovaly také „etnografické“ přehlídky. Důraz na

632 ŠÁMAL, Martin. *Emil Holub: cestovatel, etnograf, sběratel*. Praha: Vyšehrad, 2013.

633 Emil Holub si rovněž do Prahy přivezl devítiletou dívku z kmene Bečuanů, která se stala jeho služkou. „Bella, dívka bečuanská“, jak byla označována v domácím tisku, vystupovala také jako „živý exponát“ v rámci Holubových výstav. Její pobyt v Praze byl v dobovém tisku nejčastěji podáván jako civilizační experiment, při kterém byla Belle mimo českého a německého jazyka vštěpována také křesťanská morálka. Například: *Bella, dívka Bečuanská*, Zábavné listy, ročník 1880, s. 205-206.

jejich „vzdělávací“ charakter, který měl v 70. letech přitáhnout publikum středních a vyšších vrstev liberální buržoazie, byl postupně v 90. letech vystřídán orientací na masového diváka – tedy na nejširší vrstvy městského obyvatelstva.⁶³⁴ Spolu s přeorientováním na masového diváka se pak změnily rovněž samotné inscenace „divochů“. Dřívější důraz na poučnost a vzdělání byl doplněn senzačností a spektakulárními výstupy, které měly k přehlídkám přitáhnout pozornost co nejširšího publika. Příkladem tohoto nového typu „etnografických“ přehlídek byla také pražská vystoupení takzvaných Dahomejců (1892, 1898), Ašantů (1897, 1899) a Habešanů (1908). V následujících odstavcích bych se rád nejprve krátce zastavil u těchto třech jednotlivých případů.

4.2.2. Dahomejské amazonky a Ašanti (1892-1899)

Deset let po vystoupení Vasilije Kanjuka a skupinky „Samojedů“ v Praze ožil Střelecký ostrov znovu vystoupením „exotických divochů“. Návštěvníky z „dalekého severu“ tentokrát vystřídal skupina „Afrikánů“ z Dahomeje, západoafrické země, která se v Evropě konce 19. století proslavila především díky probíhajícím válkám mezi francouzskými koloniálními jednotkami a armádou dahomejského krále Behanzina.⁶³⁵ „Dahomejci“ získali během těchto koloniálních válek pověst bestiálních „divochů“, vyznačujících se mimořádnou krutostí a krvežíznivostí.⁶³⁶ Zvláštní popularitě se přitom těšily především takzvané dahomejské amazonky, ženské válečnice, které údajně tvořily osobní gardu dahomejského krále (viz ilustrace č. 14). Postavy těchto ženských válečnic, hrdinně vzdorujících přesile francouzských koloniálních jednotek, pochopitelně dráždily dobové představy o rozdílech mezi různými civilizacemi, rasami a pohlavími. V rámci „etnografických“ přehlídek konce 19. století se proto „Amazonky“ staly jedním z vůbec nejúspěšnějších programů. První skupinu těchto „Dahomejek“ přivezl do Evropy roku 1890 Carl Hagenbeck. V následujících letech se pak v Evropě objevilo hned několik dalších podobných skupin „dahomejských amazonek“, produkujících se pod vedením různých

634 SCHWARZ, *Anthropologische Spektakel*, s. 141an, 151an.

635 Dahomejské království existovalo na území dnešního Beninu v Guinejském zálivu od 17. století do roku 1894, kdy bylo postupně v průběhu dvou válečných konfliktů (1890, 1892-1894) podrobena francouzskými koloniálními jednotkami. HARGREAVES, JOHN, D. *The French Conquest of Dahomey. History Today*. 1980, str. 5-9.

636 V Praze byla Dahomej a potažmo „dahomejské amazonky“ známy již od první poloviny 19. století, kdy poprvé vyšel česky psaný cestopis popisující „krutost“ západoafrických kmenů a především právě „dahomejských amazonek“. *Něco o Negřích w západni Afryce*, Čechoslov 19.1. 1821, s. 23.

podnikatelů v mnoha evropských metropolích, včetně Berlína, Paříže, Vídně, ale také Moskvy nebo Rigy.⁶³⁷

Skupina, která se v září 1892 objevila v Praze, přicestovala pod vedením impresaria Johna Hooda.⁶³⁸ Jednalo se o čtyřiceti členný soubor, který na svém evropském turné postupně navštívil Budapešť, Vídeň, Brno a Prahu. Stejně jako v případě jiných „divochů“ byla i tato přehlídka inscenována jako „etnografická“ vesnice, slibující svým návštěvníkům zážitek z chvilkového přenesení do reality „daleké Afriky“. Návštěva vesnice, zbudované na Střeleckém ostrově měla poskytnout „poučení“, plynoucí z pozorování každodenního života těchto „Afrikánů nejčistšího kalibru“.⁶³⁹ Na rozdíl od „Samojedů“ ovšem „Dahomejky“ představily o poznání dramatictější program, který přímo odkazoval k probíhajícím konfliktům v koloniální Dahomeji. Jak uváděla programová brožura, vystoupení „Dahomejců“, které se opakovalo několikrát za den, sestávalo z: náboženských zpěvů před vytažením do boje, vojenských cvičení s puškami a meči, bojových tanců, obětních tanců se „zabíjáckými noži“ a konečně představení boje mezi dvěma nepřátelskými kmeny.⁶⁴⁰ Z dochovaných článků v dobovém tisku vyplývá, že se značné pozornosti pražského publika těšily nejen dramatické výjevy z koloniálních bojů, ale především těla „dahomejských amazonek“, a sice hned z několika důvodů.

637 Hagenbeckova skupina „Dahomejek“ vystoupila postupně v Berlíně, Hamburku, Frankfurtu nad Mohanem a Paříži. V roce 1893 se pak Hagenbeckovy „Amazonky“ objevily také na světové výstavě v Chicagu (*World's Collumbian Exhibition*). Mezi další úspěšné skupiny patřily „Dahomejky“ impresaria Alberta Urbacha, který se svým souborem navštívil řadu měst v Rusku a Pobaltí. NOVIKOVA, Irina. Imagining Africa and blackness in the Russian empire: from extra-textual arapka and distant cannibals to Dahomey amazon shows – live in Moscow and Riga. *Social Identities*. Taylor & Francis, 2013, 19(5), 571-591.

638 Údajně se mělo jednat o impresaria britsko-indického původu. Bližší informace bohužel z literatury ani pražských archivů prozatím nebylo možné dohledat. *Amazonky z Dahomeje v Praze*, Národní listy 251/11.9. 1892, str. 4.

639 Srov především tištěného průvodce přehlídkou: *Amazonky: Kratičký nástin o zemi a obyvatelstvu černošské říše Dahomeji*. Praha: Tiskem Vladimíra Renne - nákladem Johna Hooda, 1892. Citát pochází z propagačního článku, který publikovaly Národní listy: *Amazonky z Dahomeje v Praze*, Národní listy 251/11.9. 1892, s. 4.

640 Tamtéž, s. 1.

Ilustrace 14: Jedna ze skupin tzv. dahomejských amazonek v Evropě (zde Crystal Palace v Londýně). <http://www.humanzoos.net/wp-content/uploads/2014/01/1893-London-Crystal-Palace-Amazon-Warriors-from-Dahomey.jpg> (poslední přístup 12.12.2017).

Za prvé byla pozornost publika soustředěna na „znamení“ koloniálních konfliktů, zanechaná na tělech „dahomejských“ válečnic. Jak psaly Národní listy: „jizvy po francouzských kulích i bodácích“... „v ocelových jich svalech zanechaly důkladné památky“.⁶⁴¹ Jizvy tedy zřejmě lokálnímu publiku potvrzovali jak autenticitu samotných „Dahomejek“, tak i koloniálních konfliktů v daleké Africe, o nichž se jinak pražské publikum dozvíдалo pouze prostřednictvím tisku.

Důležitějšími motivy, prostupujícími zájem pražského publika o „dahomejské amazonky“ byly nicméně dvě vzájemně provázané charakteristiky, projektované na těla těchto „ženských válečnic“: jejich „exotická“ jinakost a jejich smyslná atraktivita. Národní listy například o „Dahomejkách“ referovaly takto:

⁶⁴¹ Amazonky z Dahomeje v Praze, Národní listy 251/11.9. 1892, s. 4.

„Dahomejci, do Prahy zavítavší, jsou bez odporu Afrikány nejčistšího kalibru: typ jich i barva pleti, kteráž jest bližší sepíi než sieně, svědčí o tom... mezi Amazonkami jsou příjemné zjevy... téměř všechny vyznamenávají se svěžím, kyprým tělem, lesklou pletí a některé i po svém způsobu hezkou tváří. Krátký, zvláštním způsobem kučeravý vlas, příznak plemene ethiopského, nosí upravený v originální účes.“⁶⁴²

Erotizace rasové jinakosti, kterou se budu podrobněji zabývat v následující kapitole, byla konečně doplněna také výraznou infantilizací „Dahomejek“ a „Dahomejců“, o nichž se v pražském tisku často psalo jako o bezstarostných a veselých dětech. Národní listy například zmiňovaly „důvěrnost s jakou blíží se obecnstvu“, respektive „dětinský způsob jejich zábavy“, které podle pražského deníku ostře kontrastovaly s pověstí Dahomejek jako „primitivních“ a „krvežíznivých“ bojovnic.⁶⁴³ Infantilnost byla nicméně pouze druhou stranou mince „primitivní“, „divošské“ povahy, připisované „Dahomejcům“ a „Dahomejkám“. Ať už v případě tělesných, povahových či kulturních a civilizačních charakteristik tedy „Dahomejci“ představovali opak „bílých“, „vyspělých“ a „civilizovaných“ obyvatel Prahy, kteří se během návštěv na Střeleckém ostrově stále znovu přesvědčovali o své domnělé vyspělosti a nadřazenosti nad jinými „národy“ světa.

Jak jsem již naznačil výše, vystoupení „Dahomejek“ na Střeleckém ostrově v září 1892 a o šest let později v létě roku 1898, zapadají do kontextu vzniku masové zábavní kultury v českých zemích na přelomu 19. a 20. století. O publiku, které na podzim 1892 zavítalo navštívit „Dahomejce“ sice nemáme bližší představu – v tisku se objevovaly pouze zprávy o bohaté návštěvě mužů i žen, „obléhajících“ tábor „dahomejských amazonek“⁶⁴⁴ – denní tisk nicméně šířil povědomí o těchto „exotických“ návštěvnicích Prahy mezi široké čtenářské vrstvy. Díky postupnému zvyšování nákladu a stále dostupnějším technologiím reprodukce obrazu, se mohly v tisku objevit také vyobrazení a reprodukce fotografií „Dahomejek“. „Hlas národa“ přinesl vyobrazení jednoho z rituálů prováděných

642 Tamtéž. Velmi obdobně o „Dahomejkách“ psaly také pražské německojazyčné deníky Bohemia a Prager Tagblatt, které „amazonky“ přiřazovaly k „negerskému“ rasovému typu (*Negerthypus. Typus der schwarzen Race*), přiznávaly jim nicméně rovněž „sympatické obličej“ a atraktivní postavy (*schön gebaute Gestalten*). *Schwarze Amazonen von Dahomey*, Prager Tagblatt, 11.9. 1892, s. 6. *Die Amazonen aus Dahomey*, Bohemia 250/1892, s. 5.

643 *Amazonky z Dahomeje v Praze*, Národní listy 251/11.9. 1892, s. 4. Obdobně také: *Die Amazonen aus Dahomey*, Bohemia 250/1892, s. 5.

644 *Interview pana Alfý*, Národní listy 11.10. 1892, odpolední vydání, s. 3.

během vystoupení „amazonek“ na Štvanici v červnu 1898.⁶⁴⁵ Fotografie souboru se v dubnu 1898 objevila rovněž v časopise *Nové pařížské mody*.⁶⁴⁶ O poměrně širokém povědomí o vystoupeních „dahomejských amazonek“ v Praze svědčí i to, že se „Dahomejky“ objevily v dobové reklamě. Pražský obchodník J. Cavais například v *Národních listech* využil dobové popularity „Dahomejek“ k inzerování svého prostředku na hubení hmyzu.⁶⁴⁷

Do nejširšího povědomí pražského publika se konečně „dahomejské amazonky“ zapsaly na samém konci září 1892, kdy jedna z „Dahomejek“, sedmnáctiletá dívka Gutta, zemřela v pražské všeobecné nemocnici na následky zápalu plic, respektive břišního tyfu.⁶⁴⁸ Úmrtí této sedmnáctileté „amazonky“ i události následující její pohřeb v mnoha detailech připomínaly již dříve zmiňovanou kauzu úmrtí „Samojeda“ Vasilje Kanjuka v Praze roku 1882. Pohřeb „amazonky“ Gutty, o kterém se v pražském tisku referovalo výhradně jako o „pohanském pohřbu“, byl nicméně, na rozdíl od pochování Vasilije Kanjuka, inscenován jako výpravný spektakl pro masové publikum.⁶⁴⁹

Jak uváděl denní tisk, slavnostní obřad pochování „amazonky“ Gutty probíhal jako velkolepá podívaná, která spojovala prvky evropské pohřební tradice s tradicemi „Dahomejců“. John Hood nechal při této příležitosti vypravit průvod několika fiakrů, který provezl slavnostně oblečené a údajně „po zuby ozbrojené“ „Dahomejky“ pražskými ulicemi až k budově patologického ústavu Karlo-Ferdinandovy Univerzity, v jehož kapli bylo tělo zesnulé Gutty vystaveno. Po provedení dahomejských pohřebních rituálů a vzdání vojenských poct byla rakev s jejími ostatky, za přihlížení mnoha pražanů, převezena na olšanské hřbitovy, kde byla uložena do hrobu, umístěného v části hřbitova pro nepokřtěné nebožtíky.

Celá událost, kterou podle dobových zpráv sledovaly stovky přihlížejících, byla evidentně inscenována jako spektakl, který měl k „dahomejské“ skupině přitáhnout pozornost co nejširšího pražského publika. O tom, že se tato strategie ukázala jako úspěšná, svědčí řada novinových článků z

645 *Amazonky z Dahomeje*, *Hlas národa*, 5.6. 1898, 1. příloha, s. 2.

646 *Ženy dahomejské*, *Nové Pařížské mody*, 11.4. 1898, s. 27 a 29.

647 Reklama využívala dobových imaginací Afriky, jejích „exotických“, „primitivních“ obyvatel i představy pokroku a „civilizace“, spojené v tomto případě s hubením hmyzu. „Dahomejky“ zde vystupovaly jako „dětinští primitivové“, přijímající výdobytky evropské civilizace: „*Dahomejky neznaly dosud prášek na hmyz z obchodu J. Cavaise na Uhlém trhu. Jak však o něm četly v novinách, žádá ním nyní denně k velké své spokojenosti a nesmírné z toho legraci.*“ *Dahomejky-reklama*, *Národní listy* 253/1898, s. 8.

648 Jako příčina jejího onemocnění bývala často zdůrazňována bezstarostnost, s jakou se Gutta koupala ve studené vltavské vodě. Motiv infantilnosti a necivilizovanosti se objevoval rovněž v líčení snah o její léčení při kterém údajně „*Nemocná byla velice zloštná, kopala a bila každého, kdo se k ní přiblížil.*“ *Smrt Amazonky z Dahomeje v Praze*, *Národní listy*, 260/1892, s. 3.

649 Průběh pohřbu byl do posledního detailu vyličen článkem: *Pohanský pohřeb v Praze*, *Národní listy*, 22.9. 1892, s. 4.

pozdější doby, připomínající úmrtí amazonky Gutty v Praze a také další obdobné kauzy z jiných evropských měst.⁶⁵⁰ O čem naopak dobová média mlčela, byly aktivity pražského antropologa Jindřicha Matiegky, který, podobně jako v případě Vasilu Kanjuka, využil své odborné autority a známosti s ředitelem olšanských hřbitovů panem Peřinou a po uplynutí několika let nechal tělo „amazonky“ Gutty exhumovat, aby je mohl podrobit antropologickému výzkumu. Kostra se posléze stala součástí univerzitních sbírek, z nichž byla o několik let později, v průběhu 30. let, sestavena první stálá expozice antropologie v Praze, později pojmenovaná po svém mecenáši a Matiegkově kolegovi, antropologu Aleši Hrdličkovi.⁶⁵¹ Kostra „amazonky“ Gutty, která byla původně umístěna v části expozice věnované „variabilitě lidského druhu“, se v tomto muzeu nachází dodnes.

Mimořádná pozornost dobového tisku doprovázela v průběhu 90. let 19. století také další „etnografické“ přehlídky v Praze, které se orientovaly na masové publikum z nejširších nižších a středních tříd městského obyvatelstva. Největšího ohlasu dosáhly přehlídky takzvaných Ašantů, původních obyvatel západoafrického království, rozkládajícího se zhruba na území dnešní Ghany.⁶⁵² Jejich popularita souvisela – podobně jako v případě „Dahomejců“ – s aktuálně probíhajícími koloniálními konflikty. V tomto případě s pokusy britských okupačních jednotek podrobit si království Ašantů během Anglo-Ašantských válek v letech 1895-1896 a znovu kolem roku 1900. „Ašanti“ si v průběhu těchto konfliktů, opět podobně jako „Dahomejci“, vydobyli pověst krutých válečníků, udatně vzdorujících přesile britských koloniálních jednotek.

V Praze se skupiny „Ašantů“ objevily hned dvakrát, v srpnu 1897 a opět v srpnu 1899. V obou případech byla jejich „domorodá vesnice“ zbudována na ostrově Štvanice (*Hetzinsel*). Program jejich vystoupení se velmi podobal tomu, který o pět let dříve předváděly „dahomejské amazonky“. Návštěvníci měli příležitost pozorovat každodenní život „Ašantů“, prokládaný jednotlivými výstupy,

650 Během druhé návštěvy „dahomejských amazonek“ v Praze, v červnu 1898, Národní politika připomínala osudy „Dahomejky“ Gutty a upozornila také na podobný případ úmrtí „Dahomejky“, k němuž mělo dojít v Kolíně nad Rýnem. *Pohřeb Amazonky*, Národní politika, 311/XVI., 1898, s. 1.

651 Hrdličkovo muzeum člověka vzniklo jako veřejná expozice antropologie při Přírodovědecké fakultě UK po dlouhých vyjednáváních mezi československým ministerstvem školství, českými antropology a hlavním donátorem muzea doktorem Alešem Hrdličkou v roce 1930. Hrdlička (1869-1943) byl český emigrant, žijící v USA, kde se proslavil jako fyzický antropolog, specializující se na rasovou antropologii původních obyvatel Severní Ameriky. HAVLŮJOVÁ, Hana. Kapitola z dějin Hrdličkova muzea člověka. *Dějiny a současnost*. Praha: Lidové noviny, 2009, (12).

652 Království Ašantů se rozkládalo na rozsáhlém území v oblasti Guinejského zálivu od konce 17. století. Po sérii celkem čtyř válečných konfliktů, označovaných jako Anglo-Ašantské války, se království roku 1902 stalo britským protektorátem.

při nichž „domorodci“ předváděli zpěvy, tance a nejrůznější rituály.⁶⁵³ V čem se představení „Ašantů“ výrazně lišilo, především od starších „etnografických“ přehlídek v 70. a 80. letech, byla skutečně masová návštěvnost a s ní související problémy, které ve výsledku výrazně narušovaly průběh celé přehlídky.

Osmého srpna 1897 navštívilo vesnici „Ašantů“ na Štvanici v jediném dni údajně až deset tisíc návštěvníků. Jak o zprávě referoval pražský deník *Prager Tagblatt*, v ohromném davu návštěvníků se onoho dne objevila také skupinka pobudů (*Strizzi*), kteří si z vystavených „negrů“ tropili nevybíravou legraci a drze je nejrůznějšími způsoby provokovali ve snaze vyvolat šarvátku. Poté co si skupinka výtržníků dovolila rovněž sexuálně obtěžovat ašantské ženy, ztratili údajně zbylí „Ašanti“ trpělivost a skutečně vypukla rvačka, do které se postupně zapojila velká skupinka přihlížejících. Bitku ukončil až zásah policie, která zatkla výtržníky a opět na ostrově sjednala pořádek.⁶⁵⁴

Konflikt tak jak byl vylíčen v deníku *Prager Tagblatt* a později také ve vídeňském deníku *Freie Presse* lze číst hned několika způsoby. Jako „pobudové“ (*Strizzi*) byly v měšťanském tisku konce století označovány především příslušníci nižších tříd, přesněji nezaměstnaní mladí delikventi a drobní kriminálníci.⁶⁵⁵ Zpráva tedy nepojednávala pouze o samotném konfliktu v Praze, ale také o dobových představách o sociálních hierarchiích a třídním rozvrstvení společnosti, v nichž se „primitivnost“ „exotických“ Afričanů přenášela na „primitivní“ příslušníky nejnižších společenských tříd. Dochované zprávy o „excesech“ na ostrově Štvanici nicméně dokládají také strukturu publika, které se na konci 19. století účastnilo obdobných přehlídek. V neposlední řadě se zde, prostřednictvím „sexuálního“ obtěžování, opět objevuje erotizace „exotické“ jinakosti, tedy skutečnost, že byli Afričané a Afričanky na přelomu 19. a 20. století vnímány jako bytosti s odlišnou, primitivní sexualitou, a tudíž zároveň jako objekty sexuální touhy evropského publika.

653 *Ašanti v Praze*, Národní listy 217/1897, s. 4.

654 *Exzesse im Aschantidorf auf der Hetzinsel*, *Prager Tagblatt*, 9.8. 1897, s. 3. *Der gereizte Aschanti-Häuptling*, *Prager Tagblatt*, 10.8. 1897, s. 3.

655 Označení *Strizzi* se podle některých německých etymologických slovníků vyvinulo z českého slova „strýc“. Ve vídeňském dialektu přelomu 19. a 20. století označovalo „kuplíře“, v širším významu pak specifický „městský typ“ mladého muže, často nezaměstnaného, který holduje populárním zábavám, hazardu, alkoholu a živý se nejčastěji prostřednictvím drobné kriminality. Pražskou obdobou *Strizziho* byl ve druhé polovině 19. století takzvaný pražský Pepík, který byl spojován především s prostředím dělnických čtvrtí Žižkova a Karlína. Na konci století se pak k označení skupin drobných kriminálníchků z „polosvěta“ užívalo označení „Apači“, které rovněž odkazovalo k „primitivním“ příslušníkům cizích kultur, tentokrát z oblasti Severní Ameriky.

4.2.3. Habešská vesnice na Jubilejní výstavě pražské obchodní a živnostenské komory v roce 1908

Za jistý vrchol „africké horečky“ v Praze přelomu 19. a 20. století lze označit „etnografickou“ přehlídku, která se stala součástí Jubilejní výstavy pražské obchodní a živnostenské komory, pořádané od dubna do září 1908 v areálu pražského výstaviště. Habešská vesnice⁶⁵⁶, kterou do Prahy přivezl impresário Porfi (někdy označovaný také jako Em. Porti), představovala vůbec nejrozsáhlejší „etnografickou“ přehlídku v Praze a rovněž počet jejích návštěvníků dalece zastínil obdobné přehlídky, pořádané ve městě v předchozích letech.

Podobně jako předchozí Národopisná (1895) a především Jubilejní (1891) výstava, byla i výstava pražské obchodní a živnostenské komory v roce 1908 koncipována jako přehlídka „pokroku“ v různých oblastech lidské činnosti, především průmyslu, kterého se podařilo v českých zemích dosáhnout v posledních několika letech. Na rozdíl od výstavy Jubilejní, jejíž konání ovlivnil bojkot ze strany německých nacionalistů, se na výstavě v roce 1908 představily jak podniky a podnikatelé hlásící se k národnosti české, tak podnikatelé „němečtí“. V českojazyčném tisku byla výstava nicméně popisována především jako prezentace všeobecného pokroku českého národa, který – slovy Národních listů – *„není národem inferiorním, ale národem jenž za poměrů nejobtížnějších ve všech oborech pokroku lidského snaží se jíti kupředu s ostatním civilisovaným světem.“*⁶⁵⁷ Habešská vesnice, zbudovaná na okraji výstavního areálu měla očividně tvořit kontrapunkt k tomuto poselství o rozvinutosti a civilizovanosti českého průmyslu a obecně českého národa. Zároveň její přítomnost na výstavišti dotvářela „světovost“ samotné Jubilejní výstavy neboť „etnografické“ přehlídky patřily k tradici velkých výstav, počínaje již světovými přehlídkami v Londýně (1851), Paříži (1855) a Vídni (1873). Podobnou úlohu zde plnily také další „exotické“ atrakce, jako byla „Japonská čajovna“ nebo kavárna, umístěná na hřbetě několik metrů vysokého modelu slona.

656 Výraz Habeš byl používán k označení východoafrického císařství, rozkládajícího se od 12. století zhruba na území dnešní Etiopie. Habeš byla na konci 19. století podobně jako Dahomej a království Ašantů vystavena tlaku evropských koloniálních mocností. Ve válce s Itálií, který vyvrcholila v 90. letech 19. století se nicméně Habešanům podařilo uhájit nezávislost.

657 *Jubilejní výstava v Praze r. 1908*, Příloha Národních listů 102/1908, s. 17.

Ilustrace 15: <http://www.humanzoos.net/wp-content/uploads/2014/01/1908-Jubilejní-vystava-Praha-Abessinska-vesnica-1.jpg> (poslední přístup 12.12.2017).

Množství dochovaných pohlednic i novinových článků umožňuje rekonstruovat podobu habešské vesnice i programu, který se zde v průběhu léta 1908 odehrával. Jak je patrné z obrázkové pohlednice (viz ilustrace č. 15), vesnice byla zbudována na okraji výstavního areálu, v místech s bujnou vegetací, která umožňovala přesvědčivěji simulovat prostředí skutečné „africké osady“. Několik hliněných „chýší“ s rákosovými střechami pak bylo ohrazeno plotem a především působivou vstupní branou s velikým nápisem „Habešská vesnice / Abessiner Dorf“ v obou zemských jazycích. Uvnitř areálu pobývalo po dobu trvání výstavy celkem 75 „Habešanek“ a „Habešanů“, dětí i dospělých, mezi nimi množství nejrozumnějších „řemeslníků“, kteří měli publiku předvádět produkci „habešského domácího průmyslu“. Zdá se, že právě v kontrastu s těmito „primitivními“ technikami „prvotního člověka“, jak byly nazývány v dobovém tisku⁶⁵⁸, měl vyniknout pokrok domácího průmyslu a obecněji přínaležitost

⁶⁵⁸ *Habešská vesnice*, Národní listy 132/1908, s. 2.

pražanů k rozvinutým národům světa. Program v habešské vesnici nicméně nabízel také další spektakulární čísla, prostřednictvím nichž byly inscenovány rozdíly mezi „černými Habešany“ a jejich publikem. Pohlednice, které pro potřeby výstavního výboru zhotovila firma D. Kosiner a spol., zobrazují výjevy z bitevních scén předváděných skupinkou „Habešanů“ (viz ilustrace č. 16), respektive výjev z harému náčelníka Rooblyho (ilustrace č. 17), který se podle denního tisku těšil vůbec největší pozornosti publika.⁶⁵⁹ Pravidelný program v habešské vesnici pak v průběhu celého léta oživovaly také další mimořádná představení jako například květinový průvod všech vystavovatelů do nějž habešská vesnice vypravila vlastní alegorický vůz⁶⁶⁰ nebo „mohamedánské křtiny“ habešského dítěte, které bylo na údajně na počest pražské výstavy pojmenováno „Praha Ali“.⁶⁶¹

Vstupné do habešské vesnice činilo, podle reklamy otištěné v Národních listech, pouhých 60haléřů pro dospělé, respektive 30haléřů pro děti, výstava tedy byla dostupná pro nejširší pražské publikum.⁶⁶² Návštěvnost „Habešanů“ se v průběhu léta 1908 skutečně vyšplhala na desítky tisíc. Již v průběhu června ohlásila Jubilejní výstava blízké překročení hranice půl milionu návštěvníků. Habešská vesnice ve stejném období očekávala sto tisícího návštěvníka či návštěvnici, pro kterého / kterou byl připraven balíček dárků obsahující kopí, ruční štít, vázu, hedvábnou šálu, trepky a rodinnou vstupenku k návštěvě habešské vesnice platné po celou dobu konání výstavy.⁶⁶³

659 Tamtéž, s. 2.

660 *Květinová slavnost na výstavišti*, Národní listy 187/1908, s. 3.

661 *Mohamedánské „křtiny“ v habešské vesnici*, Národní listy 181/1908, s. 3.

662 Viz reklama habešské vesnice v Národní politice: *Habešská vesnice – reklama*, Národní politika 135/1908, s. 15.

663 *Půlmiliontý na výstavě*, Národní listy 170/1908, s. 12.

Ilustrace 16: Pohlednice z vystoupení tzv Habešanů. Po obou stranách snadno rozeznatelné palmy, doplněné retuší původní fotografie. <http://www.humanzoos.net/wp-content/uploads/2014/01/1908-Jubilejni-vystava-Praha-Abessinska-vesnica-8.jpg> (poslední přístup 12.12.2017).

Ilustrace 17: <http://www.humanzoos.net/wp-content/uploads/2015/09/1908-Jubilejni-vystava-Praha.-Habesska-vesnice-9.jpg> (poslední přístup 14.12.2017).

4.2.4. Smyslná primitivní sexualita: ohrožení patriarchálního řádu a čistoty národního těla

Jak jsem měl příležitost ukázat, představení skupin „afrických performerů“ v Praze na přelomu 19. a 20. století byla inscenována jako setkání s jinakostí, během nichž bylo publikum vybízeno ke zkoumání nejrůznějších rozdílů mezi Evropany a příslušníky „exotické“ Afriky. Novinové články z pražského tisku ukazují, že jinakost „Dahomejců“, „Ašantů“ a „Habešanů“ spočívala především v jejich kulturní a technologické „zaostalosti“. Ústředním motivem přehlídek tedy byla představa vývoje lidského druhu, respektive civilizačních rozdílů mezi různými etniky, pevně spojená s přesvědčením o dominantní roli Evropy jako údajně nejrozvinutější části světa.

Jinakost „afrických exotů“ se nicméně ukazovala také přímo na jejich tělech. Zájem publika vyvolávala především barva kůže, barva vlasů a tvar obličeje vystavených „Afričanek“ a „Afričanů“, znaků, které byly zdůrazňovány rovněž v dobové rasové antropologii. Přiřazování ke konkrétním rasovým či etnickým typům nicméně v kontextu „etnografických“ přehlídek v Praze hrálo spíše roli okrajovou. Popisy „afrických“ těl využívaly daleko spíše metafor, připisujících „exotickým“ tělům určitou smyslnost, respektive „exotickou“, „primitivní“ sexualitu.

Erotizace „exotického“ těla se ukazovala především v zájmu, jaký byl v dobovém tisku věnován tělesným proporcím „Afričanek“ i „Afričanů“, kteří byli povětšinou označováni jako mimořádně atraktivní. V souvislosti s „Dahomejkami“ se například psalo o „*velmi krásných lepotvarých postavách*“⁶⁶⁴, respektive o „*svěžím a kyprém těle*“ „Dahomejek“.⁶⁶⁵ „Ašantky“ byly obdobně popisovány jako „*ladné*“ a tudíž rovněž atraktivní.⁶⁶⁶ Obdobně byli popisováni také „dahomejší“ muži: jako „*herkulovské postavy, obdařené štíhlou pěkně rostlou figurou*“.⁶⁶⁷ Specifická metaforika zdůrazňující smyslnost a atraktivitu Afričanek a Afričanů se konečně rozvinula kolem barvy a textury jejich pleti. V německojazyčných denících se často využívalo přirovnání barvy jejich pleti k bronzu.⁶⁶⁸ V českém jazyce oproti tomu převažovaly metafora sametu a především metafora čokolády,

664 *Amazonky z Dahomeje*, Hlas národa, 5.6. 1898, 1. příloha, s. 2.

665 *Amazonky z Dahomeje v Praze*, Národní listy 251/1892, s. 4.

666 *Ašanti v Praze*, Národní listy 217/1897, s. 4.

667 „*meist herkulische, schlanke und schön gebaute Gestalten*“, in: *Schwarze Amazonen von Dahomey*, Prager Tagblatt, 11.9. 1892, s. 6.

668 „*die Bronzerfarbene Haut*“, in: *Die Amazonen aus Dahomey*, Bohemia 250/1892, s. 5.

poukazující právě ke smyslnosti „exotů“. *„Dahomejci jsou skutečně lidé pěkné postavy a hezkého vzezření. Tělo jejich zdálo se býti z čokolády a kůže jako z aksamitu“*, psalo se v encyklopedii Afriky pro děti a mládež, vydané v Praze roku 1899.⁶⁶⁹ O „Ašantech“ a „Ašantkách“ se psalo podobně: *„mají barvu lehce čokoládovou, postavy mužů a žen jsou pěkně rostlé a ve tvářích je divošský rys negrů zmírněn jakýmsi tahem inteligence a měkkosti, který nezastírá ani brutální vysedlost čelistí a lícních kostí, ani široce rozvalené rty.“*⁶⁷⁰ Znaky rasové jinakosti, které byly označovány jako „ošklivé“ se tedy potkávaly se znaky atraktivity a smyslné sexuality. Zvláštní pozornost přitom byla věnována především „exotickým“ ženám, které se v podání pražských novinářů stávaly objektem erotické touhy publika.

Mužský pohled, fixující postavu „exotické“ ženy jakožto objekt sexuální touhy (*male gaze*), byl v některých dobových textech formulován zcela explicitně. Návštěvník habešské vesnice na Jubilejní výstavě v roce 1908 popisoval ve svém článku voyerský zážitek sledování jedné z „Habešanek“, kterou ve svém článku nazývá „*radostí očí*“, respektive „*černou Věnuší*“.

*„Mužští mají velmi pěkný typ – za to ženské jsou v obličejích – dle našeho gusta! - ošklivy, ale ty postavy! Ta přirozená elegance pohybu, ta pružnost postavy a chůze, bez šněrovačky, bez vysokých podpatků, bez rafinovaného obleku a bez klobouku. Pozorovali jsme jednu „černou Venuši“ („Radost očí“): nejdříve prala – pěstí bila do kusu mokrého prádla, potom se rozzlobila, že nějací chlapci hledí na ní přes dřevěnou ohradu a běžela s prutem na ně.“*⁶⁷¹

Motiv „černé Venuše“, smyslné „divošky“, obdařené primitivní nevázanou sexualitou ztvárnil v 90. letech 19. století vídeňský dramatik Peter Altenberg ve svém románu *Aschantee* z roku 1897.⁶⁷² Altenberg zde popsal vlastní zážitky z návštěvy přehlídky „Ašantů“ ve vídeňské *Tiergarten am Schüttl* v létě roku 1896, tedy zhruba rok před tím, než se skupina přestěhovala následujícího léta do Prahy. Kniha vyvolala ve své době značnou pozornost především díky explicitním scénám v nichž Altenberg popisoval milostný vztah s jednou z vystavených „Ašantek“. Altenbergův text byl zřejmě dobře známý i v pražském prostředí a byl proto rovněž zmiňován v souvislosti s pražským vystoupením „Ašantů“. Jeden z novinářů Národních listů v těchto souvislostech konstatoval: *„Nedivíme se již vídeňskému*

669 *Ze života Dahomejců*, in: Afrika, kulturní obrázky pro mládež, Praha: Jos. Storch 1899.

670 *Ašanti v Praze*, Národní listy 217/1897, s. 4.

671 *Výstavní výzvědy*, Národní politika 129/1908, s. 4.

672 ALTENBERG, Peter. *Aschantee*, Berlin: Fisher Verlag 1897. SCHWARZ, *Anthropologische Spektakel*, s. 187-203.

*spisovateli Altenbergovi, jež prostý půvab kulturou netknutých naivních a dětinských žen ašantských nadchl k celému románu, v němž blouzní o tmavokožích, širokoústých Venuších.*⁶⁷³

Altenbergovský motiv „primitivní“, „smyslné“ sexuality, který se v souvislosti s prezentací „Afričanek“ a „Afričanů“ objevil rovněž v Praze konce 19. století, měl ve skutečnosti velmi dlouhou historii, sahající až do 17. století. Podle Brigitte Fuchs se tento motiv objevil v cestopisech a přírodovědeckých pojednáních osvícenských myslitelů na konci 17. století a ve století následujících podle ní figuroval jako důležitá komponenta v rámci dobových imaginací rasy a genderu, utvářejících společenský řád a hierarchie v oblastech střední a východní Evropy.⁶⁷⁴

Jednu z prvních formulací konceptu „divošské“ sexuality představil v souvislosti s nejstaršími rasovými klasifikacemi Carl von Linné, který mimo čtyř základních lidských ras („bílé Evropané“, „rudí Američané“, „hnědí Asiaté“ a „černí Afričané“), popsal také rasu takzvaných „divokých lidí“ (*Homo troglodytes*).⁶⁷⁵ Tato kategorie představovala jistý mezistupeň ve vývoji mezi člověkem a primáty a jednalo se tedy údajně o nejprimitivnější obyvatele planety. Do této kategorie byli od 18. století řazeni především takzvaní „jeskynní lidé“, „Bušmeni“ a konečně také „Hotentoti“, původní obyvatelé jižního pobřeží afrického kontinentu. Výzkum těchto „nejprimitivnějších“ lidí planety získal v 18. a 19. století mimořádnou důležitost, neboť se vztahoval nejen k expertním teoriím o vývoji člověka, ale také obecněji k představám o vývoji lidské kultury a morálky.

Představa „divoké ženy“ hrála v těchto výzkumech a teoriích mimořádně důležitou úlohu. Přinejmenším část evropských učenců se totiž domnívala, že rozdíly mezi rasami lze nejlépe studovat právě na ženských tělech, která byla údajně blíže přirozenému, přírodnímu stavu než těla mužská. Paradigmatickým případem se v tomto ohledu stala Sarah (Saartje) Baartman (před 1790-1815), žena z jihoafrického kmene Khoikhoi, která byla na přelomu 18. a 19. století přivezena do Evropy a po několik let prezentována v britských a francouzských přehlídkách „kuriozit“ jako „Černá Venuše“. Mimořádné pozornosti se těšily především její tělesné proporce, hýždě a zevní rodidla, modifikovaná podle kulturních zvyklostí jejího kmene. V představách evropského publika, ale i vědců jako byl především významný pařížský zoolog a anatom Georges Cuvier (1769-1832), byly tyto tělesné znaky

673 Ašanti v Praze, Národní listy 217/1897, s. 4.

674 FUCHS, Brigitte. „Rasse“, „Volk“, Geschlecht: anthropologische Diskurse in Österreich 1850-1960. Frankfurt am Main: Campus, 2003.

675 HOQUET, Thierry. Biologization of Race and Racialization of the Human: Bernier, Buffon, Linnaeus. In: BANCEL, Nicolas, Dominic THOMAS a Thomas DAVID, ed. *Invention of Race Scientific and Popular Representations*. New York: Routledge, 2014, s. 19-46, zde s. 25.

dokladem smyslné, nekontrolované sexuality Hotentotů a tedy i dokladem civilizačního deficitu Afričanů, jejichž morálka údajně nebyla natolik vyspělá, aby byla schopná zkrotit a usměrnit přirozenou sexualitu ženy.⁶⁷⁶ V pozadí zájmu o „exotickou“ sexualitu „Afričanů“ tedy od počátku 19. století figurovala představa evoluce morálky, která byla zároveň výrazně genderovaná. Zatímco morálka muže byla odvozována z rozumu, morálka ženy byla odvozována z ctnosti – tedy ze schopnosti ovládnout a kontrolovat vlastní přirozenou sexualitu.⁶⁷⁷

Tento komplex představ o rase, sexualitě a morálce se stal podle řady autorů mimořádně důležitým ve druhé polovině 19. století, kdy jednak dochází k imperiální expanzi a utváření koloniálních říší evropských mocností a kdy jednak v Evropě dochází také k novému vyjednávání patriarchální autority, ohrožované od poloviny 19. století nástupem první vlny feminismu.⁶⁷⁸ Specificky v Rakousku se ve druhé polovině 19. století rozvíjely badatelské směry, zkoumající jak sexualitu „primitivních“ žen, tak také sexualitu „bílých“ žen. Pod hlavičkou takzvané Antropologie ženy (*Anthropologie der Frau*) vznikla celá řada bohatě ilustrovaných publikací, v nichž se antropologové jako Herrman Heinrich Ploss (1819-1889) nebo Oskar Baumann (1864-1899) věnovali komparaci sekundárních pohlavních znaků žen z různých evropských i mimoevropských etnik.⁶⁷⁹ Tato produkce, která měla velmi blízko k dobové pornografii, reprodukovala představu o „primitivní“ ženské sexualitě „divochů“ a o evoluci morálky, zakládající představu určité morální hierarchie lidstva. Jak upozornila Brigitte Fuchs, představa morálního vývoje lidstva od „smyslnosti“ k „ctnosti“, v určitém smyslu nahrazovala darwinistickou koncepci evoluce, která se v převážně katolickém Rakousku dlouho netěšila příliš velké pozornosti.⁶⁸⁰ Protiklad „smyslné primitivnosti“ a „ctnostné uměřenosti“ nicméně v kontextu konce století fungoval také jako ideologická zbraň, používaná konzervativci k diskreditaci ženského emancipačního hnutí. V antifeministickém diskurzu se často objevovala patologizace

676 FAUSTO STERLING, Anne. Gender, Race, and Nation: The Comparative Anatomy of "Hottentot" Women in Europe, 1815-1817. In: TERRY, Jennifer a Jacqueline L. URLA, ed. *Deviant Bodies: Critical Perspectives on Difference in Science and Popular Culture*. Indiana University Press, 1995, s. 19-48.

677 FUCHS, „Rasse“, „Volk“, *Geschlecht*, s. 76-77.

678 FUCHS, „Rasse“, „Volk“, *Geschlecht*, s. 96-97.

679 Gynekolog a antropolog Herrman Heinrich Ploss publikoval v Lipsku v roce 1884 úspěšnou publikaci: PLOSS, Hermann Heinrich. *Das Weib in der Natur- und Völkerkunde*. Leipzig: T. Grieben, 1885. Zhruba ve stejné době publikoval rakouský cestovatel a etnograf Oskar Baumann rozsáhlou studii o ženách kmene Bajansi v africkém Kongu. Více k *Anthropologie der Frau* viz. FUCHS, „Rasse“, „Volk“, *Geschlecht*, s. 135.

680 Fuchs argumentuje, že v rakouský diskurz o ženství a rase nebyl určován biologickým determinismem, ale kulturním esencionalismem, který spočíval na naturalizaci křesťansko-patriarchální morálky. Hierarchie ras, sestavované rakouskými antropology proto spočívala na představě morální evoluce od „smyslnosti“ (*sinnlichkeit*) k ctnosti (*sittlichkeit*). FUCHS, „Rasse“, „Volk“, *Geschlecht*, s. 182.

sufražetek a radikálních feministek, které byly přirovnávány k „amazonkám“ a „divokým ženám“ a to včetně domněnek o jejich hypersexualitě, projevující se údajně rovněž na příslušných tělesných partiích těchto žen.⁶⁸¹

4.2.5. Zhoubné vlivy emancipace: „nemravné“ vztahy pražských dam s „Afričany“

Imaginace, které se v souvislosti s „Afričany“ a „Afričankami“ rozvíjely v českých zemích na přelomu 19. a 20. století zřetelně navazovaly na tyto širší debaty o ženské sexualitě a o evoluci morálky, zakládající civilizační hierarchie různých ras. Tyto diskuze se zde, podobně jako jinde v Evropě, úzce pojily k diskurzům odsuzujícím ženskou emancipaci, která byla v českých zemích – navzdory velmi umírněným požadavkům liberálního ženského hnutí – na přelomu 19. a 20. století terčem poměrně nevybíravé kritiky. Tato kritika ojediněle využívala figury „primitivních“ žen – „amazonek“ – jako prostředku diskreditace domácích sufražetek. Daleko častější byly nicméně kritiky úpadku mravů pražských žen a dívek, spojované s jejich zájmem o „exotické“ jedince, často právě účinkující z etnografických přehlídek. Imaginární „milostné avantýry“ pražských „dívek“ a „dam“ s „Ašanty“ a „Habešany“ tedy souvisely s kritikami uvolnění morálky moderních žen, způsobené v údajně nežádoucí ženskou emancipací a „přepjatým modernismem“. Pohoršené zprávy o vztazích českých žen a „jinobarevných cizinců“ rovněž vyjadřovaly nejistotu a obavy z narušení homogenity a „čistoty“ imaginárního národního těla.⁶⁸²

Tyto obavy pregnantně vyjádřila například jedna z návštěvnic habešské vesnice na Jubilejní výstavě v roce 1908. V rozezleném dopise, který odeslala do redakce Pražského ilustrovaného kurýra, si tato rozhořčená návštěvnice⁶⁸³ stěžovala na chování některých pražských žen z „lepší společnosti“, „nemravně“ se stýkajících s vystavenými „Afričany“.

⁶⁸¹ Tamtéž, s. 83, 168.

⁶⁸² Velmi podobně tomu bylo také ve Vídni, ale i v dalších evropských zemích, jako například v Dánsku, kde se v souvislosti s „etnografickými“ přehlídkami rovněž formulovala kritika ženské emancipace a obavy z ohrožení rasové „čistoty“ národa. Viz. SCHWARZ, *Anthropologische Spektakel*. ANDREASSEN, *Human exhibitions*.

⁶⁸³ Dopis mohl být pochopitelně psán také mužským pisatelem, případně se mohlo jednat o výtvar někoho z redakce Pražského ilustrovaného kurýra.

„V neděli k večeru navštívila jsem s větší společností habešskou vesnici, ale záhy byli jsme ji nuceni opustiti pro nestoudnost jistých pražských žen. Dvě mladší, zevnějškem k lepším kruhům patřící dámy veřejně umlouvaly si dostaveníčko s ohyzdným Habešanem. Při tom jevíly jejich ruce takový bedlivý zájem o cáry na těle Habešanově, že stydno bylo nás ženy za ženy. Habešan se nikterak také nežinýroval, ačkoliv výjev pozorován byl zástupem. Jiná dáma, hodně otlá, ale mladší tlačila se tak na Afričana a dávala se znepokojovat tak skandálně od Habešana, že musila býti jistým pánem pobídnuta, aby si Habešana odvedla alespoň někam, kde by toho nedospělí navštěvovatelé neviděli. Nejskandálnější výjev, který nás arcit' ihned vypudil z ohrady, veřejně na odiv stavěné nestoudnosti a perversity, shlédli jsme blíže tzv. kuchyně. Jistá dáma s hodinkami připjatými na prsou, dala zlatý skvost nestydatě obdivovati Habešanovi a sama zkoušela odborně, jak je látka kryjící jeho hnáty jemná... Fíííí! Přijela jsem do Prahy, abych uviděla něco jiného než nestoudné ženy!“

Obdobné denunce ženské nemravnosti, které se v pražském tisku v souvislosti s „etnografickými“ přehlídkami objevovaly prakticky až do první světové války, odhalují hned několik důležitých momentů. Předně v nich lze jasně identifikovat dvojí morálku ve vztahu k ženské a mužské sexualitě. Zatímco mužský zájem o „smyslná, exotická“ těla „Afričanek“ zpravidla nepředstavoval významnější problém, ženský zájem o „Afričany“ naopak vyvolával značné kontroverze, ústící zpravidla v obvinění z „nemravnosti“ a „perversity“ dotyčných žen. Dále, samotní „Afričané“ byli – podobně jako africké ženy – líčeni jako bytosti vyznačující se „primitivní“, „smyslnou“ sexualitou. Na rozdíl od poddajných a infantilních Afričanek byli nicméně často zobrazováni jako nebezpeční „vetřelci“, kteří se během dlouhého pobytu v Evropě postupně naučili zneužívat přízně „zkažených“ evropských žen k vlastnímu potěšení a (zpravidla finančnímu) obohacení.

Konečně důležitou problematiku, související s kauzami údajných milostných vztahů mezi pražskými ženami a „exotickými Afričany“, představuje také proměna tištěných médií na přelomu 19. a 20. století, respektive vznik žánru pikantních novinek a populární erotické produkce. Po úspěchu populárních ilustrovaných deníků typu Pražského ilustrovaného kurýra, se na počátku 20. století, spolu s rozvojem trhu, postupně otevřela možnost publikovat celou řadu různých specializovaných časopisů. Mimo časopisů rodinných, módních, sportovních a dalších se v tomto období objevily také takzvané pikantní časopisy, které se zaměřovaly na humor, erotiku a senzační události z prostředí populárních

divadel, kaváren, promenád, ale také pražského „polosvěta“ zločinců, kuplířů a prostitutek. Převážná část těchto titulů fungovala na principu denunce. Novináři pikantních časopisů – kteří se stylizovali do role velkoměstských světáků (flâneurů) – odhalovali a kritizovali skandály lokálních politiků, populárních osobností i běžných obyvatel Prahy a zároveň čtenáři poskytovali potěšení z četby intimních detailů o těchto pikantních událostech.⁶⁸⁴ Většina z těchto titulů popisovala – a na kresbách rovněž zobrazovala – právě „nemravné poklesky“ pražských žen ze všech společenských vrstev od služek po takzvanou „vyšší společnost“. Právě v tomto kontextu dosáhly značné publicity právě zprávy o „nemravných“ stycích žen a dívek s hostujícími „Afričany“, které se v těchto časopisech dávaly do souvislosti s všeobecným úpadkem mravů, ženství a vposledku úpadku národního.⁶⁸⁵

Jeden z prvních popsaných případů „nemravných“ intimních vztahů mezi pražskými ženami a účinkujícími z „etnografických“ přehlídek, se odehrál v souvislosti s návštěvou skupiny „Ašantů“ v Praze v roce 1897. Deník Národní politika referoval o aféře postarší ženy–vdovy, která se zamilovala do jednoho z „Ašantů“, vystupujících právě na Štvanici v „etnografické“ vesničce a začala se s ním potají stýkat. Tato „černá událost“, jak ji nazval autor příslušného novinového článku, údajně neušla pozornosti sousedů a známých uvedené ženy, kteří se ji údajně pokoušeli „přivést opět k rozumu“ a připomenout ji, že podobné chování není důstojné „slušné“ ovdovělé ženy. Ta se nicméně podle deníku nedala odradit a svůj román s „Ašantem“ tak prožila až do „hořkého konce“, tedy až do odjezdu ašantské skupiny z města.⁶⁸⁶ Aféra měla nicméně ještě důležitou dohru. Tak jako v jiných evropských městech – například ve Vídni – se v souvislosti s těmito „nemravnými vztahy“ často objevovaly zprávy o narození „černých“ dětí, coby následků „nepřirozených“ vztahů evropských žen s „černými Don Juany“.⁶⁸⁷ Zpráva s názvem „Dítě černého otce“, která vyšla v Plzeňských listech v září 1901, popisovala jeden z obdobných případů. Dítě se mělo údajně narodit ženě, která udržovala intimní styky s jedním z „Ašantů“, během jejich návštěvy v Praze roku 1897. Článek opět odsuzoval nemravnost příslušné ženy, naznačoval ovšem také, že „rasové míšení“ může působit jako jedna z příčin degenerace

684 Jednalo se především o tituly jako *Pikantní svět* (1896-1900, 1907-1916), *Mládenec* (1907-1915), *Echo* (Velké) Prahy (1910-1914), *Zajímavé noviny* (1910-1915), *Mládeneček* (1913-1925) a další. Strategie denunce těmto časopisům vynesla také dobové označení „revolverové časopisy“ – tedy časopisy vydávající nejrůznější osobnosti pod pohrůzkou zveřejnění informací z jejich intimního života. Co se týče čtenářů těchto časopisů, orientovaly se především na mužské publikum z nižších středních tříd. MACHEK, *Počátky populární kultury v českých zemích*, s. 151-176.

685 Tamtéž, s. 176.

686 *Stará žena zamilovala se do Ašanta*, Národní politika 11.9. 1897, s. 4.

687 SCHWARZ, *Anthropologische Spektakel*, s. 174.

lidského organismu. Dítě, které se narodilo z tohoto „nemravného“ vztahu trpělo od narození křivicí a ve třech letech zahynulo na následky zánětu mozkových blan.⁶⁸⁸ Ačkoliv jeho zdravotní stav zřejmě souvisel spíše se špatnými životními podmínkami a podvýživou, článek v Plzeňských listech naznačoval, že by se v tomto případě mohlo jednat právě o negativní vliv „rasového míšení“.

Ještě daleko rozsáhlejší kauzu, vyvolala již zmiňovaná návštěva „Habešanů“ na Jubilejní výstavě v roce 1908. Pražské senzační a pikantní časopisy odhalovaly čtenářům pravidelně skandální vztahy mezi „nemravnými“ ženami a dívkami na jedné straně a „prohnanými Habešany“, zneužívajícími přízeň pražských žen na straně druhé. Zcela v intencích svého žánru například Pikantní listy odhalovaly „drzosti Habešanů“ v Praze. V článku s názvem „Výstavní Habešani ve světle pravdy“ přinesl časopis svědectví cestovatele znalého arabštiny, jehož se „Habešané“ pokoušely přemluvit, aby jim přeložil dopisy zaslané jejich milenkami z Berlína a Paříže. Zmiňovaný cestovatel dopisy údajně zabavil a odevzdal je na příslušných velvyslanectvích, aby prý bylo těmto „nemravným“ ženám domluveno. Po devíti měsících pak redakce Pikantních listů rovněž informovala o následcích habešské návštěvy v pražských domácnostech.⁶⁸⁹

Nejrozsáhlejší zpravodajství o „perverzité“ pražských žen a jejich „nemravných“ stycích s „Habešany“ přinášel konečně v průběhu léta 1908 časopis Mládenec. Zájem o obdobné kauzy přitom vycházel přímo z ideologické orientace tohoto titulu, který sám sebe definoval jako názorovou platformu českého antiemancipačního hnutí – „týdeník hájící zájmy svobodných mužů“, jak stálo v jeho podtitulu. Značná část listu byla věnována kritice následků „hyperemancipace“ a „přehnaného modernismu“, spočívající podle redakčního kolektivu Mládence ve „zkaženosti“ a „nemravnosti“ žen, manipulujících s nezkušenými a důvěřivými muži.⁶⁹⁰ Články o stycích pražských žen s „Habešany“ zapadaly do tohoto diskurzu, zároveň ale vyjadřovaly také obavy z úpadku „bílé maskulinity“, respektive z kontaminace „čistoty“ imaginárního národního těla. Nejvýrazněji se tyto obavy projevíly v článku s názvem „Naše dámy a Habešané“, v němž se populární rasismus prolínal s šovinistickými výpady proti ženské „zkaženosti“.⁶⁹¹

688 *Dítě černého otce*, Plzeňské listy 11.9. 1901, s. 3.

689 *Výstavní Habešani ve světle pravdy*, Pikantní listy, 36/1908, s. 294. Citováno in: MACHEK, Jakub. *Počátky populární kultury v českých zemích: tištěná média a velkoměstská kultura kolem roku 1900*. Příbram: Pistorius, 2017, s. 156.

690 Časopis vydával od roku 1907 do roku 1915 František Flanderka. Převážná část listu byla věnována kritikám ženské emancipace a zvláště udáním na nemravnosti žen, které do redakce zasílali její regionální zpravodajové. MACHEK, *Počátky populární kultury v českých zemích*, s. 238-240.

691 *Naše dámy a Habešané*, Mládenec 13/1908, s. 2.

Pisatel nejprve deklaroval, že v „bílém“ muži nemůže „černá Habešanka“, „rozhodně vzbuditi ani stýl dojmů, jaký vzbuzuje v muži žena naše, bílá.“ Jak ovšem pokračoval:

„Jinak je tomu ale u našich dam. Je všeobecně známo o pražských dámách, a to i o těch z lepší společnosti, že vždy „braly“ na jinobarevné cizince mnohem více, než na vlastní raču. O tom máme doklady z návštěvy Ašantů, Marokánů atd. atd., po nichž byly naše dámy jako posedlé, neostýchaje se veřejně za nimi choditi zapřádati s nimi milostné a důvěrné pletky a ve veřejných hostincích s nimi se líbati. Vzpomeňte prosím na oduřelé, tlusté pysky těchto vzácných návštěvníků a jste ihned přesvědčeni, že naše dámy mají po čertech divné gústo.“

Článek pokračoval denunciací „dvou dam z přední pražské inteligence“, které se v průběhu konání výstavy stýkaly s „Habešany“ a pomocí lstivých plánů se dva z nich snažily vylákat z výstavního areálu k nemravným radovánkám v soukromí pronajatého bytu. Pokus propašovat dva „Habešany“, převlečené v evropských šatech přes bránu výstaviště nicméně včas překazil jeden z náhodně přítomných bdělých příznivců časopisu, který ženy udal organizátorům habešské výstavy. Článek následně apeloval na všechny mužské i ženské návštěvníky výstavy, aby „byli na stráži“ a učinili tak přítrž těmto „nepřirozeným“ a „perversním kouskům“. Závěrem článku se konečně hovořilo o nutnosti „potrestat obě vzácné dámy, které tak nepřirozeně snaží se cizoložiti“ i jejich habešské milence, kteří se takto údajně „prostitutují“. Všichni „slušní lidé“ tedy měli podle Mládence hájit zachování všeobecné mravnosti a zároveň bránit „čistotu“ kolektivního těla národa, ohroženého ženskou emancipací a styky s příslušníky „cizích“ ras.

Mládenec pochopitelně představuje ve vztahu k ženské emancipaci a otázkám „rasové čistoty“ do jisté míry krajní pozici. Velmi podobná argumentace v dalších pikantních a senzačních časopisech, jako byl Pikantní svět, ale i v populárních a „seriózních“ denících, jako byl Pražský ilustrovaný kurýr nebo Národní politika na druhou stranu naznačuje, že byly tyto postoje a obavy sdíleny napříč různými společenskými vrstvami. Diskuze o vztazích mezi „bílými“ ženami a performery z pražských „etnografických“ přehlídek tak zřejmě skutečně odkazuje k široce sdílené obavě z úpadku ženských mravů a následné kontaminaci „čistoty“ národního těla (rasově) „cizorodými“ činiteli. S touto obavou souvisela, jak jsem již uvedl obava z úpadku „bílé“ maskulinity a mocenské dominance mužů ve

společnosti, respektive kritika ženské emancipace a nastupujících moderních pořádků v rodině i ve společnosti.

4.2.6. Reprezentace „Afričanů“ a „barbarizace“ národních nepřátel

Otázky sexuality, evoluce a úpadku mravů, ženské emancipace a ohrožení rasové čistoty národa tvořily v průběhu přelomu 19. s 20. století klíčové motivy, artikulované v souvislosti s pražskými přehlídkami „Afričanek“ a „Afričanů“. V závěru kapitoly bych se chtěl nicméně zastavit ještě u druhého, neméně důležitého způsobu využití „exotických“ performerů k vyjednávání společenských diferencí v lokálním kontextu českých zemí.

V českojazyčném i německojazyčném tisku v Praze přelomu 19. a 20. století bylo poměrně běžné, vztahovat téměř jakoukoliv událost k probíhajícím národnostním konfliktům a kontroverzím. „Etnografické“ přehlídky, reprodukcující motivy „exotické“ jinakosti afrických „divochů“, byly proto rovněž vtaženy do protiněmeckého diskurzu, zaměřeného jak proti „domácím“ Němcům, žijícím na území českých zemí, tak proti velkoněmeckým ambicím v Rakousku a v německém císařství. Motivy jinakosti, respektive „primitivnosti“ v tomto kontextu umožňovaly symbolické vylučování údajně „cizorodého“ německého elementu z prostředí hlavního města Prahy, respektive z celého území českých zemí, které byly nacionalisty chápány jakožto výhradně slovanský, respektive českých národní prostor. Motiv „primitivnosti“ – především „primitivní“, „barbarské“ agresivity – přenášený v českém tisku z „Afrických barbarů“ na příslušníky německé národnosti pak umožňoval také oponovat představě o nadřazenosti německé kultury a civilizace a její vůdčí mocenské pozici ve střední Evropě.

Symbolický přenos jinakosti a „primitivnosti“ se objevoval již v dobovém referování o příslušných regionech Afriky a o koloniálních válkách, vedených v Africe různými evropskými mocnostmi. V případě dhomejského království, „*středíště vší surovosti africké*“, kde autoritativní vláda krále Behanzina udržovala poslušnost vlastního obyvatelstva krutými represáliemi a po léta zotročovala příslušníky okolních národů, bylo možné číst nepřímou kritiku národnostních politik v Rakousku-Uhersku. Obdobné se v souvislosti se zprávami o ukrutnostech „Ašantů“, páchajících zločiny na jiných afrických národech, zmiňovaly také „lovci českých lebek“, operující v převážně

německých oblastech na severu Čech.⁶⁹² Explicitně pak byly kritizovány kroky říšskoněmecké politiky v Africe. České deníky zdůrazňovaly, že Němci podporovali „barbarský“ autoritářský režim krále Behenzina dodávkami zbraní, a že se rovněž podíleli na obchodu s otroky.⁶⁹³ Jak psaly Národní listy: „*Francouzský list Séaphore... podává zajímavou zprávu o ušlechtilém obchodu s lidským masem, který zástupci německé říše „kultury, humanity a osvěty“ čile vedou ve východní Africe (sic!) s počestným kapacitou, milovníkem kořalky a hromadných poprav, ušlechtilým králem Dahomeyským.*“⁶⁹⁴ Asociace německé koloniální politiky s režimem dahomejského krále Behanzina, tedy umožňovala využití negativních charakteristik „primitivnosti“ a „krutosti“ k zpochybnění představy o kulturní vyspělosti Němců, která byla německými nacionalisty často zmiňována jako jeden z hlavních důvodů dominance „německého živlu“ ve střední a východní Evropě.

Asociace říšských i „domácích“ Němců s primitivními „divochy“ měla v českém prostředí zřejmě delší tradici. Na karikatuře Františka Kolára z roku 1869, otištěné v Humoristických listech, se například objevila scéna z „divokého západu“ v níž se čeští Němci, zobrazení v roli indiánů, pokouší různými prostředky zastavit rozjetý vlak s nápisem „Vyrovnání s Čechy“ (viz ilustrace č. 18).⁶⁹⁵ Období 90. let 19. století, které se vyznačovalo zostřenými konflikty mezi různými skupinami českých i německých nacionalistů tyto motivy ještě posílilo – na čemž mělo zřejmě svůj vliv právě i konání řady „etnografických“ přehlídek v Praze a dalších městech. Populární reprezentace „Dahomejců“ a „Ašantů“ v tomto období poskytl symbolickou municí, která mohla být použita k zostuzení národnostních nepřátel prostřednictvím jejich „barbarizace“.

692 Motiv „lovců českých lebek“ se objevil ve zprávě referující o prezentaci českých lebek na sjezdu německých antropologů v roce 1897. Zpráva se objevila v Národních listech na stejné straně jako článek popisující návštěvu „ašantského“ souboru v Praze. *Slovanské lebky na sjezdu německých antropologů*, Národní listy 217/1897, s. 4-5.

693 Jak uvádí Hargreaves, německé císařství skutečně prodávalo zbraně králi Behanzinovi. Skupina německých důstojníků rovněž pomáhala s výcvikem dahomejské armády. HARGREAVES, JOHN, D. *The French Conquest of Dahomey. History Today*. 1980, str. 5-9.

694 *Otrokářství v území – říše Německé*, Národní politika, 12.2. 1892 (odpol.), s. 1. Obdobně také: *Ze života Dahomejců*, in: Afrika, kulturní obrázky pro mládež, Praha, Jos. Storch 1899.

695 F. K. Kolár, *Mezi divochy*, Humoristické listy 11/1869, s. 58. Reprodukováno in: PRAHL, Roman, VONDRÁČEK, Radim a SEKERA, Martin. *Karikatura a její příbuzní: obrazový humor v českém prostředí 19. století*. Vyd. 1. V Řevnicích: Arbor vitae, 2014, ilustrace č. 249.

Ilustrace 18: F. K. Kolár, *Mezi divochy*, *Humoristické listy* 11/1869, str. 58. Reprodukováno in: PRAHL, Roman, VONDRÁČEK, Radim a SEKERA, Martin. *Karikatura a její příbuzní: obrazový humor v českém prostředí 19. století*. Vyd. 1. V Řevnicích: Arbor vitae, 2014, ilustrace č. 249.

V souvislosti s návštěvou skupiny „Dahomejců“ v Brně v roce 1898 například jeden z lokálních novinářů napsal: „A ti Dahomejci a Dahomejky že jsou divoši? Kozla! Co by pak museli být brněňští Švábové a židé, kteří o slavnosti Palackého řvali mnohem líp a přitom ještě plivali, frkali, nadávali, házeli vejci, košťaty a sudy.“⁶⁹⁶

Humoristické listy podobně o rok dříve využily dobové popularity „Ašantů“. V souvislosti s výtržnostmi, kterého se v průběhu roku 1897 údajně dopouštěli představitelé radikálního německého

⁶⁹⁶ Lidové noviny, 154/1898, s. 2.

nacionalismu v západočeském městě Aš, se na stránkách humoristického listu objevila slovní hříčka „Ašští Ašanti“, ztotožňující opět německé nacionály s „divochy“. Nejednalo se přitom zdaleka o ojedinělý případ. Zdá se, že označení „Ašanti“, odkazující ke skupinám „Ašantů“, kteří skutečně navštívili Prahu v letech 1897 a 1899, fungovalo jako všeobecně používaná urážka, zesměšňující především německé nacionalisty a představitele úřední moci státu.

Již v průběhu první návštěvy „Ašantů“ v Praze v roce 1897 vznikl populární popěvek s názvem „Haljó, Ašanti jsou zde z Afriky“, který byl později, kolem roku 1900, zanesen do not a publikován v edici „Veselých a oblíbených písní“ Švába Malostranského jako: „Nevinná píseň o Ašantech“.⁶⁹⁷ Upozornění na „nevinnost“ písně přitom jasně naznačuje, že se ve skutečnosti naopak jednalo o píseň velmi problematickou. V kontextu pouličních nepokojů v Praze druhé poloviny 90. let – spojených mimo jiné s rebeliemi pro a proti Badeniho jazykovým nařízením – sloužilo svolání „Ahoj Ašanti“, případně přímo zpěv písně „Haljó Ašanti“ k provokování německých nacionalistů, příslušníků četnictva a armády. V prosinci 1897 například byly před okresní soud na Ovocném trhu předvedeny dvě „demonstrantky“, služky Kateřina Jiráňková a Anna Vaněčková, které údajně při procházce ulicí Na Příkopech pokřikovali na mladé armádní důstojníky: „nazdar Ašanti“. Soud konstatoval „urážku vojska“ a následně jim vyměřil trest tuhého vězení v trvání čtyř dní.⁶⁹⁸ Zpěv písně „Haljó Ašanti“ mohla mít nicméně i vyloženě protiněmecký a dokonce antisemitský motiv, jako v případě jednoho z českých výtržníků, demolujícího výlohy obchodů na Václavském náměstí.⁶⁹⁹ Konečně častým terčem urážek a přirovnání k „Ašantům“ byli němečtí nacionalisté, zvláště příslušníci nacionalistických studentských spolků, tzv. *Burschenschaftů*, na které pražská mládež rovněž posměšně pokřikovala: „Ašanti!“⁷⁰⁰

697 ŠVÁB, Malostranský Josef, *Nevinná píseň o Ašantech: zpívá se jako Funiculi-Funicula*, Praha: J. Šváb, Veselé a oblíbené písně, č. 98, kolem roku 1900.

698 První dvě „demonstrantky“ odsouzeny, *Národní politika* 343/1897, s. 8.

699 Ze soudní síně – z pražských bouří, *Národní listy* 97/1898, s. 3.

700 Také atentát, *Národní listy* 238/1897, s. 4. V první den po odvolaném zákazu, *Národní listy* 63/1898, s. 3.

4.3. Ne/normativní femininita, mateřství, rodina a jednota kolektivního těla národa: Sestry Josefa a Růžena Blažkovy (1878-1922)⁷⁰¹

„Všechno normální, matka dítěte normální i chlapeček docela normální. Ani slečna Josefa už tak nehubuje, třebaže se jí ještě pořád nalévá mléko...“

„Zpráva se vyhoupla z naší redakce na telefonní dráty, skočila do rotaček a pronikla ke čtenářům ve všech zemích: Polovina dvojbyty porodila dítě, druhá polovina se tváří rozhořčeně... Udál se Růženin poklesk opravdu bez vědomí, bez souhlasu a společného pocitu Josefinina? Spala snad při tom? Nebo ji omámili? Ne-li, proč se tedy nevzdálila a neodtáhla sestru za sebou? S těmito otázkami poslali pražským novinám z Ameriky kabelogram a za odpověď byly dolarové šeky.“

(KISCH, Egon Erwin. *Srostlé sestry*. Praha: Akropolis, 1998, str. 16.)

Na své honbě za senzacemi moderního velkoměstského světa se pražský „zuřivý reportér“ Egon Erwin Kisch (1885-1948) setkal se dvěma významnými celebritami tehdejší populární zábavní kultury, sestrami Josefou a Růženou Blažkovými (1878-1922), které se na přelomu 19. a 20. století proslavily po celém světě jako „srostlé sestry“ Blažkovy. Toto setkání se odehrálo v souvislosti s událostí, která na jaře roku 1910 znatelně rozvířila mediální vody v českých zemích. Růžena Blažková porodila 9. dubna na pražské klinice doktora Kukuly syna Františka. V kontextu dobových diskuzí o morální a tělesné degeneraci populace, rozmáhání sexuálních „perverzí“ a obecně ohrožení společenského a mravního řádu, způsobila tato zpráva naprostou senzaci. Kdo byl otcem právě narozeného dítěte a proč se k dítěti nechce přiznat? Jak došlo k početí dítěte? Při čtení dobových komentářů se nelze ubránit dojmu, že sestry Blažkovy nepředstavovaly pouze jednu z neslavnějších „freak celebrit“ přelomu 19. a 20. století, ale také jedny z nejsledovanějších matek své doby.

Proč vyvolávalo mateřství „srostlých sester“ všeobecnou pozornost a kontroverzní diskuze? Jaké významy byly projekovány na toto „dvojaké“ tělo v kontextu diskurzů ne/způsobivosti v post-liberálním období přelomu 19. a 20. století? Lze v tomto případě, podobně jako v případech předchozích, najít rovněž odkazy k imaginárnímu tělu českého národa a pokud ano, jak je zde národní

⁷⁰¹ Kapitola je přepracovanou verzí studie, kterou jsem publikoval v roce 2014 jako: HERZA, Filip. Ne/normativní femininita, mateřství a sexualita: případ sester B. (1878-1922). *Lidé města = Urban People*. Praha: Fakulta humanitních studií UK v Praze, 2014, **16**(3), 359-380.

kolektiv tématizován? Zahraniční studie, zkoumající případy jiných slavných „siamských dvojčat“, především ve Spojených státech 19. století, často upozorňují na symbolickou funkci „dvojakých“ těl v dobových narativech o jednotě kolektivního těla společnosti.⁷⁰² Je tedy na místě ptát se, zda reprezentace sester Blažkových rovněž odkazovaly k některým důležitým kolektivitám, respektive k dobovým sociálním a politickým konfliktům a rovněž zda a v čem se případ sester Blažkových lišil od jejich severoamerických protějšků.

Analýza textových a vizuálních reprezentací sester Blažkových v dobovém tisku ukazuje především značnou provázanost dobových ideologií ab/normality, heterosexuálního řádu rodiny a představ o kolektivním těle národa. V následující kapitole dokládám, že „dvojaké“ tělo populárních „lidských kuriozit“ sloužilo v kontextu českých zemí jako důležitý symbolický prostředek vyjednávání koheze dvou vzájemně provázaných kolektivit – normativní heterosexuální rodiny a také imaginárního těla českého národa. Jak se pokouším ukázat, v kontextu sociálního a politického rozkladu českého národního hnutí, postulovaném na počátku 20. století především představiteli tradiční liberální buržoazie, se postava srostlých sester Blažkových stala důležitou metaforou podpírající a obhajující nutnost národní jednoty a překonávání individuálních rozdílností ve prospěch dosažení shody a souladu uvnitř kolektivního národního těla.

⁷⁰² Cynthia Wu sledovala interpretace „siamských dvojčat“ Changa a Enga Bunkerových (1811-1874) v kontextu diskurzů o jednotě severoamerického „národa“ v tzv. éře rekonstrukce (1865-1877) po skončení americké občanské války. Dvojitě tělo Bunkerových podle ní sloužilo jako rétorický prostředek vypovídání o nutnosti jednoty americké společnosti a překonávání třídních a rasových odlišností. WU, Cynthia. *The Siamese Twins in Late-Nineteenth-Century Narratives of Conflict and Reconciliation. American Literature*. 2008, **80**(1), 29-55. WU, Cynthia. *Chang and Eng reconnected: the original Siamese twins in American culture*. Philadelphia: Temple University Press, 2012. Obdobného momentu si všímá také Alison Pingree, podle které se bratři Bunkerovy stávali jak metaforou konfliktu mezi Severem a Jihem, tak metaforou „usmíření“ a „jednoty v různosti“. PINGREE, Allison. *America's United Siamese Brothers: Chang and Eng and Nineteenth-century Ideologies of Democracy and Domesticity*. In: COHEN, Jeffrey J., ed. *Monster Theory: Reading Culture*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996, s. 92-114.

4.3.1. Sestry Blažkovy – život a kariéra „freak celebrit“ na přelomu 19. a 20. století

Josefa a Růžena Blažkovy se narodily 20. ledna roku 1878 do rodiny domkáře Františka Blažka ze Skrejchova, nedaleko jihočeského městyse Milevska.⁷⁰³ Nejednalo se přitom zdaleka o první narození „srostlých“ dětí v českých zemích. Právě naopak, dobový tisk referoval o obdobných případech s velkým zájmem již od 70. let 19. století.⁷⁰⁴ Případ Josefy a Růženy Blažkových byl nicméně výjimečný v tom, že se sestrám, navzdory všem očekáváním, podařilo překonat kritické období prvních měsíců života a dožít se za přispění rodičů dětského věku.

„Narození dvojité této bytosti nebylo provázeno žádnými zvláštními okolnostmi“, psaly ještě v roce 1892 v ohlédnutí za dosavadním životem sester Blažkových Národní listy. „Když však se objevilo jaká zvláštní dvojčátka uzřela tu světlo světa, tu ulekla se jich stará babička tou měrou, že po několikadenním ochuravění zemřela“, dodával deník s odkazem na pověrčivost venkovanů, kteří ještě na počátku 20. století údajně „vidí ve zrůdnostech něco nadpřirozeného“.⁷⁰⁵

Zda bezprostřední reakce venkovské komunity ve třetí čtvrtině 19. století skutečně stále vycházela z předmoderních interpretací „monster“ jako „božích znamení“ (viz. kapitola 3.1 této práce), nelze z dochovaných pramenů zcela spolehlivě potvrdit. V případě rodičů Josefy a Růženy Blažkových nicméně poměrně rychle převážil pragmatismus, se kterým se rozhodli využít „nestandardního“ vzhledu svých dcer k vlastní obživě. Patrně pod vlivem dalších osob z jejich okolí⁷⁰⁶, se rodina rozhodla vystavovat sestry jako „kuriozity“, a to již ve věku pouhých několika měsíců. Poprvé tak měly být sestry vystavovány jako „srostlá česká děvčata“ již v květnu 1878 v Praze v hotelu „U Špinků“.⁷⁰⁷ Postupné zlepšování dopravní infrastruktury a především rozvoj mezinárodního zábavního průmyslu v 80. a 90. letech 19. století postupně umožnily, aby se Josefa a Růžena Blažkovy, stále ještě v dětském

703 Jako jeden z prvních zareagoval na narození sester Blažkových v dubnu 1878 deník Posel z Prahy. *Srostlí Blíženci*, Posel z Prahy 100/1878, s. 3.

704 Zprávy o narození „srostlých“, případně „siamských“ dvojčat v českých zemích i zahraniční na svých stránkách uváděl například Pražský denník: *Srostlá dvojčata siamská*, Pražský denník 198/1876, s. 3. *Srostlá dvojčata*, Pražský denník 85/1877, s. 3. *Srostlá dvojčata*, Pražský denník 41/1885, s. 3.

705 *Hříčka přírody*, Národní listy 270/1892, s. 3.

706 V populárních článcích o sestrách Blažkových bývá často zmiňován hrabě Carl Ludwig Nadherny (1849-1895) z nedalekých Vrchotových Janovic, jakožto osoba, která rodinu povzbuzovala k vystavování sester jako „kuriozit“. Tuto informaci se mi nicméně nepodařilo ověřit.

707 *Srostlá česká děvčata v Praze*, Národní politika 306/1892, s. 4-5.

věku, vydaly také na zahraniční turné, nejprve do Rakouska, Německa a okolních zemí, později také do Londýna a Spojených států. V průběhu 90. let 19. století se ze sester Blažkových postupně staly mezinárodní hvězdy, vystupující jako „srostlé sestry“ (*Die Zusammengewachsene Schwester*, respektive *The Bohemian Twins*)⁷⁰⁸ v nejprestižnějších zábavních podnikcích na kontinentě.

Zásadní úlohu v utváření profesionální kariéry sester sehrály agenti, zprostředkovávající jejich vystoupení v různých evropských a amerických podnikcích, mezi nimi také sekretář pražského Theatre Varité, jistý p. Stein.⁷⁰⁹ Svůj vliv si na sestry, především v období jejich dětství a dospívání, ovšem uchovali také rodiče, kteří sestry zastupovali v jednáních s divadelními agenty a jimž také z jejich vystupování zřejmě plynul značný finanční zisk.⁷¹⁰ O tom, zda si Josefa a Růžena v pozdějších letech vydobýly větší samostatnost rozhodovat o vlastním profesním směřování a podmínkách vlastního vystupování lze bohužel, vzhledem k nedostatku pramenů jen spekulovat. Zdá se, že v průběhu celého jejich života jim byl vždy nablízku někdo z širší rodiny a to i po jejich odchodu do Spojených států po roce 1914, kam je doprovázel jejich nejmladší bratr František.⁷¹¹

Obdobně nevyjasněná zůstává i otázka podmínek, za kterých Josefa a Růžena vystupovaly. Výše jejich honorářů, které se pohybovaly v řádu tisíců zlatých, respektive korun měsíčně⁷¹², by napovídala, že jejich vyjednávací pozice vzhledem k agentům a divadelním institucím nebyla zdaleka slabá. Naopak vše nasvědčuje tomu, že sestry v průběhu života získaly status celebrit vznikajícího zábavního průmyslu, a že za svůj život patrně nahromadily značné jmění. Po jejich smrti v Chicagu,

708 Mimo nejčastěji používaného výrazu „srostlé sestry“, se v českých pramenech objevoval rovněž termín „blížanky“, který v 19. století označoval jedno ze znamení zvěrokruhu, ale rovněž také dvojčata, viz.: *Blíženci ve smyslu právním*, in: Ottův slovník naučný IV/1891, str. 178. Výraz „siamská dvojčata“, který byl v souvislosti se sestrami Blažkovými používán relativně méně často pak odkazoval ke slavným dvojčatům Changovi a Engovi Bunkerovým (1811-1874), pocházejících z království Siamu (dnešního Thajska).

709 V tisku bývají často zmiňováni rovněž agenti S. A. Paravacini, Ludvík Forbé a berlínský impresárió Ike Rosa. Bližší informace o těchto osobách se bohužel nepodařilo dohledat.

710 Článek s názvem „Výnosné zaměstnání“ například uváděl dohodu mezi otcem sester Blažkových a impresáriem S. A. Parravacinim, který měl zorganizovat zahraniční cestu sester do Anglie, Skotska, Irska, Francie a Belgie v roce 1880. Honoráře byly stanoveny poměrně velkoryse na 40 zlatých denně v prvních třech měsících a 50 zlatých v měsících následujících. Cestovní náklady, včetně cestovného rodičů měly být rovněž hrazeny impresáriem. K tomu měla otců připadnout provize ve výši 1000 zlatých. *Výnosné zaměstnání*, České noviny, 7.9. 1880, s. 3.

711 Národní politika v jednom z ohlédnutí za kariérou sester Blažkových uváděla, že po té co již byli rodiče příliš staří, cestovali se sestrami jiní členové příbuzenstva. Zmiňován byl jejich bratr František Blažek a sestřenice Antonie Truhlářová, která jim údajně ba cestách vařila. Dohromady se sestrami cestovalo asi pět lidí, včetně impresária, který vždy putoval napřed, aby vyjednal angažmá a zařídil celé skupině ubytování. *Sestry Blažkovy*, Národní politika 90/1922, s. 1.

712 Jako jeden z mála příslušných dokumentů jsem měl možnost prostudovat smlouvu mezi sestrami Blažkovými a berlínským Passage Panoptikem z října 1900. Podle této smlouvy náležel sestrám honorář ve výši 3000 marek za měsíční vystupování. Smlouva je uložena v Milevském muzeu.

koncem března 1922, se v tisku objevily spekulace o hodnotě jejich pozůstalosti, která údajně činila částku více než 10 milionů československých korun.⁷¹³ O tom za jakých podmínek sestry vystupovaly, jaká byla jejich vyjednávací pozice jak s ohledem na podobu jejich vystoupení, tak jejich finančního ohodnocení, nicméně z dochovaných pramenů s určitostí rekonstruovat nelze.

4.3.2. Performance dvojakého těla

Jestliže byl věhlas prvních populárních celebrit z přelomu 19. a 20. století do značné míry přímo úměrný množství reprodukcí v dobových médiích, Josefu a Růženu Blažkovy bylo možné bez jakýchkoliv pochybností označit za skutečné dobové hvězdy. Množství fotografií, které je možné v současnosti nalézt na internetu, doplňuje poměrně rozsáhlá sbírka pohlednic, písemných dokumentů i trojrozměrných předmětů, mj. šatů a divadelních kostýmů, která se nachází v archivních sbírkách regionálního muzea v Milevsku. Badatel si tak může poměrně jednoduše udělat představu o přibližné podobě vystoupení a klíčových způsobech reprezentace sester Blažkových jakožto populárních „lidských kuriozit“ na přelomu 19. a 20. století.

Ústředním motivem, na němž byla vystavěna prezentace sester Blažkových jakožto „abnormit“, byla zcela očividně „dvojakost“ jejich těla, respektive dilema, zda se jedná o jednu celistvou bytost, či zda jde o dvě osobnosti sídlící v jednom jediném těle. Toto dilema bylo přitom základním tropem, který se v souvislosti s prezentacemi „srostlých dvojčat“ objevoval již od počátku 19. století. Poprvé se zřejmě spekulace o „dvojakém těle“ rozvinuly v případě prvních celosvětově proslulých „siamských dvojčat“ Changa a Enga Bunkerových (1811-1874), imigrantů ze Siamu, kteří se v první polovině 19. století proslavili v severoamerických freak shows P. T. Barnuma a po nichž je rovněž dodnes pojmenován tento specifický typ jinakosti.⁷¹⁴ Tato „siamská dvojčata“ byla v českém prostředí známa již od první poloviny 19. století (viz ilustrace č. 19).⁷¹⁵ V období profesionální kariéry sester

713 Dědictví podle zpráv z dobového tisku připadlo synu Františkovi, sestře Anně (provdané Chocholové) a bratru Františkovi. *Sestry Blažkovy (nekrolog)*, Národní politika 1.4. 1922, s. 1.

714 WU, Cynthia. *Chang and Eng reconnected: the original Siamese twins in American culture*. Philadelphia: Temple University Press, 2012. PINGREE, Allison. *America's United Siamese Brothers: Chang and Eng and Nineteenth-century Ideologies of Democracy and Domesticity*. In: COHEN, Jeffrey J., ed. *Monster Theory: Reading Culture*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996, s. 92-114.

715 V roce 1830 vyšla v České expedici, nákladem Jana Nepomuka Jeřábka krátká publikace s vyobrazením Changa a Enga v níž se mimo jiné spekulovalo o spojitostech a individuálních odlišnostech jednotlivých částí tohoto „dvojakého“ těla. Viz. *Popsání a vyobrazení dwau osmnáctiletých srostlých mládenců, gménem Chyeng a Tyeng, rodilých z králowstvi*

Blažkových nicméně v Evropě působila také další „srostlá dvojčata“, z nichž některá navštívila rovněž Prahu. V roce 1880 se v Hartknopfově panoptiku na Senovážném náměstí produkovala anonymní „srostlá dvojčata Siamská“.⁷¹⁶ O několik let později pak Prahu navštívili „srostlí bratři“ Giacomo a Giovanni Tocciové (1875/7-????).⁷¹⁷

Ilustrace 19: Popsáni... srostlých mládenců, gménem Chyeng a Tyeng... V Praze 1830: Tiskem Jana Nepomuka Jeřábka.

Syam, genž leži w Azji za Chýnskými zeměmi. V Praze 1830: Tiskem Jana Nepomuka Jeřábka na Staroměstském náměstí č.p. 935.

716 Národní listy 2.9. 1880.

717 Našinec 12.5.1886, s. 3.

Podobně jako v případě bratrů Bunkerových a dalších „srostlých dvojčat, byla i konfuzní identita sester Blažkových do značné míry performativním konstruktem. Sestry vystupovaly již od dětského věku v kostýmech, které zdůrazňovaly jejich vzájemnou podobnost a potlačovaly jejich individuální odlišnosti (viz ilustrace č. 20). Samotná jejich vystoupení pak zdůrazňovala obojí. Na jedné straně to byla „provázanost“ a harmonická „souhra“ obou částí „dvojakého“ těla, demonstrována souhrou obou sester při hře na hudební nástroje a při zpěvu lidových písní. Na druhou stranu byla ovšem zdůrazňována také autonomie obou částí „dvojakého“ těla, demonstrována například tak, že obě sestry v jednu chvíli komunikovaly nezávisle na sobě ve dvou odlišných světových jazycích.⁷¹⁸

Ilustrace 20: Jedna z údajně nejstarších fotografií sester Blažkových.
<http://wikipicks.blogspot.cz/2012/04/incredible-siamese-twins-in-history.html> (poslední přístup 14.12.2017).

⁷¹⁸ Toto číslo předváděly sestry Blažkovy během svých vystoupení v Londýně, viz.: *Biography and Description of Rosa-Josefa, the Bohemian Twins*, London: Reynold's New Exhibition, uloženo v Milevském muzeu.

Podobně jako v případě jiných „abnormit“ byly do prezentace sester Blažkových vtahovány také hlasy nejrůznějších odborníků, nejčastěji lékařů, snažících se uspokojujícím způsobem objasnit dilema tohoto „dvojakého“ těla. Publikum sester Blažkových bylo nicméně rovněž pobízeno k samostatnému „zkoumání“ – ať již v průběhu samotného představení či v soukromí domova, při prohlížení jejich fotografií. Odhalená těla Josefy a Růženy, oblečená v přiléhavých trikotech, tak jak se objevují například na jedné z dobových pohlednic, vybízela diváky k takřka ničím neomezenému zírání, které spojovalo jak moment vědeckého zkoumání, tak pornografického voyerství.

Výše popsaná choreografie a stylizace „dvojakého“ těla, která měla v evropských a amerických freak show určitou tradici již od první poloviny 19. století, zřejmě určovala prezentace sester Blažkových po celý jejich život. Zároveň lze na druhou stranu sledovat i drobné variace, přizpůsobující jejich performance lokálnímu vkusu a očekávání publika. Londýnská vystoupení sester Blažkových tak například zdůrazňovala „exotičnost“ jejich středoevropského původu, který v očích Londýňanů ještě umocňoval jejich tělesnou jinakost.⁷¹⁹ V jiných případech sestry vystupovaly v divadelních kostýmech, stylizovaných do podoby orientálních princezen. Konečně specifický způsob reprezentace převážil v případě jejich reprezentací na „rodné půdě“, tedy v českých zemích. V „domácím“ prostředí byly sestry Blažkovy takřka vždy prezentovány jako „česká srostlá dvojčata“, slavné celebrity „českého původu“, reprezentující český národ v zahraničí. Často bylo zdůrazňováno také to, že sestry aktivně podporují české národní hnutí, především dobrovolnými příspěvky na „účely národní“ a že se rovněž účastí na různých dobročinných vlasteneckých akcích.⁷²⁰ Právě díky zdůrazňování příslušnosti sester k českému národu pak bylo možné, aby se jejich „dvojaké tělo“ stávalo v různých kontextech metaforou poukazující k imaginárnímu kolektivnímu tělu tohoto národa. V následující kapitole se budu zabývat právě „domácími“ diskuzemi o jinakosti těla sester Blažkových, jejich vztahu k představám o

⁷¹⁹ Biografie sester Blažkových, kterou bylo možné zakoupit v průběhu jejich londýnského vystoupení, barvitě popisovala zaostalé venkovské prostředí Čech, země kde, se mluví bavorsky, tedy zvláštním dialektem němčiny, vzešlým údajně ze slovanských jazyků, a kde se ještě stále udržují nejrůznější pověry spojené s narozením „abnormálních“ dětí. *Biography and Description of Rosa-Josefa, the Bohemian Twins*, London: Reynold's New Exhibition, uloženo v Milevském muzeu.

⁷²⁰ V červenci 1897 například sestry vystoupily v doprovodném programu oslav sokolského sletu v Táboře, viz.: *Česká „siamská dvojčata“*, Národní politika 196/1897, s. 3. V dubnu 1900 pak podpořily svou účastí charitativní koncert spolku „Čechie“ v Praze na Smíchově, kde vystoupili spolu s pěvci Národního divadla v Praze, viz.: *Velký koncertní večer*, Národní politika 116/1900, s. 7. Nutno dodat, že z účasti sester na obdobných akcích nelze automaticky usuzovat na jejich identifikaci s českým národním hnutím. Zaštitování se vlastenectvím a „národními účely“ bylo v tomto období nutnou podmínkou takřka jakékoliv aktivity ve veřejném prostoru. V případě sester Blažkových mohlo jít navíc o určitou strategii sebe-propagace a budování společenského kreditu v řadách jejich potenciálního publika.

normativním ženství, sexualitě a rodinném životě a konečně symbolickým přenosům různých charakteristik mezi „dvojakým“ tělem sester Blažkových a kolektivním tělem českého národa.

4.3.3. Konfuzní identita – individuální autonomie a ideologie kolektivismu

Jak jsem již uvedl, klíčovým motivem, určujícím prezentaci sester Blažkových prakticky po celou dobu jejich profesionální kariéry bylo dilema, zda se jedná o jednu celistvou bytost, nebo zda jde o dvě osobnosti sídlící v jednom jediném těle. „*Sestry Blažkovy nelze pokládati za dvě osoby ani zase za dívku jedinou a tento podivný poměr uvádí v úžas všechny lékaře a přírodovědce, kteří souhlasně prohlašují, že se tak neobyčejná spojitost dvou lidí žijoucích dosud nevyskytla*“, shrnul toto dilema novinář Národní politiky v roce 1892, reprodukuje zároveň exaltovanou rétoriku charakteristickou pro samotné přehlídky lidských „kuriozit“.⁷²¹ Diskuze o konfuzní identitě sester Blažkových v dobovém domácím tisku přitom dávají nahlédnout, jak se na přelomu 19. a 20. století vyvíjely definice úplného, autonomního lidského subjektu a jak se na těchto definicích podílel dobový medicínský diskurz.

Snaha co nejpřesněji popsat „dvojaké tělo“, jeho vnitřní orgány i fyziologické pochody a rozluštit tak „hádanku“ „dvojakosti“ sester Blažkových charakterizovala řadu odborných lékařských studií již od 80. let 19. století.⁷²² Poměrně záhy se prosadilo přesvědčení o tom, že Blažkovy lze zařadit do teratologické kategorie takzvaných pygopagů, tedy vrozených „zrůdností“, které jsou tvořeny dvěma samostatnými jedinci, spojenými pouze okrajovou částí těla. O samostatnosti jedince přitom v tomto pojetí rozhodovala autonomie jeho fyziologických pochodů – trávení a vylučování, krevního oběhu a především neurologických procesů. Jak shrnul Jaroslav Lenz v Časopise lékařů českých: „*co se týče zjevů fyziologických*“ ... „*jest nyní dokonale známo, že zrůdní takoví lidé představují dvě různé osobnosti úplně rozdílné*“.⁷²³

721 Srostlá česká děvčata v Praze, Národní politika 306/1892, s. 4.

722 Nejstarší odborné studie o sestrách Blažkových z 80. a 90. let zmiňují ve svém článku z roku 1903 berlínští lékaři Henneberg a Stelzner: HENNEBERG, R. a Helenefried STELZNER. Ueber das psychische und somatische Verhalten der Pygopagen Rosa und Josefa (der "böhmischen Schwestern"). *Berliner Klinische Wochenschrift*. 1903, **40**(35), 798-829. Nejstarším odborným textem v českém jazyce byl příspěvek Jaroslava Lenze v Časopise lékařů českých, který do značné míry vycházel ze starší francouzské studie M. Baudouina. LENZ, Jaroslav. Srostlé sestry Růžena-Josefa Blažkovy: Dle zprávy dr. M. Baudouina v La semaine médicale, sděluje Jar. Lenz. *Časopis lékařů českých*. Praha: Nákladem Spolku lékařů českých, 1892, **XXXI.**, 135-137.

723 LENZ, Srostlé sestry Růžena-Josefa Blažkovy, s. 135.

Jak je patrné z dobového tisku, expertní vědění pronikalo do obecnějšího povědomí pomaleji, než by si jeho představitelé patrně bývali sami přáli. „*Lid jsa zbožný vidí ve zjevu takovém trest boží nebo domnívá se v pověřčivosti své, že je to i jakési tajemné znamení,*“ lamentoval v populárně naučné knize pro ženské čtenářky již několikrát zmiňovaný lékař a hygienik Duchoslav Panýrek, dlouhodobě propagující autoritu moderní lékařské vědy proti údajné „zatemnělosti“ širokých vrstev.⁷²⁴ Spekulace ohledně konfuzní identity sester Blažkových byly přitom daleko spíše než projevem „pověřčivosti“ účinnou strategií vyvolávání „rozhledu“, kterou prostřednictvím denního tisku vyvíjely samotné sestry Blažkovy a jejich manažeri. V novinových článcích z přelomu 19. a 20. století se tak poznatky lékařů a dalších expertů mísí s nejrůznějšími domněnkami a často vzájemně protichůdnými závěry.

„*Dívky ty, ač jest tělo každé téměř zúplna samostatně vyvinuto a souvisí s druhým toliko v dolní končině páteře, tvoří fysicky bytost jedinou, jež majíc společnou celou dolní část těla mimo nohou, společný oběh krve i ústroj zažívací, je ovládána naprosto stejnými dojmy, myšlenkami a pocity*“. Uváděl článek, zveřejněný v Národní politice v listopadu 1892. „*Vnitřní duševní spojitost*“ obou sester se měla projevat mj. tak, že sestry sdílely různé vjemy a nálady, a nebyly rovněž schopny samostatně komunikovat. Ve chvíli kdy jedna hovořila „*počaly se i rty druhé mechanicky pohybovati*“.⁷²⁵ Příznačně, článek který vyšel v září téhož roku v Národních listech postuloval zcela opačné poznatky, když zdůrazňoval, že každá ze sester „*jinak pociťuje a má dojmy každá samostatně*“, a tudíž že se s určitostí jedná o dvě samostatné bytosti.⁷²⁶ Tyto nejasnosti a spekulace, které byly s velkou pravděpodobností rozšiřovány samotnými sestrami a jejich manažery, nebyly v průběhu celé jejich profesionální kariéry nikdy uspokojivě uzavřeny, ačkoliv experti v průběhu let narýsovaly velmi podrobnou topografii „zrůdného“ těla sester Blažkových, přesně lokalizující hranice a spojení tohoto „dvojakého“ těla.

Podrobná zkoumání, ujasňující některé sporné otázky ohledně míry propojení obou sester nicméně nijak neoslabila všeobecný zájem o tuto „abnormalitu“. Právě naopak, narativ o dvou zcela samostatných osobnostech obývajících jedno jediné tělo, který se v souvislosti se „siamskými dvojčaty“ reprodukoval již od první poloviny 19. století, získával na přelomu 19. a 20. století stále větší

⁷²⁴ Kniha „*Psáno ženám*“, s podtitulem „lékařské causerie“ vznikla sebráním populárně naučných článků, publikovaných Duchoslavem Panýrkem v průběhu 90. let v tzv. zdravotní hlídce pro ženy Národních listů. Jedná se tak o jeden z prvních pokusů lékařů a sociálních hygieniků soustavně výchovně působit na tu část populace, která byla z jejich hlediska klíčová pro reprodukci „zdravého a silného“ národního těla. PANÝREK, Duchoslav. *Psáno ženám: lékařské causerie*. Praha: Jos. R. Vilímek, 1900.

⁷²⁵ Tamtéž, s. 4.

⁷²⁶ *Hříčka přírody*, Národní listy 270/1892, s. 3.

důležitost. Vztah dvou protikladných osobností, uvězněných v jediném těle totiž, podle mého mínění, věrně odrážel dobové napětí mezi ideologií liberálního individualismu, postulujícího hodnotu osobní autonomie, a ideologií kolektivismu, vztahující se k představě jednotného kolektivního těla, v tomto případě kolektivního těla českého národa.⁷²⁷ Postava sester Blažkových přitom mohla sloužit jako prostředek legitimizace obou ideologických pozic, vždy v závislosti na tom, jak byl vyličen jejich vzájemný vztah. Většině reprezentací dominoval důraz na jejich harmonické soužití, které mělo, jak ještě ukážu, v sociálním a politickém kontextu přelomu století zásadní ideologickou hodnotu. V některých případech se nicméně objevovalo i téma nesmiřitelného konfliktu, jehož rozřešení slibovala pouze nutná rozluka – tedy chirurgického oddělení obou těl.⁷²⁸

Jak se objevilo v Národních listech: *„Čím déle o věci přemýšlíme, tím více poznáváme, že příroda zachovala se k nim velmi krutě... Můžeme mít někoho sebe radši, můžeme mít rádi bratra a sestru, ale přece jsou okamžiky, kdy toužíme být jen a jen sami... Doživotně jsou k sobě upoutány... Jedna je otrokyní druhé, ale také paní druhé...“*⁷²⁹ „Spoutanost“ sester tedy mohla být popisována jako tragédie, omezující oba dva jedince v jejich každodenních životech, i v jejich vzájemném vztahu, kdy byla údajně submisivnější Josefa vydána napospas dominantní Růženě.

„Tragičnost“ měla nicméně ještě jiný rozměr. Jak se podrobněji ukáže v následujícím oddíle, „dvojakost“ Josefy a Růženy Blažkových zásadně komplikovala naplnění normativních požadavků, kladených na ně jako na ženy a potenciální matky. Zásadní byl v tomto ohledu problém navazování intimních vztahů s příslušníky „druhého pohlaví“. Jak v březnu 1896 uváděl deník Moravská orlice:

727 HERZA, Filip. Ne/normativní femininita, mateřství a sexualita: případ sester B. (1878-1922). *Lidé města = Urban People*. Praha: Fakulta humanitních studií UK v Praze, 2014, 16(3), 359-380, zde s. 367.

728 V průběhu 80. let se postava „srostlých dvojčat“ stala oblíbenou metaforou, používanou ke karikování rakousko-uherského soustátí, respektive konfliktního vztahu těchto dvou mocenských „partnerů“. Humoristické listy často používaly personifikací Předlitavska a Zalitavska jako „siamských dvojčata“, pojmenovaných jako „Cis“ a „Trans“, případně explicitně jako „dualismus“. Tato dvojice byla v různých souvislostech zmiňována jako „nenasytná obluda“, kterou krmí její mladočeští přísluhovači (*Siamsky srostlá dvojčata*, Humoristické listy 27/1886, s. 226.) a především jako konfliktní soužití, které nevyhnutelně spěje k „rozluce“ (Zvláštní „siamská dvojčata“, Humoristické listy 23/1899, s. 4). Obdobně také: *Dvojčata z Krachostánu v Cistrantării*, in.: Merendy, Praha:???, s. 119.

729 *Týdenní táčky*, Národní listy, 24.4. 1910, s. 3.

„A nyní dejme tomu, že by byly vychovány v tradicích obyčejných našich dívek, a že by jedna nebo druhá se chtěla vdát. Co potom? Pak ovšem jedinou pomocí nůž... rozpoutat to pouto, kterým příroda je ve chvilkovém svém podřímnutí spojila. A sestry Blažkovy to patrně učiní, až projedou svět a zrealizují bizarní dar přírody ve slušné jmění“⁷³⁰

Spekulace o tom, zda se Josefa a Růžena Blažkovy nechají oddělit a zda by tato operace vůbec byla, vzhledem k uspořádání jejich těla, technicky proveditelná, se objevovala takřka od počátku jejich kariéry.⁷³¹ Do značné míry se přitom opět jednalo o oblíbený intertextový motiv, který se v průběhu 19. století objevoval rovněž v kauzách jiných „siamských dvojčat“, nejčastěji v rámci strategie vyvolávání rozruchu a s cílem upoutat pozornost veřejnosti. Příznačné přitom je, že většina dobových zpráv o operativním oddělování „srostlých dvojčat“ uvažovala především o technické proveditelnosti zákroku a téměř nikdy se nezabývala otázkou, zda by si oddělení přáli samotní „pacienti“ či „pacientky“. Hodnota osobní svobody a nezávislosti byla tedy považována za zcela samozřejmou a jejího prosazení mělo být dosaženo normalizující mocí chirurgie.⁷³²

⁷³⁰ *Feuilleton*, Moravská orlice, 57/1896, s. 1.

⁷³¹ Poprvé se možnost jejich oddělení probírala již v souvislosti s jejich narozením v roce 1878. *Srostlí Blíženci*, Posel z Prahy 100/1878, s. 3. Spekulace o možnostech oddělení doprovázely život sester Blažkových až do jejich smrti v roce 1922. Viz.: Sestry Blažkovy, *Národní politika* 4.2. 1922, s. 1-2.

⁷³² HERZA, *Ne/normativní femininita, mateřství a sexualita*, str. 368. Rozdělení „siamských dvojčat“ vynucené požadavkem individuálního sebeurčení použil jako jeden z ústředních motivů svého románu z roku 1930 také spisovatel a lékař Benjamin Klička-Fragner (1897-1943). V románu s názvem *Bobrové spěje komplikované soužití* dvou charakterově zcela odlišných „srostlých bratrů“ Petra a Pavla Bobrových k rozřešení pomocí břitvy, kterou umírá jeden z bratrů, aby tak druhému umožnil vést „plnohodnotný“ život. KLÍČKA, Benjamin. *Bobrové: román*. Praha: Sfinx (Bohumil Janda), 1930.

4.3.4.Femininita, rodina a národní kolektiv

Nutnost operativního oddělení, v zájmu naplnění maxim individuální autonomie, byla nicméně v případě sester Blažkových motivem spíše okrajovým. Diskuzím obklopujícím „dvojaké“ tělo Josefy a Růženy naopak na přelomu 19. a 20. století dominoval důraz na harmonické soužití a koherenci jejich kolektivního těla. Prostřednictvím dvojité postavy „srostlých sester“ tak bylo možné vypovídat rovněž o nutné soudržnosti a vnitřní harmonii jiných kolektivit – především instituce heterosexuální rodiny a kolektivního těla národa. Jak jsem naznačil již v předchozích kapitolách, představy rodiny a národa byly v dobových imaginacích velmi úzce propojeny a sice tak, že národní kolektiv představoval do značné míry rozšíření heterosexuální rodiny. Představa národa a jeho kolektivního těla tak byla úzce spojena s nejrůznějšími normativy v oblasti femininity a maskulinity, sexuality, konkrétních forem lidského soužití a reprodukce národní populace. Postava sester Blažkových je mimořádně zajímavá právě proto, že dobové diskuze o jejich jinakosti, názorně ukazují tyto genderované normativy, na nichž spočívala představa kolektivního těla národa.

V průběhu profesionální kariéry sester Blažkových je přitom možné rozlišit v zásadě tři období, v nichž byla různým způsobem vyjednávána jejich ab/normální femininita a v nichž bylo jejich „dvojaké“ tělo různým způsobem situováno vzhledem k národnímu kolektivu. Za prvé to bylo období jejich dětství a dospívání, které dramaticky ukončilo narození syna Františka v dubnu 1910. Za druhé „krizové“ období v několika prvních měsících po porodu, a konečně za třetí období jejich pozdní kariéry a života ve Spojených státech.

4.3.5. Dětství a dospívání: performance normativní měšťanské femininity

Období dětství a dospívání Josefy a Růženy dominovalo neustálé napětí mezi reprezentacemi zdůrazňujícími tělesnou jinakost a výjimečnost „srostlých sester“ a naopak jejich zobrazováním jako „obyčejných dívek“. Binarita jedinečnosti a obyčejnosti byla přitom často asociována s opozicí ciziny a domova. Během zahraničních turné byly sestry Blažkovy popisovány jako jedinečné „kuriozity“, v prostředí domova naopak jako „normální“ neprovdané ženy. Klíčovou úlohu hrála v tomto ohledu lokalita Kvěchovského mlýna nedaleko Sepekova v jižních Čechách, kde sestry trávili většinu času mezi svými zahraničními cestami (viz ilustrace č. 21).⁷³³

V idylickém „zátiší mlýna Kvěchovského“⁷³⁴, se z pozoruhodných „abnormit“ stávaly „obyčejné“ neprovdané ženy, pevně zakotvené ve femininní sféře domácnosti a rodiny. Jejich „nestandardní“ tělesné dispozice jim přitom údajně nebyly překážkou, nýbrž naopak výhodou při obětavém plnění „ženských domácích povinností“. Jak například uváděly Plzeňské listy v květnu 1898: *„V domácnosti zastanou matku při vaření, při čemž jedna třeba ještě chová mladší sestřičku... V kruhu rodinném jsou velmi veselé, takže kdo je blíže sezná, nikdy by neřekl, že jim spoluzití jest obtížným“*.⁷³⁵ Sestrám byla v tomto kontextu rovněž připisována také specifická emocionalita a sociální kompetence, utvářející jejich pevné vazby s jednotlivými členy rodiny i širší lokální komunity (viz ilustrace č. 22). Tyto „ženské kompetence“ se měly projevovat například v dokonalosti s jakou sestry dokázaly obstát v roli správných hostitelek. Jak uváděly Národní listy v dubnu 1901: *„Přijde li v létě host, kdy není paní doma, rychle vběhnou do sklepa pro láhev piva a zákusek a sednouc na širokou, pro ně připravenou židli, baví jej velmi živě.“*⁷³⁶

733 Kvěchovský mlýn patřil jejich starší sestře Anně, provdané Chocholové. Pobývali zde také jejich rodiče.

734 *Srostlé družičky*, Plzeňské listy 24.5. 1902, s. 3.

735 *Skrejchovská srostlá dvojčata*, Plzeňské listy, 28.5. 1898, s. 4.

736 *Skrejchovská srostlá dvojčata*, Národní listy, 21.4. 1901, s. 3.

Ilustrace 21: Lokalita kvěchovského mlýna hrála důležitou úlohu v prezentaci Blažkových jako českých dívek a zároveň národních celebrit. MM, Pohlednice, č. F3228.

Ilustrace 22: Idyla normativního rodinného života Blažkových na fotografii otištěné v Pražském ilustrovaném kurýru. Srostlá dvojčata, PIK 27.4.1910, s. 3.

Zprávy o rodinném životě sester Blažkových, které na přelomu 19. s 20. století dotvářely jejich status „národních“ celebrit, tedy sestrám připisovaly určitou, poměrně přesně místně i sociálně lokalizovanou femininitu. Jednalo se zcela zřejmě o femininitu buržoazní, lokalizovanou v idylicky pojatém prostředí etnicky homogenního českého venkova. Trvalý zájem o soukromí sester Blažkových byl zřejmě živen právě symbolickým potenciálem, který měl život těchto českých „srostlých dvojčat“ pro představu českého národa jakožto kolektivity situované v určitých třídních, genderových, etnických a lokálních souřadnicích.⁷³⁷

⁷³⁷ HERZA, *Ne/normativní femininita, mateřství a sexualita*, s. 370.

4.3.6. Narození syna Františka: erotizace a perverzní sexualita „dvojakého těla“

Symbolické splývání sester Blažkových s majoritní většinou prostřednictvím performance normativní femininity dramaticky narušily události z jara 1910, kdy se Růženě Blažkové 17. dubna narodil syn František.⁷³⁸ Jak napsal ve výše již citované povídce s názvem „Srostlé sestry“ novinář a spisovatel Egon Erwin Kisch, událost okamžitě vzbudila pozornost novinářů i nejružnějších expertů, kteří se okamžitě pokoušeli „sebrat smetanu z Růženina porodu a z mléčného nalévání v prsou Josefínych“.⁷³⁹ Sám Kisch se sice od podobných způsobů „vykořisťování“, „indiskrecí“ a „konkurenčních manévru“⁷⁴⁰ distancoval, jeho povídka nicméně představuje právě jeden z typických případů apropriace a exploatace jinakosti sester Blažkových. Kisch především dále přižívoval spekulace ohledně identity skutečného otce právě narozeného dítěte, kterým se v měsících po porodu zabývala téměř všechna domácí média a přižívoval rovněž kontroverze ohledně „nestandardního“ početí tohoto dítěte. Pointou jeho povídky, ve které obšírně popisoval kariéru sester Blažkových a podrobné okolnosti porodu syna Františka byla domněnka, že by otcem dítěte mohl být dokonce sám Kisch. Značná část povídky byla totiž věnována údajnému setkání autora se sestrami Blažkovými, při kterém byly sestry jednoznačně vylíčeny jako objekt erotické touhy. Provokativní líčení vztahu autora k Růženě Blažkové se přitom dotýkalo samotných hranic dobové normativní sexuality. Čtenář se na jedné straně dozvídal, že „nebesky blankytná pohádková položena Růžena má nahoru zdvižený nosíček, do něhož prší... Kadeře má tmavorusé, zorničky se jí třpytí jako světlá zeleň vesnického rybníku“.⁷⁴¹ Zároveň ale: „Je to zvláštní pocit, blížít se k dívce, jejíž situační plán s půdorysem a nárysem má člověk v kapse.“⁷⁴² Kischova povídka plně rozehrávala spekulace, které se v reakci na narození dítěte Růženy Blažkové rozvinuly v domácích médiích: spekulací ohledně intimního života sester Blažkových, ohledně otce jejich dítěte, ale především ohledně mravní přípustnosti sexuality „dvojakého“ těla.

Jako mimořádně znepokojivá působila již samotná představa, že by „abnormální“ sestry vstoupily do intimního vztahu s „normálním“ jedincem. Jejich „zrůdnost“ jako by nepřipouštěla, že by

738 Událost byla okamžitě reflektována v denním tisku: *Vzácný případ v lékařství – Srostlá dvojčata sestry Blažkovy mají potomka*, Národní listy 106/1910, s. 2. *K senzačnímu případu srostlých sester Blažkových*, Národní politika 107/1910, s. 6. 21. dubna přinesla Národní politika rovněž rozhovor se sestrami, který proběhl ještě na porodnické klinice doktora Kukuly. *O srostlých sestrách Blažkových*, Národní politika 109/1910, s. 7.

739 KISCH, Egon Erwin. *Srostlé sestry*. Praha: Akropolis, 1998, s. 17.

740 Tamtéž, s. 7 a 16.

741 Tamtéž, s. 9.

742 Tamtéž, s. 10.

o ně nějaký „normální“ muž mohl vůbec projevit zájem. V úvahu tak podle novinářů připadaly pouze dvě možnosti. Buď by tak někdo činil ze zjištěných důvodů, ve snaze vyvolat rozruch – v tomto směru byl často obviňován tehdejší impresárió sester Ike Rosa – nebo by se muselo jednat o nějakého mravně degenerovaného, perverzního jedince. V tomto duchu se vyjadřovaly především senzační „revolverové“ časopisy jako Zajímavé noviny, které v sérii článků z dubna 1910 v komickém, skandalizujícím duchu pranýřovali „nemravnosti“ těchto „abnormálních“ sester (ilustrace č. 23).⁷⁴³

V denunciačním článku s názvem „Srostlá dvojčata ve světle pravdy“ byly sestry vyličený jako nemravné, sexuálně perverzní osoby. Jako „nepřirozené“ bylo odsuzováno již to, že „abnormální“ sestry pociťují sexuální touhu, která byla v rámci dobových imaginací genderu obecně připisována mužům. Normativní žena měla být naopak bytostí „ctnostnou“ a tedy sexuálně pasivní. V příkrém rozporu s tímto požadavkem bylo rovněž údajně promiskuitní chování sester, jehož následkem údajně nemohly zcela spolehlivě určit, kdo by mohl být otcem jejich dítěte. *„Nejprve řekly, že to byl impresario, pak ale připustily možnost, že by to snad mohl být ten, co strká kulisy – a snad by se jich našlo ještě více, kdyby jim nenapadlo počítat devět měsíců zpět.“* Jako nejproblematictější byl nicméně pojímán především samotný akt početí malého Františka.

Součástí dobového pojetí normativní sexuality bylo přesvědčení o tom, že se má intimní styk odehrávat pouze a jedině mezi mužem a ženou, a že se má odehrávat výhradně v soukromí. Jak si lze snadno představit, poslednímu kritériu nebylo možno v případě sester Blažkových nikdy zcela uspokojivě vyhovět, neboť intimita jedné byla vždy „narušována“ přítomností druhé ze sester. Jak navíc doboví pozorovatelé nikdy neopomněli zdůraznit – v takovémto případě nemohlo být nikdy vyloučeno, že by mohlo dojít k cizoložství.⁷⁴⁴

Významnou úlohu v diskuzích o „perverzní“ sexualitě sester Blažkových hrála skutečnost, že se jednalo specificky o ženy. Při porovnání s jinými případy slavných „siamských dvojčat“ v tomto období se ukazuje, že veřejnost byla celkově vstřícnější, co se týče partnerských vztahů „mužských“ dvojčat. V případě ženských dvojčat byla otázka jejich mateřství daleko problematičtější. Svou úlohu zde zřejmě sehrála dobová dvojí morálka a rozdílné představy o mužské a ženské sexualitě. Zatímco mužům byla připisována sexualita, která nutně vyžadovala uspokojení, byť by se tak mělo stát

⁷⁴³ *Srostlá dvojčata Blažkovy ve světle pravdy*, Zajímavé noviny 30.4. 1910, s. 281-282. *Nádor s ušima*, Zajímavé noviny 30.4. 1910, s. 295-296.

⁷⁴⁴ V tomto smyslu se vyjadřoval například autor článku: *Lékařství-Ku porodu sester Blažkových*, Národní listy 24.4. 1910, s. 10.

navzdory dobovým normám, ženám – konkrétně bílým středostavovským ženám – byla obecně sexuální touha spíše odepírána.⁷⁴⁵

Skutečně zatímco mužská „siamská dvojčata“ – jako byli například zmiňovaní bratři Chang a Eng Bunkerovi, kteří za svůj život převedli na svět celkem 22 dětí – v průběhu 19. století běžně uzavírala manželské sňatky, žádná ze slavných ženských dvojčat do sňatku nikdy nevstoupila. Jak argumentovala Alison Pingree, zásadní problém sňatků s ženskými „srostlými“ dvojčaty spočíval především v hrozbě narušení mužské autority. V případě, že by se obě ze sester vdaly, ani jeden z jejich manželů by neměl plnou kontrolu nad sexualitou své ženy. Každá z nich by se totiž mohla – byť jen jednou za čas – ocitnout v intimní situaci s cizím mužem, což bylo s ohledem na dobovou morálku a představy o vztazích mezi pohlavími naprosto nepřipustné.

Když se tedy Růžena Blažková stává v dubnu 1910 matkou, naplňuje tak sice jedno z klíčových kritérií definujících v daném kulturním kontextu normativní feminitu, na druhou stranu její mateřství představuje závažný morální problém, neboť je „kontaminováno“ sexualitou, překračující dobové normy mravnosti. V ohromném množství zpráv, vyjadřujících se v průběhu dubna a května 1910 k porodu sester Blažkových se sice objevují pokusy normalizovat celou situaci, například poukazováním na skutečnost, že v okamžiku početí mohla jedna ze sester spát, většinou však byla tato možnost vyloučena a o sestrách se zde hovořilo především jako o „provinilcích“, kteří do poslední chvíle zatajovali pravý stav věcí.⁷⁴⁶

Vzedmutá diskuze o intimním životě Josefy a Růženy Blažkových přitom zásadním způsobem stimulovala jejich profesionální kariéru jakožto „kuriozit“. Zábavní instituce, impresáři a patrně i samotné sestry se s těmito kontroverzemi brzy naučily pracovat a využívat je k získávání pozornosti publika. František Blažek se stal již krátce po svém narození součástí jejich performancí. Jeho jméno se objevovalo na plakátech inzerujících jejich vystoupení⁷⁴⁷ i na fotografiích a pohlednicích, kolujících v řadách publika a v dobových médiích. Přítomnost Františka Blažka přitom do značné míry proměnila podobu dosavadních představení sester Blažkových i dobové diskuze o tomto „dvojakém“ těle. Důležitým motivem se po roce 1910 stalo právě jejich mateřství a rodinný život.

745 GOLD, SARAH, E. Millie-Christine McKoy and the American Freak Show: Race, Gender, and Freedom in the Postbellum Era, 1851 - 1912. *Berkeley Undergraduate Journal*. 2010, 26(4), s. 19-20.

746 HERZA, *Ne/normativní feminita, mateřství a sexualita*, s. 374.

747 Pohlednice z archivu muzea v Milevsku dokládá, že sestry byly například v průběhu svého německého turné po roce 1910 propagovány jako „Die zusammengewachsenen Zwillinge mit ihrem Kinder“, MM, pohlednice č. F3177.

Ilustrace 23: Srostlá dvojčata Blažkovy ve světle pravdy, Zajímavé noviny 23/1910, s. 280.

4.3.7. Mateřství, rodina a kolektivní tělo národa

Jestliže diskutuji o sestrách Blažkových na jaře a v létě 1910 dominovalo morální pohoršení, zdůrazňující „nemorálnost“ a „nepřirozenost“ sexuality „abnormálních“ těl, v následujících letech se postupně opět otevřela možnost symbolického začlenění „jiného“ do „normální“ společnosti. Stalo se tak prostřednictvím instituce normativní buržoazní rodiny.

„*Rodinný trojlístek*“ – jak soužití sester Blažkových se synem Františkem označovali někteří novináři – sice představoval, vzhledem k dobovým představám o normativní rodině, přece jen krajně „nepřirozené“ uspořádání, příkladná pečlivost, s jakou se sestry ujaly role matek nicméně postupně umlčela i ty nejhlasitější kritiky. Podstatnou úlohu přitom hrála skutečnost, že obě dvě „části“ „dvojakého“ těla mohly být odlišně genderovány a navzdory absenci skutečného otce tak mohly vytvořit iluzi koherentní heterosexuální rodiny. Jak jsem již naznačil výše, Růženě Blažkové byly skutečně připisovány spíše maskulinní vlastnosti – jako aktivita, temperament a rozhodnost – kdežto Josefa byla popisována jako „*povahou spíše pasivní, závislá na Růženě, které se vždy ráda v myšlenkách a náhledech podrobila*“.⁷⁴⁸ Sestry Blažkovy tak vlastně utvářely harmonický celek patriarchálního svazku, který mohl být dokonce dáván za vzor jiným manželstvím. Jakožto příklad harmonického partnerství se sestry objevily například v článku s názvem „*Historka o manželství*“ z roku 1912. Jak argumentoval autor tohoto článku:

„*Manželství jest nejušlechtlejším květem sociálního cítění. Být ženat znamená přizpůsobit se celou svojí bytostí k člověku jinému, znamená že dvě individuality musí na se uvyknout, v jeden tón splynout, aby vzešla harmonie úplná... Takoví šťastní manželé jsou duševně na se tak odkázáni, od sebe tak odvislí, jako byla tělesně srostlá siamská dvojčata, jako jsou sestry Blažkovy. Potká-li Josefu něco nepříjemného, trpí tím Růžena a tak i duše ženy trpí záдумčivostí muže a naopak.*“⁷⁴⁹

Takováto harmonická normativní rodina byla, díky své funkci fyzické i kulturní reprodukce národa, považována za základ kolektivního těla společnosti. Plození a výchova potomků představovala v kontextu nacionálních politik přelomu 19. a 20. století otázku zcela zásadní důležitosti, spojenou v

⁷⁴⁸ *Srostlá dvojčata Blažkova ze Skřejchova*, Národní politika 20.4. 1910, s. 6.

⁷⁴⁹ *Historka o manželství*, Národní listy 15.8. 1912, s. 7.

imaginaci národních agitátorů s otázkou samotného přežití národa. Spolu s rostoucím zájmem o porodnost, zdraví a výchovu „českých“ dětí, rostl také tlak vyvíjený na ženy-matky, které byly prezentovány jako jeden z klíčových článků v procesu reprodukce národa. Sestry Josefa a Růžena Blažkovy představovaly i v tomto ohledu následováníhodný vzor. Nejenže podle dobových zpráv „dovedou dáti život zdravému, silnému hošíku“⁷⁵⁰, dokázaly se rovněž náležitě zhostit role vlastenecky uvědomělých matek–vychovatelek.

Ilustrace 24: Pohlednice s Františkem Blažkem. MM, Pohlednice, inv. č. F3235.

Ilustrace 25: Rodina Blažkových.
https://www.tyden.cz/rubriky/media/stolety-kuryr/srostla-dvojcata-se-soudi-s-drahami-staci-jim-jeden-listek_191388.html (podle ní přístup 15.12.2017).

⁷⁵⁰ Lékařství-Ku porodu sester Blažkových, Národní listy 24.4. 1910, s. 10.

Celá řada pohlednic, šířených v průběhu desátých let 20. století mezi publikum sester Blažkových, inscenuje domácí idylu v soukromí této „nestandardní“ rodiny. Na některých se „trojlístek“ objevoval společně, jindy byla pozornost soustředěna na samotného Františka, který byl na různých pohlednicích zobrazován od kojeneckého věku až po dospívání. Chlapec byl na těchto fotografiích vždy reprezentován jako dobře zaopatřené dítě z měšťanské rodiny, obklopené hračkami a domácími mazlíčky (viz ilustrace č. 25). Na pohlednicích se objevoval nejčastěji v moderním námořnickém oblečku, vojenské uniformě či v dobře padnoucím obleku. Řada zpráv o soukromí a rodinném životě Blažkových pak zdůrazňovala vzornou výchovu „v ryze českém stylu“⁷⁵¹, jejíž součástí měla být, mimo jiné, také výuka malého Františka ve hře na klavír (viz ilustrace č. 24), ale především pěstování „lásky k vlasti“ a českému národu.

Vzájemná provázanost fyzických a afektuálních vazeb mezi jednotlivými členy rodiny Blažkových a rovněž mezi touto rodinou a kolektivním tělem českého národa byla zdůrazňována prakticky po celý život sester Blažkových. Možná nejpůsobivěji byla nicméně prezentována v nekrologu, vydaném po jejich smrti v New Yorku 30. března roku 1922. Článek líčící „poslední chvíle“ sester Blažkových totiž vyznívá jako svého druhu „testament“ sester Blažkových, v němž je zdůrazňována právě mimořádná hodnota rodinných vazeb a zároveň i celistvosti rodinného kolektivu. V situaci, kdy vážná nemoc Josefy Blažkové ohrožovala nejen zdraví, ale i život její sestry Růženy a kdy proto lékaři navrhovali jejich operativní oddělení, údajně Růžena Blažková pronesla následující řeč:

*„Nesmím být odňata svému malému Frantíkovi – šeptala slabě, hladíc mu hlavu, když ji měl skloněnou na pokrývce a plakal. - A nesmím také opustit Josefu, Josefa je částkou mne samé, já s hochem jsme částkou Josefčinou. Dokud jsme pohromadě, jde všechno dobře, ale rozdělení, ach...“*⁷⁵²

Ačkoliv tedy navrhované operativní oddělení sester slibovalo „zachránit“ alespoň jednu z nich od jistého úmrtí, sestry se podle dobových zpráv rozhodly „podstoupiti družka pro družku všecko, i společnou smrt“.⁷⁵³ Jak se domnívám, důraz na vzájemnou citovou a fyzickou provázanost Josefy, Růženy a potažmo jejich syna Františka, respektive jejich ochota obětovat se jedna pro druhou,

751 Sestry Blažkovy (nekrolog), Národní politika 1.4. 1922, s. 1.

752 Před smrtí sester Blažkových, Národní politika 114/1922, s. 1.

753 Tamtéž.

neodkazoval v dobovém kontextu jen k instituci normativní buržoazní rodiny. Odpor k rozdělení „dvojakého“ těla těchto slavných „českých sester“ zřejmě v obecnější rovině poukazoval také ke kolektivnímu tělu českého národa, respektive k nutnosti zachování jeho jednoty a koherence.

Jak jsem měl možnost ukázat, přelom 19. a 20. století charakterizoval v českých zemích (a obecně v Rakousku) postupný úpadek vlivu liberálních buržoazních stran, který souvisel s objevením se nových politických veřejností, sociálních hnutí a politických stran reprezentujících různé partikulární politické zájmy. Pluralizace politické scény byla přitom představiteli liberální buržoazie interpretována jako „rozpad“ národního hnutí. Tento rozpad byl velmi často popisován prostřednictvím rétorik ne/způsobivosti, tedy dobovým slovníkem společenské „degenerace“ a „úpadku“. Postava „srostlých“ sester, hrála v těchto diskuzích významnou úlohu, neboť mohla symbolicky poukazovat jak k „patologické“ povaze některých politických spojení, respektive neshod⁷⁵⁴, tak k nutnosti udržení koherence „národního těla“.

Nejaktivnějšími obhájci jednoty národního těla byli představitelé liberální buržoazie. Nepřekvapí tedy, že Národní listy, jakožto hlavní tisková tribuna liberálů, často využívaly postavy „srostlých“ sester k formulování požadavku jednoty a harmonie. K narození Františka Blažka v dubnu 1910 například Národní listy gratulovali s následujícím provoláním: *„Přejeme tedy sestrám Blažkovým, aby svým pevným spojením jako až dosud dokumentovaly svoje heslo: Necht' členové národa českého tak pevně k sobě jsou jako nás pevně Bůh k sobě připojí!“*⁷⁵⁵ Samotným sestrám pak bylo na počátku druhé dekády 20. století připisováno angažované vlastenecké heslo: *„Kéž celý český národ drží tak pohromadě jako my dvě.“*⁷⁵⁶ Harmonická provázanost a koherence, připisovaná „dvojakému“ tělu sester Blažkových se již v těchto zprávách nevztahuje k národnímu kolektivu zprostředkovaně, prostřednictvím instituce rodiny, ale zcela přímo. Splynutí dvou těl a duší zde umožnilo artikulovat nutnost sklenutí různých partikulárních zájmů v jednotném celku národa. Postava Josefy a Růženy Blažkových tak v tomto konkrétním případě posloužila jako symbolický prostředek, legitimizující

754 Humoristické listy například v listopadu 1892 otiskly karikaturu, zpodobňující koalici české aristokracie, Staročechů a Mladočechů jako „srostlá trojčata“, jejichž souhru na hudební nástroje neustále ohrožují rozdílné zájmy jednotlivých členů tohoto uskupení. Časopis tak zcela zřejmě navazoval na dlouhou tradici karikování jiných údajně „nepřirozených“ a „disharmonických“ kolektivit, především Rakouska-Uherska, jako „srostlých dvojčat“. *Co jsou ta srostlá dvojčata proti našim teď srostlým trojčatům?*, Humoristické listy 46/1892, s. 4.

755 *Lékařství-Ku porodu sester Blažkových*, Národní listy 24.4. 1910, s. 10.

756 Zápisník Švába Malostranského, Pražský illustrovaný kurýr 20.4. 1910, s. 2.

požadavek „národní jednoty“, spojený s upadající dominancí liberálně-buržoazních stran (Staročechů a Mladočechů) v kontextu sociálních a politických změn na počátku 20. století.⁷⁵⁷

⁷⁵⁷ HERZA, *Ne/normativní femininita, mateřství a sexualita*, s. 377-8.

4.4. Liliputáni: „pokrok“, „produktivita“ a „vyspělost“ v meziválečném Československu

„Přes to, že již jiné abnormální lidské zjevy ztratily oblibu, těší se liliputáni vždy stejné, ba takřka zvýšené pozornosti. Upoutají svým drobným graciezním zjevem a zatím co na jiné abnormálnosti pohlížíme s určitým odporem, liliputány prohlížíme si s něhou jako malé děti.“

(Národní politika, 1932)⁷⁵⁸

Představení takzvaných trpaslíků (*Zwerge*) či liliputánů (*Liliputaner*) tvořila nedílnou součást tradice freak shows již od počátku 19. století. Mimořádné pozornosti a přízně publika se jim nicméně, přinejmenším v případě českých zemí, dostávalo především v období meziválečném. Zatímco většina ostatních freak performerů ztrácela v tomto období svou dřívější popularitu, „liliputáni“ se staly oblíbenou atrakcí a jejich popularita přežila v určitých oblastech pop-kultury prakticky až dodnes. V následující kapitole se budu věnovat dlouhým kontinuitám v historické tradici „liliputánských“ představení. Pokusím se ukázat jaké významy byly historicky spojovány s „malým“ tělem, respektive jak mohlo „liliputánské tělo“ posloužit coby metafora pro některá těla kolektivní. Jako zvláště důležité budu sledovat možnosti propojení reprezentací „liliputánů“ s představami o třídních diferencích, respektive s představami o republice, republikánství a o kolektivním těle národa v meziválečném Československu.⁷⁵⁹

Jak jsem zmiňoval v předchozích kapitolách, postavy takzvaných dvorních trpaslíků (*Hofzwerge*) se ve středověku a raném novověku objevovaly v kontextu dvorské kultury, a sice jako odznaky moci a prestiže panovníků a aristokracie.⁷⁶⁰ Na počátku 19. století a zřejmě již ve století předchozím, pak byli „trpaslíci“ (*Zwerge*) předváděni jako „přírodní zvláštnosti“ v putujících přehlídkách „podivuhodností“. V roce 1813 například jistý Adam Schryer žádal u Policejního ředitelství v Praze o povolení k vystavování vlastní dcery, coby „přírodní zvláštnosti“, vyznačující se

⁷⁵⁸ Vymřou liliputáni?, Národní politika, 256/1932, s. 3.

⁷⁵⁹ Kapitola je přepracovanou verzí diplomové práce, kterou jsem obhájil na FHS UK v roce 2012. HERZA, Filip. *Liliputáni: Reprezentace tělesné "odlišnosti" v tradici pražských "přehlídek lidských kuriozit" 1820-1940*. Praha, 2012. Diplomová práce. Fakulta humanitních studií UK. Vedoucí práce PhDr. Lucie Storchová Ph.D.

⁷⁶⁰ Viz kapitola 3.1.1 této práce.

„malým vzrůstem“.⁷⁶¹ V této kapitole bych se nicméně rád soustředil na období od druhé poloviny 19. století, kdy se v USA a v Evropě etabloval určitý model reprezentace „malého těla“, který přetrvával, s jistými obměnami, až do meziválečného období, a který do určité míry ovlivňuje zobrazování lidí malého vzrůstu prakticky až dodnes.

V první polovině 19. století se pro označení jedinců „malého vzrůstu“ používalo výhradně označení *Zwerg* resp. *Zwergin*, tedy v českém jazyce „trpaslík – trpaslice“. Ve IV. díle Jungmannova slovníku z roku 1838 označovalo toto slovo obecně „zakrnělou osobu“.⁷⁶² Obdobně byli „trpaslíci“ charakterizováni také více než o tři desítky let později, v Riegerově slovníku naučném, v IX. díle z roku 1872. „Trpaslictví“ zde bylo popsáno jako „výminečný útvar přírodní“ - jako určitá vrozená „porucha“, která ovšem zasahuje nejenom tělo, ale i duši a mravní citění jedince. Přesněji bylo „trpaslictví“ vymezeno následovně:

*„Trpaslíci zakrní obyčejně v tělesném vývinu svém již ve stavu zárodkovém, a bývají obyčejně i jinak na těle znetvořeni, majíce velikou hlavu, krátké nohy, nepoměrně silné tělo atd. Také zůstávají větším dílem i v duševním ohledu pozadu za jinými lidmi, a neméně jeví se při nich i mravní vady, jako závist, popudlivost, mstivost, co přirozený následek nepravidelného jejich tělesného stavu.“*⁷⁶³

Mimo tohoto výrazně patologizujícího pojetí „trpaslictví“ se ve druhé polovině 19. století objevilo ještě jiné označení, které bylo důležité právě vzhledem k přehlídkám lidských „abnormit“. V průběhu 60.–70. let se v českém jazyce objevuje označení „lilipután“ / „liliputánka“ (*Liliputaner/-in*)⁷⁶⁴, které původně odkazovalo k románu Jonathana Swifta z roku 1726, do českého jazyka poprvé přeloženého v roce 1852 jako „Gulliverovy cesty“.⁷⁶⁵ Toto označení bylo postupně v 80. letech

⁷⁶¹ NA Praha, Policejní ředitelství Praha (1769-1855), *Povolení Adamu Schreyerovi ukazovat devítiletou dceru jako přírodní zvláštnost (malý vzrůst)*, inv. č. 2052, krabice 57.

⁷⁶² V Jungmannově slovníku se pod hesly „trpaslice“ a „trpaslík“ nachází definice, která poukazuje k představě vady či poruchy: „trpaslík“ je „zakrnělá osoba“. S touto představou souzní i etymologie tohoto slova, která podle Jungmanna (s odkazem na Jana Kollára) vychází ze slova „trpět“. *Trpaslice, Trpaslík*. In: JUNGSMANN, Josef. *Slovník česko-německý Josefa Jungmanna*. V Praze: Pomocí Českého Museum, Díl IV., 1838, s. 652.

⁷⁶³ *Trpaslík*. In: *Slovník naučný*. Praha : I. L. Kober, díl IX., 1872, s. 613.

⁷⁶⁴ *Liliput*. In: *Slovník naučný*. Praha : I. L. Kober, díl IV., 1865, s. 1289.

⁷⁶⁵ Román vycházel postupně na pokračování jako: SWIFT, Jonathan. *Travels into Several Remote Nations of the World, in Four Parts. By Lemuel Gulliver, First a Surgeon, and then a Captain of several Ships*. Benjamin Motte, 1735. Do českého jazyka byla kniha přeložena v roce 1852 Karlem Pichnerem a byla publikována jako SWIFT, Jonathan. *Gulliverovy cesty (překlad Karel Pichner)*. Praha: Václav Hess, 1852. Německý překlad knihy byl k dispozici již od druhé poloviny 18. století.

vztaženo na profesionální performery, vystupující v přehlídkách „kuriozit“, především v nově se rozvíjejícím varieté.⁷⁶⁶ Na rozdíl od „trpaslictví“, které představovalo patologickou odchylku od tělesné, duševní i mravní normy bylo „liliputánství“ konotováno, přinejmenším po určitou dobu, převážně pozitivně. „Liliput“ se na rozdíl od „trpaslíka“ vyznačoval souměrností všech částí těla, a to tak, že připomínal jakousi „zmenšenou kopii“ „normálního“ jedince a podobal se tak v podstatě dítěti.⁷⁶⁷ Mimo to odkazovalo označení „liliput / liliputánka“ přímo k profesi performerů v zábavním průmyslu a tedy rovněž k určitým schopnostem a dovednostem, mezi něž se mohlo počítat hudební a pohybové nadání a obecněji schopnost pobavit publikum.⁷⁶⁸

Odlišení mezi „trpaslictvím“ a „liliputánstvím“ se v průběhu let proměňovalo. Po určitou dobu se pro profesionální performery používalo obou názvů, přičemž v prostředí varieté dominovalo označení „lilipután/-ka“, zatímco v rámci kočovných přehlídek „kuriozit“ přetrvávalo spíše označení „trpaslík / trpaslice“. Ve dvacátém století pak postupně převážilo označení „lilipután/-ka“ jako termín používaný pro profesionální performery v zábavním průmyslu, zatímco označení „trpaslík“ se naopak prosadilo v expertních diskurzích medicíny a věd o člověku, kde se začalo používat jako varianta k expertním termínům jako byla „nannosomie“, resp. „nanismus“.⁷⁶⁹

766 Vůbec poprvé se toto označení objevuje v souvislosti s vystoupením souboru „liliputánů“ v karlínském Theatre varieté v květnu roku 1885. *Varieté*, Národní listy 141/1885, s. 2.

767 Na tyto charakteristiky odkazuje například v úvodu citovaný článek Národní politiky z roku 1925, v němž se hovoří o „drobném graciezním zjevu“ „liliputánů“, který vyvolává pozornost a sentimentální afekt něhy.

768 Z tohoto důvodu se například v dobových inzerátech nabízejících práci ve varietních podnikcích neobjevuje označení „trpaslík“, které poukazovalo pouze na tělesné dispozice jedince, ale právě označení „lilipután/-ka“, které se vztahovalo k profesionálním dovednostem. Viz inzerát *Hledají se malé dámy a pánové – liliputáni*, Národní listy 95/1914, s. 7.

769 Termíny nanismus (či nannismus) a nannosomie označovaly v dobovém pojetí odchylky od normy v celkovém vzrůstu, případně ve vývoji jednotlivých částí těla jedince. Antropolog Jindřich Matiegka popsal v roce 1896 nannosomii jako „anomálii“, „odchylku“ od toho „co považujeme za normální střed“. Ačkoliv uznával, že není zcela zřejmé jak stanovit hranice toho, co je považováno za ab/normální, zároveň prosazoval dobová konvenční měřítka, podle nichž bylo možné jedince s celkovou výškou pod 140cm označit za jedince „trpasličího vzrůstu“, jedince pod 100cm pak přímo za „trpaslíka“. V případě „nadměrnosti“ či „zmenšení“ jednotlivých částí těla, především hlavy (takzvaná makrocephalie, resp. mikrocephalie) se pak Matiegka odvolával na dobové rasové teorie, připisující některým (mimoevropským) rasám vrozenou inferioritu, projevující se menší inteligencí a morálním „zaostáváním“. Za pozornost stojí také skutečnost, že Matiegka ve svém článku odkazoval na některé freak performery, kteří navštívili Prahu na přelomu 19. a 20. století a s nimiž měl Matiegka příležitost se setkat. Jednalo se především o „uherského liliputána“ Dobose Jánose, který Prahu navštívil v únoru 1896 a Matiegka jej měl předvádět na jednom ze sezení Spolku českých lékařů. Případ tedy opět potvrzuje vzájemnou závislost a oboustranně výhodnou spolupráci mezi jednotlivými aktéry z oblastí věd o člověku na straně jedné a zábavní freak kultury na straně druhé. MATIEGKA, Jindřich. O nannosomii a nannocephalii. *Časopis lékařů českých*. Jménem Spolku lékařů českých v Praze - M. Pešina, 1896, XXXV., 153-155, 168-170.

4.4.1. Strategie reprezentace

Jak jsem již naznačil vystoupení profesionálních „trpaslíků“ a „trpaslic“, respektive „liliputánů“ a „liliputek“, podléhala ve druhé polovině 19. století ustálenému repertoáru určitých postupů divadelní stylizace. Obecně se má za to, že určitý model prezentace „liliputánů“, respektive „midgetů“⁷⁷⁰, vznikl zhruba v polovině 19. století v USA a spolu s postupným propojováním zábavního průmyslu později pronikl také do Evropy, kde navázal na starší tradici prezentace „trpaslíků“. Zásadní úlohu sehráli v tomto procesu dva konkrétní aktéři: podnikatel Phineas Taylor Barnum (1810-1891) a Charles Sherwood Stratton (1838-1883), známý především pod svým profesionálním jménem Generál Tom Thumb (které bylo v českém jazyce často překládáno jako „Tom Paleček“).

Stratton byl jednou z prvních dobových freak celebrit, díky kterým se Barnum prosadil jako „král“ amerického zábavního průmyslu.⁷⁷¹ Jeho úspěch byl podmíněn náročným tréninkem. Stratton se od dětství učil nejrůznějším dovednostem, jako zpěvu, tanci a umění napodobovat slavné osobnosti své doby. Jeho popularitu a hvězdný status nicméně zásadně utvářela také pečlivá práce s jeho mediálním obrazem v dobovém tisku. Generál Tom Thumb se postupně stal postavou symbolicky odkazující k „obyčejnému Američanovi“ z éry prezidenta Jacksona⁷⁷²: „bílému“ muži ze střední třídy, který se mj. vyznačoval odvahou, podnikavostí, hrdostí na vlastní nezávislost (a tedy mj. také nenávisť k přistěhovalcům).⁷⁷³ V 60. letech se pak k těmto charakteristikám, ztělesňovaným postavou Toma Palečka, přidala také idyla spokojeného manželského života. Sňatek Charlese Strattona s Laviníí Warren (1842-1919) v únoru 1863 představoval jednu ze zásadních společenských událostí v USA,

⁷⁷⁰ Midget bylo označením užívaným pro profesionální „liliputány“ ve Spojených státech v 19. a 20. století.

⁷⁷¹ Shrnutí kariéry Charlese Strattona – ovlivněné ovšem výrazně sentimentální rétorikou soucitu v kombinaci s nekritickým čtením dějin freak shows – nabízí: DRIMMER, Frederick. *Velmi zvláštní lidé: panoptikum bizarností: zřůdy, monstra a další neuvěřitelné hříčky přírody*. Praha: XYZ, 2006, s. 214-249. Nejlepší kritické zhodnocení postavy Tom Thumba představuje: CHERMERS, Michael M. *Staging stigma: a critical examination of the American freak show*. New York, NY: Palgrave Macmillan, 2008, s. 32-47.

⁷⁷² Jako éra prezidenta Jacksona (*Jacksonian Era*) bývá označováno období od nástupu Andrewa Jacksona (1767-1845) do úřadu prezidenta USA v roce 1828 po vypuknutí občanské války v roce 1861. Tuto éru charakterizovalo rozšíření volebního práva na široké vrstvy obyvatelstva – omezovalo se ovšem pouze na bílé muže evropského původu, kteří byli jako jediní považováni za skutečně plnoprávné občany.

⁷⁷³ CHERMERS, Michael M. *Staging stigma: a critical examination of the American freak show*. New York, NY: Palgrave Macmillan, 2008, s. 33.

kteřá se ocitla na titulních stranách dobového tisku a na jistou chvíli zastínila i událostí právě probíhající občanské války.

Postupy využívané P. T. Barnumem a Charlesem Strattonem k prezentaci a „vytváření“ postavy „midgeta“, se brzy ujaly i na evropském kontinentě, byť s drobnými modifikacemi, přizpůsobujícími vystoupení „trpaslíků“ poměrům na „starém kontinentě“. Základními rétorickými postupy uplatňovanými při reprezentacích liliputánů bylo jednak vyčíslení jejich velikosti a jednak hyperbolizovaný kontrast. Jak jsem ukazoval již na příkladu profesionálních „obrů“, „abnormální“ rozměry jedince, ať už „malého“ či „velkého“, mohly být vytvářeny konfrontací s osobou „normálního“ vzrůstu. Obvyklé bylo také párování opačných „extrémů“, kdy často „trpaslík“ vystupoval společně s „obrem“. Jindy bylo využíváno nejrozumnějších prostředků, umocňujících „abnormální velikost“ performerů, jako například podpatky a vysoké klobouky u „obrů“, případně nadměrné rekvizity v případě „liliputánů“. Jako příklad z pražské freak kultury může posloužit vystoupení „obra Goliáše“ (*Riese Goliath*) a „trpaslíka Piccolo“ (*Zwerg Piccolo*), které se odehrálo v květnu 1885 na křižovatce dnešních ulic Karlova a Husova.⁷⁷⁴ Prezentaci v tomto případě dominoval jednak kontrast mezi oběma postavami a jednak jména, která měla podtrhnout „neobvyklou“ tělesnou konstituci obou performerů.

Jména a také různé tituly a vojenské hodnosti představovaly další z častých prvků využívaných při inscenacích „trpaslíků“ a „liliputánů“. Jméno Tom Paleček odkazovalo k mytologické postavě Palečka z rytířských románů o králi Artušovi a rytířích kulatého stolu. Titul generál potom tvořil komický kontrast ke Strattonově „drobné“ postavě. Obdobně bylo titulů využíváno i v Evropě, s tím rozdílem, že zde postavy „liliputánů“ nosily převážně tituly aristokratické. V Praze se například v únoru 1883 ve velkohošinci Saský dvůr představili „1. pan Jindřich, zvaný marquis Wolge, 31 roků stár, 28 palců vysoký, 19 liber těžký. 2. Téhož nevěsta, markýza Louisa, 23 roků stará, 28 palců vysoká a 20 liber těžká.“⁷⁷⁵ Inzerát v Národních listech, který využíval rovněž efektu kontrastování „liliputánských“ postav s postavou „normální“ (viz ilustrace č. 26), dále uváděl, že se těmito „liliputánům „dostalo vysoké pocty, představení býti Její c. k. Apoštolské Veličenství císařovně, v měsíci květnu m. r. v císařském hradě ve Vídni.“ Jako v případě jiných „abnormit“ se zcela jasně jednalo o strategii získávání důvěryhodnosti a prestiže. Speciálně v případě „liliputánů“ se spojením s „císařským

⁷⁷⁴Prager Tagblatt, 132/1885, s. 17.

⁷⁷⁵Liliputáni, Národní listy 46/1883, s. 4.

majestátem“ posilovala také jejich údajná vazba na panovnický dvůr a aristokracii, která – v kombinaci s jejich vzhledem – zakládala určitou komičnost a potenciálně také možnost společenské satiry.

Ilustrace 26: Reklama k vystoupení tzv liliputánů z roku 1883. Liliputáni, Národní listy 46/1883, str. 4.

Obdobný způsob prezentace se uplatňoval také v případě „princezny Topaze“, „liliputánské“ performerky, jejíž vystoupení v Praze v březnu a dubnu 1899 propagoval neobvyklý leták stylizovaný do podoby „telegramu ze země liliputů“ (viz ilustrace č. 27). Princezna Topaze – jejíž jméno odkazovalo zřejmě na vzácný diamant, pojmenovaný podle ostrova v Rudém moři – vystupovala v Traberově panoptiku Kosmos, kde mj. předváděla různé kouzelnické triky a zpívala francouzské šansony.⁷⁷⁶ V dobovém tisku byla prezentována jako „nejmenší umělkyně světa“, na které byly zvláště oceňovány souměrnost a krása jejího těla, respektive její „nevšední inteligence“. Podobně jako v případě jiných „liliputánů“ byla zdůrazňována rovněž její proslulost a vazby na aristokratickou společnost. Jak se psalo v Národní politice: „Ačkoliv čítá teprve 17 let, cestovala již kolem světa a jako

⁷⁷⁶ Princezna Topaze, Národní listy 79/1899, s. 3.

nejznamenitější žijící zvláštnost představena byla všem téměř panovníkům v Evropě a jinde, mezi jinými také presidentu transválské republiky Krügerovi.“⁷⁷⁷

Druh telegramu : <i>Nutný.</i>	TELEGRAM avědčící došlý pod čís. 150 <i>ji. t. obecenstvu pražskému</i>	Služební udání: <i>Okned k doručení.</i>
Došel z říše liliputánů linií čís. 5 dne 20./3. 1899 o 9 hod. 20 min. dopol.	<i>z domu čís. 53, Václavské nám.</i> Podán pod čís. 210 o 40 slovech účtovaných.	Podán dne 20./3. 1899 o 9 hod. — min. dopol.
<i>Včera v neděli ohromné množství diváků navštívilo princeznu Topaze z Paříže, nejmenší to trpaslici na světě v Traberově panoptiku.— Báječný úspěch.— Celá Praha ji chce vidět.— Každý bude vítán.</i> <i>Princezna Topaze, nejmenší umělkyně.</i>		

Ilustrace 27: MHMP, Telegram z říše liliputánů, leták, inv.č. 75839.

⁷⁷⁷ Princezna Topaze, Národní politika 11.3. 1899, s. 5. Búrské války (1880-1902) se sice střední a východní Evropy bezprostředně nedotýkaly, v českém prostředí byly nicméně poměrně hojně debatovanou událostí, opředenou nejrozumnějšími představami o „exotickém“ prostředí jižní Afriky a hrdinném vzdoru „malého národa“ Búrů proti přesile britské koloniální armády. Symbolem vzdoru a v jistém smyslu dobovou celebritou se stal prezident búrské Transvaalské republiky Paul Krüger (1825-1904) známý také jako "strýček Paul", který byl od roku 1900 na cestě Evropou ve snaze získat podporu evropských politiků.

Komický moment kontrastování „malého“ a „velkého“, „významného“ a „nevýznamného“, „dětského“ a „dospělého“ konečně mohl být využit také ke společenské satíře – k formulování otázek vztahujících se českému národnímu hnutí a potažmo také k imaginárnímu tělu českého národa. Koncem března 1899 se v Humoristických listech objevila ilustrace, zobrazující vedle sebe princeznu Topaze a obryni Miss May Leach, která v únoru téhož roku vystupovala v Karlínském divadle Theatre Varieté v doprovodu pětičlenné skupiny Horváthových „trpaslíků“.⁷⁷⁸ Jak je patrné z ilustrace (viz ilustrace č. 28), „obryně“ je zde zobrazena v dlouhých večerních šatech s velikou mašlí na zahalené šíji. Její výraz je lehce „nepřirozený“ a budí celkově dojem výrazné antipatie. Její sukni zdobí nápis „požadavky Němců“. Princezna Topaze, která zastupuje v karikatuře „požadavky Čechů“ předvádí u nohou „obryně“ nejisté zdvořilé pukrle, za přihlížení postavy „staré paní Austrie“, jejíž sukně nese nápis „bezohlednost v době výjimečného stavu“ a vzor z paragrafu číslo čtrnáct. Ilustraci vysvětluje doplňující komentář: „Miss May a princezna Topaze nebyly a nejsou v Praze nic nového. My už dávno máme i takovou obryni i takovou trpaslici, vystupující současně a doplňující se tak, že čím více krčí se ta pídice, tím více natahuje se to slonbidlo.“⁷⁷⁹ Postavy „abnormit“ zde evidentně fungují jako metafory odkazující k národnostním kolektivitám a jejich vzájemnému poměřování. Bezprostřední kontext tohoto satirického zobrazení tvořily zřejmě nepokoje kolem zrušení Badeniho jazykových nařízení z roku 1897, jehož se německým nacionalistům v Čechách podařilo dosáhnout již v roce 1898.⁷⁸⁰ Širším kontextem pak bylo poměřování velikosti „národního těla“ jednotlivých národnostních hnutí, které jsem popisoval již v souvislosti s prezentací Josefa Drásala na Národopisné výstavě československé, která se rovněž konala v 90. letech 19. století. Toto poměřování se navíc objevilo i na další karikatuře na stejné straně Humoristických listů, na které se postava malého obtloustlého Michla – tedy personifikace českých Němců – pokouší pomocí schůdků „vyvyšovat“ nad postavu urostlého „Čecha“, oblečeného v národním kroji.

⁷⁷⁸Theatre Varieté, Národní listy 41/1899, s. 6. V případě Horváthových „trpaslíků“ se jednalo o několikačlennou skupinku vedenou S. Horvathem. Soubor vznikl v Uhrách, působil ovšem po celé Evropě i v USA.

⁷⁷⁹Princezna Topaze, Humoristické listy, 24.3.1899, s. 4.

⁷⁸⁰Badeniho jazyková nařízení z roku 1897 novelizovala starší Stremayerova nařízení z roku 1880, a sice tak, že zrovnoprávňovala český a německý jazyk nejen ve vnějším, ale i vnitřním úředním styku. Pro značný odpor německých nacionalistů byla tato nařízení zrušena a nahrazena kompromisními Gautschovými jazykovými nařízeními z roku 1898.

Ilustrace 28: Princezna Topaze, Humoristické listy, 24.3.1899, s. 4.

4.4.2. Velké „liliputánské soubory“: satira a rétoriky roztomilosti

Mimo vystoupení jednotlivých „trpaslíků“ a „trpaslic“, respektive „liliputánů“ a „liliputánek“, a jejich kombinací v páru s „obry“ a dalšími performery se na samém konci 19. století objevily také vícečlenné liliputánské soubory. Jejich vznik byl spojen především s prostředím varieté. Jednalo se nejčastěji o skupinky šesti a více performerů, mužů i žen, kteří vystupovaly s pásmem jednotlivých výstupů, zahrnujícím hudební, taneční, akrobatická a jiná zábavná „čísla“. Vystoupením dominovala komická rétorika, dalším výrazným prvkem pak byly historizující kostýmy. Jeden z prvních takovýchto souborů vystupoval v roce 1885 v karlínském Theatre Varieté⁷⁸¹ v komické frašce s názvem Robert a Bertram.⁷⁸² Přítomnost souboru v Praze vyvolala značnou pozornost veřejnosti a to mimo jiné proto, že se „liliputáni“ objevovali v ulicích města, aby tak přilákali co největší množství potenciálních diváků.⁷⁸³ Novotný popsal průvod „liliputánského“ souboru Prahou následovně:

„Malý chlapec, dnes poradně zestárlý, div nenechal na liliputánech oči, když došli po Narodní třídě k vyústění Spálené ulice. Vezli je ve speciálních, podle jejich velikosti postavených laundrech, tažených shatelandskými poníky. V prvních třech či čtyřech vozidlech trpaslíci, oděni fraky a cylindry, představovali svatební průvod, v němž nechyběli mládenci a družičky, doprovázející milence k manželskému snění. Kočí a lokajové ustrnuli na kozlíku v předepsané póze. Vrchol všeho byl vřazen na konci průvodu, kde čtyřspřež malých běloušů táhla jim přizpůsobenou karosu osmnáctého století, celou pozlacenou. V ní a okolo ní bylo vše, co k ní patřilo ve stylu doby: uvnitř rokoková dáma, vzadu na stupátku sluhové, v čele laufři a po stranách vozidla hajduci. Trpaslíci nasedli v korbách nehybně. Princezna pod bílou parukou kynula vějířem, družička krajkovým šátečkem a pánové smekali ob chvíli nažehlenou rouru cylindru.“⁷⁸⁴

⁷⁸¹ Soubor přicestoval do Prahy z Magdeburku pod vedením impresária Maxe Mauthnera (nar. 1848). Mauthner se v Praze objevoval poměrně často a zařizoval jako agent vystoupení „liliputánů“ pro Theatre Varieté. Novotný uvádí, že ve varieté uvedl „liliputány“ také v roce 1889. NOVOTNÝ, Antonín. *Karlínské divadlo*, s. 147-150. Složka, kterou na Mauthnera vedlo pražské policejní ředitelství, udává že v roce 1896 opět usiloval o udělení koncese k vystoupení „liliputánského souboru“, která mu ovšem měla být udělena teprve až vyrovná dluh s jednou z jím angažovaných performerů, která se u něj dožadovala finanční náhrady za ošetření ve špitále a cestovné. Bližší údaje stran událostí, které předcházeli tomuto konfliktu nicméně z dochovaných dokumentů vyčíst nelze. NAČR Praha, PŘ 1896-1900 (č. fondu 874), *Mauthner Max 1848*, sig. M 158/9, karton 4551.

⁷⁸² Jednalo se zřejmě o komickou hru Gustava Rädery (1811-1868) z roku 1856.

⁷⁸³ *Theatre Variete*, Národní listy, 141/1885, s. 5.

⁷⁸⁴ NOVOTNÝ, Antonín. *Karlínské divadlo*, s. 147-150.

Obdobně jako v předchozích případech se zde uplatňovala komická rétorika, založená na paradoxech „malého“ a „velkého“, spojující postavy „liliputánů“ s prostředím aristokracie. V kontextu stále velmi hierarchické společnosti pozdního Rakouska-Uherska, kde se přinejmenším část buržoazie pokoušela získat aristokratické tituly a symbolicky tak pozvednout svůj společenský status, mohlo mít zírání na „liliputány“ několikerý účinek. Pro některé pozorovatele zřejmě podívaná na „liliputánskou aristokracii“ potvrzovala hodnotu „společenského postavení“ a šlechtických titulů v tehdejší společnosti. Postavy „liliputánů“ a „liliputánek“ nicméně umožňovaly také satirické zesměšňování aristokracie a těch, kteří se nobilitě snažili přiblížit, především okázalým způsobem života. Přepjatá touha po majetku a společenském uznání mohla být označena jako „malá“ a „dětinská“. Vystoupení „liliputánů“ tak mohla být, alespoň některými současníky, interpretována jako společenská satira.

Druhou významnou rétorikou, která se objevuje v souvislosti s velkými liliputánskými soubory, kterou je ovšem možné identifikovat i v předchozích případech, byla zřejmě rétorika roztomilosti. Lori Merish tuto rétoriku popsala jako způsob reprezentace, který prezentuje určitý předmět či postavu jako „roztomilý objekt“. Tento objekt může být určitým způsobem domestikován a včleněn do emocionálních struktur buržoazního publika, a sice prostřednictvím láskyplné mateřské péče a ochrany. Podle Merish se kult roztomilosti vyvinul jednak v souvislosti s viktoriánským kultem dítěte a jednak v souvislosti s feminizací zábavního průmyslu a konzumní kultury na přelomu 19. a 20. století. „Roztomilost“ vznikla jako rétorika, pomocí níž mohla být středostavovským ženám–konzumentkám nabízeno zboží, které údajně konvenovalo se specificky ženskou emocionalitou, zaměřenou údajně především na péči o dítě. Nakupování „roztomilých“ produktů či návštěva představení „liliputánů“ tak v dobovém kontextu představovala specifické rituály středostavovského ženství, definovaného mateřskou citlivostí a nutkáním pečovat.⁷⁸⁵

„Liliputáni“, kteří byli často prezentováni jako „malé děti“, se mohli stát takřka perfektním „roztomilým“ objektem. Jejich sledování proto představovalo v desetiletích před první světovou válkou zábavu, která byla naprosto slučitelná s vkusem středostavovského publika nejen v USA, ale i v Evropě. „Roztomilost“ přetrvávala jako jedna z klíčových rétorik reprezentace „liliputánů“ i v

⁷⁸⁵MERISH, Lori. Cuteness and Commodity Aesthetics: Tom Thumb and Shirley Temple. In: ROSEMARY GARLAND, Thomson, ed. *Freakery: Cultural Spectacles of the Extraordinary Body*. NYU Press, 1996, s. 185-203, zde s. 185-189.

meziválečném období a byla také zřejmě jedním z důvodů, přetrvávající obliby „liliputánských“ souborů ve 20. a 30. letech, kdy již jiné abnormity rychle ztrácely přízeň publika.⁷⁸⁶

4.4.3. Singer's Midgets a hry na „liliputány“: republikánství, konzum a „malý český člověk“

V únoru 1928 se na pódiu pražského Theatre Varieté, za značné pozornosti médií i široké veřejnosti, představil „liliputánský“ soubor the Singer's Midgets.⁷⁸⁷ Vystoupení tohoto severoamerického souboru, toho času na turné po Evropě, je zajímavé hned z několika důvodů. Jedná se o poslední skutečně velkou přehlídku „abnormit“ v českých zemích, před vypuknutím hospodářské krize v roce 1929 a před následným definitivním úpadkem freak show ve 30. letech a v průběhu 2. světové války. Příznačně se přitom jedná právě o vystoupení „liliputánů“, jejichž popularita „přežila“ všechny ostatní lidské „kuriozity“. Příklad Singerova souboru umožňuje osvětlit důvody přetrvávání pozornosti věnované „liliputánům“ v meziválečném období a zároveň ukázat na specifické významy, připisované „malému tělu“ v kontextu meziválečného Československa.

Soubor „liliputánů“, který se v Praze představil jako Singer's Midgets, vznikl ještě před první světovou válkou, na přelomu let 1912-1913 ve Vídni. Podnikatel Leo Singer (1877-1951) zde, spolu se svou ženou Walbergou Singer, založil „liliputánské městečko“, které bylo součástí zábavního parku vídeňské Benátky (*Venedig in Wien*)⁷⁸⁸. Početný soubor „liliputánů“, kteří byli rekrutováni z regionu střední a východní Evropy⁷⁸⁹, se po vypuknutí války přemístil do Spojených států. Ve dvacátých letech se Singer's Midgets postupně vypracovali na mezinárodně uznávaný soubor a ve třicátých letech s úspěchem vystoupili také v prvních zvukových filmech, jako byl Čaroděj ze země Oz (*The Wizard of*

⁷⁸⁶ MERISH, Cuteness, s. 190-192.

⁷⁸⁷ Vystoupením Singer's Midgets v Praze jsem se zabýval v samostatném článku z roku 2011. HERZA, Filip. Singer's Midgets v Karlínském divadle Theatre Varieté. *Dějiny Teorie Kritika*. Praha: Fakulta humanitních studií, 2011, (2), 219-237.

⁷⁸⁸ *Venedig in Wien* byl jedním z prvních *theme-parků* v Evropě, který v roce 1895 otevřel ve Vídni divadelník Gabor Steiner (1858-1944). Na pozemcích ve Vídeňském Prateru vznikla malá kopie Benátek s vodními kanály a dalšími atrakcemi. Zábavný park měl ve své době mimořádný úspěch a inspiroval řadu napodobitelů po celé Evropě.

⁷⁸⁹ V tisku se v souvislosti s návštěvou souboru v Praze často zmiňoval „český původ“, některých členů souboru, např.: *Liliputáni návštěvou na Staroměstské radnici*, Národní listy 53/1928, s. 3. *Češi mezi americkými liliputány*, Národní politika, 38/1928, s.5.

Oz) z roku 1939, ve kterém Singer obsadil všech 124 performerů, vystupujících v rolích „mlaskalů“ (*Munchkins*).⁷⁹⁰

Pražská vystoupení Singerových „liliputánů“ byla součástí jejich evropského turné v roce 1928. Jako místo pro vystoupení bylo zvoleno karlínské Theatre Varieté, které se v této době krátkodobě pronajímalo různým uměleckým souborům. Program vystoupení se částečně skládal z předem secvičených čísel, která ovšem byla zasazena do lokálně oblíbeného revuálního programu s názvem „Červená stát“, jehož autorem byl oblíbený pražský hudebník Karel Hašler. Ústředním motivem představení byl bouřlivý příchod modernity do hlavního města republiky, symbolizovaný prvním pražským semaforem, který byl v roce 1927 instalován na rohu Hybernské a Dlážděné ulice⁷⁹¹ před nedávno překřtěným Masarykovým nádražím. K těmto domácím tématům pak byla eklekticky přidána zábavná čísla, která Singerův soubor předváděl i na dalších zastávkách svého turné: „tančící liliputánské girls“, „trpaslík“ v roli čínského kouzelníka, římské závody na trigách, kovbojské kousky při krocení divokých koní, „liliputánský“ jazzband, výstupy zpěvaček a zpěváků a jako vrchol programu: drezúra malých indických slonů.⁷⁹²

Vystoupení Singerova souboru se nicméně neomezovala pouze na jeviště karlínského varieté. Členové a členky souboru se velmi často objevovali také na veřejnosti. Zvláštní význam mělo především jejich vystoupení na Staroměstské radnici, kde se část souboru objevila 21.2. 1928⁷⁹³, aby zde položením věnce v „národních barvách“ uctila památku „neznámého vojína“⁷⁹⁴. Rituál, kterému přihlížely davy publika, a o kterém referovala rovněž dobová média, měl pochopitelně především zviditelnit přítomnost souboru ve městě a zároveň legitimizovat jeho vystoupení v očích veřejnosti i úřadů. V kontextu významů, vkládaných na postavy „liliputánů“ v meziválečném období mohl mít však tento veřejný rituál také jiné vyznění, dotýkající se představ o společenském statusu, republikánství a také o kolektivním těle československé republiky.

790 HERZA, *Singer's Midgets*, s. 227.

791 Jednalo se o semafor, který byl ovládán ručně, odpovědným dopravním strážníkem. První automatický semafor byl instalován v roce 1930 na Václavském náměstí.

792 *Revue, v níž tančí, hrají a zpívají – liliputani*, *Narodní listy* 28/1928, s. 3.

793 *Liliputáni návštěvou na Staroměstské radnici*, *Národní listy* 53/1928, s. 3. Obdobně také: *Praesidialní sdělení.- Oběžníky*, *Věstník Hlavního města Prahy* 8/1928, s. 201.

794 Hrob neznámého vojína byl zřízen na Staroměstské radnici 1. července 1922 jako místo vzpomínky na oběti světové války, především na příslušníky československých legií. Do hrobu byly uloženy ostatky vyzdvižené z masového hrobu bitvy u Zborova (1. července 1917), události, která měla v období meziválečné republiky zásadní symbolický význam a byla vedle 28. října oslavována jako druhý nejdůležitější státní svátek Československé republiky.

Sebe-stylizace „liliputánů“ i způsob jakým o nich v únoru 1928 psal pražský tisk v sobě mísily rétoriky, které jsem popisoval již v předchozím oddíle. Obdiv byl stejnou měrou doplněn rétorikou roztomilosti a rovněž komickými tóny, které umožňovaly využít „liliputánů“ ke společenské satíře. Dámy a pánové ze Singerova souboru byly v převážné většině případů zobrazovány jako celebrity mezinárodního zábavního průmyslu a tudíž rovněž jako příslušníci vyšších středních tříd, demonstrující své postavení odpovídajícími statusovými symboly jako byla drahá auta, luxusní oblečení a podobně. Zároveň byl ovšem vždy zdůrazňován jejich dětský vzhled. *„Poznal jsem hned, že jsou to inteligentní lidé, třebaže každý vypadal jako čtyřletý maminčin mazlíček, připravený každé chvíle vlézt za jejími zády na meruňkovou zavařeninu“*, popisoval setkání s „liliputány“ v Humoristických listech Josef Mácha.⁷⁹⁵ Infantilizaci liliputánů a jejich objektifikaci jakožto roztomilých objektů láskyplné péče, napomáhala celá řada jazykových prostředků používaných při jejich popisu. Především se jednalo o používání deminutiv. Dobový tisk referoval o divadelním souboru „malých lidiček“, objevovala se také označení „liliputánek“, resp. „malí liliputanci“. Roztomilost údajně dětských postav „liliputánů“ nakonec vysvětlovala i jejich všeobecnou popularitu mezi pražským obcenstvem. Jak vysvětloval jeden z pražských novinářů, „liliputáni“ vyvolávají pozornost publika, protože: *„Co je malinké, to je hezounké“*.⁷⁹⁶

Rétoriky obdivu (údivu) a roztomilosti, konstruující postavy Singerových „liliputánů“ jako celebrity, jako příslušníky vyšších společenských tříd, kteří ovšem vypadají jako roztomilé děti, umožňovalo jejich dvojí interpretaci. Aniž bych chtěl vylučovat jiné významy, které mohly být na tyto postavy projektovány, jako klíčové se mi zdají především dva následující. Liliputáni ze Singerovy skupiny za prvé iniciovaly polemickou debatu o společenském statusu a za druhé, referovaly také k „vyspělosti“ Prahy a jejím prostřednictvím k „vyspělosti“ československé republiky.

První ze jmenovaných interpretací se objevovala v souvislosti s debatami o hvězdném statusu Singerových liliputánů a jejich životním stylu. Členové skupiny byly popisovány jako příslušníci vyšších vrstev společnosti, což dokládala také řada již zmiňovaných statusových symbolů a také vzorců chování, které dokládaly jejich společenský status. Zmínit lze například jejich návštěvu na radnici, nebo – jak se ještě ukáže dále – návštěvu obchodního domu. Jestliže tedy byli „liliputáni“ reprezentováni jako příslušníci vyšší společnosti – majetné buržoazie – mohla být na ně také vznášena

⁷⁹⁵MÁCHA, Jaroslav, *Liliputani v Praze*, Humoristické listy 2. března 1928, s. 148–149.

⁷⁹⁶Revue, v níž tančí, hrají a zpívají – liliputani, *Narodní listy* 28/1928, s. 3.

moralizující kritika, vznášená obecně proti bohatým a mocným. Infantilizace „liliputánů“ pak umožnila formulovat tuto kritiku bohatství a konzumerismu vyšších tříd prostřednictvím nedospělosti. Zvláště výrazně se tato kritika objevila ve zprávách referujících o výši platů, které si „liliputáni“ vymohly na řediteli Theatre Varieté. Jak se psalo v Národních listech:

*„Přes to, že jsou to maličcí lidé, liliputáni, musíme na ně prozraditi, že mají jinak docela velké požadavky“, respektive: „Liliputánkům musela býti zaručena 10.000 Kč denní garancie“.*⁷⁹⁷ Jednou z možných interpretací „liliputánů“ tak byla kritika materialismu a majetnických sklonů vyšších tříd společnosti, která mohla být – prostřednictvím metafory „liliputánského“ těla – označena jako „nedospělá“ či „dětská“.

K osvětlení druhé důležité interpretace, vztahující se k Singerovým „liliputánům“, je potřeba podrobněji si přiblížit jeden konkrétní případ. Jak jsem již zmiňoval, estetika roztomilosti se vyvinula jako určitý způsob prezentace a manipulace s emocemi, která umožňovala prodávat nejrůznější produkty, vystoupení „liliputánů“ a další zboží, nabízené na rozšiřujícím se trhu konce 19. století. Využívání „roztomilých“ dětí k propagaci konzumního zboží doporučovaly již první teoretické reklamy a marketingu ve Spojených státech.⁷⁹⁸ Stejně dobře jako děti mohli ovšem posloužit také „liliputáni“, kteří představovali liminální bytosti, stojící na pomezí mezi dětmi a dospělými a díky tomu mohli také ztělesňovat celou řadu fantazií i obav, spojených se společenským statutem a jeho napojením na vzorce konzumního chování. V kontextu Spojených států se případy využívání „liliputánů“ v reklamě objevují již v průběhu druhé poloviny 19. století v souvislosti s postavami jako byli již zmiňovaní Charles Sherwood Stratton a Lavinia Warren nebo Franz Ebert.⁷⁹⁹ V českých zemích, kde se obecně masová konzumní kultura rozvíjela až v období před první světovou válkou a výrazněji pak především v meziválečném období, se postavy „liliputánů“ v reklamě objevily právě v souvislosti se Singer's Midgets.

⁷⁹⁷ *Revue, v níž tančí, hrají a zpívají – liliputáni*, Národní listy 28/1928, s. 3.

⁷⁹⁸ MERISH, Cuteness, s. 187.

⁷⁹⁹ Podobizna profesionálního „liliputána“ Franze Eberta se údajně v USA druhé poloviny 19. století objevovala v reklamách na dětskou výživu a pudr. MERISH, Cuteness, s. 187.

Ilustrace 29: Členové souboru *Singers Midgets* v obchodním domě Brouk a Babka v Praze. *Pestrý týden*, 25.2./1928, str. 19.

Koncem února 1928 se na stránkách společenského časopisu *Pestrý týden* objevila fotografie několika členů souboru na návštěvě v obchodním domě Brouk a Babka na Belcrediho třídě v Praze na Letné.⁸⁰⁰ Fotografie (viz ilustrace č. 29) byla součástí reklamy na zmíněný obchodní dům a byla doplněna následujícím textem: „V Pražském Varietě vystupující Liliputáni navštívili též obchodní dům Brouk a Babka, jehož prohlídka byla jim velkým překvapením. Domnívali se, že tak velké obchodní

⁸⁰⁰ Obchodní domy Brouk a Babka (lidově nazývané také Broukárna) byly řetězcem obchodních domů, které podle vzoru amerických *department stores* vybudovala v meziválečném Československu firma Bohumila Brouka a Josefa Babky (zal. již v roce 1908). Obchodní dům v Praze na Letné byl vybudován postupně, spojováním domů na křížení ulic Belcrediho (dnes Milady Horákové), Ověnecká a Veletržní, v letech 1919-1925. Jednalo se o vůbec první moderní obchodní dům v Praze, který nabízel pod jednou střechou nejrozumnější spotřební zboží. Firma později expandovala do dalších měst (Brna, Ostravy, Liberce, Plzně a Bratislavy) a zavedla také jako první v Československu zásilkový prodej zboží.

domy jsou pouze v cizině.“⁸⁰¹ Jak je patrné, fotografie využívala některých reprezentačních postupů, využívaných standardně k prezentaci „liliputánů“ v přehlídkách „kuriozit“. „Liliputáni“ byly na obrázku po obou stranách „zarámování“ postavami svého doprovodu, které měly čtenáři poskytnout určité měřítko a zdůraznit výšku, respektive „malé“ tělesné proporce „liliputánů“. Všech pět členů souboru se na fotografii nechalo zpodobnit v šatech, poukazujících na jejich společenský status celebrit, příslušníků vyšších společenských vrstev. Kožichy a kabáty, doplňovaly bílé límce s kravatou, rukavičky, klobouky a perfektní účesy. Jinými slovy, Singerovy liliputáni představovali ideální potenciální návštěvníky obchodního domu, který se na fotografii pyšnil pestrou nabídkou koberců s orientálními vzory.

Reklama je obecně vystavěna na principu metafory, kdy jsou charakteristiky spojené s jedním objektem přenášeny na objekt jiný. V případě Singer's Midgets a obchodního domu Brouk a Babka byl tento přenos založen na paradoxu, jakožto ústřední rétorické figuře. Stejně jako byli Singerovi „liliputáni“ překvapivě „malými“ představiteli „velkého světa“ a „vyšší společnosti“, tak byl i zmíněný obchodní dům překvapivě „velkým“ a „světovým“ úkazem v jinak „malé“ a stále spíše „provinční“ Praze. Mimo asociace obchodního domu Brouk a Babka se „světovostí“ a světem vyšších společenských vrstev tedy reklama odkazovala také k „malým českým poměrům“, respektive k zaostávání Prahy za jinými světovými metropolemi.

Vystoupení Singerových liliputánů v Praze na počátku roku 1928 generovala celou řadu významů a diskuzí, které již není možné, především z důvodu nedostatku pramenů, zpětně rekonstruovat. Jako klíčové se mi nicméně jeví způsob jakým „liliputáni“ umožňovali formulovat otázky ohledně společenského statusu, konzumu a právě také otázku „vyspělosti“ a „světovosti“ Prahy, jakožto hlavního města nové československé republiky. Postavy Singerových „liliputánů“ jednak umožňovaly satirické poukazování na morální „nevyspělost“ příslušníků vyšších společenských vrstev, kteří se ve své honbě za bohatstvím chovají „jako malé děti“. Metafora „malého těla“ pak umožňovala formulovat obavy ohledně vyspělosti Prahy a jejím prostřednictvím celého Československa. Ne náhodou se Singerovy liliputáni objevili v revue, která pojednávala o prvním světelném semaforu v Praze, respektive v reklamě na první velký obchodní dům ve městě. Příchod modernity, symbolizovaný nárůstem automobilové a veřejné dopravy a vzestupem konzumu, představoval významné společenské změny, které zavdávaly úvahám a pochybnostem nad „vyspělostí“ Prahy a Československa a jejich

⁸⁰¹ Pestrý týden, 25.2./1928, s. 19.

pozice ve „velkém světě“. Netvrdím, že tato interpretace byla jediná a zcela zásadní, přesto i z několika dalších případů lze usuzovat na to, že „liliputánská“ vystoupení či sami „liliputáni“ často sloužili jako postavy, prostřednictvím nichž bylo možné tematizovat ne/vyspělost Československa, respektive kritizovat takzvané „malé české poměry“.

Jako jeden z dalších příkladů, dokládajících tuto tezi lze uvést případ novináře Jaroslava Dvořáčka, který v roce 1922 na stránkách Národní politiky publikoval krátkou biografii českého „liliputána“, který byl v článku nazýván František Lilipután.⁸⁰² Dvořáček na několika stranách popsal profesní život Františka, jeho angažmá coby „liliputána“ ve vídeňském Prateru a konečně jeho návrat domů, do Kutné Hory, města kde se s ním údajně Dvořáček kdysi sám seznámil. Článek přitom není pouze biografickým portrétem. Sám autor text v záhlaví označil jako „vzpomínku“ a sice vzpomínku nejen na Františka Liliputána, ale také na maloměstský život a atmosféru Kutné Hory, s jejími rázovitými postavami a lokálními obyčeji. Postava Františka liliputána tak vlastně v textu personifikuje české „maloměsto“, respektive „maloměšťáctví“ obyvatel Kutné Hory a potažmo všech Čechů.

V úvodu článku autor pomocí obvyklých rétorických postupů vyznačil Františkovu jinakost a zběžně popsal jeho kariéru profesionálního liliputána. *„Lidé si ho dobírali pro jeho malou, ach, příliš malou postavku. A ta přece stvořila na čas i jeho existenci, obživu: František byl na nějakou dobu angažován do ciziny, tuším že do Hamburka či do Paříže, kdež byl členem skupiny liliputánů se souborným anglicko-indickým názvem, třebaže leckterý z nich pocházel od Čáslavě, Tábora a od Boleslavě.“*⁸⁰³ Převážná většina „vzpomínky“ byla nicméně věnována událostem, které následovaly po ukončení Františkovy profesionální kariéry. Právě v těchto pasážích, kde se popisuje Františkův návrat do „vlasti“ a jeho podnikatelské pokusy v meziválečném období byla artikulována subtilní kritika české „malosti“ a „maloměšťáctví“.

Poprvé byla tato kritika formulována v dlouhé pasáži, která popisuje Františkovu cestu vlakem z Vídně do Kolína nad Labem. Celá pasáž byla postavena na záměně Františka za dítě, která umožnila rozehrání řady komických scén, především v konfrontaci Františka s postavou průvodčího – „okázale němčícího“ – který postupně odhaluje, že pasažér, cestující na dětský lístek není tak úplně nedospělý. Kritická satira se zde nicméně nedotýká jen postavy průvodčího, který je jednoznačně představen jako

802 DVOŘÁČEK, Jaroslav, *František Lilipután (Vzpomínka)*, Národní politika 269/1922, s. 2-4.

803 Tamtéž, s. 2.

„národní zrádce“, poslušně poklonkující moci rakouského státu. Českou „malost“ ukazovalo také chování samotného Františka a jeho spolucestujících, skupiny českých dělníků vracejících se z Vídně. Dvořáček popsal situaci následovně:

„Míjeli stanici za stanicí, blížili se bílému, krásnému Znojmu. Český hovor, do té doby skoro nesmělý, ozýval se již hlasitěji, sebevědomí rostlo – vlak byl zatím na Moravě. Začalo se – jak jinak? - o politice; nadávalo se zmužile naší bývalé, prý zbabělé, vídeňské delegaci, a obzvláště trpké stesky pronášeny na mladočeskou liknavost, ústupnost a snad i národní zradu. Jak by si byl nesmočil náš František?“⁸⁰⁴

Dvořáček zde poměrně nevybíravě kritizoval jednak nejednotnost českého národního hnutí před první světovou válkou, jednak se obracel proti české „malosti“ a zbabělosti, zvláště proti „malým“ českým lidem, zde dělníkům, kteří byli schopní pouze plané kritiky a bezúčelného reptání. Postava „liliputána“ Františka hrála v této kritice opět roli metaforu, která posilovala satirické vyznění celé scény. Podobně fungovala postava Františka také v závěru vzpomínky, kde Dvořáček popisoval Františkovy pokusy začít s podnikáním, po tom, co se vrátí z Vídně a rozhodne se ukončit kariéru „liliputána“.

„František se rozhodne, že se chytí obchodu. A vymknuv se z náručí mus, oddá se cele Merkurovi: najde dobráka mladého kupce, vymůže si u něj úvěr na několik krabiček sardinek a oček, na láhev okurek a nakládaného kvěťáku, vloží tyto pochutiny do vypůjčeného košíku a přepásav drobné tělíčko mohutným popruhem, hledá svého štěstí... Vraceje se s valníčkem, do něhož bývala zapřažena krotká kobyłka, tvářívá se neobyčejně důležitě... bohatýrsky jsa vztýčen na kozlíku svého valníčku zapomíná, že je malý trpaslík, byť by se i postavil na Sněžku.“⁸⁰⁵

Celá závěrečná pasáž je vlastně poctou a zároveň pobaveným komentářem k rozvoji individuální podnikavosti v období „první republiky“. František zde vystupuje v roli začínajícího, přehnaně sebevědomého podnikatele, který je ovšem limitován vlastní „malostí“ a nikdy tak nemůže překročit vlastní stín. V krajině pod Sněžkou, horou, která není ani nízká ani vysoká, jako by nebylo možné

804 Tamtéž, s. 3.

805 Tamtéž, s. 4.

dosáhnout „velkých věcí“. František, a spolu s ním celá řada jeho spoluobčanů, zůstává podle Dvořáčka uvězněni v provinční „malosti českých poměrů“.

Posledním případem, který dokládá tezi o tom, že liliputáni sloužili v meziválečném Československu mj. jako symbolický prostředek kritiky české „malosti“ a „nevyspělosti“, je populární píseň z roku 1930, s nepřekvapivým titulem: „Liliputáni“.⁸⁰⁶ Skladbu ve stylu dobově populárního foxtrotu zkomponoval a otextoval Karel Balling (1899-1972), jeden z bývalých členů slavného kabaretu Červená sedma. V roce 1930 partitura vyšla ve vydavatelství Accord, s přebalem, na němž se objevují podobizny „liliputána“ a „liliputánky“, zobrazených jako pár z „vyšší společnosti“ (viz ilustrace č. 30).

Motiv liliputána nebyl v meziválečné hudbě nový, ani zcela ojedinělý. Z období ještě před první světovou válkou se například dochoval komický kuplet „Liliputánské divadlo“ pražských kabaretiérů F. J. Frankla (1849-1888) a Josefa Bachmanna (1858-1887), který na počátku 20. století vydal známý pražský písničkář a podnikatel v zábavním průmyslu Josef Šváb Malostranský (1860-1932).⁸⁰⁷ Podobně jako v případě již zmiňovaných komických výstupů ze začátku století, v nichž si zájemci mohli zahrát na „srostlé“ sestry Blažkovy, bylo i „liliputánské divadlo“ návodem na inscenování vlastní domácí freak show, v níž vybraní jedinci sehráli roli „liliputánů“.

Proniknutí „liliputánů“ do dobové populární kultury dokazují i další skladby z meziválečného období, v jejichž titulu se objevili „liliputáni“.⁸⁰⁸ Ballingův foxtrot z roku 1930 lze nicméně bez váhání zařadit mezi nejznámější dobové šlágry, což dokládá i skutečnost, že jej v průběhu třicátých let nazpíval také populární herec a zpěvák Oldřich Nový (1899-1983).⁸⁰⁹ Text skladby je humorným komentářem ke společenským a ekonomickým poměrům v Československu v období po vypuknutí velké hospodářské krize v třicátých letech. Zároveň se zde formuluje provokativní myšlenka, že jsme vlastně všichni tak trochu „liliputáni“. Text skladby je následující:

806 *Liliputáni, foxtrot (parodie)*, hudbu a slova složil Karel Balling, Praha Accord 1930 (partitura).

807 *Liliputánské divadlo, komické duetto pro pány od Bachmanna a Frankla*, Švábovy hudební humoristické listy č. 39.

808 V hudebním oddělení Národní knihovny v Praze se například dochovala partitura skladby s názvem „Svatební průvod liliputánů“ z roku 1926. *Hochzeitszug in Liliput (Charakterstück)*, Musikverlag Lyra: Berlin 1926.

809 Skladba vyšla na desce „Negližé něžné“, kterou v roce 2003 znovu vydalo vydavatelství Českého rozhlasu Radioservis.

Ilustrace 30: Liliputáni, foxtrot (parodie), hudbu a slova složil Karel Balling, Praha Accord 1930 (partitura).

*Všecko, co je malé, dneska v módě je
malá váha, velmi málo vnaď
malý byt a co nejmenší pokoje
málo míst a ještě menší plat*

*Málokdy je politika poctivá
málokdy je její vůdce chud
málokdy je stará bába svádivá
zato všechno svede Liliput*

*Dnes se skromnost málokomu vyplácí
má li přitom obyčejný hřbet
obecenstvo letí jen na sensaci
tam kde není třeba přemýšlet*

*Slavný je kdo zhubne jako lasička
neb je dlouhý jak dva metry prut
také kdo má tři metráky masíčka
nebo kdo je mrňous liliput*

Mezi jednotlivými slokami zpěvákovi v refrénu přizvukuje falsetem sbor pištivých hlasů:

ref.: *Já Liliput, ty Liliput, Liliputáni... Já Liliput, ty Liliput, Liliputáni... My jsme sedmý div, dáme fleka
všem co byli dřív. Já Liliput, ty Liliput, Liliputáni.*

Text písně využívá figury „liliputána“ ke kritice „malosti“ v mnoha různých oblastech. Kritizuje se zde dobová móda hubených modelek, špatné sociální a ekonomické poměry, zaviněné zřejmě probíhající hospodářskou krizí, politika i dobová masová kultura, povyšující senzaci nad poctivost a skromnost. Nakonec je kritizována také samotná tradice přehlídek „kuriozit“ jako jednoho z plodů populární

zábavní kultury. Sborový refrén písně pak neustálým opakováním „*Já liliput – ty liliput – liliputáni*“ naznačuje, že jsme vlastně všichni „liliputáni“. Identifikaci s postavami „liliputánů“ má navíc posilovat také samotné provedení skladby. Podobně jako v případě Liliputánského divadla Bachmanna a Frankla je partitura zároveň návodem na inscenování výstupu se živými herci. „*Celá písnička se zpívá v dekoraci po ruském způsobu. Na plátně jsou namalováni čtyři liliputáni (neb dva), bez hlav rukou a nohou, na jichž místě jsou otvory, do nichž zpěváci strčí hlavy, ruce a nohy, sedíce za dekorací*“. Provedení skladby tak umožňovalo, aby se všichni zúčastnění – herci i posluchači – identifikovali s postavami „liliputánů“ a jejich prostřednictvím kritizovali vlastní „malost“ a obecně „malé poměry“ panující v meziválečném Československu. „Liliputánství“ tak bylo určitým způsobem propojeno s imaginací kolektivního těla československého národa, respektive Československa jako národního státu. Jak se domnívám schopnost „liliputánů“ symbolicky pojmout dobové pochybnosti ohledně „vyspělosti“ kolektivního těla národa sehrával poměrně zásadní roli v přetrvávání popularity „liliputánů“ v období, které jinak přehlídkám kuriozit již příliš nepřálo. Nakonec, jsme přece všichni tak trochu „liliputáni“.

Vystoupení „trpaslíků“, respektive „liliputánů“ představovala nedílnou součást proměňující se tradice přehlídek „kuriozit“ v Praze po celé 19. století. Strategie a rétoriky jejich reprezentace vykazovaly značnou kontinuitu. Od první poloviny 19. století dominovala reprezentacím „liliputánů“ rétorika obdivu, zobrazující postavy „liliputánů“ jako příslušníky aristokracie, později jako světové celebrity a příslušníky vyšších společenských tříd. Jestliže pak prezentace „liliputánů“ spočívala především na paradoxu – spojení „vysokého“ s „nízkým“ – mohly být postavy „trpaslíků“ využity také jako prostředky satiry, namířené právě „velkým“ a „mocným“, aristokracii a později buržoazii. Třetí rétorikou, která dominovala reprezentacím „liliputánek“ a „liliputánů“ byla rétorika roztomilosti. Pomocí ní bylo možné prezentovat postavy „liliputánů“ podobně jako děti – jako roztomilé domácí „mazlíčky“, jejichž sledování konvenovalo s citovostí buržoazního publika.

Všechny naznačené prvky se podílely na přetrvávání popularity „liliputánů“ i v meziválečném období, kdy jinak převážná většina lidských „kuriozit“ postupně ztrácela svou popularitu. „Liliputáni“, kteří byli souměrnými zmenšeninami dospělých, „roztomilými“ na půl dětmi – na půl dospělými, nebyli dlouho považováni za případy patologické degenerace a byli proto po dlouhou dobu slučitelní se vkusem meziválečného publika. Jejich popularitu konečně zakládala také schopnost posloužit jako

metafory, umožňující sociální kritiku třídního rozvrstvení společnosti a obecněji kritiku „malých poměrů“, „malosti“ a „nevyspělosti“ kolektivního těla československé společnosti a meziválečné republiky.

5. Závěr

Jak jsem měl příležitost ukázat, přehlídky lidských „kuriozit“ v Praze a v českých zemích 19. a 20. století vycházely ze straší tradice vystavování „přírodních zvláštností“ v kontextu dvorské, respektive aristokratické kultury. Presentace těchto „zvláštností“, které zpočátku napodobovaly způsoby prezentace, charakteristické pro aristokratické „kabinety kuriozit“, se v průběhu druhé poloviny 19. století značně proměnily, především v souvislosti s postupným utvářením kapitalistického zábavního průmyslu a médií, zaměřených na nové masové publikum v rostoucích evropských velkoměstech. Stejně významně se v průběhu 18. – 20. století proměnily také imaginace, spojené s vystavováním „kuriozit“. Presentace „přírodních zvláštností“, které byly úzce spojeny s raně novověkými představami o monstrech, zázracích, hříchu a Božích zásazích do světa, postupně nahradily sekularizované imaginace, zakotvené především v představě normy, resp. ab/normálního lidského těla. „Kuriozity“ druhé poloviny 19. století tak byly vykládány především jako odchylky od normy, významného ideologického konstrukt, který se prosadil právě v tomto období, prostřednictvím moderních diskurzů individuální a kolektivní produktivity, zdatnosti, respektive zdraví. Popularita přehlídek „lidských“ kuriozit tak vrcholila v období, kdy se v západní kultuře etabloval ideologický komplex vědění a moci, který Michel Foucault nazýval jako biopolitika či biopolitická gubernamentalita.

Pražské přehlídky „kuriozit“ se v tomto ohledu příliš neodlišovaly od svých protějšků v jiných evropských zemích a v USA. *Freak shows* byly, konec konců, součástí transnacionálního zábavního průmyslu, a tedy i součástí širšího globalizačního procesu, který přinejmenším od konce 19. století postupně proměňoval a v jistém směru sjednocoval lokální kultury v celém transatlantickém prostoru. Přesto se přehlídky „kuriozit“ v Praze vyznačovaly také řadou lokálních specifik. Předně je potřeba hovořit o odlišné chronologii ve vývoji zábavní kultury v různých regionech. Zatímco v USA a Británii bylo možné počátky masové zábavní kultury sledovat již zhruba v polovině 19. století, ve střední a východní Evropě se formy, spojené s mezinárodním zábavním průmyslem, začaly prosazovat až ve třetí čtvrtině a v českých zemích až v poslední dekádě 19. století. Pražské přehlídky „kuriozit“ si proto po dlouhou dobu udržely svou podobu z první poloviny 19. století a až v samém závěru 19. století začala vznikat moderní kultura *freak* celebrit, tak jak je známa např. ze Spojených států. V některých ohledech se nicméně domácí kultura „kuriozit“ nepřestala od svého severoamerického protějšku odlišovat ani po

přelomu století. Tak jako v jiných evropských zemích zde „kuriozity“ nevystupovaly v cirkusech, ale v takzvaných panoptikách, resp. etnografických přehlídkách. V obou případech se přitom jednalo o model, který se vyvinul v sedmdesátých letech 19. století v Německu, byť byly i v tomto případě patrné inspirace ze Spojených států. Od počátku 20. století pak prezentacím „kuriozit“ v Evropě i českých zemích dominovala především takzvaná varieté, kde se „kuriozity“ ocitaly po boku jiných performerů, jako byly artisté a artistky, kouzelníci, zpěváci a zpěvačky a další „speciality“. Pražské přehlídky „kuriozit“ tak byly součástí transnacionální zábavní kultury, ve které částečně dominovaly vzory převzaté ze Spojených států, které byly nicméně uzpůsobovány potřebám a poptávce evropského publika a prolínaly se s lokálními tradicemi zábavní kultury.

Jako zcela specifické lze konečně charakterizovat způsoby „konzumace“, respektive interpretace „kuriozit“ v různých regionálních či socio-politických kontextech. Jak ukazuje dosavadní výzkum, „kuriozní“ těla na sebe vázala řadu různých významů, odkazujících k dobovým imaginacím sociálních diferencí, imaginárních společenství, mocenských hierarchií a sociálních konfliktů. Performance jinakosti ve střední a východní Evropě je proto potřeba interpretovat v širším kontextu sociálních a politických dějin 19. a 20. století, především s ohledem na utváření a reprodukci imaginací ne/způsobivosti ve vztahu k představám o různých imaginárních společenstvích.

Nápadným rozdílem, nejen oproti USA, ale například také Velké Británii a Francii, byl specificky vztah českých zemí a blízkých evropských regionů ke strukturám koloniální nadvlády a k souvisejícím diskurzům „exotické“ jinakosti. Exotika tvořila nedílnou součást prezentací „kuriozit“ a obecněji dobových imaginací ne/způsobivosti a plnila proto důležitou legitimizační funkci ve vztahu ke společenskému řádu a hierarchiím koloniálních mocností. České země a potažmo Rakousko nepředstavovaly významné koloniální mocnosti, přesto byly zapojeny do struktur koloniálního panství a proto i zde reprezentace „exotické“ jinakosti sehrávaly důležitou ideologickou úlohu. Jak ukazuje celá řada výzkumů – včetně této disertace – multietnické prostředí střední a východní Evropy, které na přelomu 19. a 20. století procházelo řadou sociálních a etnických konfliktů, vytvořilo poměrně příhodné podmínky pro úspěch obdobných přehlídek. Reprezentace „exotické“ jinakosti totiž umožňovaly rovněž formulování představ o lokálních představovaných společenstvích a jejich, rovněž imaginárních, kolektivních tělech, a sice v širších globálních souvislostech. Konkrétně v případě českého národního hnutí jsem tento ideologický účinek „kuriozních“ performancí sledoval na čtyřech

případech, pokrývajících tři různá historická období od šedesátých let 19. století po období meziválečného Československa.

Pro období dominance liberální národní politiky, od šedesátých do poloviny devadesátých let 19. století, jsem analyzoval reprezentace Josefa Drásala, který ve sledovaném období vystupoval jako profesionální „obr“, resp. jako reprezentant určité, poměrně přesně lokalizované, „vesnické“, „Hanácké“ maskulinity. Drásalova vystoupení v Čechách, na Moravě i v zahraničí mi umožnila sledovat, jakým způsobem byla konstruována Drásalova jinakost a jak se v postavě tohoto „obřího Hanáka“ odrážely nacionalistické imaginace „venkova“, zdůrazňující na jednu stranu fyzickou zdatnost, nezkaženost a národnostně čistou povahu „venkovanů“, na druhou stranu jejich duševní a kulturní zaostalost, úpadkovost a národní indiferenci. Jako určité vyvrcholení v protínání imaginací ne/způsobivosti a představ o „venkově“ jsem identifikoval Národopisnou výstavu československou v roce 1895, na které byla prezentována právě také figurína Josefa Drásala. Postava „obřího Hanáka“, která byla součástí antropologické expozice zmiňované výstavy, referovala ke třem vzájemně propojeným představám. K představě o normální tělesnosti, kterou bylo možno vyčíslit z průměru „národní populace“, k imaginaci ne/zdatného a národnostně ne/uvědomělého venkova a venkovanů a k představám o podobě kolektivního těla českého národa. Postava „holešovského obra“ tak v kontextu poloviny devadesátých let ztělesňovala celou řadu spekulací a obav, ovládajících tehdejší národní hnutí: otázku vztahu města a vesnice a především spekulace ohledně velikosti a síly národního těla.

Druhý sledovaný případ spadá do devadesátých let 19. století, tedy do období přelomu mezi érou dominance liberální buržoazie a obdobím společenských a politických konfliktů uvnitř českého národního hnutí před první světovou válkou. Na příkladu několika „etnografických“ přehlídek jsem ukázal, jak byly představy o české společnosti spoluutvářeny imaginacemi rasové jinakosti, respektive představami o západní, „bílé“ civilizaci, nadřazené mimoevropským kulturám. Jak jsem ukázal, klíčovým aspektem etnografických přehlídek byla zvláště sexualita, a sice jak sexualita „odlišných“ těl, tak jejich publika. Často se opakující zmínky o transgresivních sexuálních vztazích mezi „exotickými“ jedinci, vystavenými v etnografických přehlídkách a jejich českým publikem, posilovaly představy o radikálních rozdílech mezi oběma skupinami. Zároveň opakující se zmínky o údajně „nemravných“ vztazích ženského publika s „divochy“ explicitně problematizovaly morálku českých žen, ohroženou údajně úpadkem patriarchální autority, resp. pokračující ženskou emancipací. Jak tedy tvrdím, přehlídky „exotické“ jinakosti v Praze přelomu 19. a 20. století propojovaly řadu dobových představ o

kolektivním těle českého národa. Prostřednictvím prezentací rasové a kulturní jinakosti „exotických“ jedinců bylo možné situovat příslušníky českého národa mezi civilizované „bílé“ národy světa a připsat jim tak stejné mocenské nároky jako jiným koloniálním mocnostem. Prezentace „exotických kuriozit“ nicméně mimo to umožňovaly také formulovat obavy z ohrožení kolektivního těla národa, především prostřednictvím ohrožení jeho rasové čistoty a genderového řádu.

Jednota a soudržnost kolektivního těla národa, spojená s institucí normativní heterosexuální rodiny, byla důležitým prvkem rovněž v prezentaci dalších slavných „kuriozit“ v post-liberálním období před první světovou válkou. Jak jsem poukázal ve třetí případové studii, k nejznámějším „kuriozitám“ přelomu století patřily bezpochyby sestry Josefa a Růžena Blažkovy, které vystupovaly po celou svou profesionální kariéru jako „srostlá dvojčata Blažkovy“. Reprezentacím těchto „kuriozit“, které byly často označovány jako dvě osoby v jednom těle, dominoval od počátku rozpor mezi liberálním požadavkem individuální svobody a sebeurčení a nutností spolupráce a hledání konsenzu v rámci kolektivního těla společnosti. Mimo to byly reprezentace Blažkových také výrazně genderované a poukazovaly tedy k představám o normativní femininitě a později mateřství. Z těchto důvodů mohlo „dvojaké“ tělo Blažkových sloužit jako účinná metafora, legitimizující dobové normativní představy o určitých podobách sociálních vztahů a společenského soužití. Především se jednalo o instituci heterosexuální rodiny, která byla v nacionálních diskurzích úzce propojená rovněž s představami o reprodukci národního kolektivu. V kontextu vzestupu nových sociálních hnutí a rozrůžňování politické scény v českých zemích, které byly představiteli liberální buržoazie interpretovány jako rozpad jednoty českého národního hnutí, se konečně „dvojaké“ tělo sester Blažkových stalo také symbolickým prostředkem legitimizace národní „jednoty v různosti“ a zároveň oporou mocenské hegemonie liberální buržoazie v rámci národního hnutí.

První světová válka, poválečná obnova sociálního řádu a formování meziválečného Československa, které bylo výrazně spojeno s ideologií produktivity a kolektivního „budovatelského“ nasazení, měly pro přehlídky „kuriozit“ v českých zemích zcela zásadní význam. Vznik meziválečné republiky neměl dopad jen na změnu ve vlastnictví klíčových zábavních podniků v Praze a právních rámců provozu zábavního průmyslu. Jako mnohem důležitější se jeví poválečný nástup ideologií rehabilitace, respektive pracovní produktivity, které byly úzce spojeny s rostoucí úlohou expertů v utváření nejrůznějších zdravotních a sociálních politik v meziválečném Československu. V návaznosti na předválečné pedagogické hnutí, eugeniku a sociální hygienu, se v tomto období začaly rozvíjet také

systematické politiky, opírající se o určité pojetí postižení, vymezeného jako zdravotní deficit a zároveň neschopnost produktivně se zapojit do společnosti. V tomto kontextu byly prezentace jinakosti v zábavní kultuře postupně zproblematizovány a kritizovány jako součást starších, „nemoderních“ a především neproduktivních způsobů guvernance ne/způsobivosti. V samotné zábavní kultuře pak v tomto období docházelo ke stále zřetelnější diferenciaci mezi lokálními performery a mezinárodně uznávanými *freak* hvězdami. Ne náhodou se přitom jako mezinárodní hvězdy, přinejmenším v českém a širěji středoevropském prostředí, prosazovaly právě „kuriozity“, jejichž performance jistým způsobem korespondovaly s ideologiemi rehabilitace a individuální produktivity, jako v případě takzvaných bezrukých zázraků, jako byl „bezruký houslista“ Carl Hermann Unthan.

Specifickou skupinou performerů a performerek meziválečného období byli také „liliputáni“ a „liliputánky“, kterým jsem se věnoval v poslední kapitole disertace. Jak se domnívám, přetrvávající popularita „liliputánských“ souborů v meziválečném Československu může být poměrně uspokojivě vysvětlena jednak možností prezentovat „malá“ těla „liliputánů“ prostřednictvím sentimentálních rétorik „roztomilosti“, a jednak opět symbolickým potenciálem těchto „kuriozit“ při vypovídání o různých dobových kolektivitách a jejich vlastnostech. „Liliputánky“ a „liliputáni“ představovaly v dobovém pojetí „zmenšeninu“ normativního těla dospělého jedince, a proto zřejmě v dobovém kontextu nespádali do kategorie „mrzáků“. Zároveň „liliputánská“ těla byla – více než v případě jiných „kuriozit“ – prezentována prostřednictvím groteskní rétoriky paradoxů, umožňujících satiricky kritizovat zavedené normativní kategorie, především diferenci mezi dětmi a dospělými a obecněji mezi „velkým“ a „malým“, „vysokým“ a „nízkým“. Z těchto důvodů mohli konečně „liliputáni“ a „liliputánky“ sloužit jako symbolický prostředek, umožňující kritizovat „malost“ a „nedospělost“, ať již ve vztahu k městu Praze, jakožto nové metropoli meziválečného Československa nebo celému československému státu a republikánské společnosti.

Přehlídka severoamerického souboru „Singers Midgets“ v karlínském Theatre Varieté v únoru 1928 patřila k posledním velkým vystoupením lidských „kuriozit“ v Praze. V období po vypuknutí hospodářské krize postupně obdobných přehlídek ubývalo, spolu s tím jak sílil expertní diskurz „mržáctví“ a rehabilitace, zobrazující často „liliputány“ a další „kuriozity“ jako patologické případy vyžadující zvláštní „péči“. Provoz obdobných přehlídek konečně zcela utlumila okupace, odchod řady performerů do USA a také eugenické politiky, zaváděné nacistickým Německem v Říši a okupovaných územích. O tom, zda kultura vystavování „kuriozit“ v určité podobě pokračovala i po skončení války

prozatím nejsou k dispozici téměř žádné doklady. Budoucí výzkum by se nicméně mohl, mimo jiné, zaměřit například na prostředí cirkusů nebo dalších forem zábavní kultury, které rovněž určitým způsobem pracovaly s imaginacemi „exotické“ jinakosti.

6. Seznam zkratek

AAV ČR – Archiv akademie věd ČR

MHMP – Muzeum hlavního města Prahy

MM – Muzeum v Milevsku

NAČR – Národní archiv ČR

NM – Národní muzeum

SokA Cheb – Státní okresní archiv Cheb

VMO – Vlastivědné muzeum Olomouc

7. Seznam pramenů

7.1. Archivní dokumenty

AAV ČR, fond Národopisná výstava československá (NVČ), *Program anthropologického oddělení národopisné výstavy československé*. nr. 17, karton 20.

AAV ČR, fond Národopisná výstava československá (NVČ), *Tělesná povaha českého dítěte školního. Pozvání pánům učitelům a sl. učitelkám ku spoluúčinkování při anthropologickém zkoumání ve školách pro národopisnou výstavu*. nr. 17, karton 20.

AAV ČR, fond Národopisná výstava československá (NVČ), *Zápisy a měření o popisu lidu (dorostlého)*. nr. 17, karton 20.

MHMP, *La Belle Irrene, die schone tetovierte Amerikanerin*, inv. č. 42570.

MHMP, *Jagannato – Jouzková*, inv. č. 42564-1.

MHMP, *Permaloo – Sopranem*, inv. č. 42564-2.

MHMP, Plakát Machnow, inv. č. 103486.

MM, *Josefa a Růžena Blažkovy – Contract*, neoznačené.

MM, *Biography and Description of Rosa-Josefa, the Bohemian Twins*, London: Reynold's New Exhibition, inv.č. F1405.

MM, pohlednice, inv. č. F3177.

NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Povolení Jindřichu Hillovi předvádět v Praze rodinu indiánských divochů a Afričanku*, sig. 2050, karton 57.

NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Italienische Zwergen die aus Indien stammen*, sig. 2060, karton 57.

NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Anthoin Moretti zu Rom ohne Arme geboren*, sig. 2062, karton 57.

NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Bewunderungswürdige Lebende Naturseltenheiten*, sig. 1867, 1871, karton 52.

NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Naturseltenheiten*, sig. 2003, karton 56.

NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Fremde lebendige Thiere*, sig. 2037, karton 56.

NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Naturalien-Museum aus allen Reichen der Natur*, sig. 2087, karton 59.

NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Povolení Adamu Schreyerovi ukazovat devítiletou dceru jako přírodní zvláštnost (malý vzrůst)*, sig. 2052, karton 57.

NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Italienische Zwergen die aus Indien stammen*, sig. 2060, karton 57.

NAČR, Policejní ředitelství Praha I – všeobecná registratura (874), Trabera Jindřich, karton 8468, sig. T180/96.

NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), *Povolení p. Jordanovi k veřejnému předvádění divokého hottentota a obryně v hotelu de Saxe*, sig. 1514, karton 46.

NAČR, Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna 1921-1930, karton 3760, signatura T434/2.

NAČR Praha, PŘ 1896-1900 (č. fondu 874), *Mauthner Max 1848*, sig. M 158/9, karton 4551.

SokA Cheb, fond č. 1, *Eine große Gallerie von Kunst und Naturgegenständen*, karton 255, fasc. 327, složka A 961.

7.2. Publikované dokumenty

BARNUM, Phineas Taylor. *Barnum, der Kaufmann, Journalist und Raritätenmann oder, So macht man Geschäfte und so wird man reich: eine Selbstbiographie*. Leipzig: Otto Wiegand, 1855.

BARNUM, Phineas Taylor a Alois KALENDA. *Jak se dělají peníze: užitečné rady a pokyny od P.T. Barnuma*. Praha: Edv. Beaufort, 1885.

BARTOŠ, Augustin. Mrzák ve staré češtině a dnes. *Úchylná mládež*. 1930, VI(5-6).

BEBEL, August. *Žena v minulosti, přítomnosti a budoucnosti*. Praha: Nákladem časopisu Sociální demokrat, 1896.

BEJŠOVEC, J. *Nová srostlá dvojčata, sestry Laškovic: komické duetto pro dva pány* [hudebnina]. Smíchov: Vaněk a Votava, [18--?]. [3 s.]. Nejnovější kuplety, veselé písně a sol. Výstupy; 34.

CEYP Z PECLINOVCE, Jan Bohumil. Mostrum. In: *Riegerův slovník naučný*. V. díl. Praha: I.L.Kobera, 1866, s. 436-437.

ČÁDA, František. *Hodnota peadopsychologie*. Praha. 1902.

DVOŘÁČEK, Jaroslav, *František Lilipután (Vzpomínka)*, Národní politika 269/1922, s. 2-4.

FRANKL, F. J. a BACHMAN. *Liliputánské divadlo: komické duetto pro dva pány v osmi obrazech* [hudebnina]. Praha: vlastním nákladem Jos. Švába, [mezi 1911 a 1931?]. 1 partitura (15 stran). Švábových hudebních humoristických listů; číslo 3, 39.

GEBAUER, Bohuslav. *Východočeské otrokářství*. Praha: Lidové družstvo tisk. a vyd. Borový, 1906.

GEBAUER, Bohuslav. *Východočeské otrokářství. Česká revue: Měsíčník Národní strany svobodomyšlné věnovaný veřejným otázkám*. Praha: Nákladem Národní strany svobodomyšlné, 1908, 1907-1908, 499-503, 549-563.

GRÉGR, Eduard. Věčný boj: Anthropologická studie. *Květy*. J.H. Pospíšil, 1866, 1(35), 414-417.

GRÉGR, Eduard. O lebkách člověčích vůbec a o slovanských zvláště. *Živa*. Praha, 1858, (4), 223-242.

HAŠKOVEC, Ladislav. Organisme eugenického hnutí v Čechách. *Revue: Neuropsychopathologie, therapie a fysikální medicina, veřejná hygiena, lékařství sociální, dědičnost a eugenika*. Praha, 1917, XIV, 280-2891.

HAŠKOVEC, Ladislav. Zprávy odborné a jiné. *Revue: Neuropsychopathologie, lékařství sociální, dědičnost a eugenika, terapie*. Praha, 1919, XVI, 65-66.

- HENNEBERG, R. a Helenefried STELZNER. Ueber das psychische und somatische Verhalten der Pygopagen Rosa und Josefa (der "böhmischen Schwestern"). *Berliner Klinische Wochenschrift*. 1903, **40**(35), 798-829.
- HERRMANN, Ignát. Před padesáti lety: drobné vzpomínky z minulosti. *Před padesáti lety: drobné vzpomínky z minulosti. Díl 1*. Praha: Topič, 1924.
- HERRMANN, Ignát. *Před padesáti lety: drobné vzpomínky z minulosti vypravuje Ignát Herrmann - Díl 3*. Praha: Topič, 1926.
- HEVEROCH, Antonín. *Diagnostika chorob duševních: pro mediky a praktické lékaře*. Praha: Hejda & Tuček, 1904.
- HLAVA, Jaroslav a Ondřej OBRZUT. *Hlava – Obrzutova Všeobecná a speciální anatomie pathologická*. Praha: Bursík a Kohout, 1899.
- HLAVA, Jaroslav a Ondřej OBRZUT. *Hlava – Obrzutova Všeobecná a speciální pathologická anatomie: část I. 2*. Praha: Bursík a Kohout, 1901.
- JEDLIČKA, Rudolf. Péče o mrzáky. *Pražská lidová revue*. Praha: Josef Pávek, 1915, **IX**(7-8), 193-197.
- KABRHEL, Gustav. *Zdravověda*. Praha: Bursík & Kohout, 1922.
- KISCH, Egon Erwin. *Srostlé sestry*. Praha: Akropolis, 1998. ISBN 80-857-7063-6.
- KLIČKA, Benjamin. *Bobrové: román*. Praha: Sfinx (Bohumil Janda), 1930.
- KOŘENSKÝ, Josef. Ze života praktického zoologa. *Lumír*. 1899, **XVII**(11), 123-125.
- KOŘENSKÝ, Josef. Laponsko a Laponci (ethnologická studie). *Osvěta: listy pro rozhled v umění, vědě a politice*. 1883, (230).
- KOVÁŘ, Emanuel, ed. *Národopisná výstava československá v Praze*. Praha: J. Otto, 1895.
- KUFFNER, Karel. Ueber den Begriff der Degeneration vom heutigen Standpunkt. *Wiener medizinische Rundschau*. Wien, 1896.
- KUFFNER, Karel. *Psychiatrie: pro studium i praktickou potřebu lékaře II. díl, část speciální*. Praha: Bursík a Kohout, 1900.
- KUFFNER, Karel. *Psychiatrie: pro studium i praktickou potřebu lékaře I. díl, část povšechná*. Praha: Bursík a Kohout, 1897.
- KUFFNER, Karel. *O citu společenském a jeho chorobách*. Praha: Spolek českých mediků, 1899.

- LENZ, Jaroslav. Srostlé sestry Růžena-Josefa Blažkovy: Dle zprávy dr. M. Baudouina v La semaine médicale, sděluje Jar. Lenz. *Časopis lékařů českých*. Praha: Nákladem Spolku lékařů českých, 1892, **XXXI.**, 135-137.
- MÁCHA, Jaroslav, *Liliputani v Praze*, Humoristické listy 2. března 1928, s. 148–149.
- MATIEGKA, Jindřich. O nanosomii a nannocephalii. *Časopis lékařů českých*. Jménem Spolku lékařů českých v Praze - M. Pešina, 1896, **XXXV.**, 153-155 , 168-170.
- MATIEGKA, Jindřich. Der Schädel des Samojeden Wasko. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*. 1893, (23), 62-63.
- PANÝREK, Duchoslav. *Psáno ženám: lékařské causerie*. Praha: Jos. R. Vilímek, 1900.
- PELC, Hynek. *Sociální lékařství*. Praha: Melantrich, 1937.
- PLOSS, Hermann Heinrich. *Das Weib in der Natur- und Völkerkunde*. Leipzig: T. Grieben, 1885.
- PLOSS, Hermann Heinrich, Max BARTELS, Paul BARTELS, Ferdinand REITZENSTEIN a Herbert. SCHWEINFURTH. *Das weib in der natur- und völkerkunde*. 11., stark verm. Aufl. mit über 1000 abbildungen im text und ganzseitigen tafeln, sowie 8 farbigen . Berlin: Neufeld, 1927.
- RATOLÍSTKA, Ludvík. *Rukopisné novinky Ludvíka Ratolísky* [hudebnina]. 1 sv. Praha: Ratolíska, Nedatováno (pravděpodobně z 20. let 20. století).
- SAINT-HILLAIRE, Geoffroy. *Philosophie anatomique: des monstruosités humaines: avec Figures de Détails anatomiques*. Paris, 1822.
- SALTARINO, Signor. *Fahrend Volk: Abnormitäten, Kuriositäten und interessante Vertreter der wandernden Künstlerwelt*. Leipzig: Verlagsbuchhandlung von J.J. Weber, 1895.
- SALTARINO, Signor. *Artisten - Lexikon: Biographische Notizen über Kunstreiter, Dompteure, Gymnastiker, Clowns, Akrobaten, Specialitäten etc. aller Länder und Zeiten*. 2. Düsseldorf: Ed. Lintz, 1895.
- SWIFT, Jonathan. *Travels into Several Remote Nations of the World, in Four Parts. By Lemuel Gulliver, First a Surgeon, and then a Captain of several Ships*. Benjamin Motte, 1735.
- SWIFT, Jonathan. *Gulliwerovy cesty* (překlad Karel Pichner). Praha: Václav Hess, 1852.
- ŠVÁB, Malostranský Josef, *Nevinná píseň o Ašantech: zpívá se jako Funiculi-Funicula*, Praha: J. Šváb, Veselé a oblíbené písně, č. 98, kolem roku 1900.
- TURINEK, Rudolf. *Srostlé sestry Flaškovy: kostymní duetto pro pány* [hudebnina]. 2. vyd. Praha: J. Šváb, [19--]. [2] s. Veselé a oblíbené písně; č. 477.

TYRŠ, Miroslav. Náš úkol, směr a cíl. *Sokol*. 1871, **1**, 1-4.

UNTHAN, Carl Hermann. *Das Pediskript: Aufzeichnungen aus dem Leben eines Armlosen*. Stuttgart: R.Lutz, 1925.

UNTHAN, Carl Hermann. *Das Pediskript: aufzeichnungen aus dem leben eines armlosen: mit 30 bildern*. Stuttgart: Lutz, 1925.

WURMOVÁ, Jindřiška a František HAMZA. *Pro zdraví národa*. Brno: Masarykova liga, 1921.

ZIKMUND, Adam. Psychopati asociální. *Úchylná mládež*. 1928, **IV**(5-6), 136-137.

ZNOJEMSKÝ, Josef. Zpráva o srostlých sestrách Blažkových. *Rozpravy České akademie císaře Františka Josefa pro vědy slovesnost a umění: třída II. Mathematicko-přírodnická*. 1910, **19**(42), 1-26.

12 letá „opičí“ dívka, *Pražský ilustrovaný kurýr*, 15.4.1903, s. 3.

Amazonky: Kratičkový nástin o zemi a obyvatelstvu černošské říše Dahomeji. Praha: Tiskem Vladimíra Renna - nákladem Johna Hooda, 1892.

Amazonky z Dahomeje v Praze, *Národní listy* 251/11.9. 1892, s. 4.

Amazonky z Dahomeje, *Hlas národa*, 5.6. 1898, 1. příloha, s. 2.

Ašanti v Praze, *Národní listy* 217/1897, s. 4.

Bella, dívka Bečuanská, *Zábavné listy*, ročník 1880, s. 205-206.

Biograf Lucerna, C.H. Unthan, *Národní listy* 326/1913, s. 3.

Castanovo panoptikum. *Pražský ilustrovaný kurýr*. Praha, 1902, (301), 5.

Castanovo panoptikum, *Národní listy* 323/1902, s. 3.

Co jsou ta srostlá dvojčata proti našim teď srostlým trojčatům?, *Humoristické listy* 46/1892, s. 4.

Česká „siamská dvojčata“, *Národní politika* 196/1897, s. 3.

Český Herkules J. Drásal, *Národní listy* 30.3. 1875, s. 2.

Češi mezi americkými liliputány, *Národní politika*, 38/1928, s. 5.

Dahomejky-reklama, *Národní listy* 253/1898, s. 8.

Das Affenmädchen Krao, *Politik* 317/ 18.11. 1902, s. 4.

Der gereizte Aschanti-Häuptling, *Prager Tagblatt*, 10.8. 1897, s. 3.

Der Riese Drasal bestohlen, *Die Presse*, 50/1881, 20.2.1881, s. 13.

Der Riese Drasal bestohlen, *Neuigkeits-Weltblatt*, 43/1881, 23.2.1881, s. 4.

Die Amazonen aus Dahomey, *Bohemia* 250/1892, s. 5.

- Dítě černého otce*, Plzeňské listy 11.9. 1901, s. 3.
- Divadlo varieté*, Národní listy 42/1926, s. 5.
- Divadlo varieté*, Národní listy 256/1930, s. 4.
- Dvojčata z Krachostánu v Cistrantării*, Merendy, Praha:????, s. 119.
- Dvojčlověk přijde!* Národní politika, 9/1901, s. 6.
- Dvojitý člověk z Traberova musea shořel*, Národní listy 19/1901, s. 3.
- Eine Zwergin geht in den Tod*, Deutsche Zeitung Bohemia, 7. srpna 1936, s. 3.
- Exzesse im Aschantidorf auf der Hetzinsel*, Prager Tagblatt, 9.8. 1897, s. 3.
- Feuilleton*, Moravská orlice, 57/1896, s. 1.
- Gabrielovo panoptikum*, Národní listy 318/1886, s. 6.
- Gabrielovo panoptikum*, Budivoj 9/1888, s. 4.
- Habešská vesnice*, Národní listy 132/1908, s. 2.
- Habešská vesnice – reklama*, Národní politika 135/1908, s. 15.
- Historka o manželství*, Národní listy 15.8. 1912, s. 7.
- Hledají se malé dámy a pánové – liliputáni*, Národní listy 95/1914, s. 7.
- Hofkanzley-Präsident-Decret Nr. 5 vom 6. Januar 1836, an sämtliche Länder-Präsiden: *Grundlage hinsichtlich der polizeylichen Ueberwachung herumziehender Schauspieler-Truppen, Seiltänzer, gymnastischer Künstler, Musikanten u.*, s. 8–12, in: *Gr. k. k. Majestät Ferdinand des Ersten politische Gesetze und Verordnungen für sämtliche Provinzen des Oesterreichischen Keiserstaates, mit Ausnahme von Ungarn und Siebenbürgern*, Band 64, Wien: k. k. hof- und Staats-Aerarial-Druckerey.
- Hochzeitszug in Liliput (Charakterstück)*, Musikverlag Lyra: Berlin 1926.
- Holešovský Josef předstihnut*, Kroměřížské noviny, 12/1887, s. 3.
- Hříčka přírody*, Národní listy 270/1892, s. 3.
- Indiánská historie – moc napínavá a poučná*, Pražský ilustrovaný kurýr 8/1912, s. 6.
- Indiánský hrdina – Alois Holeček*, Pražský ilustrovaný kurýr 11/1912, s. 11.
- Interview pana Alfy*, Národní listy 11.10. 1892, odpolední vydání, s. 3.
- Jubilejní výstava v Praze r. 1908*, Příloha Národních listů 102/1908, s. 17.
- K senzačnímu případu srostlých sester Blažkových*, Národní politika 107/1910, s. 6.
- Knappův průvodce po Praze a okolí*. Praha-Karlín: M. Knapp, 1900.
- Květinová slavnost na výstavišti*, Národní listy 187/1908, s. 3.

- Lidové přednášky české univerzity*, Pražský ilustrovaný kurýr, 317/1902, s. 10.
- Liliput*. In. *Slovník naučný*. Praha : I. L. Kober, díl IV., 1865, s. 1289.
- Liliputáni*, Národní listy 46/1883, 23.2., s. 4.
- Liliputáni návštěvou na Staroměstské radnici*, Národní listy 53/1928, s. 3.
- Mohamedánské „křtiny“ v habešské vesnici*, Národní listy 181/1908, s. 3.
- Moravští obrové*, Moravská orlice, 2/90, 20.4. 1864.
- Moskevské panoptikum*, Národní listy, 38/1896, s. 7.
- Mrzáctví*, Masarykův slovník naučný, díl IV. 1929, s. 1073-1074.
- Nádor s ušima*, Zajímavé noviny 30.4. 1910, s. 295-296.
- Naše dámy a Habešané*, Mládenec 13/1908, s. 2.
- Něco o Negřích w západní Afryce*, Čechoslav 19.1. 1821, s. 23.
- Největší muž tohoto věku okraden*, Národní listy 45/1881, 22.2., s. 2.
- Někomu to svědčí, druhému to škodí*, Moravská orlice, 267/1880, 20.11. 1880, s. 3.
- O srostlých sestřích Blažkových*, Národní politika 109/1910, s. 7.
- Obchod malými nedospělými dítkami. Našinec*. Olomouc, 1895, **XXXI**(25), 3.
- Obr Drásal mrtev*, Národní listy 26/353, 22.12. 1886, s. 5.
- Obr Drásal*, Našinec, 150/1887, 21.12. 1887, s. 3.
- Odkud pocházejí "liliputáni"?* Národní listy. Praha, 1895, (56), 3.
- Odchytky ve vzrůstu vlasů a vousů*. Živa. 1898, (9 a 10), 283-285, 310-314.
- Otrokářství v území – říše Německé*, Národní politika, 12.2. 1892 (odpol.), s. 1.
- Pohanský pohřeb v Praze*, Národní listy, 22.9. 1892, s. 4.
- Pohřeb Amazonky*, Národní politika, 311/XVI., 1898, s. 1.
- Praesidialní sdělení.-Oběžníky*, Věstník Hlavního města Prahy 8/1928, s. 201.
- Princezna Topaze*, Národní listy 79/1899, s. 3.
- První dvě „demonstrantky“ odsouzeny*, Národní politika 343/1897, s. 8.
- Před smrtí sester Blažkových*, Národní politika 114/1922, s. 1.
- Půlmiliontý na výstavě*, Národní listy 170/1908, s. 12.
- Revue, v níž tančí, hrají a zpívají – liliputani*, Národní listy 28/1928, s. 3.
- Samoieden, Bohemia*, 220/1882, s. 6.
- Samojedi v Praze*, České noviny, 201/1882, s. 2.

- Samojedi v Praze*, Národní listy, 220/1882, s. 3.
- Sestry Blažkovy*, České noviny, 7.9. 1880, s. 3.
- Sestry Blažkovy*, Národní politika 90/1922, s. 1.
- Sestry Blažkovy (nekrolog)*, Národní politika 1.4. 1922, s. 1.
- Schwarze Amazonen von Dahomey*, Prager Tagblatt, 11.9. 1892, s. 6.
- Siamsky srostlá dvojčata*, Humoristické listy 27/1886, s. 226.
- Skrejchovská srostlá dvojčata*, Plzeňské listy, 28.5. 1898, s. 4.
- Skrejchovská srostlá dvojčata*, Národní listy, 21.4. 1901, s. 3.
- Slovanské lebky na sjezdu německých antropologů*, Národní listy 217/1897, s. 4-5.
- Smrt Amazonky z Dahomeje v Praze*, Národní listy, 260/1892, s. 3.
- Smrt Samojeda v Praze*, Národní listy, 230/1882, s. 2.
- Srostlá česká děvčata v Praze*, Národní politika 306/1892, s. 4-5.
- Srostlá dvojčata siamská*, Pražský denník 198/1876, s. 3.
- Srostlá dvojčata*, Pražský denník 85/1877, s. 3.
- Srostlá dvojčata*, Pražský denník 41/1885, s. 3.
- Srostlá dvojčata Blažkova ze Skrejchova*, Národní politika 20.4. 1910, s. 6.
- Srostlá dvojčata Blažkovy ve světle pravdy*, Zajímavé noviny 30.4. 1910, s. 281-282.
- Srostlé dvojče*, Národní listy 18/1901, s. 3.
- Srostlé družičky*, Plzeňské listy 24.5. 1902, s. 3.
- Srostlí Blíženci*, Posel z Prahy 100/1878, s. 3.
- Stará žena zamilovala se do Ašanta*, Národní politika 11.9. 1897, s. 4.
- Světznámý podnik*, Pražský ilustrovaný kurýr 24.4. 1901, s. 3.
- Také atentát*, Národní listy 238/1897, s. 4.
- Tělesná povaha českého lidu*, Budivoj 7/1896, 23.1. 1896, s. 1 (příloha).
- Theatre Varieté*, Národní listy 41/1899, s. 6.
- Theatre Variete*, Národní listy, 141/1885, s. 5.
- Trabrovo museum a panotpikum*, Právo lidu, 317/1898, s. 7.
- Trpaslice, Trpaslík*. In. JUNGSMANN, Josef. *Slownjik česko-německý Josefa Jungmanna*. W Praze: Pomocj Českého Museum, Díl IV., 1838, s. 652.
- Trpaslík*. In. *Slovník naučný*. Praha : I. L. Kober, díl IX., 1872, s. 613.

- Trpaslík a jeho matka*. Národní listy. Praha: Jul. Grégr, 1884, (245), 3.
- Týdenní táčky*, Národní listy, 24.4. 1910, s. 3.
- Unthan v německých lazaretech*, Národní listy 88/1915, s. 5.
- V abnormálním těle též abnormální duch: nálady zrůdných lidí*, Národní politika 257/1933, s. 6.
- V první den po odvolaném zákazu*, Národní listy 63/1898, s. 3.
- Varieté*, Národní listy 141/1885, s. 2.
- Velikán Drásal*, Ohlas od Nežárky, 33/1874, 15.8., s. 2.
- Velký koncertní večer*, Národní politika 116/1900, s. 7.
- Vymřou liliputáni?*, Národní politika, 256/1932, s. 3.
- Výnosné zaměstnání*, České noviny, 7.9. 1880, s. 3.
- Výstavní Habešani ve světle pravdy*, Pikantní listy, 36/1908, s. 294.
- Výstavní výzvědy*, Národní politika 129/1908, s. 4.
- Výtržnost*. Národní listy. Ed. Grégr, 1895, (56), 3.
- Vzácný případ v lékařství – Srostlá dvojčata sestry Blažkovy mají potomka*, Národní listy 106/1910, s. 2.
- Z utrpení potulných "Liliputánů"*. Nová doba. Plzeň, 1925, **XXXI**.(37), 2.
- Záhadná smrt dámy s pomerančovou hlavou*, Národní listy 44/1901, s. 3.
- Zápisník Švába Malostranského*, Pražský ilustrovaný kurýr 20.4. 1910, s. 2.
- Ze soudní síně – z pražských bouří*, Národní listy 97/1898, s. 3.
- Ze života Dahomejců*, in: Afrika, kulturní obrázky pro mládež, Praha: Jos. Storch 1899.
- Ze života trpaslíka*, Moravská orlice, 129/1879, s.1.
- Zoufalý lilipután*, Národní politika 96/1940, s. 1.
- Zvláštní „siamská dvojčata“*, Humoristické listy 23/1899, s. 4.
- Ženy dahomejské*, Nové Pařížské mody, 11.4. 1898, s. 27 a 29.

8. Seznam literatury

ADAMS, Rachel. *Sideshow U.S.A: freaks and the American cultural imagination*. Chicago: University of Chicago Press, 2001.

ADELSON, Leslie A. *Making Bodies, Making History: Feminism and German Identity*. University of Nebraska Press, 1993.

AMES, Eric. *Carl Hagenbeck's empire of entertainments*. Seattle: University of Washington Press, c2008.

ANDĚL, Jaroslav, ed. *Postižení normalitou*. Praha: DOX Prague, 2014.

ANDERSON, Benedict. *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso, 1983.

ANDERSON, Benedict R. *Představy společenství: úvahy o původu a šíření nacionalismu*. Praha: Karolinum, 2008, 274 s. Limes (Karolinum).

ANDERSON, J. *War, Disability and Rehabilitation in Britain: 'Soul of a Nation': 'Soul of a Nation'*. Manchester University Press, 2011.

ANDREASSEN, Rikke. Representations of Sexuality and Race at Danish Exhibitions of "Exotic" People at the Turn of the Twentieth Century. *NORA - Nordic Journal of Feminist and Gender Research*. 2012, **20**(2), 126-147.

ANDREASSEN, Rikke. *Human exhibitions: race, gender and sexuality in ethnic displays*. Ashgate, 2015.

APPELTOVÁ, Michaela. *Germans into Swahilis: Showbiz Imperialism and Czech Nationalism at the 1891 Prague Jubilee Exhibition*. (nepublikováno).

ARIÈS, Philippe. *Centuries of childhood: a social history of family life*. New York: Vintage Books, c1962.

ASKEY, Jennifer Drake. *Good girls, good Germans: girls' education and emotional nationalism in Wilhelminian Germany*. Rochester, New York: Camden House, 2013.

AUGUSTA, Pavel a František HONZÁK. *Sto let Jubilejní*. Praha: SNTL - Nakladatelství technické literatury, 1991.

- BACKSTROM, Laura. From the Freak Show to the Living Room: Cultural Representations of Dwarfism and Obesity. *Sociological Forum*. 2012, 27(3), 682-707.
- BADENBERG, Nana. Mohrenwäschen , Völkerschauen : Der Konsum des Schwarzen um 1900. *Amsterdamer Beiträge zur neueren Germanistik*. 2014, (22), 163-184.
- BAHENSKÁ, Marie. *Počátky emancipace žen v Čechách: dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha: Libri, 2005.
- BAHENSKÁ, Marie, Libuše HECZKOVÁ a Dana MUSILOVÁ. *O ženské práci: dobové (sebe)reflexe a polemiky*. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2014.
- BAHENSKÁ, Marie a Jana MALÍNSKÁ, ed. *Ženy a politika: (1890-1938)*. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2014.
- BAHENSKÁ, Marie, Dana MUSILOVÁ a Libuše HECZKOVÁ. *Iluze spásy: české feministické myšlení 19. a 20. století*. České Budějovice: Veduta, 2011.
- BAILEY, Peter. *Music hall: the business of pleasure*. Philadelphia: Open University Press, 1986.
- BAKER, Gordon P., Gordon BAKER a Katherine J. MORRIS. *Descartes' Dualism*. Routledge, 1996.
- BAKER, Lee D. *From savage to Negro: anthropology and the construction of race, 1896-1954*. Berkeley: University of California Press, c1998.
- BALDWIN, P.M. Liberalism, Nationalism, and Degeneration: The Case of Max Nordau. *Central European History*. Cambridge University Press, 1980, 13(2), 99-120.
- BALIBAR, Étienne a Immanuel Maurice WALLERSTEIN. *Race, nation, class: ambiguous identities*. New York: Verso, 1991.
- BANCEL, Nicolas, Thomas DAVID a Dominic THOMAS. *Invention of Race Scientific and Popular Representations*. New York: Routledge, 2014.
- BÁR, Pavel. *Hudební divadlo Karlín: Od varieté k muzikálu*. Praha: Brána, 2016.
- BARSCHE, S, A KLEIN a P VERSTRAETE. *The Imperfect Historian: Disability Histories in Europe: Disability Histories in Europe*. Peter Lang Edition, 2013.
- BARTH, F. a Universitetet i BERGEN. *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference: The Social Organization of Culture Difference*. Little, Brown, 1969.
- BARTH, Gunther. *City people: the rise of modern city culture in nineteenth-century America*. Oxford: Oxford University Press, 1982.
- BAUDRILLARD, Jean. Simulacra and Simulation. *Idea*. 1994, 29(4), 164-164.

- BAUER, Zdeněk. Obchodní formy kolportáže na našem území. In: *Kolportaz.cz* [online]. [cit. 2017-10-19]. Dostupné z: <http://www.koloportaz.cz/>
- BEAUVOIR, Simone. *Druhé pohlaví*. Praha: Orbis, 1966.
- BELTING, Hans. *An anthropology of images: picture, medium, body*. Princeton: Princeton University Press, 2011.
- BERGER, Stefan a Chris LORENZ, ed. *The contested nation: ethnicity, class, religion and gender in national histories*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008.
- BERLANSTEIN, Lenard R. Historicizing and Gendering Celebrity Culture: Famous Women in Nineteenth-Century France. *Journal of Women's History* [online]. 2004, **16**(4), 65-91.
- Bielefelder Verlag der Sozialgeschichte, ed. *Körper macht Geschichte - Geschichte macht Körper: Körpergeschichte als Sozialgeschichte*. Bielefeld ; Gütersloh: Verl. für Regionalgeschichte, 1999.
- Freaks, Abnormitäten, Schaustellerei. In: MERKERT, Jörn. *Zirkus - Circus - Cirques*. Frankfurt am Main, 1978.
- BITTNER, Regina. *Urbane Paradiese: zur Kulturgeschichte modernen Vergnügens*. New York: Campus, c2001.
- BLÁHA, Filip. "Libušas Gefolge": der Frauenkörper als räumlicher Referent der tschechischen Nationalidentität im 19. Jahrhundert. *Prager wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen = Prague Economic and Social History Papers Praha*. Praha: Charles University Prague, Faculty of Arts, 2013, **17**(1), 23-43.
- BLANCHARD, Pascal, Nanette JACOMIJS SNOEP a Gilles BOËTSCH, ed. *Human Zoos: Science and Spectacle in the Age of Colonial Empires*. Liverpool: Univ of Chicago Press, 2009.
- BLOCH, Marc. *Obrana historie, aneb, Historik a jeho řemeslo*. Praha: Argo, 2011.
- BLOM, Ida a Karen HAGEMANN, ed. *Gendered Nations nationalisms and gender order in the long nineteenth century*. Oxford: Berg, 2000.
- BLOM, Philipp a Wolfgang KOS, ed. *Angelo Soliman: ein Afrikaner in Wien. [Wien-Museum Karlsplatz, 29. September 2011 bis 29. Jänner 2012]*. Wien: Brandstätter, 2011.
- BOGDAN, Robert. *Freak Show: Presenting Human Oddities for Amusement and Profit*. Chicago-London: University of Chicago Press, 1988.

- BOGDAN, Robert, Martin ELKS a James A. KNOLL. *Picturing Disability: Beggar, Freak, Citizen, and Other Photographic Rhetoric: Beggar, Freak, Citizen, and Other Photographic Rhetoric*. Syracuse University Press, 2012.
- BONDESON, Jan. *A cabinet of medical curiosities*. London: I.B. Tauris, 1997.
- BONNELL, Victoria E., Lynn HUNT a Richard BIERNACKI. *Beyond the cultural turn: new directions in the study of society and culture*. Berkeley, Calif.: University of California Press, c1999.
- BORDO, Susan. *Unbearable Weight: Feminism, Western Culture, and the Body: Feminism, Western Culture, and the Body*. University of California Press, 1993.
- BORDO, Susan. *Unbearable weight: feminism, western culture and the body*. Berkeley: University of California press, 1995.
- BORN, Robert a Sarah LEMMEN. *Orientalismen in Ostmitteleuropa: Diskurse, Akteure und Disziplinen vom 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg*. Bielefeld: Transcript, 2014.
- BORSAY, A. *Disability and Social Policy in Britain Since 1750: A History of Exclusion: A History of Exclusion*. Palgrave Macmillan, 2005.
- BÖSL, Elsbeth. *Politiken der Normalisierung: zur Geschichte der Behindertenpolitik in der Bundesrepublik Deutschland*. Bielefeld: Transcript, 2009.
- BÖSL, Elsbeth, Anne KLEIN a Anne WALDSCHMIDT. *Disability History: Konstruktionen von Behinderung in der Geschichte. Eine Einführung*. Bielefeld: transcript Verlag, 2010.
- BOSTER, Dea H. *African American Slavery and Disability: Bodies, Property and Power in the Antebellum South, 1800-1860: Bodies, Property and Power in the Antebellum South, 1800-1860*. Routledge, 2013.
- BOURDIEU, Pierre. *Teorie jednání /z francouzského originálu Raisons pratique .. přeložila Věra Dvořáčková/*. Praha: Karolinum, 1998.
- BOURKE, J. Effeminacy, Ethnicity and the End of Trauma: The Sufferings of 'Shell-shocked' Men in Great Britain and Ireland, 1914-39: The Sufferings of 'Shell-shocked' Men in Great Britain and Ireland, 1914-39. *Journal of Contemporary History*. 2000, **35**(1), 57-69.
- BOURKE, Joanna. *Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain, and the Great War*. University of Chicago Press, 1996.
- BRUBAKER, Rogers. *Ethnicity without groups*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2006.
- BRUBAKER, Rogers a Frederick COOPER. Beyond "identity". *Theory and Society*. 2000, (29), 1-47.

- BŘEZINA, Antonín. Obr Josef Drásal. *Časopis vlasteneckého muzejního spolku olomouckého*. Olomouc, 1903, (20), 12-15.
- BURCHELL, Graham, Colin GORDON, Peter MILLER a Michel FOUCAULT. *The Foucault effect: studies in governmentality : with two lectures by and an interview with Michel Foucault*. Chicago: University of Chicago Press, 1991.
- BURCH, Susan a Michael REMBIS. *Disability Histories*. University of Illinois Press, 2014.
- BURKE, P. *New Perspectives on Historical Writing*. Pennsylvania State University Press, 1992.
- BURKE, Peter. *New perspectives on historical writing*. University Park, Penn.: Pennsylvania State University Press, 1991.
- BURKE, Peter. *Lidová kultura v raně novověké Evropě*. Praha: Argo, 2005.
- BURKE, Peter. *Co je kulturní historie?*. Praha: Dokořán, 2011.
- BUTLER, Judith. *Bodies that Matter. On the discursive limits of sex*. New York - London: Routledge, 1993.
- BUTLER, Judith. *Trampoty s rodem: Feminizmus a podryvovanie identity*. Bratislava: Aspekt, 2014.
- BUTLER, Judith. *Závažná těla: o materialitě a diskursivních mezích "pohlaví"*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2016.
- BYNUM, Caroline. Why All the Fuss about the Body? A Medievalist's Perspective. *Critical Inquiry*. 1995, 22(1).
- CANGUILHEM, Georges. *On the Normal and the Pathological*. Holland/Boston - London: D. Reidel Publishing Company, 1978.
- CANGUILHEM, Georges a François DELAPORTE. *A vital rationalist: selected writings from Georges Canguilhem*. New York: Zone Books, 1994.
- CANNING, K. The Body as Method? Reflections on the Place of the Body in Gender History. *Gender & History*. 1999, 11(3), 499-513.
- CANNING, Kathleen., Kerstin. BARNDT a Kristin. MCGUIRE. *Weimar publics/Weimar subjects: rethinking the political culture of Germany in the 1920s*. New York: Berghahn Books, 2010.
- CEYP Z PECLINOVCE, Jan Bohumil. Mostrum. In: *Riegerův slovník naučný*. V. díl. Praha: I.L.Kobera, 1866, s. 436-437.
- CIARLO, David. *Advertising empire: race and visual culture in imperial Germany*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2011.

- CLARK, Constance Areson. "You are here": Missing links, chains of being, and the language of cartoons. *Isis*. 2009, **100**(3), 571-89.
- COHEN, Gary B. *Němci v Praze 1861-1914 / Gary B. Cohen ; [z angl. orig. přeložila Jana Mandlerová]*. Praha: Karolinum, 2000.
- COHEN, Gary B. *The politics of ethnic survival: Germans in Prague, 1861-1914*. 2nd ed., rev. West Lafayette: Purdue University Press, c2006.
- COHEN, Jeffrey Jerome. *Monster theory: reading culture*. Minneapolis, Minn.: University of Minnesota Press, c1996.
- CONNELL, Raewyn. *Masculinities*. Berkeley: University of California Press, c1995.
- CONNELL, R. W. a James W. MESSERSCHMIDT. Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept. *Gender*. 2005, **19**(6), 829-859.
- CONRAD, Sebastian. *Globalisation and the nation in imperial Germany*. New York: Cambridge University Press, 2010.
- COOK, James W. *The arts of deception: playing with fraud in the age of Barnum*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2001.
- COOTER, Roger. The Turn of the Body: History and the Politics of the Corporeal. *Arbor*. 2010, **186**(743), 393-405.
- CORBIN, Alain. *Narcis a Miazma: pach a společenské představy 18. a 19. století*. Praha: Argo, 2004.
- CORNWALL., Mark, ed. *The last years of Austria-Hungary: a multi-national experiment in early twentieth-century Europe*. Rev. and expanded ed. Exeter: University of Exeter Press, 2002.
- CORNWALL, Mark. *The undermining of Austria-Hungary: the battle for hearts and minds*. New York: St. Martin's Press, c2000.
- CUSACK, Tricia a Síghle BHREATHNACH-LYNCH. *Art, nation and gender: ethnic landscapes, myths, and mother-figures*. Burlington, VT: Ashgate, c2003.
- ČADKOVÁ, Kateřina, Milena LENDEROVÁ a Jana STRÁNÍKOVÁ, ed. *Dějiny žen, aneb, Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zajetí historiografie: (sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27.-28. dubna 2006)*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2006.
- ČAPKOVÁ, Kateřina. *Češi, Němci, Židé?: národní identita Židů v Čechách : 1918-1938*. Praha: Paseka, 2005.

- ČERNÁ, Marie. *Česká psychopedie: speciální pedagogika osob s mentálním postižením*. Vydání druhé. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2015.
- ČINÁTLVÁ, Blanka. *Příběh těla*. Příbram: Pistorius, 2009.
- ČUŘÍKOVÁ, Ludmila. Ústav pro národní eugeniku. In: TĚŠÍNSKÁ, Emilie a Jan JANKO, ed. *Technokracie v českých zemích (1900 - 1950)*. Praha: Archiv Akademie věd České republiky, 1999, s. 151-156.
- DANIEL, Ondřej, Tomáš KAVKA a Jakub MACHEK, ed. *Populární kultura v českém prostoru*. Praha: Karolinum, 2013.
- DASTON, Lorraine a Katharine PARK. *Wonders and the order of nature, 1150-1750*. Cambridge, Mass.: Distributed by the MIT Press, 1998.
- DAVIS, Lennard. *Constructing Normalcy: The Bell Curve, the Novel, and the Invention of the Disabled Body in the Nineteenth Century*. 2006.
- DAVIS, Lennard J. *Enforcing Normalcy: Disability, Deafness, and the Body*. Verso, 1995.
- DAVIS, Lennard J., ed. *The disability studies reader*. London - New York: Routledge, 2006.
- DAVIS, Lennard J. *Bending over backwards: disability, dismodernism, and other difficult positions*. New York: New York University Press, c2002.
- DELEUZE, Gilles. *Foucault*. Praha: Herrmann, 1996.
- DERRIDA, Jacques a Miroslav PETŘÍČEK. *Texty k dekonstrukci: Práce z let 1967-72*. Bratislava: Archa, 1993.
- DLOUHÝ, Michal. *Století četnické kriminalistiky: historie kriminalistiky u četnictva na území České republiky*. Cheb: Svět křídel, 2014.
- DOLLARD, Catherine Leota. *The surplus woman: unmarried in Imperial Germany, 1871-1918*. New York: Berghahn Books, 2009.
- DOLLIMORE, Jonathan. *Sexual dissidence: Augustine to Wilde, Freud to Foucault*. New York: Oxford University Press, 1991.
- DOUGLAS, M. *Purity and Danger: An Analysis of Concept of Pollution and Taboo*. London - New York: Routledge, 1966.
- DOUGLAS, Mary. *Natural symbols: explorations in cosmology*. New York: Routledge, 1996.
- DREESBACH, Anne. *Gezähmte Wilde: die Zurschaustellung "exotischer" Menschen in Deutschland 1870-1940*. New York: Campus, c2005.

- DREYFUS, Hubert L., Paul RABINOW a Michel FOUCAULT. *Michel Foucault: za hranicemi strukturalismu a hermeneutiky*. Praha: Herrmann, 2010.
- DRIMMER, Frederick. *Velmi zvláštní lidé: panoptikum bizarností: zrůdy, monstra a další neuvěřitelné hříčky přírody*. Praha: XYZ, 2006.
- DUDEKOVÁ, Gabriela. *Na ceste k modernej žene: kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava: Veda, 2011.
- DUDEN, Barbara. *Geschichte unter der Haut: ein Eisenacher Arzt und seine Patientinnen um 1730: ein Eisenacher Arzt und seine Patientinnen um 1730*. Klett-Cotta, 1987.
- DUDEN, Barbara. *The Woman Beneath the Skin: A Doctor's Patients in Eighteenth-century Germany: A Doctor's Patients in Eighteenth-century Germany*. Harvard University Press, 1998.
- DUDINK, Stefan, Karen HAGEMANN a John TOSH. *Masculinities in politics and war: gendering modern history*. New York: Distributed exclusively in the USA by Palgrave, 2004.
- DÜLMEN, Richard van. *Historická antropologie: vývoj, problémy, úkoly*. Praha: Dokořán, 2002.
- DURBACH, Nadja. *Spectacle of deformity freak shows and modern British culture*. Berkeley: University of California Press, 2010.
- DURBACH, Nadja. The Missing Link and the Hairy Belle: Krao and the Victorian Discourses of Evolution, Imperialism, and Primitive Sexuality. In: TROMP, Marlene, ed. *Victorian freaks: The Social Context Of Freakery In Britain*. Columbus: Ohio State University Press, 2008, s. 134-153.
- DURBACH, Nadja. "skinless wonders": Body worlds and the victorian freak show: Body worlds and the victorian freak show. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*. 2014, **69**(1), 38-67.
- EBERSTALLER, Gerhard. *Zirkus und Varieté in Wien*. Wien/München: Jugend & Volk, 1974.
- EDELMANN, Gabriele. *Zurschaustellungen von „Abnormitäten“ und „Freaks“ in Wien: Eine Untersuchung der Aufführungspraxis von Prodigien*. Wien, 2009. Diplomová práce. Universität Wien. Vedoucí práce Ao. Univ.-Prof. Dr. Brigitte Marschall.
- ELIAS, Norbert. *O procesu civilizace: sociogenetické a psychogenetické studie.: Proměny společnosti. Nástin teorie civilizace. II*. Praha: Argo, 2007.
- ELIAS, Norbert. *O procesu civilizace: sociogenetické a psychogenetické studie.: Proměny chování světských horních vrstev na Západě. I*. Praha: Argo, 2006.
- ELIAS, Norbert. *The civilizing process*. New York: Urizen Books, c1978.

- ENGLOVÁ, Jana a David TOMÍČEK. *Jan Evangelista Purkyně: ke 140. výročí úmrtí Jana Evangelisty Purkyně a 55. výročí vysokoškolského vzdělávání v regionu severozápadních Čech*. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 2009.
- EVE KOSOFSKY SEDGWICK. *Epistemology of the closet*. [Nachdr.]. Berkeley, Calif. [u.a.]: Univ. of California Press, 2006.
- EWINKEL, Irene. *De monstis: Deutung und Funktion von Wundergeburten auf Flugblättern im Deutschland des 16. Jahrhunderts*. Tübingen: Niemeyer, 1995.
- EYLER, R. Joshua. *Disability in the Middle Ages: Reconsiderations and Reverberations: Reconsiderations and Reverberations*. Ashgate Publishing, 2013.
- FAIRCLOUGH, Norman. *Critical Discourse Analysis the Critical Study of Language*. 2nd ed. Hoboken: Taylor and Francis, 2013.
- FASS, Paula S. *Encyclopedia of children and childhood: in history and society*. New York: Macmillan Reference USA, c2004.
- FAUSTO STERLING, Anne. Gender, Race, and Nation: The Comparative Anatomy of "Hottentot" Women in Europe, 1815-1817. In: TERRY, Jennifer a Jacqueline L. URLA, ed. *Deviant Bodies: Critical Perspectives on Difference in Science and Popular Culture*. Indiana University Press, 1995, s. 19-48.
- FEINBERG, Melissa. *Elusive Equality. ; Gender, Citizenship, and the Limits of Democracy in Czechoslovakia, 1918-1950*. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2006.
- FIALOVÁ, Lydie, Petr KOUBA a Martin ŠPAČEK, ed. *Medicína v kontextu západního myšlení*. Praha: Galén, c2008.
- FIEDLER, Leslie A. *Freaks: Myths and Images of the Secret Self*. Anchor Books, 1978.
- FILIPOVA, Marta. Peasants on display: The Czechoslovak Ethnographic Exhibition of 1895. *Journal of Design History*. 2011, **24**(1), 15-36.
- FILIPOWICZ, Marcin. V jazyce naše.. maskulinita: Případ obrozeneckého diskurzu. In: SLABÁKOVÁ, Radmila, ed. *Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti: koncepty, metody, perspektivy*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2012, s. 208-223.
- FILIPOWICZ, Marcin Łukasz a Alena ZACHOVÁ. *Rod v memoárech: případ Hradec Králové*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2009.
- FISCHER, Jean-Louis. *Monstres: histoire du corps et de ses défauts*. Paris: Syros-Alternatives, c1991.

- FLOUD, Roderick, Annabel GREGORY a Kenneth WACHTER. *Height, Health and History: Nutritional Status in the United Kingdom, 1750-1980: Nutritional Status in the United Kingdom, 1750-1980*. Cambridge University Press, 1990.
- FORTH, Christopher E. *Masculinity in the modern west: gender, civilization and the body*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008.
- FOUCAULT, Michel. *Zrození kliniky*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2010.
- FOUCAULT, Michel. *Dějiny sexuality. III. Péče o sebe*. Hermann, 2003.
- FOUCAULT, Michel. *Dějiny sexuality 2: Užívání slasti*. Herrmann, 2003.
- FOUCAULT, Michel. *Zrození kliniky*. Pavel Mervart, 2010.
- FOUCAULT, Michel. *Dějiny sexuality I: Vůle k vědě*. Hermann, 1999.
- FOUCAULT, Michel. *Dohlížet a trestat: Kniha o zrodu vězení*. Dauphin, 2000.
- FOUCAULT, Michel. *Zrození kliniky*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2010.
- FOUCAULT, Michel. *Discipline and punish: the birth of the prison*. New York: Pantheon Books, c1977.
- FOUCAULT, Michel. *Je třeba bránit společnost: kurs na Collège de France 1975-1976*. Praha: Filosofia, 2005.
- FOUCAULT, Michel. *Myšlení vnějšku*. Praha: Herrmann, 1996.
- FOUCAULT, Michel. *Dějiny šílenství v době osvícenství: hledání historických kořenů pojmu duševní choroby* [online]. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 1993.
- FOUCAULT, Michel. *Abnormal: lectures at the Collège de France 1974-1975*. London: Verso, 2003.
- FOUCAULT, Michel, LAGRANGE, Jacques, ed. *Psychiatric power: lectures at the Collège de France, 1973-74*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006.
- FOUCAULT, Michel, Michel SENELLART, François EWALD a Alessandro FONTANA. *Zrození biopolitiky: kurz na Collège de France (1978-1979)*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2009.
- FOUCAULT, Michel, SENELLART, Michel a Arnold I DAVIDSON, ed. *Security, territory, population: lectures at the College de France, 1977-1978*. New York: Palgrave Macmillan, 2007.
- FRANK, Alison. *The Children of the Desert and the Laws of the Sea: Austria, Great Britain, the Ottoman Empire, and the Mediterranean Slave Trade in the Nineteenth Century: Austria, Great Britain,*

the Ottoman Empire, and the Mediterranean Slave Trade in the Nineteenth Century. *The American Historical Review*. 2012, **117**(2), 410-444.

FRANKL, Michal. *"Emancipace od židů": český antisemitismus na konci 19. století*. Praha: Paseka, 2007.

FRANKL, Michal a Miloslav SZABÓ. *Budování státu bez antisemitismu?: násilí, diskurz loajality a vznik Československa*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2015.

FRASER, Mariam a Monica GRECO. *The Body: A Reader*. London - New York: Routledge, 2005.

FREVERT, Ute. *Krankheit als politisches Problem, 1770-1880: soziale Unterschichten in Preussen zwischen medizinischer Polizei und staatlicher Sozialversicherung*. Göttingen: Vandenhoeck, 1984.

FRIERSON, Cathy A. *Peasant icons: representations of rural people in late nineteenth century Russia*. New York: Oxford University Press, 1993.

FUCHS, Brigitte. *"Rasse", "Volk", Geschlecht: anthropologische Diskurse in Österreich 1850-1960*. Frankfurt am Main: Campus, 2003.

GABRIEL, Jiří. Pronikání darwinismu do českých zemí. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity: Studia minora Facultatis philosophicae Universitatis Brunensis*. Brno, 1987, (B 34), 7-18.

GALLAGHER, Catherine a Thomas Walter LAQUEUR. *The Making of the Modern Body: Sexuality and Society in the Nineteenth Century: Sexuality and Society in the Nineteenth Century*. University of California Press, 1987..

GARLAND-THOMSON, Rosemarie. Integrating Disability, Transforming Feminist Theory. *NWSA Journal*. 2002, **14**(3), 1-32.

GEBHARD, Gunther, Oliver GEISLER a Steffen SCHRÖTER. *Von Monstern und Menschen: Begegnungen der anderen Art in kulturwissenschaftlicher Perspektive*. Bielefeld: Transcript, c2009.

GELLNER, Ernest André. *Národy a nacionalismus*. [1. vyd.]. Praha: Josef Hříbal, 1993.

GELLNER, Ernest André. *Nations and nationalism*. Oxford: Blackwell, 1983.

GEORGE L. MOSSE. *Die Geschichte des Rassismus in Europa*. Unveränd., vom Autor 1990 durchges. und erw. Ausg. Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verl, 2006.

GEORGE L. MOSSE. *The image of man / the creation of modern masculinity*. Oxford: Oxford University Press, 1998.

GERBER, A. David. *Disabled Veterans in History*. University of Michigan Press, 2012.

- GERBER, David A. The "Careers" of People Exhibited in Freak Shows: The Problem of Volition and Valorization. In: GARLAND-THOMSON, Rosemarie, ed. *Freakery: Cultural Spectacles of the Extraordinary Body*. London - New York: New York University Press, 1996, s. 38-54.
- GILMAN, Sander L. *Difference and pathology: stereotypes of sexuality, race, and madness*. Ithaca: Cornell University Press, 1985.
- GIUSTINO, Cathleen M. *Tearing down Prague's Jewish town: ghetto clearance and the legacy of middle-class ethnic politics around 1900*. Boulder: distributed by Columbia University Press, 2003.
- GOFFMAN, Erving. *Všichni hrajeme divadlo: sebe prezentace v každodenním životě*. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon, 1999.
- GOLD, SARAH, E. Millie-Christine McKoy and the American Freak Show: Race, Gender, and Freedom in the Postbellum Era, 1851 - 1912. *Berkeley Undergraduate Journal*. 2010, **26**(4), 12-12.
- GOODLEY, Dan. *Disability studies: an interdisciplinary introduction*. Los Angeles: Sage, c2011.
- GOODLEY, Dan, Bill HUGHES a Lennard DAVIS, ed. *Disability and social theory new developments and directions*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012.
- GÓRNY, Maciej. Bone & Soul: Physical Anthropology, the Great War and Nationalism in Eastern Europe. *Cuadernos de Historia Contemporanea* [online]. 2014, **36**, 239-258 [cit. 2016-05-25].
- GOULD, Stephen Jay. *Jak neměřit člověka: pravda a předsudky v dějinách hodnocení lidské inteligence*. [1. vyd.]. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1998.
- GROSZ, Elizabeth. Inscriptions and Body-Maps: Representations and the Corporeal. In: THREADGOLD, Terry a Anne CRANNY-FRANCIS, ed. *Feminine/masculine and Representation*. Allen & Unwin, 1990.
- GROSZ, Elizabeth A. *Volatile Bodies: Toward a Corporeal Feminism*. Indiana University Press, 1994.
- GÜNTHER, Ernst. *Geschichte des Varietés*. Henschel, 1978.
- GUTSCHE, Verena. »Niedergang«: Variationen eines kulturkritischen Diskurselements zwischen 1900 und 1930 ; Großbritannien und Deutschland im Vergleich: Variationen eines kulturkritischen Diskurselements zwischen 1900 und 1930 ; Großbritannien und Deutschland im Vergleich. Würzburg Königshausen & Neumann 2015.
- GYÁNI, Gábor. *Identity and urban experience--fin-de-siecle Budapest*. New York: Distributed by Columbia University Press, 2004.

- HAGNER, Michael. *Der falsche Körper: Beiträge zu einer Geschichte der Monstrositäten*. Göttingen: Wallstein Verlag, 1995.
- HALÍŘOVÁ, Martina. *Sociální patologie a ochrana dětství v Čechách od dob osvícenství do roku 1914: disciplinace jako součást ochrany dětství*. Pardubice: Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická, 2012.
- HALL, Kim Q. *Feminist disability studies*. Bloomington: Indiana University Press, c2011.
- HALL, Stuart, ed. *Representation: cultural representations and signifying practices*. London: SAGE Publications, 1997.
- HAMLIN, Kimberly A. The "Case of a Bearded Woman": Hypertrichosis and the Construction of Gender in the Age of Darwin. *American Quarterly*. 2011, **63**(4), 955-981.
- Dějiny těla z pohledu Patientengeschichte. HANULÍK, Vladan, LENDEROVÁ, Milena, ed. *Dějiny těla: prameny, koncepty, historiografie*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2013.
- HARGREAVES, JOHN, D. The French Conquest of Dahomey. *History Today*. 1980, 5-9.
- HAVLŮJOVÁ, Hana. Kapitola z dějin Hrdličkova muzea člověka. *Dějiny a současnost*. Praha: Lidové noviny, 2009, (12).
- HAVRÁNEK, Jan. *Dějiny Univerzity Karlovy III*. Praha: Univerzita Karlova, c1997.
- Lékařská fakulta. HAVRÁNEK, Jan. *Dějiny Univerzity Karlovy III..* Praha: Univerzita Karlova, 1997.
- HAWKINS, Joan. "One of Us": Tod Browning's Freaks. In: THOMSON, Rosemarie Garland, ed. *Freakery: Cultural Spectacles of the Extraordinary Body*. NYU Press, 1996, s. 265-276.
- HEALY, Maureen. *Vienna and the fall of the Habsburg Empire: total war and everyday life in World War I*. New York: Cambridge University Press, 2004.
- HECZKOVÁ, Libuše. *Píšící Minervy: vybrané kapitoly z dějin české literární kritiky*. V Praze: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2009.
- HEERMA VAN VOSS, Lex a Marcel van der LINDEN, ed. *Class and other identities: gender, religion and ethnicity in the writing of European labor history*. New York: Berghahn Books, c2002.
- HERMANN, Tomáš. Antropologie, evoluční teorie, život národa. In: PETRASOVÁ, Táňa a Pavla MACHALÍKOVÁ, ed. *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 29. ročníku symposia k problematice 19. století : Plzeň, 26.-28. února 2009*. Praha: Academia, 2010, s. 15-25.
- HERMANN, Tomáš a Michal ŠIMŮNEK. Between Science and Ideology: The Reception of Darwin and Darwinism in the Czech Lands, 1859-1959. In: ENGELS, Eve-Marie a Thomas F. GLICK, ed. *The*

Reception of Charles Darwin in Europe: The Reception of British and Irish Authors in Europe, Vol. XVII. London – New York: Continuum, 2008, 199-216, 304-312.

HERZA, Filip. Ne/normativní feminita, mateřství a sexualita: případ sester B. (1878-1922). *Lidé města = Urban People*. Praha: Fakulta humanitních studií UK v Praze, 2014, **16**(3), 359-380.

HERZA, Filip. Faces of Masculinity: Shaving Practices and the Popular Exhibitions of “Hairy Wonders” in Early 20th Century Prague. In: LIEBELT, Claudia, ed. *Beauty and the Norm: Debating Standardization in Bodily Appearance*. Palgrave Macmillan, 2018, s. 1-19.

HERZA, Filip. *Liliputáni: Reprezentace tělesné "odlišnosti" v tradici pražských "přehlídek lidských kuriozit" 1820-1940*. Praha, 2012. Diplomová práce. Fakulta humanitních studií UK. Vedoucí práce PhDr. Lucie Storchová Ph.D.

HERZA, Filip. Recenze: Dějiny těla: prameny, koncepty, historiografie / Tělo mezi medicínou a disciplínou: proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19.století. *Dějiny-teorie-kritika*. Fakulta humanitních studií UK, 2015, **2015**(2), 390-397.

HERZA, Filip. *Freakshow and the Imaginations of the Collective Body of Nation* [online]. 2014 [cit. 2015-12-09]. Dostupné z: <http://projekt.cspk.eu/wp-content/uploads/sites/2/2014/11/freakshows-science-herza.pdf>

HERZA, Filip. Singer's Midgets v Karlínském divadle Theatre Varieté. *Dějiny Teorie Kritika*. Praha: Fakulta humanitních studií, 2011, (2), 219-237.

HERZA, Filip. Anthropologists and Their Monsters: Ethnicity, Body, and Ab/Normality in Early Czech Anthropology. *East Central Europe*. Leiden: Brill, 2016, **43**(1-2), 64-98.

HERZA, Filip. Black Don Juan and the Ashanti from Asch: Representations of “Africans” in Prague and Vienna, 1892–1899. In: JŮNOVÁ MACKOVÁ, Adéla, Lucie STORCHOVÁ a Libor JŮN. *Visualising the Orient: Central Europe and the Near East in the 19th and 20th Centuries*. Prague: Academy of Performing Arts in Prague (AMU), Film and TV School of Academy of Performing Arts in Prague (FAMU), 2016, s. 95-106.

HERZA, Filip. Tiny Artists from the Big World: The Rhetoric of Representing Extraordinary Bodies during the Singer Midgets' 1928 Tour in Prague. In: KÉRCHY, Anna a Andrea ZITTLAU, ed. *Exploring the Cultural History of Continental European Freak Shows and 'Enfreakment'*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2012, s. 193-210.

- HERZA, Filip. *Conference presentation: Anthropology and the Discourses of Modernization - Expeditions of Vojtěch Suk into the Carpathian Ruthenia (1920s-1930s)*. Telciu, 2015.
- HERZIG, Rebecca M. *Plucked: a history of hair removal*. New York University Press, 2015.
- HEŘMÁNEK, Pavel. *"Aby nemuseli nakonec žebrať": příběhy z dějin karlínské Invalidovny*. Praha: Epoque, 2015.
- HEYDUK, Miloš a Karel SÝS. *Jak se bavila Praha*. Mnichovice: BVD, 2009.
- HIML, Pavel. Mezi papírem a webem. In: HIML, Pavel, Jan TUČEK a kol., ed. *Texty k historickému prosemináři FHS UK*. Praha: TOGGA, 2015, s. 11-28.
- HIML, Pavel, Jan SEIDL a Franz SCHINDLER, ed. *"Miluji tvory svého pohlaví": homosexualita v dějinách a společnosti českých zemí*. Praha: Argo, 2013.
- HLAVAČKA, Milan. *Jubilejní výstava 1891*. Praha: TECHKOM, 1991.
- HLAVAČKA, Milan a Pavel CIBULKA. *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén: ambivalence dobových perspektiv, individuální a kolektivní strategie chudých a instrumentária řešení*. Praha: Historický ústav, 2013.
- HLAVAČKA, Milan, Pavel CIBULKA, Jiří POKORNÝ, Olga FEJTOVÁ a Pavel BEK. *Sociální myšlení a sociální praxe v českých zemích 1781-1939: ideje, legislativa, instituce*. Praha: Historický ústav, 2015.
- HLAVAČKA, Milan a František KOLÁŘ. Češi, Němci a jubilejní výstava 1891. *Český časopis historický*. Praha: Historický ústav ČSAV, 1991, **89**(4), 493-518.
- HLAVAČKA, Milan a František KOLÁŘ. *Češi, Němci a jubilejní výstava 1891*. 1991.
- HLAVÁČKOVÁ, Ludmila. Česká a německá psychiatrická klinika lékařské fakulty do roku 1918. In: ČERNÝ, Karel a Petr SVOBODNÝ, ed. *Historia - medicina - cultura: Sborník k dějinám medicíny*. Praha, 2006, s. 133-159.
- HOBSBAWM, E. *Národy a nacionalismus od roku 1780: program, mýtus, realita*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2000.
- HOBSBAWM, E. J. *Nations and nationalism since 1780: programme, myth, reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- HOBSBAWM, E.J. *The age of empire, 1875-1914*. Pantheon Books, 1987.
- HOLMES, Martha Stoddard. *Fictions of Affliction: Physical Disability in Victorian Culture: Physical Disability in Victorian Culture*. University of Michigan Press, 2010.

HOLUBEC, Stanislav. We bring order, discipline, Western European democracy, and culture to this land of former oriental chaos and disorder: Czech perceptions of Sub-Carpathian Rus and its modernization on the 1920s. In: HOLUBEC, Stanislav a Joachim VON PUTTKAMER, ed. *Mastery and Lost Illusions: Space and Time in the Modernization of Eastern and Central Europe*. München, 2014, s. 203-225.

HOLUBEC, Stanislav. *Lidé periferie: Sociální postavení a každodennost pražského dělnictva v meziválečné době*. Plzeň: Západočeská univerzita, 2009. Lidé periferie. ISBN 9788070438343.

HOQUET, Thierry. Biologization of Race and Racialization of the Human: Bernier, Buffon, Linnaeus. In: BANCEL, Nicolas, Dominic THOMAS a Thomas DAVID, ed. *Invention of Race Scientific and Popular Representations*. New York: Routledge, 2014, s. 19-46.

HORN, David G. *The criminal body: Lombroso and the anatomy of deviance*. New York: Routledge, 2003.

HORSKÁ, Pavla, Eduard MAUR a Jiří MUSIL. *Zrod velkoměsta: urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha: Paseka, 2002.

HRBÁČKOVÁ, Veronika. Největší Hanák - obr Josef Drásal. *Krok: kulturní revue olomouckého kraje*. 2014, 11(2), 42-46.

HRBÁČKOVÁ, Veronika. Josef Drásal: rarita ve sbírce Vlastivědného muzea v Olomouci aneb několik poznámek k dosud neznámým skutečnostem s vazbou na sbírkové předměty. *Zprávy Vlastivědného muzea v Olomouci*. 2012, (304), 92-97.

HROCH, Miroslav. *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patritoc Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

HROCH, Miroslav. *V národním zájmu: požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století v komparativní perspektivě*. [2. vyd.]. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1999.

HROCH, Miroslav. *Evropská národní hnutí v 19. století: společenské předpoklady vzniku novodobých národů*. Praha: Nakl. Svoboda, 1986.

HUBLAR, Jaromír. *Proměny kvality života osob s mentálním postižením na půdorysu Vincentina*. Praha, 2014. Rigorózní práce. Pedagogická fakulta (PedF). Vedoucí práce Doc. PhDr. Boris Titzl.

HUET, Marie-Hélène. *Monstrous imagination*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1993.

- HUTEČKA, Jiří. Muži proti ohni: motivace, morálka a mužnost českých vojáků Velké války 1914-1918. Lidové noviny, 2016.
- HUTTER, Sabine. Von „Präuscher's Panopticum mit Menschenmuseum“ bis von Hagens' „Körperwelten“: Nachgebildete, lebende und tote Menschen als Schauobjekte. Wien, 2012. Diplomová práce. Universität Wien. Vedoucí práce Mag. Dr. Wittigo Keller.
- CHAMBERLIN, J. Edward a Sander L. GILMAN. *Degeneration: the dark side of progress*. New York: Columbia University Press, 1985.
- CHARTIER, Roger. *Na okraji útesu*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2010.
- CHARTIER, Roger. Culture as Appropriation: Popular Culture Uses in Early Modern France. In: KAPLAN, Steven L. *Understanding Popular Culture: Europe from the Middle Ages to the Nineteenth Century*. Berlin-New York-Amsterdam: Mouton Publishers, 1984, s. 229-254.
- CHARTIER, Roger. *On the edge of the cliff: history, language, and practices*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997.
- CHEMERS, Michael M. Guest Editor's Introduction. *Disability Studies Quarterly* [online]. 2005, 2015-11-20, (Volume 25 (4) [cit. 2015-11-20]).
- CHEMERS, Michael M. *Staging stigma: a critical examination of the American freak show*. New York, NY: Palgrave Macmillan, 2008.
- CHRISTENSEN, Ann-Dorte a Sune Qvotrup JENSEN. Doing Intersectional Analysis: Methodological Implications for Qualitative Research. *NORA - Nordic Journal of Feminist and Gender Research*. 2012, 20(2), 109-125.
- IGGERS, Georg G. *Dějepisectví ve 20. století: od vědecké objektivitě k postmoderní výzvě*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002.
- IMPEY, Oliver a Arthur MACGREGOR, ed. *Origins of museums: the cabinet of curiosities in sixteenth- and seventeenth-century Europe*. [2nd ed.]. England: Ursus Press, 2001.
- INDRA, Bohuslav. *Severomoravské pověsti a zkazky*. 3., upr. vyd. Štůty: Veduta ve spolupráci s Městskou knihovnou Šumperk, 2011.
- JANČÍK, Drahomír a Eduard KUBŮ, ed. *Nacionalismus zvaný hospodářský: střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859-1945)*. Praha: Dokořán, 2011.

- JANKO, Jan. Na pomezí života a společnosti: biologismus v pokusech o regulativní zásahy do přirozenosti člověka a do lidské pospolitosti. *Lidé města : revue pro etnologii, antropologii a etnologii komunikace*. 2000, , 12-35. ISSN 12128112.
- JANKO, Jan. *Vědy o životě v českých zemích 1750-1950*. Praha: Archiv Akademie věd České republiky, 1997. Práce z dějin Akademie věd České republiky.
- JANSEN, Wolfgang. *Das Variété: die glanzvolle Geschichte einer unterhaltenden Kunst*. Berlin: Edition Hentrich, 1990.
- JAVORIN, Alfred. *Pražské arény: lidová divadla pražská v minulém století*. Praha: Orbis, 1958. Pragensia.
- JEFFREYS, Sheila. *Beauty and misogyny: harmful cultural practices in the West*. New York, NY: Routledge, 2005.
- JEREMY KING. *Budweisers into Czechs and Germans: a local history of Bohemian politics, 1848 - 1948*. 2. print., 1. paperback print. Princeton [u.a.]: Princeton Univ. Press, 2005.
- JINDRA, Zdeněk a Ivan JAKUBEC. *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2015.
- JORDÁN, Hanuš. Cirkusy, menážerie, panoptika. In: PIORECKÁ, Kateřina a Václav PETRBOK, ed. *Cizí, jiné, exotické v české kultuře 19. století*. Praha: Academia, 2008, s. 387-404.
- JORDÁN, Hanuš. Lidové kabinety doktora Caligariho. *Divadelní noviny*. 2007, **16**(15).
- JUDOVITZ, Dalia. *The culture of the body: genealogies of modernity*. Ann Arbor: University of Michigan Press, c2001.
- JUDSON, Pieter M. *Guardians of the nation: activists on the language frontiers of imperial Austria*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2006.
- JUDSON, Pieter M. *The Habsburg empire: a new history*. London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.
- JUDSON, Pieter M. *Exclusive revolutionaries: liberal politics, social experience, and national identity in the Austrian empire, 1848-1914*. Ann Arbor: University of Michigan Press, c1996.
- JŮNOVÁ MACKOVÁ, Adéla, Lucie STORCHOVÁ a Libor JŮN, ed. *Visualizing the Orient: Central Europe and the Near East in the 19th and 20th Century*. Egypt and Austria X. Prague: AMU, FAMU, FHS UK, 2016.
- KANTOROWICZ, Ernst H. *Dvě těla krále: studie středověké politické teologie*. Praha: Argo, 2014.

- KANTOROWICZ, Ernst Hartwig. *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology: A Study in Mediaeval Political Theology*. 1997.
- KÉRCHY, Anna. From Showbiz to the Concentration Camp: The Fabulous Freakish Life of Hungarian Jewish "Dwarf" Performers Zoli Hirsch and the Ovitz Family. In: KÉRCHY, Anna a Andrea ZITTLAU, ed. *Exploring the Cultural History of Continental European Freak Shows and 'Enfreakment'*. Cambridge Scholars Publishing, 2013, s. 211-232.
- KERCHY, Anna a Andrea ZITTLAU. *Exploring the cultural history of continental European freak shows and 'enfreakment'*. Newcastle upon Tyne, UK: Cambridge Scholars Pub., 2012.
- KIENITZ, Sabine. *Beschädigte Helden: Kriegsinvalidität und Körperbilder 1914-1923*. Paderborn: Schöningh, 2008.
- KIMMEL., Michael S., ed. *The politics of manhood: profeminist men respond to the mythopoetic men's movement (and the mythopoetic leaders answer)*. Philadelphia: Temple University Press, 1995.
- KIMMEL, Michael S. *Manhood in America: a cultural history*. New York: Free Press, c1996.
- KIMMEL, Michael S. *Changing men: new directions in research on men and masculinity*. Newbury Park, Calif.: Sage Publications, c1987.
- KISS, Attila a György Endre SZŐNYI, ed. *The iconology of gender I.: Eastern*. Szeged: JATE, 2008.
- KOCINA, Erich. Meinl-Mohr – Symbol des Rassismus? *Die Presse* [online]. 2007 [cit. 2017-08-04].
- KODYMOVÁ, Pavla. *Historie české sociální práce v letech 1918-1948*. V Praze: Karolinum, 2013.
- KOELTZSCH, Ines. *Geteilte Kulturen: eine Geschichte der tschechisch-jüdisch-deutschen Beziehungen in Prag (1918-1938)*. München: Oldenbourg, 2012.
- KOHLRAUSCH, Martin, Katrin STEFFEN a Stefan WIEDERKEHR, ed. *Expert cultures in Central Eastern Europe: the internationalization of knowledge and the transformation of nation states since World War I*. Osnabrück: Fibre, 2010.
- KOLÁŘOVÁ, Kateřina, ed. *Jinakost - postižení - kritika: společenské konstrukty nezpůsobilosti a hendikepu : antologie textů z oboru disability studies*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2012.
- KOLÁŘOVÁ, Kateřina a Lucie STORCHOVÁ. "Tělesná jinakost" jako kategorie historické analýzy (Editorial). *Dějiny - teorie - kritika*. Praha: Fakulta humanitních studií, (2), 183-188.
- KOŘALKA, Jiří. *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815-1914: sociálněhistorické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích*. Praha: Argo, 1996.

- KOS, Wolfgang a Ralph GLEIS, ed. *Experiment Metropole: 1873: Wien und die Weltausstellung*. Wien: Czernin, c2014.
- KRIVOSHEINA, Galina. Long Way to the Anthropological Exhibition: The Institutionalization of Physical Anthropology in Russia. *Centaurus* [online]. 2014, **56**(4), 275-304 [cit. 2016-05-25].
- KŘÍŽ, Jaroslav a Renata BERANOVÁ. Historie Státního zdravotního ústavu v Praze: Zvláštní číslo. *ACTA HYGIENICA, EPIDEMIOLOGICA ET MICROBIOLOGICA*. Praha: Státní zdravotní ústav, 2005, s. 1-140.
- KŘÍŽOVÁ, Markéta. Rasa. In: STORCHOVÁ A KOL., Lucie, ed. *Koncepty a dějiny: Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha: Scriptorium, 2014, s. 220-232.
- KUČERA, Rudolf. *Život na příděl: válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914-1918*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2013.
- KUČERA, Rudolf. Muži ve válce, válka v mužích: Maskulinity a světové války 20. století v současné kulturní historiografii. *Soudobé dějiny*. Praha, 2011, **XVIII**(4), 549-562.
- KUDLICK, CATHERINE, J . Disability History : Why We Need Another " Other " : Why We Need Another " Other ". *The American Historical Review*. 2014, **108**(3), 763-793.
- KÜHNE, Thomas. *Männergeschichte, Geschlechtergeschichte: Männlichkeit im Wandel der Moderne*. New York: Campus, c1996.
- KUKLICK., Henrika, ed. *A new history of anthropology*. Malden, MA: Blackwell Pub, 2008.
- KUŘE, Josef a Marek PETRŮ. *Filosofie medicíny v českých zemích*. Praha: Stanislav Juhaňák - Triton, 2015.
- LACINA, Oldřich. *Ema Destinnová: tři studie : (pedagog - učitelé - podobizny)*. Praha: Resonus, 2007.
- LAFFERTON, Emese. The Magyar moustache: the faces of Hungarian state formation, 1867–1918. *Studies in History and Philosophy of Science Part C: Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*. 2007, **38**(4), 706-732.
- LANDWEHR, Achim. *Historische Diskursanalyse*. [Überarb. Aufl.]. Frankfurt/Main: Campus, 2008.
- LAQUEUR, Thomas Walter. *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud: Body and Gender from the Greeks to Freud*. Harvard University Press, 1992.
- LAUDAN, R. *Cuisine and Empire: Cooking in World History: Cooking in World History*. University of California Press, 2013.

- LENDEROVÁ, Milena. Genderové stereotypy a konstrukt maskulinity ve společenských katechismech. In: RADMILA, Slabáková. *Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti: koncepty, metody, perspektivy*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2012, s. 224-240.
- LENDEROVÁ, Milena, ed. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Vyd.1. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2009, 853 s. Česká historie.
- LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě: žena v minulém století*. Praha: Mladá fronta, 1999.
- LENDEROVÁ, Milena, Vladan HANULÍK a Daniela TINKOVÁ, ed. *Dějiny těla: prameny, koncepty, historiografie*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2013.
- LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2009.
- LENDEROVÁ, Milena a Karel RÝDL. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*. V Praze: Paseka, 2006.
- LENDEROVÁ, Milena, Daniela TINKOVÁ a Vladan HANULÍK. *Tělo mezi medicínou a disciplínou: proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2014.
- LENNON, Kathleen. *Feminist Perspectives on the Body* [online]. In: . 2010 [cit. 2018-01-10]. Dostupné z: <http://plato.stanford.edu/entries/feminist-body/>
- LE RIDER, Jacques. *Das Ende der Illusion: zur Kritik der Moderne*. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1990.
- LEVINE, Lawrence W. The Folklore of Industrial Society: Popular Culture and Its Audiences. *The American Historical Review*. 1992, **97**(5), 1369-1399.
- LINHARDT, Marion. *Residenzstadt und Metropole zu einer kulturellen Topographie des Wiener Unterhaltungstheaters (1858-1918)*. Tübingen: Niemeyer, 2006.
- LLOYD, Genevieve. *The Man of Reason: "Male" and "Female" in Western Philosophy.: "Male" and "Female" in Western Philosophy*. Methuen and Co., 1984.
- LOGUE, Larry M. a Peter David BLANCK. *Race, Ethnicity, and Disability: Veterans and Benefits in Post-Civil War America: Veterans and Benefits in Post-Civil War America*. Cambridge University Press, 2010.
- LOMBROSO, Cesare. *Nejnovější objevy a aplikace psychiatrie a kriminalistické antropologie*. Praha: Academia, 2017.

- LOMBROSO, Cesare, Mary GIBSON a Nicole Hahn RAFTER. *Criminal man*. Durham, NC: Duke University Press, 2006.
- LORENZ, Maren. *Kriminelle Körper, Gestörte Gemüter: die Normierung des Individuums in Gerichtsmedizin und Psychiatrie der Aufklärung*. Hamburg: Hamburger Edition, 1999.
- LORENZ, Maren. *Leibhaftige Vergangenheit: Einführung in die Körpergeschichte*. Tübingen: Ed. diskord, 2000.
- LORENZOVÁ, Maren. K čemu je antropologizace historie?: Několik poznámek ke kontraproduktivní polarizaci poznávacích zájmů v humanitních vědách. *Dějiny-teorie-kritika*. Praha: Fakulta humanitních studií, 2005, **2005**(2), 227-246.
- LUDVÍK, František. *Dějiny defektologie : (historický nárys péče o mládež vyžadující veřejné ochrany a pomoci)*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1956.
- LUDVÍKOVÁ, Miroslava. *Lidový kroj na Hané*. Přerov: Muzeum J.A. Komenského, 2002.
- LUDWIG, Gundula. 'Politics Is Nothing but Medicine on a Larger Scale': How Medical Science Helped To Establish a Political Order in 19th-Century Germany. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*. 2016, **17**(1), 41-52.
- LUTZ, Hartmut. *The Diary of Abraham Ulrikab: Text and Context*. Ottawa: University of Ottawa Press, 2005.
- MAASE, Kaspar. *Grenzenloses Vergnügen: der Aufstieg der Massenkultur 1850-1970*. Originalausg. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1997.
- MACHAČOVÁ, Jana a Jiří MATĚJČEK. *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781-1914*. V Praze: Karolinum, 2010.
- MACHEK, Jakub. *Počátky populární kultury v českých zemích: tištěná média a velkoměstská kultura kolem roku 1900*. Příbram: Pistorius, 2017.
- MACHEK, Jakub. Pocátky populární kultury v českých zemích na prelomu 19. a 20. století. In: DANIEL, Ondřej, Tomáš KAVKA a Jakub MACHEK, ed. *Populární kultura v českém prostoru*. Praha: Karolinum, 2013, s. 88-104.
- MAK, G. Hermaphrodites on Show. The case of Katharina/Karl Hohmann and its Use in Nineteenth-century Medical Science. *Social History of Medicine*. 2012, **25**(1), 65-83.
- MALEČKOVÁ, Jitka. *Úrodná půda: žena ve službách národa*. Praha: ISV, 2002.

- MALÍNSKÁ, Jana. *"My byly, jsme a budeme!": české ženské hnutí 1860-1914 a idea českého národa*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2013.
- MALÍŘ, Jiří a Pavel MAREK. *Politické strany: vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861-2004*. Brno: Doplněk, 2005.
- MAREŠ, Jan. *Krise maskulinity mezi chimérou a stereotypem: Gender a česká společnost na přelomu 19. a 20. století*. Praha, 2012. Diplomová práce. Filosofická fakulta, Univerzita Karlova. Vedoucí práce PhDr. Jan Randák, Ph.D.
- MAREŠ, Jan. Český skauting jako důsledek krize maskulinity? In: SLABÁKOVÁ ET AL., Radmila. *Konstrukce Maskulinní Identity V Minulosti A Současnosti: Koncepty, Metody, Perspektivy*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2012, s. 194-207.
- MAREŠ, Jan a Vít STROBACH. Třída dělníků i žen?: Proměny chápání genderových vztahů v českém dělnickém hnutí (1870-1914). *Střed / Centre: časopis pro mezioborová studia střední Evropy 19. a 20. století*. Praha: Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, 2012, **4**(2), 34-68.
- MARKÉTA BARTOS TAUTRMANOVÁ. *Eine Arena deutsch-tschechischer Kultur: das Prager Ständetheater 1846 - 1862*. Berlin: Lit Verlag, 2012.
- MARTEN, James. *Sing Not War: The Lives of Union and Confederate Veterans in Gilded Age America*. UNC Press Books, 2011.
- MARTIN DINGES (HG.). *Männer - Macht - Körper hegemoniale Männlichkeiten vom Mittelalter bis heute*. Frankfurt/Main: Campus-Verl, 2005.
- MASCIA-LEES, Frances E. *A companion to the anthropology of the body and embodiment*. Chichester, UK: Wiley-Blackwell, 2011. Blackwell companions to anthropology.
- MATEJKOVÁ, Hana. "Svět ke stonání táhne": Reflexe monstrózních porodů v raně novověkých jazykově českých naučných a homiletických pramenech a pramenech lidové provenience. *Dějiny - teorie - kritika*. Praha: Fakulta humanitních studií, 2011, (2), 203-218.
- MATOUŠEK, Oldřich. *Základy sociální práce*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2007.
- MAUR, Eduard. Angelo Soliman – černý otrok, komorník, svobodný zednář a muzejní exponát. *Theatrum historiae*. Univerzita Pardubice, 2011, **9**, 285-300.
- MAXWELL, Alexander. 'The Handsome Man with Hungarian Moustache and Beard': National Moustaches in Habsburg Hungary. *Cultural and Social History*. 2015, **12**(1), 51-76.
- MAYER, Tamar. *Gender ironies of nationalism: sexing the nation*. New York: Routledge, 2000.

- MCCLINTOCK, Anne. *Imperial leather: race, gender, and sexuality in the colonial contest*. New York: Routledge, 1995.
- MCCLINTOCK, Anne, P. No Longer in a Future Heaven: Women and Nationalism in South Africa. *Transition*. 1991, (51), 104-123.
- MCDONAGH, Patrick. *Idiocy: A Cultural History: A Cultural History*. Liverpool University Press, 2008.
- MCRUER, Robert. Compulsory Able-Bodiedness and Queer/Disabled Existence. *Disability Studies: Enabling the Humanities*. 2002, s. 88-99.
- MCRUER, Robert. *Crip theory: cultural signs of queerness and disability*. New York: New York University Press, c2006.
- MERISH, Lori. Cuteness and Commodity Aesthetics: Tom Thumb and Shirley Temple. In: ROSEMARY GARLAND, Thomson, ed. *Freakery: Cultural Spectacles of the Extraordinary Body*. NYU Press, 1996, s. 185-203.
- MERTL, Jiří a Petr KRČÁL. *(Neo)liberální governmentality v České republice*. Brno: Václav Klemm, 2013.
- MÍKA, Zdeněk. *Zábava a slavnosti staré Prahy: od konce 18. do počátku 20. století*. Praha: Ostrov, 2008.
- MITCHELL, D.T. a S.L. SNYDER. *The Body and Physical Difference: Discourses of Disability: Discourses of Disability*. University of Michigan Press, 1997.
- MITCHELL, D.T. a S.L. SNYDER. *Narrative Prosthesis: Disability and the Dependencies of Discourse: Disability and the Dependencies of Discourse*. University of Michigan Press, 2000.
- MITCHELL, Timothy. The World as Exhibition. *Comparative Studies in Society and History*. 1989, 31(02), 217-217.
- MOCNÁ, Dagmar. *Případ Kondelík: (epizoda z estetiky každodennosti)*. Praha: Univ. Karlova Nakl. Karolinum, 2002.
- MORKES, František. K historii speciálních ústavů pro zdravotně postižené. In: VOJTKO, Tibor, ed. *Postižený člověk v dějinách: vybrané příspěvky z konferencí Postižený člověk v proměnách času I a II.*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2007, s. 34-48.

- MORUS, Iwan Rhys. Worlds of wonder: Sensation and the Victorian scientific performance.: Sensation and the Victorian scientific performance. *Isis; an international review devoted to the history of science and its cultural influences*. 2010, **101**(4), 806-16.
- MOSSE, George L. *Nationalism and Sexuality: Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe*. Repr. Madison: Univ. of Wisconsin Pr., 1985.
- MOSSE, G.L. *Toward the final solution: a history of European racism: a history of European racism*. H. Fertig, 1978.
- MÜCKE, Pavel. Orální historie. In: HIML, Pavel, Jan TUČEK a kol. *Texty k historickému prosemináři FHS UK*. Praha: TOGGA, 2015, s. 83-93.
- MÜLLER, Klaus E. *Der Krüppel: ethnologia passionis humanae*. München: C.H. Beck, c1996.
- MÜLLER, Richard a Josef ŠEBEK, ed. *Texty v oběhu: antologie z kulturně materialistického myšlení o literatuře*. Praha: Academia, 2014.
- NAGEL, Joane. Masculinity and nationalism: gender and sexuality in the making of nations. *Ethnic and Racial Studies*. 1998, **21**(2), 242-269.
- NAGEL, Stefan. *Schaubuden: Geschichte und Erscheinungsformen* [online]. Münster, 2016 [cit. 2017-05-22]. Dostupné z: www.schaubuden.de
- NAGL DOCEKAL, Herta. *Feministická filozofie*. Praha: Sociologické nakladatelství: SLON, 2007.
- NAJMANOVÁ, Veronika. *Vnímání mužského a ženského těla v české lékařské literatuře druhé poloviny 19. a počátku 20. století*. Praha, 2014. Diplomová práce. Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy. Vedoucí práce Doc. Věra Sokolová, Ph.D.
- NAJMANOVÁ, Veronika. "Jak bychom přirozeně žítí měli, abychom dosáhli věku nejvyššího.": Gender v tzv. "domácích lékařích" druhé poloviny 19. a počátku 20. století. *Dějiny - teorie - kritika*. 2015, **12**(1), 7-31.
- NIELSEN, Kim E. *A Disability History of the United States*. Beacon Press, 2012.
- NICHOLAS, Jane. A Debt to the Dead?: Ethics, Photography, History, and the Study of Freakery. *Histoire sociale/Social history*. 2014, **47**(93), 139-155.
- NICHOLAS, Jane. *The modern girl: feminine modernities, the body, and commodities in the 1920s*. Buffalo: University of Toronto Press, 2015.
- NIKLÍČEK, Ladislav. *Dějiny medicíny v datech a faktech*. Praha: Avicenum, 1985.

- NODL, Martin a Daniela TINKOVÁ, ed. *Antropologické přístupy v historickém bádání*. Praha: Argo, 2007.
- NOLTE, Claire. Celebrating Slavic Prague: Festivals and the urban environment, 1891-1912. *Bohemia*. 2012, **52**(1), 37-54.
- NOLTE, Claire Elaine. *The Sokol in the Czech lands to 1914: training for the nation*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002.
- NORDEN, Martin F. *The Cinema of Isolation: A History of Physical Disability in the Movies: A History of Physical Disability in the Movies*. Rutgers University Press, 1994.
- NOVIKOVA, Irina. Imagining Africa and blackness in the Russian empire: from extra-textual iarapka/i and distant cannibals to Dahomey amazon shows – live in Moscow and Riga: from extra-textual iarapka/i and distant cannibals to Dahomey amazon shows – live in Moscow and Riga. *Social Identities*. Taylor & Francis, 2013, **19**(5), 571-591.
- NOVOTNÝ, Antonín. *Karlínské divadlo Variété*. Praha: Bystrov, 2001, 172 s. Praga Caput Regni (V. Bystrov).
- NOWAK., Lars. *Deformation und Transdifferenz: Freak Show, frühes Kino, Tod Browning*. Berlin: Kulturverl. Kadmos Berlin, 2010.
- NYE, Robert A. *Masculinity and male codes of Honor in modern France*. Berkeley, CA: University of California Press, 1998.
- OMELKA, Martin. *Masarykova liga proti tuberkulóze v letech 1919-1938*. Praha, 2003. Diplomová práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. Vedoucí práce Ladislav Niklíček.
- OOSTERHUIS, Harry. *Stepchildren of nature: Krafft-Ebing, psychiatry, and the making of sexual identity*. Chicago: University of Chicago Press, 2000.
- ORDOVER, Nancy. *American Eugenics: Race, Queer Anatomy, and the Science of Nationalism*. University of Minnesota Press, 2003.
- ORTNER, Sherry B. Teorie v antropologii od šedesátých let. *Biograf*. 2004, (34).
- OSBORNE, Michael A. Acclimatizing the World: A History of the Paradigmatic Colonial Science. *Osiris*. 2000, **15**, 135-151.
- PANTEL, Johannes a Axel BAUER. Die Institutionalisierung der Pathologischen Anatomie an den Universitäten Deutschlands, der deutschen Schweiz und Österreichs. *Gesnerus*. 1990, **47**, 303-328.

PARGAČ, Jan a Stanislav BROUČEK. *Mýtus českého národa, aneb, Národopisná výstava československá 1895*. Praha: Littera Bohemica, 1996.

PAWLOWSKY, Verena. a Harald. WENDELIN. *Die Wunden des Staates: Kriegsopfer und Sozialstaat in Österreich, 1914-1938*. Wien: Böhlau, 2015.

PENNY, H. Glenn a Matti BUNZL. *Worldly provincialism: German anthropology in the age of empire*. Ann Arbor: University of Michigan Press, c2003. Social history, popular culture, and politics in Germany.

PEŠEK, Jiří. Podvod jako vážný problém světové vědy i aktuální české historiografie. *Cesky Casopis Historicky* [online]. 2014, **112**(3), 497 - 511.

PETER, Birgit, ed. *Artistenleben auf vergessenen Wegen: eine Spurensuche in Wien*. Wien: Lit, 2013.

PETRASOVÁ, Taťána a Pavla MACHALÍKOVÁ, ed. *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 29. ročníku sympozia k problematice 19. století : Plzeň, 26.-28. února 2009*. Praha: Academia, 2010.

PETRASOVÁ, Taťána a Markéta THEINHARDT. *Tělo a tělesnost v českém výtvarném umění 19. století: [Západočeská galerie v Plzni, Výstavní síň "13", Pražská 13, Plzeň, 17. února-26. dubna 2009*. V Plzni: Západočeská galerie, 2009.

PETRAT, Gerhardt. *Die letzten Narren und Zwerge bei Hofe: Reflexionen zu Herrschaft und Moral in der frühen Neuzeit*. Bochum: Winkler, 1998.

PICK, Daniel. *Faces of degeneration: a European disorder, c.1848-c.1918*. New York: Cambridge University Press, 1989.

PILBEAM, Pamela M. *Madame Tussaud and the history of waxworks*. New York: Hambledon and London, 2003.

PINGREE, Allison. America's United Siamese Brothers: Chang and Eng and Nineteenth-century Ideologies of Democracy and Domesticity. In: COHEN, Jeffrey J., ed. *Monster Theory: Reading Culture*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996, s. 92-114.

PIORECKÁ, Kateřina a Václav PETRBOK, ed. *Cizí, jiné, exotické v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 27. ročníku sympozia k problematice 19. století : Plzeň, 22.-24. února 2007*. Praha: Academia, 2008.

POORE, Carol. *Disability in twentieth-century German culture*. Ann Arbor: University of Michigan Press, c2007.

- PORTER, Roy. The Patient's View: Doing Medical History from below. *Theory and Society*. Springer, 1985, **14**(2), 175-198.
- PORTER, Roy. *The greatest benefit to mankind: a medical history of humanity*. New York: W. W. Norton, 1997.
- PORTER, Roy. *Největší dobrodiní lidstva: historie medicíny od starověku po současnost*. Překlad Jaroslav Hořejší. Praha: Prostor, 2001.
- PORTER, Roy. *Dějiny medicíny*. Praha: Prostor, 2013.
- PORTER, Roy. History of the Body Reconsidered. *New Perspectives on Historical Writing*. 2001, s. 233-260.
- POSCH, Christine. Der Körper als Darstellungsmittel: Schaustellung irritirender Körper als Groteske. In: PETER, Birgit, ed. *Artistenleben auf vergessenen Wegen: eine Spurensuche in Wien*. Wien: Lit, 2013, s. 215-225.
- PRUTTI, Brigitte. a Sabine WILKE. *Körper, Diskurse, Praktiken: zur Semiotik und Lektüre von Körpern in der Moderne*. Heidelberg: Synchron, 2003.
- PŘÍHODOVÁ, Eva, Václav TALAŠ a Miroslava ŠTÝBROVÁ. *Textil, oděvnictví, obuvnictví*. Praha: Scientia, pedagogické nakladatelství, 2004.
- QUIGLEY, Christine. *Conjoined twins: an historical, biological, and ethical issues encyclopedia*. Jefferson, N.C.: McFarland, c2003.
- QURESHI, Sadiya. *Peoples on parade: exhibitions, empire, and anthropology in nineteenth century Britain*. London: University of Chicago Press, 2011.
- RAAB, Heike. *Intersektionalität und Behinderung – Perspektiven der Disability Studies* [online]. 2012 [cit. 2015-12-11]. Dostupné z: www.portal-intersektionalität.de
- RAAB, Heike. Intersektionalität in den Disability Studies. Zur Interdependenz von Behinderung, Heteronormativität und Geschlecht. In: WALDSCHMIDT, Anne a Werner SCHNEIDER, ed. *Disability Studies, Kulturosoziologie und Soziologie der Behinderung*. Bielefeld: transcript Verlag, 2007, s. 127-150.
- RAAB, Heike. Shifting the Paradigm: Behinderung, Heteronormativität und Queerness. In: JACOB, Jutta, Swantje KÖBSEL a Eske WOLLRAD, ed. *Gendering Disability, Intersektionale Aspekte von Behinderung und Geschlecht*. Bielefeld: transcript Verlag, 2010.

- RAAB, Heike. *Intersektionalität revisited: Lecture from the serie on "Behinderung und Behinderte"* [online]. In: . 2015 [cit. 2015-12-11]. Dostupné z: http://www.zedis-ev-hochschule-hh.de/files/raab_260115.pdf
- RAAB, Heike. *Intersektionalität und Behinderung – Perspektiven der Disability Studies*. 2012, 1-11. Dostupné také z: www.portal-intersektionalit?t.de
- RABINOW, Paul a Nikolas ROSE. Biopower Today. *BioSocieties*. 2006, **1**(2), 195-217.
- RANDÁK, Jan a Denisa NEČASOVÁ. Genderové aspekty konstrukce reálného a symbolického těla. In: PETRASOVÁ, Taťána a Pavla MACHALÍKOVÁ, ed. *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 29. ročníku sympozia k problematice 19. století: Plzeň, 26.-28. února 2009.*. Praha: Academia, 2010, s. 139-148.
- RANZMAIER, Irene. The Anthropological Society in Vienna and the Academic Establishment of Anthropology in Austria, 1870-1930. *Histories of Anthropology Annual*. 2011, **7**(1), 1-22.
- RATAJOVÁ, Jana a Lucie STORCHOVÁ. *Žádná ženská člověk není: polarizace genderů v českojazyčné literatuře druhé poloviny 18. století*. Praha: Scriptorium, 2010.
- RATAJOVÁ, Jana a Lucie STORCHOVÁ. *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží: diskursy manželství v české literatuře raného novověku*. Praha: Scriptorium, 2009.
- RATAJOVÁ, Jana a Lucie STORCHOVÁ, ed. *Nádoby mdlé, hlavy nemající?: diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*. Praha: Scriptorium, 2008.
- RATAJOVÁ, Jana a Lucie STORCHOVÁ. *Žádná ženská člověk není: polarizace genderů v českojazyčné literatuře druhé poloviny 18. století*. Praha: Scriptorium, 2010.
- ROTHFELS, Nigel. *Savages and beasts: the birth of the modern zoo*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002.
- ROY, Porter. History of the Body. In: BURKE, Peter. *New Perspectives on Historical Writing*. Pennsylvania State University Press, 1992, s. 206-232.
- RUČKOVÁ, Eliška. *Představy o kráse ženského těla ve veřejném prostoru první republiky*. Praha, 2015. Diplomová práce. Fakulta humanitních studií UK. Vedoucí práce PhDr. Lucie Storchová Ph.D.
- RÜHLEMANN, Martin W. *Varietés und Singspielhallen--urbane Räume des Vergnügens: Aspekte der kommerziellen populären Kultur in München Ende des 19. Jahrhunderts*. München: Martin Meidenbauer Verlagsbuchhandlung, 2012.

- RUSSELL, Emily. *Reading Embodied Citizenship: Disability, Narrative, and the Body Politic*. Rutgers University Press, 2011.
- RŮŽIČKA, Jiří. Subjektivace a techniky sebe samého: Foucaultova cesta ke třetí ose. In: STORCHOVÁ, Lucie, ed. *Conditio humana - konstanta (č)i historická proměnná?: Koncepty historické antropologie a teoretická reflexe v současné historiografii. Sborník příspěvků z workshopu "ANTROPOLOGIE - HISTORIE - TEORIE" konaného na FHS UK v Praze dne 17. 11. 2005*. Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, 2007, s. 139-155.
- RŮŽIČKA, Marek. *Péče o válečné invalidy v Československu v letech 1918 -1938*. Praha, 2011. Disertační práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. Vedoucí práce Doc. PhDr. Jana Čechurová Ph.D.
- RŮŽIČKA, Marek. Die Beschäftigung von Kriegsinvaliden. *Prager wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen = Prague Economic and Social History Papers*. 2013, **17**(1), 62-75.
- ŘÍDKÝ, Josef. Dlouhodobá měření dokazují, že ženy patří za plotnu, pane kolego: Esej o genderech a ideologii popularizační sexuologie v českých zemích. *Dějiny-teorie-kritika*. Praha: Fakulta humanitních studií, 2010, (1), 30-56.
- ŘÍHOVÁ, Milada. *Kapitoly z dějin lékařství*. Praha: Karolinum, 2005.
- SACHA SZABO (HG.). *Kultur des Vergnügens Kirmes und Freizeitparks, Schausteller und Fahrgeschäfte ; Facetten nicht-alltäglicher Orte*. Bielefeld: Transcript, 2009. ISBN 978-383-7610-703.
- SAINT-HILLAIRE, Geoffroy. *Philosophie anatomique: des monstruosités humaines: avec Figures de Détails anatomiques*. Paris, 1822.
- SALNER, Peter a Blanka SOUKUPOVÁ, ed. *Modernizace, identita, stereotyp, konflikt: společnost po Hilsneriádě*. V Praze: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy ve spolupráci s Židovským muzeem v Praze a Ústavem etnologie Slovenské akademie věd v Bratislavě, 2004.
- SALVATERRA, Carla a Berteke WAALDIJK, ed. *Paths to gender: European historical perspectives on women and men*. Pisa: Plus-Pisa University Press, 2009.
- SAMUELS, Ellen. Examining Millie and Christine McKoy: Where Enslavement and Enfreakment Meet. *Signs*. 2011, **37**(1), 64-73.
- SANDER L. GILMAN. *Making the body beautiful: a cultural history of aesthetic surgery*. 2. repr. Princeton, N.J: Princeton University Press, 2001.

- SANDGRUBER, Roman. *Die Anfänge der Konsumgesellschaft: Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1982.
- SARASIN, Philipp. *Geschichtswissenschaft und Diskursanalyse*. Orig.-Ausg., 1. Aufl. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2003.
- SARASIN, Philipp. *Reizbare Maschinen: eine Geschichte des Körpers 1765-1914*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2001.
- SARASIN, Philipp a Jakob. TANNER. *Physiologie und industrielle Gesellschaft: Studien zur Verwissenschaftlichung des Körpers im 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998.
- SATINOVÁ, Gabriela. *Reprezentace „úchyly“ a strategie popularizace na stránkách časopisu „Úchylná mládež“ mezi lety 1925-1938*. Praha, 2013. Diplomová práce. Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova v Praze. Vedoucí práce PhDr. Lucie Storchová Ph.D.
- SAUER, Walter. Exotische Schaustellungen in Wiener Vormärz: Zwischen Voyerismus und früherer Rassentheorie. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2016, (124/2), 391-417.
- SCARRY, Elaine. *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*. New York: Oxford University Press, 1985.
- SCOTT, Joan W. Gender: A Useful Category of Historical Analysis. *The American Historical Review*. 1986, **91**(5), 1053-1075.
- SCOTT, Joan W. The Evidence of Experience. *Critical Inquiry*. University of Chicago Press, 1991, **17**(4), 773-797.
- SCOTT, Joan Wallach. *Gender and the politics of history*. Rev. ed. New York: Columbia University Press, c1999. Gender and culture.
- SEDGWICK., Eve Kosofsky. *Epistemology of the closet*. Berkeley: Univ. of California Press, 1990.
- SEIDL, Jan. *Od žaláře k oltáři: emancipace homosexuality v českých zemích od roku 1867 do současnosti*. Brno: Host, 2012.
- SENGOOPTA, Chandak. *Otto Weininger: sexualita a věda v císařské Vídni*. Praha: Academia, 2009.
- SERLIN, D. Crippling Masculinity: Queerness and Disability in U.S. Military Culture, 1800-1945. *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies*. 2003, **9**(1-2), 149-179.

- SHMIDT, Victoria. *Child Welfare Discourses and Practices in the Czech Lands: The Segregation of Roma and Disabled Children During the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Brno: Masaryk University, 2015.
- SHOWALTER, Elaine. *Sexual anarchy: gender and culture at the "Fin de siècle"*. London: Bloomsbury, 1991.
- SCHEPER-HUGHES, Nancy a Margaret M. LOCKE. The Mindful Body: A Prolegomenon to Future Work in Medical Anthropology. *Medical Anthropology Quarterly*. Wiley on behalf of the American Anthropological Association, 1987, **1**(1), 6-41.
- SCHEUGL, Hans. *Show Freaks and Monster: Sammlung Felix Adanos*. Köln: DuMont Schauberg, 1974.
- SCHIEBINGER, Londa. Skeletons in the Closet: The First Illustrations of the Female Skeleton in Eighteenth-Century Anatomy. In: GALLAGHER, Catherine a Thomas Walter LAQUEUR, ed. *The Making of the Modern Body: Sexuality and Society in the Nineteenth Century: Sexuality and Society in the Nineteenth Century*. University of California Press, 1987, s. 42-82.
- SCHIEBINGER, Londa. *Feminism and the Body*. Oxford University Press, 2000.
- SCHIEBINGER, Londa. *The Mind Has No Sex? Women in the Origins of Modern Science*. 1989.
- SCHIEBINGER, Londa. Skeletons in the Closet: The First Illustrations of the Female Skeleton in Eighteenth-Century Anatomy: The First Illustrations of the Female Skeleton in Eighteenth-Century Anatomy. *Representations*. 1986, **14**(1), 42-82.
- SCHIMANSKI, Johan a Ulrike SPRING. *Passagiere des Eises: Polarhelden und arktische Diskurse 1874*. Wien: Böhlau, 2015.
- SCHMITZ, Coleen. Ein leben ohne Arme: Carl Hermann Unthan und seine Arbeit zur Motivation Kriegsinvalider in Deutschland. In: LARNER, Melissa, James PETO a Collen M. SCHMITZ, ed. *Krieg und Medizin*. Göttingen, 2009, s. 61-69.
- SCHWARZ, Werner Michael. *Anthropologische Spektakel: zur Schaustellung "exotischer" Menschen, Wien 1870-1910*. Wien: Turia Kant, 2001.
- SCHWEIK, Susan M. *The Ugly Laws: Disability in Public: Disability in Public*. NYU Press, 2010.
- SILVERS, Anita. *Feminist Perspectives on Disability*. 2009. Dostupné také z: <http://plato.stanford.edu/entries/feminism-disability/>

- SINFIELD, Alan. *Cultural politics-- queer reading*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, c1994.
- SKUTIL, Josef. Zapomenutý moravský obr Josef Drásal z Holešova. *Zpravodaj československé antropologické společnosti*. 1964, 6-8.
- SLABÁKOVÁ, Radmila. *Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti: koncepty, metody, perspektivy*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2012.
- SMYČKA, Václav. *Sokolské performace: Semioticko historická analýza Sokola (1862 – 1882)*. Praha, 2011. Bakalářská práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze. Vedoucí práce Mgr. Kamil Činátl, Ph.D.
- SNIGUROWICZ, Diana. The Phenoménés Dilemma: Teratology and the Policing of Human Anomalies in Nineteenth- and Early-Twentieth-Century Paris. In: TREMAIN, Shelley, ed. *Foucault and the Government of Disability*. University of Michigan Press, 2005, s. 172-188.
- SNYDER, Sharon L. a David T. MITCHELL. Ablenationalism and the Geo-Politics of Disability. *Journal of Literary & Cultural Disability Studies*. Liverpool University Press, 2010, 4(2), 113-125.
- SNYDER, S.L. a D.T. MITCHELL. *Cultural Locations of Disability*. University of Chicago Press, 2006.
- SÖDERFELDT, Ylva. *From Pathology to Public Sphere: The German Deaf Movement 1848-1914: The German Deaf Movement 1848-1914*. transcript Verlag, 2014.
- SOUKUP, Martin. *Tělo: čichat, česat, hmatat, propichovat, řezat*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2014, 248 s. Antropos (Pavel Mervart).
- SPRING, Ulrike. Between Spectacle and Science: The Aurora in Central Europe, 1870s–1880s. *Acta Borealia*. 2012, 29(2), 197-215.
- STAMMBERGER, Birgit. Haare als Symptom . Diskurse über Weiblichkeit , Schönheit und Identität. *Body Politics*. 2014, 2(4), 431-461.
- STAMMBERGER, Birgit. *Monster und Freaks: eine Wissensgeschichte aussergewöhnlicher Körper im 19. Jahrhundert*. Bielefeld: transcript, c2011.
- STEPHENS, Elizabeth. *Anatomy as spectacle: public exhibitions of the body from 1700 to the present*. Liverpool: Liverpool University Press, 2011.
- STEPHENS, Elizabeth. Cultural Fixions of the Freak Body: Coney Island and the Postmodern Sideshow. *Continuum: Journal of Media*. 2006, 20(4), 485-498.

- STEWART, S. *On Longing: Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection: Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection*. Duke University Press, 1984.
- STIKER, Henri-Jacques. *A History of Disability*. Michigan: Ann Arbor, 1999.
- STONE, Deborah A. *The disabled state*. Philadelphia: Temple University Press, 1984.
- STORCHOVÁ, Lucie. *Koncepty a dějiny: proměny pojmů v současné historické vědě*. V Praze: Scriptorium, 2014.
- STORCHOVÁ, Lucie. "Rozdělití samečka od samičky.. z příčiny pohlaví": Polarizace genderu v českojazyčné literatuře druhé poloviny 18. století. In: RATAJOVÁ, Jana a Lucie STORCHOVÁ, ed. *Žádná ženská člověk není: polarizace genderů v českojazyčné literatuře druhé poloviny 18. století*. Praha: Scriptorium, 2010, s. 455-475.
- STORCHOVÁ, Lucie. "Z našich neúplných těl vytryskovala chuť k práci.": Gender, normalita a produktivita v autobiografickém psaní prvorepublikových „bezrukých zázraků“. *Dějiny - teorie - kritika*. Praha: Fakulta humanitních studií, 2011, (2), 239-260.
- STRAUS, Jiří. *Dějiny československé kriminalistiky slovem i obrazem: (do roku 1939)*. Praha: Police History, 2003.
- STRAUS, Jiří a František VAVERA. *Dějiny kriminalistiky*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2012.
- STROBACH, Vít. *Židé: národ, rasa, třída: sociální hnutí a "židovská otázka" v českých zemích 1861-1921*. Praha: NLN, s.r.o., Nakladatelství Lidové noviny, 2015.
- SULEIMAN, Susan Rubin. *The Female body in western culture: contemporary perspectives*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1986.
- SVOBODNÝ, Petr a Ludmila HLAVÁČKOVÁ. *Dějiny lékařství v českých zemích*. Praha: Triton, 2004.
- ŠÁMAL, Martin. *Emil Holub: cestovatel, etnograf, sběratel*. Praha: Vyšehrad, 2013.
- ŠEDIVÉ, Vladislav. *Přehled dějin psychiatrie: přehled názorů na duševní nemoci od nejstarších dob až po současnost*. 2008.
- ŠIMA, Karel. Etnicita. In: STORCHOVÁ A KOL., Lucie, ed. *Koncepty a dějiny: Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha: Scriptorium, 2014, s. 205-219.
- ŠIMŮNEK, Michal. Eugenics, Social Genetics and Racial Hygiene: Plans for the Scientific Regulation of Human Heredity in the Czech lands, 1900-1925. In: TURDA, Marius a Paul WEIDLING, ed.

"Blood and homeland": eugenics and racial nationalism in Central and Southeast Europe, 1900-1940. Budapest: Central European University Press, 2007, s. 145-166.

ŠIMŮNEK, Michal a Dietmar SCHULZE, ed. *Die nationalsozialistische "Euthanasie" im Reichsgau Sudetenland und Protektorat Böhmen und Mähren 1939-1945: Nacistická "eutanázie" v říšské župě Sudety a protektorátu Čechy a Morava 1939-1945 = Nazi "Euthanasia" in the Reich District of Sudetenland and Protectorate of Bohemia and Moravia 1939-1945.* Červený Kostelec: Ve spolupráci s Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR Praha vydalo nakl. Pavel Mervart, 2008.

ŠIMŮNKOVÁ, Alena. Statut, odpovědnost a láska: vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti v 19. století. *Český časopis historický*. Praha: Historický ústav AV ČR, 1997, **95**(1), 55-109.

ŠTEINER, Ivo. *Historie české patologie*. Dvůr Králové nad Labem: ATD pro Česká patologie, o.s., Praha, 2015.

ŠUBRTOVÁ, Alena. *Dějiny populačního myšlení v českých zemích*. Praha: Česká demografická společnost, 2006.

TAYLOR, A. J. P. *The Habsburg monarchy, 1809-1918: a history of the Austrian Empire and Austria-Hungary*. 8. ed. Chicago: University of Chicago Press, 1996.

TAYLOR, Sunaura. Animals, ableism, activism. *Journal of Visual Art Practice*. 2014, **12**(3), 235-244.

TĚŠÍNSKÁ, Emilie a Jan JANKO, ed. *Technokracie v českých zemích (1900 - 1950)*. Praha: Archiv Akademie věd České republiky, 1999.

THODE-ARORA, Hilke. *Für fünfzig Pfennig um die Welt: die Hagenbeckschen Völkerschauen*. New York: Campus, c1989.

THODE-ARORA, Hilke. *From samoa with love?: Samoan travellers in Germany 1895-1911*. München: Hirmer, 2014.

THOMSON, Rosemarie Garland. *Extraordinary Bodies: Figuring Physical Disability in American Culture and Literature: Figuring Physical Disability in American Culture and Literature*. Columbia University Press, 1997.

THOMSON, Rosemarie Garland. *Freakery: Cultural Spectacles of the Extraordinary Body*. NYU Press, 1996.

TICHÝ, Josef. *Historie bohnické psychiatrie v letech 1903-2005 / Josef Tichý*. Praha: Galén, 2006.

TINKOVÁ, Daniela. *Zákeřná mefitis: zdravotní policie a veřejná hygiena v pozdně osvícenských Čechách*. Praha: Argo, 2012.

- TINKOVÁ, Daniela. Tělo-věda-historie: K otázce formování moderního těla v historiografii a novověké vědě. In: NODL, Martin a Daniela TINKOVÁ, ed. *Antropologické přístupy v historickém bádání*. Praha: Argo, 2007, s. 13-52.
- TINKOVÁ, Daniela. "Oddělené sféry": tradiční polarita nebo dědictví 19. století? In: ŘEPA, Milan, ed. *19. století v nás: modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*. Praha: Historický ústav, 2008, s. 458-478.
- TINKOVÁ, Daniela. Biomoc a "politická anatomie lidského a společenského těla". Foucaultův koncept "biomoci" ve vztahu k otázce modernizace státu, zrození humanitních věd a medikalizace společnosti na přelomu 18. a 19. století. In: STORCHOVÁ, Lucie, ed. *Conditio humana - konstanta (č)i historická proměnná? : koncepty historické antropologie a teoretická reflexe v současné historiografii*. Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, 2007, s. 115-138.
- TINKOVÁ, Daniela. *Tělo, věda, stát: zrození porodnice v osvěcenské Evropě*. Praha: Argo, 2010.
- TINKOVÁ, Daniela. *Tělo, věda, stát: zrození porodnice v osvěcenské Evropě*. Praha: Argo, 2010.
- TINKOVÁ, Daniela. *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*. Praha: Argo, 2004.
- TITZL, Boris. Prof. Mudr. Rudolf Jedlička a jeho vliv na utváření české somatopedie. In: VOJTKO, Tibor, ed. *Postižený člověk v dějinách: vybrané příspěvky z konferencí Postižený člověk v proměnách času I a II.* Hradec Králové: Gaudeamus, 2007, s. 55-61.
- TOMAN, Petr. *České eugenické hnutí ve světovém kontextu s ohledem na dílo Bohumila Sekly*. 2010. Bakalářská práce. Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova v Praze. Vedoucí práce Mgr. Marco Stella.
- TOSH, John. *Manliness and masculinities in nineteenth-century Britain: essays on gender, family, and empire*. New York: Pearson Longman, 2005.
- TOSH, Peter. What Should Historians do with masculinity?: Reflections on Nineteenth-century Britain. *History Workshop Journal*. 1994, **38**(1), 179-202.
- TREMAIN, Shelley Lynn. *Foucault and the Government of Disability*. Ann Arbor, MI, USA: University of Michigan Press, 2005.
- TROMP, Marlene. *Victorian freaks: the social context of freakery in Britain*. Columbus: Ohio State University Press, c2008.
- TUANA, Nancy. *Revealing male bodies*. Bloomington: Indiana University Press, c2002.

- TUANA, Nancy. *The less noble sex: scientific, religious, and philosophical conceptions of woman's nature*. Indiana University Press, 1993.
- TURDA, Marius. Entangled traditions of race: Physical anthropology in Hungary and Romania, 1900–1940. *Focaal*. 2010, **2010**(58).
- TURDA, Marius a Paul WEINDLING, ed. *"Blood and homeland": eugenics and racial nationalism in Central and Southeast Europe, 1900-1940*. Budapest: Central European University Press, 2007.
- TURNER, Bryan S. *The Body and Society: Explorations in Social Theory*. Michigan: Sage Publications, 1996.
- TURNER, M. David a Kevin STAGG. *Social Histories of Disability and Deformity: Bodies, Images and Experiences*. Routledge, 2006.
- UMANSKY, Lauri. *The New Disability History: American Perspectives: American Perspectives*. NYU Press, 2001.
- URBAN, Otto. *Česká společnost 1848-1918*. Praha: Svoboda, 1982.
- URBAN, Otto. *Kapitalismus a česká společnost: k otázkám formování české společnosti v 19. století*. Praha: Svoboda, 1978.
- UTE FREVERT. *"Mann und Weib, und Weib und Mann": Geschlechter-Differenzen in der Moderne*. Orig.-Ausg. München: Beck, 1995.
- VACEK, Jaroslav. Teorie degenerace v psychopatologii. *Česká a slovenská psychiatrie : časopis České psychiatrické společnosti a Slovenskej psychiatrickej spoločnosti*. 2006, **102**(2), 95-101.
- VACULÍK, Jaroslav. Školní hygiena před sto lety. *School and Health: Současný diskurs zkoumání školy a zdraví*. 63-66, 2008, **3**(21).
- VAN DÜLMEN, Richard, ed. *Körper-Geschichten*. Orig.-Ausg. Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verl, 1996.
- VAN RIJN, Maaike. Der Gespielen der Infantin: Darstellungen kleinwüchsiger Menschen in der bildenden Kunst. In: BÖSL, Elsbeth, Anne KLEIN a Anne WALDSCHMIDT, ed. *Disability History: Konstruktionen von Behinderung in der Geschichte. Eine Einführung*. Bielefeld: transcript Verlag, 2010, s. 211-230.
- VELASCO, Sherry. *Hairy Women on Display in Textual and Visual Culture in Early Modern Spain*. 2014, **72**(1), 62-75.

- VENCOVSKÝ, Eugen. *Sto let české psychiatrické kliniky v Praze : 1886-1986.: 1886-1986*. Praha: Univerzita Karlova, 1987, 1987.
- VERTINSKY, Patricia Anne. *The Eternally Wounded Woman: Women, Doctors, and Exercise in the Late Nineteenth Century*. University of Illinois Press, 1994.
- VODÁKOVÁ, Alena a Olga VODÁKOVÁ. *Rod ženský: kdo jsme, odkud jsme přišly, kam jdeme?*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2003.
- VODŇANSKÝ, Jan. *Lidská monstra: (Vokabulář zvaný Lactifer IV)*. Praha: OIKOYMENH, 2013.
- VOJTĚCH, Tomáš. *Mladočeši a boj o politickou moc v Čechách*. Praha: Academia, 1980.
- VOJTKO, Tibor. *Postižený člověk v dějinách: vybrané přednášky k dějinám speciálně pedagogické teorie a praxe*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2005.
- VOJTKO, Tibor, ed. *Speciální pedagogika: teorie a praxe oboru v 21. století : příspěvky ke 100. výročí I. sjezdu pro péči o slabomyslné a školství pomocné v Praze 1909*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2011.
- VOJTKO, Tibor, ed. *Postižený člověk v dějinách: vybrané příspěvky z konferencí Postižený člověk v proměnách času I a II*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2007.
- VOJTKO, Tibor. *Speciální pedagogika*. V Praze: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, 2010.
- VOJTKO, Tibor. Princip selekce v českém eugenickém hnutí. In: VOJTKO, Tibor, ed. *Postižený člověk v dějinách: vybrané přednášky k dějinám speciálně pedagogické teorie a praxe*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2005.
- VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla a Milan ŘEPA. *Bratři Grégrové a česká společnost v druhé polovině 19. století*. Praha: Dr. E. Grégr, 1997.
- VYDRA, Zbyněk, ed. *Protižidovské stereotypy a křesťanská společnost na přelomu 19. a 20. století*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2007.
- WAIC, Marek. *Tělovýchova a sport ve službách české národní emancipace*. Praha: Karolinum, 2013.
- WALDSCHMIDT, Anne a Werner SCHNEIDER, ed. *Disability Studies, Kulturosoziologie und Soziologie der Behinderung: Erdkundungen in einem neuen Forschungsfeld*. Bielefeld: Transcript, c2007.
- WALLIS, Jennifer. *Investigating the body in the Victorian asylum*. Palgrave, 2017.
- WEINDLING, Paul. *Health, race, and German politics between national unification and Nazism, 1870-1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

- WELLMAN, Kathleen Anne. *La Mettrie: medicine, philosophy, and enlightenment*. Durham: Duke University Press, 1992.
- WIETSCHORKE, Jens. Urbane Volkstypen: Zur Folklorisierung der Stadt im 19. und 20. Jahrhundert. *Zeitschrift für Volkskunde*. 2014, **110**(2), 215-242.
- WINGFIELD, Nancy M. *The world of prostitution in late imperial Austria*. New product edition. New York, NY: Oxford University Press, 2017.
- WÖGERBAUER, Michael, Petr PÍŠA, Petr ŠÁMAL a Pavel JANÁČEK. *V obecném zájmu: cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749-2014*. Praha: Academia, 2015.
- WOLTER, Stefanie. *Die Vermarktung des Fremden: Exotismus und die Anfänge des Massenkonsums*. New York: Campus, c2005.
- WU, Cynthia. The Siamese Twins in Late-Nineteenth-Century Narratives of Conflict and Reconciliation. *American Literature*. 2008, **80**(1), 29-55.
- WU, Cynthia. *Chang and Eng reconnected: the original Siamese twins in American culture*. Philadelphia: Temple University Press, 2012.
- YOUNG, Marion. Throwing Like a Girl : A Phenomenology off Feminine Body Comportment Motility and Spatiality. *Human Studies*. 1980, **3**(2), 137-156.
- YUVAL-DAVIS, Nira. *Gender and Nation*. Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications, 1997, x, 157 p. Politics and culture (London, England).
- YUVAL-DAVIS, Nira. Gender and nation. *Ethnic and Racial Studies*. 2010, **16**(4), 621-632.
- ZAHRA, Tara. *Kidnapped souls: national indifference and the battle for children in the Bohemian Lands, 1900-1948*. Ithaca: Cornell University Press, 2008.
- ZAHRA, Tara. Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review*. Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies; CambridgeUniversity Press, 2010, **69**(1), 93-119.
- ZIMMERMAN, Andrew. *Anthropology and Antihumanism in Imperial Germany*. University of Chicago Press, 2001.
- Historie statistiky v Čechách do roku 1918* [online]. In: . [cit. 2016-07-21]. Dostupné z: https://www.czso.cz/csu/czso/historie_statistiky_v_zechach_do_roku_1918

Seznam ilustrací

Ilustrace 1: Leták Tournierových "trpaslíků" z roku 1819. NAČR Praha, PŘ 1769-1855 (č. fondu 874), Italienische Zwergen die aus Indien stammen, sig. 2060, karton 57.....	140
Ilustrace 2: Inzerát Gabrielova (dříve Meiselova) panoptika. Gabrielovo panoptikum, Budivoj 9/1888, s. 4.....	154
Ilustrace 3: Plakát panoptika a anatomického muzea Kosmos z roku 1901. MHMP, Jagannato – Jouzková, inv. č. 42564-1.....	161
Ilustrace 4: Tzv. Samojedi v zoologické zahradě v Lipsku v roce 1883. Die Samojeden, Die Gartenlaube 6/1883, Leipzig: Verlag von Ernst Kail, s. 95-97.....	174
Ilustrace 5: Upoutávka na vystoupení sester Blažkových v Theatre Varieté s logem podniku. Pražský ilustrovaný kurýr, 8.5./1910, s. 6.....	186
Ilustrace 6: Indiánský hrdina – Alois Holeček, Pražský ilustrovaný kurýr 11/1912, s. 11.....	191
Ilustrace 7: Stephan Bibrowsky v Praze. NM, Divadelní sbírka, H6p-13/2004.....	194
Ilustrace 8: RATOLÍSTKA, Ludvík. Rukopisné novinky Ludvíka Ratolísky [hudebnina]. 1 sv. Praha: Ratolíska, Nedatováno (pravděpodobně z 20. let 20. století).....	200
Ilustrace 9: Lakát inzerující vystoupení Josefa Drásala, ca. 60.-70. léta 19. století. Joseph Drásal. In: www.thetallestman.com [online]. [cit. 2016-10-21]. Dostupné z: http://www.thetallestman.com/josephdrazel.htm	213
Ilustrace 10: Josef Drásal, ca. 1861, skleněný negativ, fotoarchiv VMO, č. neg. 9908 A.....	215
Ilustrace 11: Pohlednice s Josefem Drásalem, ca. 1880, fotoateliér Carl Dittrich, Drážďany, skleněný negativ, fotoarchiv VMO, č. neg. 7369 C.....	216
Ilustrace 12: Fotografie z antropologické expozice na NVČ 1895, autor Otta Večerník. Fotografie byla otištěna v průvodci výstavou. KOVÁŘ, Emanuel (ed.). Národopisná výstava Československá v Praze 1895. Praha: Jan Otto, 1895, s. 74.....	228
Ilustrace 13: Figurina Josefa Drásala v antropologické expozici na NVČ 1895. Autor Fotografie: Moritz Adler. Fotografie je dostupná na internetu: https://cs.wikipedia.org/wiki/Josef_Dr%C3%A1sal (Poslední návštěva 6.12.2016).....	229
Ilustrace 14: Jedna ze skupin tzv. dahomejských amazonek v Evropě (zde Crystal Palace v Londýně). http://www.humanzoos.net/wp-content/uploads/2014/01/1893-London-Crystal-Palace-Amazon-Warriors-from-Dahomey.jpg (poslední přístup 12.12.2017).....	241
Ilustrace 15: http://www.humanzoos.net/wp-content/uploads/2014/01/1908-Jubilejní-vystava-Praha-Abessinska-vesnica-1.jpg (poslední přístup 12.12.2017).....	248
Ilustrace 16: Pohlednice z vystoupení tzv. Habešanů. Po obou stranách snadno rozeznatelné palmy, doplněné retuší původní fotografie. http://www.humanzoos.net/wp-content/uploads/2014/01/1908-Jubilejní-vystava-Praha-Abessinska-vesnica-8.jpg (poslední přístup 12.12.2017).....	250
Ilustrace 17: http://www.humanzoos.net/wp-content/uploads/2015/09/1908-Jubilejní-vystava-Praha-Habesska-vesnice-9.jpg (poslední přístup 14.12.2017).....	250
Ilustrace 18: F. K. Kolár, Mezi divochy, Humoristické listy 11/1869, str. 58. Reprodukováno in: PRAHL, Roman, VONDRÁČEK, Radim a SEKERA, Martin. Karikatura a její příbuzní: obrazový humor v českém prostředí 19. století. Vyd. 1. V Řevnicích: Arbor vitae, 2014, ilustrace č. 249.....	262
Ilustrace 19: Popsání... srostlých mládenců, gménem Chyeng a Tyeng... V Praze 1830: Tiskem Jana Nepomuka Jeřábka.....	269

Ilustrace 20: Jedna z údajně nejstarších fotografií sester Blažkových. http://wikipicks.blogspot.cz/2012/04/incredible-siamese-twins-in-history.html (poslední přístup 14.12.2017).....	270
Ilustrace 21: Lokalita kvěchovského mlýna hrála důležitou úlohu v prezentaci Blažkových jako českých dívek a zároveň národních celebrit. MM, Pohlednice, č. F3228.....	277
Ilustrace 22: Idyla normativního rodinného života Blažkových na fotografii otištěné v Pražském ilustrovaném kurýru. Srostlá dvojčata, PIK 27.4.1910, s. 3.....	278
Ilustrace 23: Srostlá dvojčata Blažkovy ve světle pravdy, Zajímavé noviny 23/1910, s. 280.....	282
Ilustrace 24: Pohlednice s Františkem Blažkem. MM, Pohlednice, inv. č. F3235.....	284
Ilustrace 25: Rodina Blažkových. https://www.tyden.cz/rubriky/media/stolety-kuryr/srostla-dvojcata-se-soudi-s-drahami-staci-jim-jeden-listek_191388.html (poslední přístup 15.12.2017).....	284
Ilustrace 26: Reklama k vystoupení tzv liliputánů z roku 1883. Liliputáni, Národní listy 46/1883, str. 4.	293
Ilustrace 27: MHMP, Telegram z říše liliputánů, leták, inv.č. 75839.....	294
Ilustrace 28: Princezna Topaze, Humoristické listy, 24.3.1899, str. 4.....	296
Ilustrace 29: Členové souboru Singers Midgets v obchodním domě Brouk a Babka v Praze. Pestrý týden, 25.2./1928, str. 19.....	303
Ilustrace 30: Liliputáni, foxtrot (parodie), hudbu a slova složil Karel Balling, Praha Accord 1930 (partitura).....	307